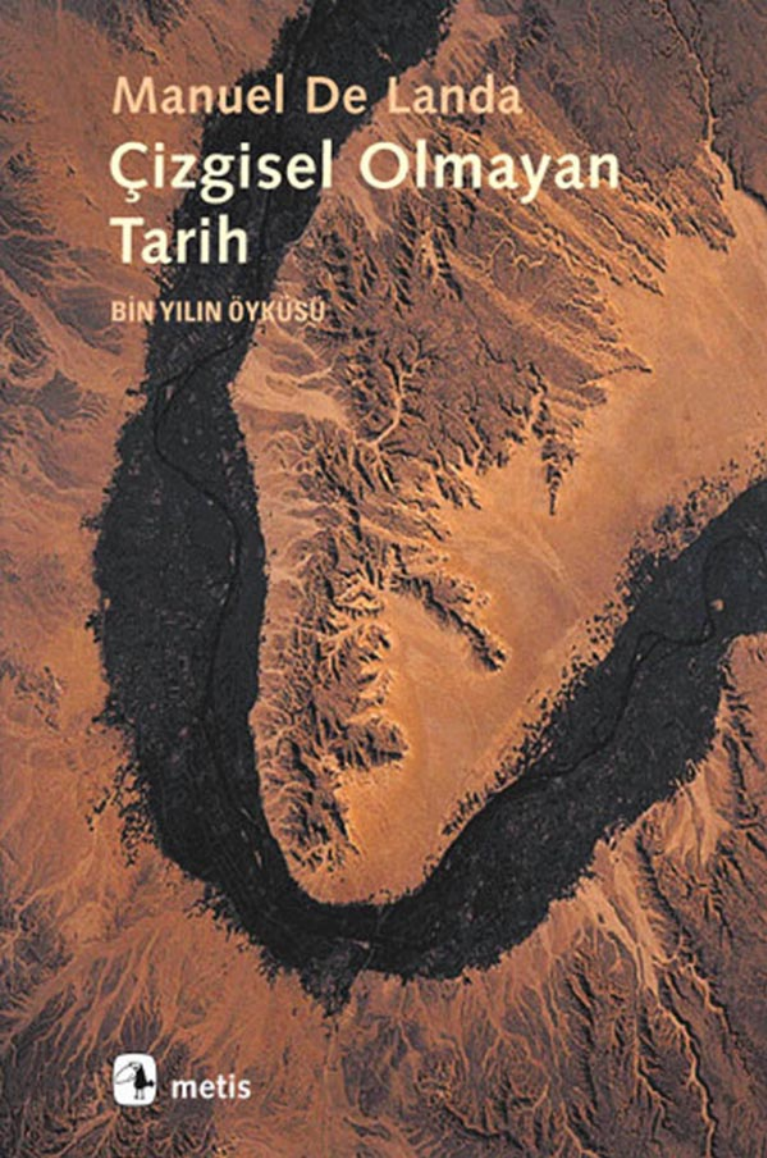

Manuel De Landa
Çizgisel Olmayan Tarih
BİN YILIN ÖYKÜSÜ
metis

Manuel De Landa

Çizgisel Olmayan Tarih

Bin Yılın Öyküsü

Meksikalı yazar, sanatçı, filozof ve bilim yazarı. 1952'de Mexico City'de doğan De Landa 1975'ten beri New York'ta yaşıyor. Halen New York'taki Columbia Üniversitesi'nin Mimarlık, Planlama ve Çevre Koruma Bölümü'nde, yine New York'taki Canisius College'da ve İsviçre'nin Saas-Fee kentindeki European Graduate School'a bağlı Çağdaş Felsefe ve Bilim Bölümü'nde ders veriyor.

1970'li yılların ortalarında kariyerine bağımsız bir sinemacı olarak başlayan, filmleri dünyanın dört bir yanındaki sinema kulüplerinde ve müzelerde gösterilen De Landa 1980 yılında bilgisayar dünyasına ilgi duymaya başlayarak kendi yazılımlarını geliştiren öncü bir programcı ve bilgisayar sanatçısı oldu. Daha sonra yazdığı sayısız yazı ile üç kitapta da modern bilimin verilerini tarih ve sosyal bilimler alanına uygulamaya, daha doğrusu fiziksel dünyada da tarihsel dünyada da aynı maddi akış mekanizmalarının işbaşında olduğunu göstermeye yoğunlaşan son derece özgün bir disiplinlerarası yaklaşım geliştirdi. Çizgisel olmayan dinamikler, kendi kendine örgütlenme teorileri, yapay yaşam ile yapay zekâ, kaos teorisi, mimari, iktisat, bilim tarihi gibi çok çeşitli alanlardan ve özellikle de Fransız düşünür Deleuze'ün felsefesi ile tarihçi Braudel'in çalışmalarından beslenen bir "yeni materyalizm" anlayışının öncü ismi haline geldi. Doğal ve toplumsal dünyayı kuran madde ve enerji akışlarından yarı-istikrarlı yapılar üretilmesini konu alan "morfojenetik" araştırmaları ile çok çeşitli disiplinlerde çalışan araştırmacıları etkiledi.

Çizgisel Olmayan Tarih dışında şu iki kitabı vardır: *War in the Age of Intelligent Machines* (1991, Akıllı Makineler Çağında Savaş) ve *Intensive Science and Virtual Philosophy* (2002, Yoğun Bilim ve Sanal Felsefe).

Metis Yayınları
İpek Sokak 9, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com

Çizgisel Olmayan Tarih
Manuel De Landa

İngilizce Basımı:
A Thousand Years of Nonlinear History
ABD'de Zone Books tarafından yayımlanmıştır

© Urzone, Inc. (Zone Books), 1997
© Metis Yayınları, 2005
© Türkçe Çeviri: Ebru Kılıç, 2005

Birinci Basım: Mart 2006

Yayıma Hazırlayan: Bülent Doğan, Tuncay Birkan
Kapak Tasarımı: Semih Sökmen

Kapak Resmi: Nil Nehri'nin uydudan çekilmiş fotoğrafı.

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003

ISBN 975-342-552-X

Manuel De Landa

Çizgisel Olmayan Tarih

BİN YILIN ÖYKÜSÜ

Çeviren:
Ebru Kılıç

metis

İçindekiler

Giriş 9

I LAV VE MAGMA
Jeolojik Tarih (MS 1000-1700) 27
Kumtaşı ve Granit 75
Jeolojik Tarih (MS 1700-2000) 95

II ET VE GENLER
Biyolojik Tarih (MS 1000-1700) 139
Türler ve Ekosistemler 179
Biyolojik Tarih (MS 1700-2000) 197

III MEMLER VE NORMLAR
Dilsel Tarih (MS 1000-1700) 239
Argümanlar ve Operatörler 277
Dilsel Tarih (MS 1700-2000) 291

Sonuç ve Spekülasyonlar 329

Giriş

Başlığı öyle demiyor ama, elinizdeki kitap aslında bir tarih kitabı değil bir felsefe kitabı. Etrafımızı kuşatan ve gerçekliğimizi (dağları, hayvanları ve bitkileri, insanların konuştuğu dilleri, toplumsal kurumları) oluşturan bütün yapıların belli tarihsel süreçlerin ürünü olduğu tezine dayanan adamakıllı tarihsel bir felsefe ama burada söz konusu edilen. Böyle bir felsefi anlayışın, gerçek tarihten yola çıkması tutarlılığı açısından elzem. Fakat, şöyle bir sorun var tabii: Tarihi yazanlar her ne kadar akademik çalışmalar üretseler de, bunu belli bir felsefi bakış açısından yaparlar. Bizi bir kısırdöngünün içine hapsedecekmiş gibi görünen bir durum bu. Fakat tarih ile felsefe –yerleşik dünya görüşleriyle, tarihsel veri toplamakta kullanılan rutin yöntemlerin birbirini ketlemesinde görüldüğü üzere– gerçekliğin nesnel bir değerlendirmesini imkânsız kılacak bir etkileşim içinde olabilecekleri gibi, olumlu bir etkileşime girip bu karşılıklı bağımlılığı verimli bir döngüye de dönüştürebilirler pekâlâ. Dahası, böyle olumlu bir etkileşimin çoktan başladığı, halihazırda devam etmekte olduğu da savunulabilir. Birçok tarihçi Avrupamerkezci bakış açısını terk etmiş, Batı'nın yükselişini sorgulamaya başlamıştır ("Neden Çin ya da İslam dünyası değil?" bugün artık yaygın bir sorudur), hatta bazıları in-

sanmerkezciliği de terk etmiş, anlatılarına insanın tarihi dışındaki tarihleri de dahil etme çabasına girmiştir. Felsefe cephesine baktığımızda da bir kısım filozofun, Fernand Braudel ve William McNeill gibi akademisyenlerin ortaya çıkardığı yeni tarihsel verilerden yararlandığını, bunları geçmişin dogmalarından kurtulmuş, taze kan bulmuş, yeni bir materyalizm için hareket noktası olarak kullandığını görüyoruz.

Gelgelelim tarihsel süreçlerin rolüne dair yeni bir bilinçlilikten etkilenen tek disiplin felsefe değildir. Bilim de bir tarih bilinci kazanmıştır. Son yirmi otuz yıl içinde tarihin fiziğe, kimyaya ve biyolojiye de girdiğini söylersek hiç abartmış olmayız. Doğru, 19. yüzyıl termodinamiği, zaman okunu, dolayısıyla geri dönüşü olmayan tarihsel süreçler düşüncesini fiziğe yerleştireli çok oluyor. Evrim kuramı da, hayvanların ve bitkilerin ebedi özlerin vücut bulmuş halleri değil, tarihsel yapı parçacıkları olduğunu; üretken yalıtım yoluyla birbirine eklemlenen, uyum sağlamaya dönük niteliklerin yavaş yavaş birikmesiyle ortaya çıktıklarını göstermişti. Ne var ki bu iki kuramın klasik versiyonlarının kavramsal mekanizmaları nispeten zayıf bir tarih kavrayışı içerir: Klasik termodinamik de, Darvincilik de tek bir tarihsel sonucun mümkün olduğunu kabul etmişlerdir; termal dengenin sağlanması ya da en uygun tasarıma ulaşılmasıdır bu sonuç. Her iki kuramda da bu noktaya ulaşıldığında tarihsel süreçler durur. Bir anlamda en uygun tasarım ya da enerjinin en uygun biçimde dağılımı bu kuramlar açısından tarihin sonu anlamına gelmektedir.

O halde, tarihsel kaygıların bilimle bugünkü buluşmasının gerisinde bu iki disiplindeki ilerlemelerin bulunması kimseyi şaşırtmamalı. Ilya Prigogine, 1960'larda klasik sonuçların yalnızca toplam enerji seviyesinin her zaman korunduğu kapalı sistemler için geçerli olduğunu göstererek termodinamikte bir devrim yaratmıştı. Sistemin içine ya da dışına yoğun bir enerji akışına imkân verilirse (yani sistem *denge durumundan uzaklaştırılırsa*), mümkün tarihsel sonuçların sayısında ve tiplerinde büyük bir artış gözlenecektir. Tek ve basit bir kararlılık biçimi yerine, artık bir arada bulunan, çok sayıda, çeşitli karmaşıklık biçimleri (statik, periyodik ve kaotik *çekerler* [*attractor*]) vardır elimizde. Üstelik sistem bir kararlı halden diğerine geçtiğinde (*çatallanma* denilen kritik noktada), küçük akışlar so-

nucun belirlenmesinde kritik bir rol oynayabilecektir. Dolayısıyla belli bir fiziksel sistemi incelerken, çatallanmaların her birinde gerçekleşen dalgalanmaların doğasını da bilmemiz gerekir; bir başka deyişle, incelediğimiz fiziksel sistemin şimdiki dinamik durumunu anlayabilmek için tarihini bilmemiz gerekir.[1]

Fiziksel sistemler için geçerli olan bu durum, biyolojik sistemler için de geçerlidir. Çekerler ve çatallanmalar, dinamiklerin denge durumundan hem çok uzak olduğu, hem de *çizgisel olmadığı*, yani bileşenler arasında kuvvetli bir karşılıklı etkileşimin (ya da geri beslemenin) bulunduğu bütün sistemlerin ortak özelliğidir. Söz konusu sistem moleküllerden de oluşsa canlı varlıklardan da oluşsa, içinde dolanan yoğun bir enerji akışı ve geri besleme olduğu sürece sistem, kendi içinde kararlı haller yaratacak, ayrıca bu haller arasında keskin geçişler sergileyecektir. Biyoloji bu çizgisel olmayan dinamik fenomenleri kapsamaya başladıkça –avcılar ile avlar arasındaki evrimci "silahlanma yarışı"nda karşılıklı bir uyarımın gözlenmesi örneğinde olduğu gibi– "en uygun tasarım" kavramı da anlamını yitirecektir. Bir silahlanma yarışında önceden belirlenmiş en uygun bir nihai çözüm yoktur, çünkü "uygunluk" kriterinin kendisi de dinamiklerle birlikte değişmektedir.[2] Sabit bir uygunluk kriterine duyulan inanç biyolojiden silinip giderken, gerçek tarihsel süreçler bir kez daha sahneye çıkar.

1. Bkz. Ilya Prigogine ve Isabelle Stengers, *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*, New York: Bantam, 1984 (Türkçesi: *Kaostan Düzene: İnsanın Tabiatla Yeni Diyaloğu*, çev. Senai Demirci, İstanbul: Kelepir Kitaplar, 1996). Prigogine ve Stengers şöyle diyor: "Zamanın yeni veçhelerinin fiziğe dahil edildiğini, klasik bilime içkin olan, her şeyi bilme hevesininse kademe kademe reddedildiğini gördük... Gerçekten de tarih, temelde insan toplumlarına yoğunlaşarak başlamış, insan toplumlarının ardından dikkatler hayatın ve jeolojinin zamansal boyutlarına yöneltilmiştir. Dolayısıyla zamanın fiziğe dahil edilmesi, tarihin doğa bilimleri ve sosyal bilimlere tedricen yeniden dahil edilmesinin son aşaması gibi görünüyor" (s. 208).

Bir çatallanma sonrasında sistemin geleceğini belirlemede minör dalgalanmaların rolü üzerine bkz. *a.g.y.*, altıncı bölüm.

2. "Uygunluk" terimi, aslında neo-Darvincilikle birlikte anlam değişikliğine uğramıştır. 19. yüzyılda bu terim, hayatta kalmak için gerekli yetenekleri, uyarlanabilme becerilerini anlatıyordu; bugünse yalnızca doğurganlık ya da üretkenlik çağına eriştirilen yavru sayısında artış anlamına gelir. Bu anlamıyla, Sosyal Darvincilerin ırkçı teorilerinde kötüye kullandığı "en uygun" teriminin abartılı çağrı-

İşte böylece, enerjinin denge durumundan ve çizgisel nedensellikten uzaklaşmak, doğa bilimlerine yeniden tarihsel kaygıları aşılamıştır. Bu kitap, genel olarak sosyal bilimlerde, özel olarak da tarih alanında benzer bir hamlenin felsefi düşüncede açacağı imkânlar yelpazesi üzerine bir incelemedir. Bu sayfalar, her biri kabaca 1000 yılında başlayan ve zamanımıza, bin yıl sonrasına ulaşan üç ayrı tarihsel anlatıyla Batı'nın gelişiminin izini sürerek çizgisel olmayan, dengeden uzak bir tarihe dair imkânları araştırıyor. Peki ama böyle bir yaklaşım, daha demin dile getirdiğim amaçla çelişmeyecek mi? Yüzyıl yüzyıl ilerleyen bir *gelişim çizgisi* izleme düşüncesi zaten özünde çizgisel değil mi? Bu tür sorulara, çizgisel olmayan bir tarih kavrayışının, sunum tarzımla uzak yakın hiçbir biçimde alakası olmadığı cevabını vereceğim; insani tarihsel süreçlerin denge dışı dinamiklerini yüzyıllar arasında ileri geri sıçrayarak doğru dürüst anlama imkânı var mı sanki? Tam tersine burada yapılması gereken metinsel değil, fiziksel bir işlem: Tarih fiziğe nasıl sızdıysa, şimdi de fiziğin insanın tarihine sızmasına izin vermeliyiz.

Bu yönde atılmış önceki adımlar, hepsinden de önemlisi fizikçi Arthur Iberall'ın öncü çalışması bu sızmanın beraberinde getireceği kavramsal değişimlere dair yararlı bir tablo ortaya koyuyor. Iberall, insanlık tarihinin ilk dönemlerindeki büyük değişimlerin (avcı-top-

şımlarından sıyrılmıştır. Ayrıca, terimin bu anlamıyla elverişli uygunluğun tanımı da daha düz (biraz da totolojik) hale gelmiştir: Hayatta kalan genler, kendilerinin daha fazla çoğaltılabilir kopyalarını yaratabilenlerdir. Bu anlamda uygunluğun (ve içinde tarihe ayırdığı sınırlı rolün), evrim kuramında hâlâ bir yeri olabilir. Ama mesele, *çoğalmayla doğrudan ilgili olmayan uyarlanabilme niteliklerinin* uygunluğuna geldiğinde, ortamlarına uygun bir biçimde uyum sağlamış bitki ve hayvan bedenlerini doğal seçilimin şekillendireceği düşüncesi güç kaybetmektedir. Özellikle de kendi kendine örgütlenme ve dengede olmayan, çizgisel olmayan dinamikler teorilerinin neo-Darvinciliğin formelliğine katılmasıyla birlikte, seçilim baskılarının uygun sonuçlar doğuramayacağı, özellikle de avcı-av silahlanma yarışlarında olduğu gibi, birlikte evrilme örneklerinde bunun geçerli olmayacağı açıklık kazanmıştır. Öte yandan bazı biliminsanları (örneğin Brian Goodwin ve Francisco Varela), kendiliğinden gelişen morfogenezden öylesine etkilenmişlerdir ki, onlar da ters yönde bir hataya düşmüş, doğal seçilimin önemli bir rolü olmadığını iddia etmişlerdir. Burada, uyum sağlama niteliklerinin birikmesini açıklarken –Kauffman'ın da ileri sürdüğü gibi– hem seçilim hem de kendi kendine örgütlenmenin önemli olduğunu savunan konumu benimseyeceğim. Bkz. Stuart Kauffman, *The Origins of Order: Self Organization and Selection in Evolution* (New York: Oxford University Press, 1993), özellikle de üçüncü bölüm.

layıcıdan tarımcıya, tarımcıdan kent sakinine geçişin) ilerleme merdiveninde bir üst basamağa varan çizgisel bir gelişme *olmadığını*, çizgisel olmayan kritik eşiklerin (çatallanmaların) aşılması olduğunu gösteren ilk isimdir herhalde. Daha da önemlisi Iberall, belli bir kimyasal bileşik (örneğin su) nasıl farklı hallerde (sıvı, katı ya da gaz olarak) bulunabiliyorsa, ısı yoğunluğundaki kritik noktalarda nasıl bir kararlı halden diğerine geçebiliyorsa (bunlara *faz geçişleri* denir), bir insan toplumunun da, yerleşimlerin yoğunluğu, tüketilen enerji miktarı ya da etkileşim yoğunluğu bakımından kritik kütleye ulaştığında bu hal değişimlerini yaşayabilecek bir "madde" olarak görülebileceği düşüncesini ortaya atmıştır.

Iberall, ilk avcı-toplayıcı gruplarını, birbirlerinden ayrı yaşamaları, dolayısıyla nadiren ve düzensiz olarak etkileşime girmeleri anlamında gaz partikülleri olarak görmeye davet eder bizi. (Avcı toplayıcı grupların genellikle birbirlerinden yaklaşık 113 km uzakta yaşadıklarını gösteren etnografik kanıtlardan yola çıkan Iberall, insanların günde yalnızca yaklaşık 40 km yürüyebileceği tahminiyle iki grup arasında bir günlük yoldan daha fazla mesafe olduğunu hesaplamıştır.)[3] İnsanların tahıl ekip biçmeye başlamasıyla birlikte insanlarla bitkiler arasındaki etkileşim yerleşik topluluklar yarattığında,

Kitapta sıklıkla kullanılan "ağ" (*meshwork*) terimini Kauffman'dan aldım. Şurada geçiyor: Stuart Kauffman, "Random Grammars: A New Class of Models for Functional Integration and Transformation in the Biological, Neural and Social Sciences", *1990 Lectures in Complex Systems*, y.h. Lynn Nadel ve Daniel Stein (Redwood City, California: Addison-Wesley, 1991), s. 428.

Kauffman'ın çalışmaları, kendi kendine örgütlenmeye evrim teorisinde bir yer vermekte önemli olduysa da, Kauffman hâlâ eski bir bilim felsefesi okuluna bağlıdır. Bu okula göre, biliminsanlarının keşfettiği "evrensel yasalar", başlangıçtaki ve kısıtlayıcı koşullara dair tanımlarla birlikte, tümüyle mekanik bir biçimde (yani tümdengelimle) öngörüler türetmekte kullanılabilir. Çizgisel olmayan bilimin yarattığı yeni bilgiden tam anlamıyla yararlanabilmek için, artık yürürlükten kalkmış (yasabilimsel-tümdengelimci bilimsel açıklama modeli denen) pozitivist anlayışın bu felsefi mirasının reddedilmesi gerekmektedir. Bütün bunlar üzerine ve yeni paradigmanın biyoloji ve bilim felsefesi için ne anlama geldiğiyle ilgili olarak bkz. David J. Depew ve Bruce H. Weber, *Darwinism Evolving: Systems Dynamics and the Genealogy of Natural Selection* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1995), özellikle de 13-18. bölümler.

3. Arthur Iberall, "A Physics for the Study of Civilizations", *Self Organizing Systems: The Emergence of Order* içinde, y.h. Eugene Yates (New York: Plenum, 1987), s. 531-3.

insanlık sıvılaşmış ya da artık daha sık, fakat hâlâ düzensiz bir etkileşim içinde olan gruplar halinde yoğunlaşmıştır. Nihayetinde bu topluluklardan birkaçı tarımsal üretimi, (üreticiler ve gıda tüketicileri arasında ilk kez bir işbölümünü mümkün kılarak) üretim fazlasının biçilip, depolanıp yeniden dağıtılabileceği noktaya varacak denli yoğunlaştırdığında insanlık kristalleşmiştir; yani merkezi hükümetler kentli nüfusları benzer kanunlar ve yasal düzenlemelere tabi tutmaya başlamıştır.[4]

Bu tablo ne denli basitleştirilmiş olursa olsun, çizgisel olmayan tarihin doğasına ilişkin önemli bir ipucu içermektedir: İnsanlık tarihinin farklı "aşamalar"ı gerçekten de faz geçişleriyle ortaya çıktıysa, aslında "aşama" falan değildirler – yani her biri bir öncekinden daha iyi olan, önceki durumu geride bırakan, ileriye uzanan gelişme basamakları değildirler. Tam tersine, nasıl ki suyun katı, sıvı ve gaz fazları bir arada bulunabiliyorsa, insanlığın her yeni fazı da yalnızca diğerlerine eklenir, önceki fazları geçmişte bırakmaksızın onlarla bir arada, etkileşim içinde bulunur. Dahası, nasıl ki belli bir madde farklı biçimlerde katılaşabiliyorsa (buz ya da kar tanesi olarak, kristal ya da cam olarak), insanlık da farklı biçimlerde sıvılaşır ve katılaşır. Örneğin steplerin göçebeleri (Hunlar, Moğollar), bitkileri değil hayvanları evcilleştirmişlerdir; sonrasında kır hayatı onlara sürüleriyle birlikte göç etmeyi dayatmıştır, sanki bir sıvı birikintisi olarak değil, akışkan, zaman zaman dalgalı bir sıvı olarak yoğunlaşmışlar-

4. Arthur Iberall, *Toward a General Science of Viable Systems* (New York: McGraw Hill, 1972), s. 211 ve 288. Iberall bu çalışmasında insanlığın tarımsal hayattan kentsel hayata geçişini "sıvı-damla" fazından, "plastik-katı" fazına bir çatallanma olarak değerlendirir (s. 211). Sonraki çalışmalarında bu geçiş daha farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Kent hayatına geçiş, bürokratik bir elitin kristalleşmesinin bir sonucundan ziyade, az sayıda yerleşim arasındaki ticaret akışlarının kendi kendine örgütlenmesinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Ya da fiziksel terimlerle, az sayıda sıvı yerleşim arasındaki ticaretin, periyodik rüzgârlara (alizeler, musonlar) yol açanlara benzer, kendi kendini sürdüren bir *konveksiyon hücresi* yarattığı düşünülmüştür. Kısacası Iberall, önceki çalışmalarında kent hayatının gelişini *dengede bir faz geçişi* (fakat elitlerin yer değiştirme rolü oynaması gibi, dengede olmayan unsurlar da içeren bir geçiş) olarak görürken [*a.g.y.*, s. 208], sonraları bunu *dengede olmayan bir geçiş* olarak değerlendirmeye başlamıştır: "Fakat, madde yoğunlaşması faz geçişinin gerçekleşmiş olması yüzünden [örneğin, yerleşik tarım topluluklarının ortaya çıkması yüzünden], uygarlığa geçiş oluşmaz. Uygarlığa geçiş, artık bir faz geçişi olmayan, hidrodinamik bir ikinci geçiştir, katman-

dır. Bu göçebeler katı hale geçtiklerinde (Cengiz Han'ın hükümranlığı sırasında örneğin), sonuçta ortaya çıkan yapı kristalden çok cama benzemiştir; daha amorftur, daha az merkezidir. Başka bir deyişle, insanlık tarihi sanki her şey insanlığın nihai hedefi olarak uygar toplumları işaret ediyormuş gibi, düz bir çizgi doğrultusunda ilerlememiştir. Tam tersine, her çatallanmada farklı kararlı haller mümkün olmuştur; bu haller gerçeklik kazandıklarında da bir arada ve birbirleriyle etkileşim içinde bulunmuşlardır.

Farkındayım, altı üstü manidar metaforlardan bahsediyoruz. Ama zaten bu kitabın kimi bölümlerinin amacı da, bu metaforik içeriği ortadan kaldırmaya çalışmaktır. Şunu da ekleyeyim ki, metafor olarak bile Iberall'ın imgelerinin bir kusuru daha var: İnorganik madde-enerjinin, yapı üretimi bakımından, bu basit faz geçişleri dışında çok geniş bir alternatifler yelpazesi vardır; hem sonra basit "şeyler" için geçerli olan her neyse, insan kültürlerini oluşturan karmaşık maddeler açısından haydi haydi geçerli olması gerekir. Başka bir deyişle madde ve enerjinin en basit biçimlerinin bile, kristallerin oluşumunda söz konusu olan görece basit tarzın ötesine geçen bir *kendi kendine örgütlenme* potansiyeli vardır. Örneğin, okyanus sularından (tsunami olduklarında), lazere dek çok çeşitli tipte maddelerden oluşan, *soliton* denilen tutarlı dalgalar vardır. Sonra, farklı tipte tutarlı döngüsel faaliyetleri (periyodik ya da kaotik) koruyabilen, yukarıda bahsettiğimiz kararlı haller (ya da çekerler) vardır.[5] Son

lı akıştan dalgalı akışa geçişe benzeyen, dolayısıyla akış konveksiyonuna benzeyen, çizgisel olmayan dinamik bir süreçtir." (Arthur Iberall, "The Birth of Civilizations", *The Boundaries of Civilizations in Space and Time* içinde, y.h. Matthew Melko ve Leighton R. Scott, Lanham, Maryland: University Press of America, 1987, s. 217.)

5. J. D. Becker ve E. Zimmerman, "On the Dualism of Dynamics and Structure", *The Paradigm of Self-Organization* içinde, y.h. G. J. Dalenoort (Londra: Gordon and Breach Science Publishers, 1989), s. 100. Yazarlar, kendi kendine örgütlenen fenomenleri, bir sistemdeki enerji akışının tipine göre (ya da enerji akışının bulunmamasına göre) üç sınıfa ayıran bir sınıflandırmayı aktarırlar: a) tutucu (kristalleşme, polimerleşme), b) yayıcı (solitonlar), c) dağıtıcı (kimyasal saatler). Dağıtıcı tipe ilişkin iyi bir tartışma şurada bulunabilir: David Campbell, "Nonlinear Science: From Paradigms to Technicalities", *From Cardinals to Chaos* içinde, y.h. Nacia Grant Cooper (Cambridge, Britanya: Cambridge University Press, 1989), s. 225. Prigogine'in çalışması, yayıcı tipi anlamak açısından temel önemdedir. Çekerler ve çatallanmaların matematiği de en iyi biçimde şurada anlatılmıştır:

olarak, gerçek bir yeniliğin ortaya çıkamayacağı "çizgisel olmayan" önceki kendi kendine örgütlenme örneklerinin tersine, daha önceki süreçlerde ortaya çıkmış oluşumların (kristaller, tutarlı çekerler, döngüsel örüntüler) dahil olabileceği farklı bileşimleri içeren, "çizgisel olmayan katışım" diyebileceğimiz bir şey vardır. Gerçekten yeni yapılar bu sınırsız katışımlardan ortaya çıkar.[6] Bir araya getirdiğimizde, bütün bu kendiliğinden yapısal üretim biçimleri, inorganik maddenin düşündüğümüzden çok daha değişken, çok daha yaratıcı olduğunu söylemektedir. İşte maddeye içkin yaratıcılığa dair bu kavrayışın yeni materyalist felsefelerimize tam anlamıyla dahil edilmesi gerekiyor.

Kendi kendine örgütlenme kavramı, salt madde ve enerji sistemlerine uygulandığı biçimiyle, son otuz yılda hatırı sayılır bir keskinlik kazanmıştır kazanmasına, ama yine de insan toplumlarına uygulanmadan önce biraz daha inceltilmesi gerekir. Özellikle de siyaset ve ekonomi gibi çok geniş kapsamlı bir toplumsal etkinlikler yelpazesinde insanların karar alma süreçlerine rehberlik eden şeyler beklentiler ve tercihler olduğu için, insan davranışına dair her türlü açıklamanın, "inançlar" ya da "arzular" gibi indirgenemez bir maksatlılık barındıran oluşumlara atıfta bulunması gerektiğini de dikkate almamız gerekir. Bazı durumlarda bireylerin bir hiyerarşik örgütlenme içindeki konumlarının ve rollerinin, aldıkları kararlar üzerinde son derece kısıtlayıcı bir etkisi olur, kararlar o örgütlenmenin hedeflerini ve amaçlarını karşılamaya yönelir. Bununla birlikte başka durumlarda, karar alma sürecinde planlanmış sonuçlar değil, insanların kararlarının *amaçlanmamış kolektif sonuçları* belirleyici önem-

Ian Stewart, *Does God Play Dice? The Mathematics of Chaos* (Oxford, Britanya: Basil Blackwell, 1989), 6. bölüm.

6. Kendi kendine örgütlenmeyi 5. dipnotta bahsedilen üç tipe indirgeme girişimine yöneltilen en önemli eleştiri şuradadır: George Kampis, *Self-Modifying Systems in Biology and Cognitive Science* (Oxford, Britanya: Pergamon, 1991), 5. bölüm. Kampis, bu üç ortodoks kendi kendini örgütleme tipinin öngörülemez (*emergent*) ya da sinerjik özellikler doğurmakla birlikte, *yeni öngörülemez özellikleri* açıklayamadığını savunur haklı olarak. Bu durum, çekerlerin yönlendirdiği dinamik sistemlerde gayet açıktır, çünkü bu kararlı haller faz uzamının topolojik özellikleridir ve faz uzamları da (tanım gereği) belli bir sistem için *mümkün olan bütün halleri* içerir. Buradan hareketle (tanım gereği), faz uzamlarında hiçbir gerçek yeni halin temsil edilemeyeceğine varılır. Bu eleştiri, kendi kendine örgütlen-

dedir. Karar alan birçok insanın etkileşimiyle kendiliğinden doğan bir toplumsal kuruma verilebilecek en iyi örnek, kapitalizm öncesi piyasadır. Kapitalizm öncesi piyasa, birçok alıcının ve satıcının merkezilikten uzak etkileşiminden doğan, sürecin tamamını kontrol eden merkezi bir "karar alıcı"nın bulunmadığı kolektif bir oluşumdur. Bazı modellerde piyasaların dinamikleri, periyodik çekerlerle yönlendirilir; periyodik çekerler, piyasaları üç yıllık işletme döngülerinden elli yıllık uzun dalgalara dek farklılık gösteren sürelerde yaşanan hızlanma ve patlama döngülerine girmeye zorlar.

İster madde-enerjinin kendi kendine örgütlenen biçimlerine, ister insanın etkinliğinin tasarlanmamış sonuçlarına uygulayacak olalım, bu yeni kavramlar yeni bir metodoloji gerektiriyor; felsefi bir önem arz edebilecek olan da işte bu metodolojik değişimdir. Bu değişimin neyi getirdiği az çok ortada: Biliminsanlarının çizgisel olmayan süreçlerin modelini çıkarmak için kullandığı denklemler kalem kâğıtla çözülemiyor, bilgisayarlara başvurulmasını gerektiriyor. Daha teknik bir ifadeyle, çizgisel denklemlerin tersine (bilim alanında en yaygın denklemler de bunlardır), çizgisel olmayan denklemleri *analitik olarak* çözmek çok güçtür; bunları çözmek için dijital makinelerin yardımıyla gerçekleştirilen ayrıntılı sayısal simülasyonlar kullanmak gerekir. Analitik aygıtların, çizgisel olmayan dinamiklerin incelenmesinde gösterdiği bu sınırlılık, çizgisel olmayan katışımlar (*combinatorics*) söz konusu olduğunda daha da artar. Bu durumda belli bileşimler, *öngörülmeyen özellikler* (*emergent properties*)* gösterir; yani kendisini oluşturan parçaların toplamını aşan, bir bütün olarak bileşime ait olan özellikler gösterir. Bu öngörülmemiş, birden beliriveren (ya da "sinerjik") özellikler *parçalar arasındaki etkileşimlere*

menin ilk üç tipiyle uğraşan çizgisel olmayan bilim dalları için öldürücü bir eleştiri değildir, çünkü yeni olmak ve yenilik gerçekten de *ender rastlanan olgulardır*. Fakat bu eleştiri, bu sınıflandırmanın sınırlılıklarına dikkat çeker ve yeniliği yapıtaşlarının bileşimi, farklı yapıtaşlarının bileşkesel verimliliği anlamında ele alacak yeni bir yöntem (tamamlayıcı sistemler) geliştirme çağrısında bulunur. Bu dördüncü kendi kendine örgütlenme tipini anlatmak için "çizgisel olmayan katışım" terimini kullanmamın sebebi de budur. Santa Fe Enstitüsü'nde de aynı doğrultuda çalışmalar yapılmaktadır; Fontana'nın Turing gazları ya da Kauffman'ın rasgele gramerleri de bu yönde çalışmalardır. Bkz. Walter Fontana, "Functional Self-Organization in Complex Systems", Nadel ve Stein, *1990 Lectures in Complex Systems* içinde, s. 407; Stuart Kauffman, "Random Grammars", *a.g.y.* içinde, s. 428-9.

dayanır; bu da demektir ki bütünden yola çıkıp bütünü onu oluşturan parçalara ayıran (bir ekosistemi türlere, bir toplumu kurumlara ayıran) yukarıdan aşağıya gidecek analitik bir yaklaşım tam da bu özellikleri gözden kaçırmaya mahkûmdur. Başka bir deyişle bir bütünü parçalarına ayırarak incelemek, ardından bu parçaları *birbirine ekleyerek* bütünün modelini çıkarmaya çalışmak karşılıklı etkileşim sonucu ortaya çıkan her türlü özelliği gözden kaçırmak demek olur, çünkü bu özelliğin yol açtığı sonucun toplama yoluyla değil çarpma yoluyla (yani karşılıklı etkileşimi dikkate alarak) bulunması gerekebilir.

Elbette ki, bu bünyevi sınırlılıktan ötürü analitik aygıtları öylece bir kenara atmak olmaz. Daha ziyade karmaşık oluşumların yukarıdan aşağıya bir yaklaşımla incelenmesini, aşağıdan yukarıya bir yaklaşımla *birleştirmek* gerekir: Analizin sentezle el ele ilerlemesi gerekir. Çizgisel olmayan dinamikler konusunda olduğu gibi, burada da bilgisayarlar vazgeçilmez bir yardım sunarlar. Örneğin bir yağmur ormanını yukarıdan aşağıya incelemek, yani bir bütün olarak ormandan başlayıp onu türlere ayırmak yerine, bilgisayara sanal bir "hayvan" ve "bitki" nüfusu girer, onların etkileşiminden bir bütün olarak ekosisteme atfedebileceğimiz sistematik özellikleri türetmeye çalışırız. Ancak ve ancak bütünün esnekliğinin, istikrarının ve diğer özelliklerinin (karmaşık besin ağları gibi) simülasyon sırasında kendiliğinden ortaya çıkması halinde, yağmur ormanı oluşumunun çizgisel olmayan dinamiklerini ve katışımını yakaladığımız sonucuna varabiliriz. (Yeni Yapay Hayat disiplininin benimsediği yaklaşım temelde budur.[7])

* Karmaşıklık ve kendi kendine örgütlenme dinamiklerini konu alan bilim dallarında son yıllarda çok sık kullanılan kavramlar "emergence" ve ondan türetilen "emergent". Düzanlamı "belirme, ortaya çıkma" olan "emergence" terimi bu bilim dallarında "basit kurallardan karmaşık örüntüler oluşması süreci" olarak tanımlanıyor. Sözgelimi çok sayıda nöron arasındaki etkileşimin, bu nöronlar tek başlarına düşünme kabiliyetine sahip olmasalar da, düşünme yetisine sahip bir insan beyni üretmesi "emergence"dır. Bir fenomene "emergent" diyebilmek için genelde alt düzeydeki tariften hareketle *öngörülemez* olması gerekir. Biz de bu terimi kitap boyunca "öngörülemez" olarak karşıladık, daha iyisini bulamadığımız için, ama maalesef bu karşılık, düzey atlayıp basitlikten karmaşıklığa geçiş boyutunu karşılayamıyor. O yüzden okurun bu boyutu aklında tutmasında fayda var. Biz de yer yer ek cümlelerle bunu vurgulamaya çalıştık. (ç.n.)

Bu kitapta, tarihe mümkün olduğunca aşağıdan yukarıya gidecek felsefi bir yaklaşımla bakmaya çalışacağım. Tabii bu dediğim, söyleyeceğim her cümlenin toplumsal gerçekliğe ilişkin titiz sentetik simülasyonlardan sonra ortaya çıktığı anlamına gelmiyor. Aşağıdan yukarıya bir yaklaşımla gerçekleştirilmiş birçok simülasyonun (kentsel ve ekonomik dinamikler bakımından) sonuçlarını dikkate aldım, fakat bu yöndeki araştırmalar hâlâ emekleme çağında. Sunduğum anlatının aşağıdan yukarıya bir yaklaşımla kaleme alınmış olması, sistem üreten belli bir sürecin gerçekten ortaya çıktığını gösteremediğimde bir sistematiklik koyutlamamak için çaba sarf ettiğim anlamına geliyor. (Özellikle de toplumdan, sistem oluşturan bir bütün olarak bahsetmekten kaçındım ve onun yerine toplumun alt-kümelerine odaklanmayı tercih ettim.) Ayrıca belli bir seviyedeki (ulus-devletler, kentler, kurumlar ya da bireysel karar alıcılar seviyesindeki) oluşumlara, hemen bir alt düzeydeki oluşumların *nüfusu* bağlamında baktım.

Metodolojik bakımdan bu yaptığım, ortodoks sosyolojinin yanı sıra ortodoks iktisadın da felsefi temellerinin reddi anlamına geliyor. Ortodoks iktisat (neoklasik mikro-iktisat), analizine toplumun tabanından, bireysel karar alıcı düzeyinden başlasa da, bunu bileşenleri atomize ederek yapar; her birini kendi bireysel tatminini ("marjinal fayda") başkalarından yalıtılmış biçimde en üst seviyeye çıkarmaya çalışıyormuş gibi gösteren bir model oluşturur. Söz konusu kararla-

7. Bkz. örneğin Christopher G. Langton, "Artificial Life", *Artificial Life* içinde, y.h. Christopher G. Langton (Redwood City, California: Addison-Wesley, 1989). Langton şöyle diyor: "Biyoloji hayatın mekanizmalarının izini sürerken, geleneksel olarak tepeden, canlı organizmayı karmaşık bir biyokimyasal makine olarak görerek işe başlamış, oradan *analitik* olarak aşağılara inmiştir – organlar, dokular, hücreler, organeller, zarlar ve son olarak moleküllere. Yapay hayatsa aşağıdan başlar, bir organizmayı, geniş bir *basit* makineler topluluğu olarak görür ve oradan sentezleyerek yukarı doğru çıkar; birbirleriyle etkileşim içinde hayata benzer, küresel dinamikleri destekleyen basit, kurallara bağlı nesnelerden oluşan geniş topluluklar inşa eder. Yapay Hayat'ın kilit kavramı *öngörülemez davranıştır*. Doğal hayat, çok sayıda cansız molekülün örgütlü etkileşimleriyle ortaya çıkar; her bir parçanın davranışından sorumlu olan global bir denetleyici yoktur... Yapay Hayat, hayata benzer davranışların üretilmesi karşısında benimsediği asli metodolojik yaklaşımda da, davranışların aşağıdan yukarı doğru paylaştırılmış olduğu ve yerel etkenlerce belirlendiği görüşünü hayata geçirir" (s. 2).

rın tek tek alındığı, onları kısıtlayan tek şeyin bütçe darlığı olduğu varsayılarak ve bireyin eylemini çok çeşitli biçimlerde kısıtlayan toplumsal normlarla değerleri göz ardı edilerek, karar alıcılar daha da atomize edilir. Öte yandan ortodoks sosyoloji (işlevselci de olsa, Marksist-yapısalcı da olsa), bir bütün olarak toplumdan yola çıkmış, bireyler arası etkileşimlerin kolektif toplumsal kurumları doğurduğu kesin tarihsel süreçleri ayrıntılı olarak açıklama çabasına nadiren girmiştir.

Neyse ki, son yıllarda Douglas North, Viktor Vanberg ve Oliver Williamson gibi yazarların çalışmalarında görüldüğü üzere iktisadi ve sosyolojik düşünceleri sentezleyen bir yaklaşımın ("yeni kurumsalcı iktisat" adı altında) doğuşuna ve gelişimine tanık olduk. Bu yeni ekol (ya da ekoller dizisi), yapısalcı-işlevselci sosyologların bütüncülüğünün yanı sıra, neoklasik iktisatçıların atomculuğunu da reddeder. "Metodolojik bireyciliği" korur (aşağıdan yukarıya giden bütün bakış açılarına uygundur), fakat bireylerin yalnızca kendi çıkarlarına dayanarak (tatmini en üst seviyeye çıkarmaya çalışarak) kararlar aldığı düşüncesini reddeder ve oluşturduğu modelde bireyleri, kolektif açıdan geçerliliğe sahip farklı tipte normatif ve kurumsal kısıtlamalara tabi, kurallara uyan birimler olarak konumlandırır. Yeni kurumsalcılık sosyolojinin "metodolojik bütüncülüğü"nü de reddeder, fakat "ontolojik bütüncülüğü" diyebileceğimiz yönünü; yani kolektif kurumlar bireyler arasındaki ilişkilerden doğsalar da,

8. İktisat ve sosyolojinin yeni sentezi (ve yeni kurumsalcılığın neden "iktisadi emperyalizmin" yeni bir biçimi olmadığı) konusunda bkz. Viktor J. Vanberg, *Rules and Choice in Economics* (Londra: Routledge, 1994), 1. bölüm.

Viktor Vanberg ve James Buchanan, dengede olmamayla ilgili fikirlerin ve çizgisel olmayan bilim fikrinin hem iktisadın hem de sosyolojinin geleceği açısından taşıdığı önemin son derece farkında görünürler. Bu yazarlar Prigogine'in bazı düşüncelerini kullanarak, piyasalar ve bürokrasilere ilişkin olarak yeni, teleolojik olmayan bir teori, *açık* bir imkânlar dünyası varsayan bir teori geliştirirler. Fakat, insan-dışı madde-enerji ile insani kurumlar arasındaki etkileşime yeterince vurgu yapmazlar, oysa Prigogine'in görüşlerini insanların tarihine ilişkin çalışmalara tam anlamıyla dahil edebilmek için böyle bir vurgu gereklidir. Bkz. James M. Buchanan ve Viktor J. Vanberg, "The Market as a Creative Process", *Philosophy of Economics* içinde, y.h. Daniel M. Hausman (New York: Cambridge University Press), s. 315-28.

Oliver Williamson "işlem maliyeti" kavramının kökenlerini (kendisi bu kavramın herhalde en ünlü savunucusudur bugün, ama bu kavramı kullanan başkaları da

bir kez oluştuktan sonra "kendi hayatları"nı sürmeye başladıkları (sadece şeyleşmiş oluşumlar olmadıkları) ve bireysel eylemleri çok farklı biçimlerde etkiledikleri düşüncesini korur.[8]

Yeni kurumsalcı iktisatçılar "malların mübadelesi" kavramının yerine kurumsal normlar, sözleşmeler ve bunların uygulanma usulleri gibi farklı türde kolektif oluşumlar arasındaki etkileşimi gündeme getiren daha karmaşık bir kavramı, "işlem" kavramını geçirerek, sosyolojik kavramları da iktisada dahil etmişlerdir. Hatta işlem kavramının, geleneksel modellerin genellikle dışarıda bıraktığı "sürtünme" boyutunu çizgisel iktisada eklediği de söylenebilir: Yani çizgisel iktisada piyasaların, rasyonelliğin sınırlı olması, kusurlu bilgi, ertelemeler ve sıkışıklıklar, fırsatçılık, sözleşmelerin uygulanma maliyetinin çok yüksek olması vs. ile malul olması da eklenmiştir diyebiliriz. Klasik modele "işlem maliyetleri"ni eklemek, reel piyasaların işleyişinde çizgisel olmayan yönlerin sürekli varolduğunu teslim etmenin bir yoludur. Bu kitabın amaçlarından biri de, iktisattaki bu yeni düşünceler ve metodolojiyle, kendi kendine örgütlenmeyi inceleyen bilimlerde bunlara karşılık gelen kavramlar arasında bir sentez oluşturma çabasına girmektir.[9]

Birinci Bölüm'de, ortaçağdan bu yana kent ekonomisinin tarihini inceleyerek bu senteze varmaya çalışıyorum. Bazı materyalist tarihçilerin (başta Braudel ve McNeill olmak üzere) paylaştığı bir görüşten yola çıktım: Avrupa kentlerinin özgül dinamikleri, Çin ve İs-

vardır elbette) eski kurumsalcı ekolde bulur. Bkz. Oliver E. Williamson, "Transaction Cost Economics and Organization Theory", *Organization Theory* içinde, y.h. Oliver E. Williamson (New York: Oxford University Press, 1995), s. 207-11.

Bilim felsefesinin bakış açısından, yeni kurumsalcılığın araştırma programına dair değerlendirmeler Uskali Maki'nin çalışmalarında bulunabilir: "Economics with Institutions: Agenda for Methodological Enquiry", *Rationality, Institutions and Economic Methodology* içinde, y.h. Uskali Maki, Bo Gustaffson ve Christian Knudsen (Londra: Routledge, 1993), ve aynı cilt içinde Christian Knudsen, "Modelling Rationality, Institutions and Processes".

"Eski kurumsalcılar"ın da (Veblens ve Commons'ın takipçileri) çalışmalarını içeren daha genel bir metot değerlendirmesi için bkz. William Dugger, "Methodological Differences between Institutional and Neoclassical Economics", Hausman, *Philosophy of Economics* içinde, s. 336-43.

9. Böyle bir sentez Robert Crosby'nin yazdığı "Asking Better Questions" başlıklı makalede ima edilmiştir. *Cities and Regions as Nonlinear Decision Systems* içinde, y.h. Robert Crosby (Washington, DC: AAAS, 1983), s. 9-12.

lam dünyasının ilk dönemlerde ekonomik ve teknolojik üstünlüğe sahip olmalarına karşın sonunda Batı'nın hâkimiyetine tabi olmalarının önemli gerekçelerinden biridir. Bu kitabın önemli gayelerinden biri, daha önce de söylediğim gibi tarihe teleolojik olmayan bir bakışla yaklaşmak olduğundan, binyılın Batı tarafından fethedilmesi başka yerlerde gerçekleşemeyip de Avrupa'da gerçekleşen "ilerleme"nin sonucu olarak görülmeyecek, bilgi ve teknoloji birikimini yoğunlaştıran belli dinamiklerin (örneğin silahlanma yarışında söz konusu olan karşılıklı uyarım dinamiklerinin) ve belli kurumsal normların, örgütlenmelerin sonucu olarak ele alınacaktır. Her biri farklı bir bireyler ve kurumlar kümesini içeren ve her biri Avrupa'da kentsel havzanın başka başka bölgelerinde gelişen birkaç farklı karşılıklı uyarım biçimi (ya da teknik terimle "olumlu geri besleme" biçimi) analiz edilecektir. Ayrıca Sanayi Devrimi'nin, teknolojiler ile kurumlar arasındaki karşılıklı uyarımlar üzerinden de okunabileceği ileri sürülecektir; işin içine dahil olan unsurlar böylece bir kapalı devre oluşturabilmiş, bunun sonucunda ortaya çıkan bütün de kendi kendini sürdürebilir hale gelmiştir. Bu tarihsel anlatıya, kayalar, dağlar ve canlı olmayan başka tarihsel yapılarla ortak noktamız olan dinamik unsurlarla (enerji akışı, çizgisel olmayan nedensellik) özel olarak ilgilendiğinden ötürü, "jeolojik" anlatı diyorum.

İkinci Bölüm'deyse gerçekliğin başka bir alanı, mikropların, bitkilerin ve hayvanların dünyası ele alınıyor ve dolayısıyla kentler, son derece basitleştirilerek de olsa ekosistemler olarak değerlendiriliyor. Bu bölümde cansız enerji akışıyla ilgili soruların ötesine geçilip ortaçağdan bu yana kent hayatını besleyen organik maddelerin akışı değerlendiriliyor. Özellikle de kentleri hayatta tutan ve pek çok örnekte kente dışarıdan gelen gıda akışı değerlendiriliyor. Kentler, besinlerini yakınlardaki kırsal bölgelerden ya da sömürgecilik ve fetih yoluyla başka ülkelerden sağlayan asalak oluşumlar olarak karşımıza çıkıyor. Bu bölümde genetik malzemenin kuşaklardan kuşaklara aktarımı da değerlendiriliyor; zararlı otlar ve mikroorganizmalar gibi sürekli denetimimizden kaçanların yanı sıra evcilleştirmeyi başardığımız hayvan ve bitki türlerinin genleri üzerinde, insan genlerine kıyasla daha fazla duruyoruz. Sömürgeci girişimler bu bölümde yalnızca anavatana gıda akışı sağlamanın değil, insandışı birçok türün genlerinin yabancı ekosistemlere girip buraları fethetmesinin

bir aracı olarak da karşımıza çıkıyor.

Son olarak Üçüncü Bölüm'de, insanın terkibine karışan başka tür "malzemeler" ele alınıyor: Dilsel malzemeler. Mineraller, cansız enerji, gıda ve genler gibi, dili oluşturan sesler, kelimeler ve sözdizimsel yapılar da ortaçağ kentlerinin (ve modern kentlerin) duvarları arasında birikmiş ve kentsel dinamiklerle değişime uğramıştır. Bu dilsel malzemenin bazı bölümleri (derslerde öğrenilen yazılı Latince örneğin) o denli katıdır, o denli değişmezdir ki ölü bir yapı olarak aktarılmış, birikimin bir parçası olmuştur. Ama dilin başka bazı yapıları (kaba, konuşulan Latince), Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce gibi yeni yapıları doğurabilecek denli dinamik oluşumlardır. Bu bölümde çoğu kentsel ortamlarda ortaya çıkan bu oluşumların tarihi, bölgesel ve ulusal başkentlere ait lehçelerin (standartlaşma yoluyla) katılaşması süreci ve farklı iletişim aracı kuşaklarının (matbaa, kitlesel iletişim araçları, bilgisayar ağları) bu lehçelerin evrimi üzerindeki etkisinin tarihi inceleniyor.

Her bölümde anlatı MS 1000 yılında başlıyor ve (az çok çizgisel olarak) 2000 yılına dek geliyor. Ne var ki yukarıda da dediğim gibi, sunum tarzlarına karşın bu üç anlatının, ele aldıkları konunun "gerçek" bir tarihini oluşturduğunu söyleyemeyiz; daha ziyade, ele alınan üç tür (enerjik, genetik ve dilsel) malzemeyi etkileyen tarihsel süreçlerin bazıları hakkında, devamlılığı olan felsefi bir tefekkür sunulmaktadır. Her bölüm tek bir malzeme üzerine yoğunlaşmış olduğundan (adeta insanlık tarihinin, belli bir malzemenin penceresinden okunması olduğundan) bu anlatılara bakıp da tarih anlatısıdır demek zor olacaktır. Fakat burada karşınıza çıkacak genellemelerin büyük bölümü, katıksız felsefi spekülasyon ürünü değil, tarihçiler tarafından yapılmış genellemelerdir.

Kitabın çizgisel olmayan ruhu uyarınca, bu üç dünya (jeolojik, biyolojik ve dilsel) en büyük başarısı, zirve noktası insanlık olan bir evrimin hep daha ileri bir noktaya ulaşan, her biri öncekine göre daha büyük bir incelik, yetkinlik içeren aşamaları olarak *değerlendirilmeyecektir*. Jeolojik malzemenin küçük bir bölümünün (karbon, hidrojen, oksijen ve başka dokuz element) canlı yaratıkların ortaya çıkması için gerekli temeli oluşturduğu, organik malzemenin küçük bir bölümünün de (beyindeki belli nöronlar) dilin temelini oluşturduğu doğrudur. Ne var ki birbirini izleyen bu oluşumlar, giderek artan

mükemmellik aşamaları olarak ilerlemek şöyle dursun, yalnızca farklı tipte malzemelerin birikimleridir; peş peşe gelen her katmanın kendi içine kapalı bir dünya oluşturmadığı, tam tersine farklı türde etkileşimlere ve bir arada yaşama tarzlarına vardığı birikimlerdir bunlar. Ayrıca her birikim katmanı kendi kendini örgütleme süreçleriyle kendi içinde bir canlılık taşır ve bu kendiliğinden gelişen düzenlilik üretiminin gerisindeki kuvvetler ve kısıtlamalar, bahsettiğimiz üç dünyada da ortaktır.

Hiç de mecazi olmayan bir anlamda, gerçeklik farklı tipte faz geçişleri yaşayan *tek bir madde-enerjidir*; her yeni "malzeme" birikimi katmanı, yeni yapılar ve süreçlerin üretimine açılan çizgisel olmayan dinamikler ve çizgisel olmayan katışımlar rezervuarını zenginleştirmektedir. Kayalar ve rüzgârlar, mikroplar ve kelimeler, hepsi de bu dinamik maddi gerçekliğin farklı tezahürleridir ya da başka bir deyişle hepsi de bu tek madde-enerjinin *kendini ifade etme tarzındaki* farklılıklara tekabül eder. Dolayısıyla izleyen sayfalarda "insanın" tarihsel başarılarının bir tarihini değil, farklı biçimlere bürünen madde-enerjinin ve bu biçimlerin çoğulluk içinde bir arada bulunmasının, bu biçimler arasındaki etkileşimin tarihi üzerine felsefi bir düşürune bulacaksınız. Bu kitabın aldığı biçim çerçevesinde, jeolojik, organik ve dilsel malzemelerin hepsine de "söz hakkı" tanınacaktır, umarım sonuçta ortaya çıkan maddi sesler korosu bu binyılın tarihini şekillendiren olaylar ve süreçlere dair taze bir bakış açısı sunar bizlere.

I LAV VE MAGMA

Tarihin şekillendirdiği ve katılaştırdığı malzeme birikimlerinden başka bir şey olmayan jeolojik, biyolojik, toplumsal ve dilsel kuruluşların karmaşık bir karışımıyla, yani yapılarla dolu bir dünyada yaşıyoruz. Bizler de bu karışıma gömülmüş olduğumuzdan, kaçınılmaz olarak etrafımızı kuşatan başka tarihsel yapılarla çok çeşitli biçimlerde etkileşime giriyoruz ve bu etkileşimler sırasında da bazıları öngörülmemiş özellikler, basitten karmaşığa geçiş mahiyetinde özellikler taşıyan yeni bileşimler üretiyoruz. Buna karşılık, söz konusu sinerjik bileşimler, insan yapısı olsalar da olmasalar da, yeni karışımların hammaddesi oluyor. İşte gezegenimizdeki yapılar zengin çeşitliliklerine böylelikle ulaşmıştır; yeni maddelerin karışıma katılması yeni biçimlerin hızla yayılmasını tetikledikçe yapılar da çeşitlenmiştir. Örneğin organik dünya, 500 milyon yıl öncesine dek yumuşak dokunun (pelte ve buğu, kas ve sinir) hâkimiyetindeydi. O noktada hayatı oluşturan etli madde-enerji birikiminin bir bölümü ani bir *mineralleşme* süreci geçirdi ve canlı yaratıkların oluşumu için yeni bir malzeme ortaya çıktı: Kemik. Biyolojik yaratıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan mineraller dünyası, jeolojinin hiç de yerkürenin evriminde geride bırakılan ilkel bir aşama olmadığını, yumuşak, jelatinsi yeni yapılarla tam anlamıyla bir

Jeolojik Tarih MS 1000-1700

arada varolduğunu doğrularcasına yeniden öne çıkıyordu sanki. Daha sonraları omurga haline gelecek olan ilkel kemik, yani o katı, kireçleşmiş merkezi çubuk, hayvanların hareketlerini yeni biçimlerde kontrol etmelerini mümkün kıldı, onları birçok kısıtlamadan kurtardı ve kelimenin tam anlamıyla harekete geçirerek havada, suda, karada, bulabildikleri her oyuğu doldurmalarını sağladı. Ne var ki kemik, omurgalılar olarak bizlerin de ait olduğu hayvanlar kolunun karmaşıklaşmasını mümkün kıldıysa da, mineral kökenlerini hiç unutmadı: Kemik en kolay taşlaşan, kayalar dünyasına geri giden eşiği en çabuk aşan canlı maddedir. Bu yüzdendir ki, jeolojik kayıtların büyük bölümü fosilleşmiş kemiklerle yazılmıştır.

İnsanın iç iskeleti de bu kadim mineralleşmenin birçok ürününden biridir. Ama insan türünün yaşadığı tek jeolojik sızma bu değildir. Yaklaşık sekiz bin yıl önce insan nüfusu kentsel bir *dış iskelet* geliştirerek yeniden mineralleşmeye başladı: Güneşte kurutulmuş kilden yapılmış tuğlalar evlerin yapı malzemesi oldu, evler de taş anıtları ve koruyucu surları çevreledi, onlar tarafından çevrildi. Bu dış iskelet, iç iskeletinkine benzer bir amaca hizmet ediyordu: İnsan etinin kent surları içine ve dışına hareketini kontrol etmek. Kentsel dış iskelet başka birçok şeyin hareketini de düzenliyordu: örneğin lüks nesneler, haberler ve gıda. Özellikle de birçok kentin ve kasabanın bağrında her hafta kurulan, öteden beri varolmuş pazarlar basbayağı motor işlevi görüyorlardı: Yakın ve uzak bölgelerden insanları ve malları düzenli aralıklarla yoğunlaştırıyorlar, sonra da çeşitli ticaret çevrimleri doğrultusunda yeniden harekete geçiriyorlardı.[1]

1. Bkz. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800* (New York: Harper and Row, 1973; Türkçesi: *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, 1. cilt, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge, 2004). Braudel şöyle diyor: "O sıralarda çok sayıda kasaba olmasının izahı, coğrafyayla birlikte, ulaştırmanın hızıdır – daha doğrusu yavaşlığı... Bu o kadar önemliydi ki bütün kasabalar hareketliliği memnuniyetle karşılamış, yeniden yaratmış, insanları ve malları dört bir yana dağıtıp yeni mallar ve yeni insanlar toplamıştır. *Gerçek kasabayı işaret eden şey surlarının içine ve dışına sürekli akıp duran bu hareketlilikti*" (s. 389, vurguyu ben ekledim).

Ayrıca bkz. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *A Thousand Plateaus* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987). Deleuze ve Guattari şöyle diyor: "Kasaba yolla ilişkilidir. Kasaba ancak dolaşımın ve çevrimlerin bir fonksiyonu olarak varolur; onu yaratan ve kendisinin yarattığı yollar üzerinde fark edilir bir noktadır [bir tekilliktir]. Girişler ve çıkışlarla tanımlanır; içine bir şey girmelidir ve dı-

Dolayısıyla kentsel altyapının, sıkışık biçimde bir arada bulunan insan nüfusları açısından, kemiklerimizin etli kısımlarımızla ilgili olarak gerçekleştirdiği hareket denetimi işlevinin aynısını gerçekleştirdiği söylenebilir. Her iki durumda da minerallerin karışıma eklenmesi muhteşem bir katışımsal (*combinatorial*) patlamaya yol açmış, hayvanların ve kültürel tasarımların çeşitliliğinde büyük bir artışı beraberinde getirmiştir. Fakat bu tür analojiler yaparken dikkatli olmalıyız. Özellikle de, kentleri organizmalara benzetme hatasına düşmemeliyiz, hele ki böyle bir metafor (geçmişte olduğu gibi) her ikisinin de bir iç denge, yani homeostasis durumunda varolduğu anlamında kullanılıyorsa. Kent sistemleri ve canlı yaratıklar daha ziyade, denge durumundan uzakta, yani benzersiz başkalaşımlar geçirmelerine neden olan, şu ya da bu ölçüde yoğun madde-enerji akışlarına tabi *farklı* dinamik sistemler olarak görülmelidir.[2]

Nitekim kentlerin biçimsel başkalaşımı, antik çağlarda Bereketli Hilal bölgesinde kurulan ilk kentlerden bu yana insan-dışı enerji tüketiminin yoğunlaşmasına bağlı olmuştur. Toplumsal evrimi, enerjinin kendi kendine örgütlenmesinin alabileceği bir başka biçimden ibaret gören antropolog Richard Newbold Adams, bu tür ilk yoğunlaşmanın tahıl ekimi olduğuna dikkat çekmiştir.[3] Bitkiler fotosentez yoluyla güneş enerjisini şekere çevirdiğinden, tarım insan toplumlarına geçen güneş enerjisi miktarını artırmıştır. Gıda üretimi daha da yoğunlaştığında, insanlık kentsel yapılara geçit veren çatallanmayı aşmıştır. Bu ilk kentleri yöneten elitler başka yoğunlaşmaları da mümkün kılmışlardır --örneğin büyük sulama sistemleri geliştirmiş-

şına bir şey çıkmalıdır. Sıklığı dayatır. Hareketsiz, canlı ya da insani maddenin kutuplaşması etkisini doğurur; uzantının, akışın yatay eksende belli yerlerden geçmesine yol açar" (s. 432).

2. Gerçekten de, iç ve dış iskeletlerimizi yaratan mineralleşmeler enerji akışında iki büyük yoğunlaşmanın tetiklediği çatallanmalardır. İlki, organik evrimle yeni enerji depolama biçimleri "keşfedildiğinde" ortaya çıkmıştır. *Fosfagen* denilen yeni moleküller uyarılabilir dokulara (kaslar ve sinirler) enerji gitmesini mümkün kılmıştır; çokhücreli hareketlilerin gelişiminde gerekli bir adımdır bu. Kemiğin dayanıklı bir kontrol unsuru olarak kullanımını mümkün kılan da "fosfagen teknolojisi"ndeki gelişmelerle yoğunlaşan bu enerji akışı olmuştur. Bkz. Ronald F. Fox, *Energy and the Evolution of Life* (New York: W. H. Freeman, 1988), s. 94-100.

3. Richard Newbold Adams, *The Eight Day: Social Evolution as the Self-Organization of Energy* (Austin: University of Texas Press, 1988), s. 102-5.

lerdir–; kent merkezleri de emperyal biçimlerine dönüşmüştür. Yine de tahıl üretiminin enerji akışını yoğunlaştırmanın olası birkaç yolundan biri olduğunu vurgulayalım. Önemli bir noktadır bu. Bazı antropologların dikkat çektiği gibi, kentlerin ortaya çıkması, *alternatif yoğunlaşma rotaları* da izlemiş olabilirdi, mesela Peru'da kent hayatının gelişiminin balık rezervlerinden beslenmesi gibi.[4] Önemli olan tek başına tarım değildir, önemli olan toplumun içindeki madde-enerji akışında gözlenen büyük artış, bunun yanı sıra bu yoğun akışın mümkün kıldığı, kent hayatındaki dönüşümlerdir.

Bu bakış açısına göre, kentler madde-enerji akışından doğmuşlardır, ama bir kasabanın mineral altyapısı ortaya çıktığında, bu altyapı söz konusu akışlara tepki vermiş, onları yoğunlaştıran ya da engelleyen yeni *bir dizi kısıtlama* yaratmıştır. Bir kasabada surlar, anıtsal yapılar, caddeler ve evler sırf kendi başlarına kalsalardı daha zayıf bir kısıtlamalar dizisi oluştururlardı, bunu söylemeye bile gerek yok. Ama tek başlarına değillerdi elbette. Bu yüzden de kent dinamiklerine ilişkin tarihsel araştırmamızın, kentleri yöneten bürokrasiler olsun, onlara canlılık kazandıran pazarlar olsun kentlerde yaşayan *kurumlara* dair bir analizi de içermesi gerekiyor. Bu kurumlar, insanların kolektif karar alma süreçlerinin ürünü olsalar da, bir kere yerleştiklerinde onları oluşturan insani bileşenlere de tepki gösterir, onları kısıtlar ve kontrol eder ya da tam tersine harekete geçirir veya dönüşümlerini hızlandırırlar. (Dolayısıyla kurumlar da bir öngörülemeyen olumlu ve olumsuz kısıtlamalar kümesi oluşturur, ama daha küçük bir ölçekte.)

Avrupa'nın 11. yüzyıl civarında doğması, büyük bir tarımsal yoğunlaşmayla mümkün olmuştur. Ortaçağ teknolojisi üzerine çalışan tarihçi Lynn White Jr.'ın da gösterdiği gibi, ikinci binyıl öncesindeki yüzyıllarda "topraktan yararlanmanın dikkat çekici ölçüde verimli, yeni bir yolunu oluşturan bir dizi yenilik ortaya çıkmıştı."[5] Bu yenilikler (ağır saban, atın kas enerjisinden yararlanmanın yeni yolla-

4. Robert Carneiro, "Further Reflections on Resource Concentration and Its Role in the Rise of the State", *Hunters in Transition: Mesolithic Societies of Temperate Eurasia and Their Transition to Farming* içinde, y.h. Marek Zvelebil (Londra: Cambridge University Press, 1986), s. 250-1.

5. Lynn White, Jr. "The Life of the Silent Majority," *Medieval Religion and Technology* içinde (Berkeley, University of California Press, 1978), s. 137-42.

rı, açık tarla sistemi, tarlada üç senede bir ürün değiştirmek) birbirlerine bağımlı olmalarının yanı sıra, karşılıklı birbirlerini güçlendiren yeniliklerdi, dolayısıyla yoğunlaşmış etkileri, ancak tam anlamıyla birbirleriyle kaynaştıklarında hissediliyordu. Bu teknoloji ağının, enerji akışında yarattığı büyük artış, Avrupa'nın dış iskeletinin, yani büyük bölümü Roma İmparatorluğu döneminde çöken kent çerçevesinin yeniden inşasını mümkün kıldı. MS 1000 yılından itibaren surlu kasabaların ve istihkâm edilmiş kalelerin sayısı iki büyük bölgede büyük artış gösterdi: Güneyde Akdeniz kıyılarında ve kuzeyde Kuzey Denizi ile Baltık Denizi arasındaki deniz ticareti yolu üzerinde bulunan sahil şeridinde.

Kent tarihçilerinin sık sık dikkat çektikleri üzere, kentleşme her zaman kesintili bir olgu olmuştur. Hızlı büyümede gözlenen patlamaları, uzun süren durgunluk dönemleri izlemiştir.[6] Avrupa'da 11. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında gözlenen hızlandırılmış kent inşası dalgası da bir istisna değildir. Brüksel ya da Anvers gibi, kuzeydeki büyük kentlerin birçoğu bu dönemde doğmuştur, İtalya ile Ren bölgesindeki daha eski kentler de büyük bir büyüme yaşamışlardır. Ama kentlerin kalkınmasında gözlenen bu ivmenin benzeri, yeni –bu kez fosil yakıtların kullanılmasından kaynaklanan– bir yoğun enerji akışı 1800'lerde kentlerin doğuşu ve büyümeleri yönünde başka bir dalgayı besleyinceye dek, bir beş yüzyıl daha görülmeyecekti. İlginçtir, Avrupa kent yapısının en kalıcı özelliklerini, 20. yüzyılda da tarihin akışını etkileyecek özellikleri ortaya çıkaran şey kömürün mümkün kıldığı fabrika kasabalarından çok, "ortaçağdaki kentleşme dalgası"ydı.[7]

Kentlerin oluşumu ve büyümesi iki temel süreçle gerçekleşir. Bir şehir kendiliğinden gelişebilir, yani topografik özelliklere bağlı kalarak düzensiz bir şekil alabilir ya da şehrin şeklini, birleşerek onu oluşturan köylerin dağılımı belirleyebilir. Ortaçağ Venedik'inin labirent gibi sokaklarının nedeni budur mesela. Öte yandan bir kent bilinçli bir planlamanın ürünü de olabilir: Kentin büyümesi, düzenli

6. Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History* (Londra: Bulfinch, 1991), s. 30.

7. Paul M. Hohenberg ve Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985), s. 101.

bir yerleşimi kolaylaştırmak için, düzenli, simetrik bir biçime maruz bırakılabilir. 1300 yılını izleyen yavaşlama sürecinde doğan, görece az sayıdaki bazı şehirler ikinci türdendir, muhtemelen dönemin siyasi merkezileşmesini yansıtmaktadırlar. İktidar merkezinde birleşen geniş caddeleriyle Versailles muhteşem bir örnektir. Ama kendi kendine örgütlenen kentlerle planlı kentler arasındaki farklılık aslen biçimsel bir farklılık değildir, daha ziyade bu biçimin doğuşu ve ardından gelen gelişme sürecinin gerisindeki karar alma süreçleri arasındaki farklılığı yansıtmaktadır. Yani asıl önemli farklılık, kentlerin gelişiminde merkezi ve merkezi olmayan karar alma süreçleri arasındadır. Kıvrılıp bükülen sokakların "organik" biçiminin taklit edildiği, bilinçli olarak böyle tasarlanmış şehirler olduğu gibi, yerleşimleri ızgarayı andıran, düzgün köşelerde birbirini kesen caddelerin, çevrenin bir azizliği sonucu kendiliğinden geliştiği şehirler de vardır. Dahası, birçok kent bu iki sürecin bir bileşimidir:

> Birkaç yüz kent planını rasgele tarayacak olursak, geometriye dayalı kentsel ikiliklerin ne ölçüde işe yaradığını sorgulamayı gerektiren daha temel bir gerekçe çıkar karşımıza. Kent düzenlemesinin başlıca iki versiyonunun, planlı ve "organik" versiyonların genellikle bir arada bulunduğunu görürüz... Avrupa'da tarihi şehirlerin ortaçağdan kalma yoğun merkezlerine yapılan yeni eklemeler her zaman düzenli olmuştur... Birçok tarihi kentin ve metropol büyüklüğündeki kentlerin neredeyse hepsi de önceden düşünülmemiş, kendiliğinden gelişen, çeşitli biçimlerde birbirine kenetlenen ya da eklenen bölümlerden oluşan yap-bozlar gibidir... Daha da ileri gidebiliriz. Kentin aldığı bu başlıca iki biçim, her zaman yan yana olmaz. Birbirlerine dönüşebilirler de. Önceki geometrilerin yeniden işlenmesi sonucu, bir kent palimpsesti ortaya çıkmıştır adeta; çıkmaz sokaklar, dar, dolambaçlı yollar-

8. Kostof, *The City Shaped*, s. 46-7. 9. *A.g.y.*, s. 103.

10. Burada "bölüşüm sistemi" terimini, belli bir toplumda madde-enerji kaynaklarının akışını ya da tahsisini etkileyen her türlü kurumsal düzenlemeyi ifade etmek için, çok gevşek bir biçimde kullanıyorum. Karl Polanyi, üç toplumsal bütünleşme tipi tanımlamıştı: Kaynakları yeniden bölüşüm yoluyla tahsis eden, karşılıklılık yoluyla tahsis eden ve değiş tokuş yoluyla tahsis eden. Bu üç bütünleşme biçimi, belli bir toplumda kaynakların akış örüntüsünün kurumsallaşmasını gösteren şemalarla tanımlanır. Örüntünün bir merkezi varsa, sistem "yeniden bölüşüm"e dayalı bir sistemdir; simetrikse karşılıklı olmaya dayalı bir sistemdir; rasgele noktalarla bağlanıyorsa, piyasa değiş tokuşunun yaşandığı bir sistemdir. Polanyi'nin teorisine katılmıyorum, dolayısıyla ondan yalnızca bu akış örüntülerini gösteren şemaların olduğu düşüncesini aldım. Polanyi görüşlerinin "değerden arınmış" ve

dan oluşan bir ağın içinde, bir zamanlar caddelerin, sokakların düzgün aralıklarla kesiştiği, düzenli bir ızgara planı zar zor ayırt edilir.[8]

İnsanlığın mineralleşmesi, kent uzamının bir tür merkezi birim tarafından bilinçli olarak yönlendirilmesinin ve pek çok bireyin hiçbir merkezi "karar alıcı" olmaksızın gerçekleştirdiği faaliyetlerin bileşik bir sonucu olan biçimler almıştır. Yine de, bir arada bulunmalarına, karşılıklı olarak birbirlerine dönüşmelerine karşın, bu iki süreç ve onlardan doğan biçimler birbirinden farklıdır. Bir yandan, caddelerin, sokakların birbirlerini dik açılar oluşturacak şekilde kesmesi "tek bir toplumsal hedefi olan homojen bir nüfusu organize etmenin en iyi ve en çabuk yoludur."[9] Öte yandan ne zaman *heterojen* bir insan grubu kendiliğinden oluşsa, bu grup üyeleri onları *homojenleştirmeksizin* birbirlerine bağlayan, iç içe geçmiş bir kent örüntüsü içinde örgütlenme eğilimi gösterirler.

Katı, fiziksel bir açıdan bakıldığında, kent inşasının ivme kazanması enerji akışındaki yoğunlaşmanın bir sonucu olsa da, belli bir şehrin aldığı fiili biçim, insanların karar alma süreçleriyle belirlenir. Kentte enerji akışının nasıl olacağını belirleyen toplumsal kurumlarla, yani kentin "bölüşüm sistemleri"yle ilgili olarak da, merkezi karar alma süreçleriyle belli bir merkeze dayanmayan karar alma süreçleri arasında benzer bir ayrıma gidilmesi gerekiyor.[10] Bir yanda bilinçli hedefleri, açık kontrol mekanizmaları bulunan bürokrasiler, hiyerarşik yapılar vardır. Diğer yandaysa çıkarları ancak kısmen örtüşen birçok bireyin faaliyetleri sonucu kendiliğinden doğan, kendi kendine örgütlenmiş yapılar, köy ve küçük kasaba pazarları vardır. (Burada birçok aracının hizmet ettiği, oraya buraya dağılmış tüketi-

"nesnel" olduğunu iddia etse de, piyasalara karşı açıkça olumsuz bir bakışı vardır (piyasaların bencilce kazanca dayalı olduğu, toplumsal dayanışmaya karşı çıkan bireyci bir unsur içerdiği düşüncesine dayanır bu bakış) ve merkezi rejimlere karşı da olumlu bir yaklaşıma sahiptir. Bkz. Karl Polanyi, "Forms of Integration and Supporting Structure", *The Livelihood of Man: Studies in Social Discontinuity* içinde, y.h. Harry W. Pearson (New York: Academic, 1972), s. 35-61.

Braudel, Polanyi'nin kuramını, "tarihe karşı toptan ilgisizliği"nden ve "neredeyse teolojik denebilecek tanım düşkünlüğü"nden ötürü şiddetle eleştirmiştir. Bkz. Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce*, New York: Harper and Row, 1983, s. 225-8 (Türkçesi: *Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları*, 2. cilt, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge, 2004).

ci gruplarının bulunduğu modern anlamdaki pazarın tersine, şehirde insanların her hafta toplandığı bir yeri kastediyorum.)[11]

Bürokrasiler her zaman enerji fazlalarının (vergiler, haraç, kira, zorunlu emek) planlı bir biçimde toplanmasını sağlamak üzere doğmuşlar, bu enerji akışlarını kontrol edip işleme becerileri nispetinde de genişlemişlerdir. Pazarlarsa tersine, bağımsız karar alıcıların düzenli olarak toplandıkları kilise olsun, iki bölge arasındaki sınır olsun her yerde doğmuşlar, bireylere alma, satma ve takas etme imkânı sunmuşlardır. Bu iki enerji dağıtım sistemi arasında, tam da yukarıda bahsettiğimize benzer, fakat daha küçük ölçekte bir farklılık vardır. Bu sistemlerin biri, insanları bir bürokrasinin içindeki homo-

11. Peter Sawyer, "Early Fairs and Markets in England and Scandinavia", *The Market in History* içinde, y.h. B. L. Anderson ve A. J. H. Latham (Londra: Croom Helm, 1986), s. 62-4.

"Pazar" terimini aslen kasabanın belli bir yerinde insanların her hafta (ya da başka periyodlarla) toplanmasını anlatmak için kullandığımı vurgulayayım. Bunun sebebi, Braudel'in de vurguladığı gibi, katılımcıların arz ve talep koşullarını algılamasını sağlayacak "şeffaflığın" ancak bu koşullarda sağlanması, dolayısıyla fiyatların kendi kendine oluşmasıdır. Tüketiciler dağınık hale geldiğinde ve yalnızca aracılar üzerinden birbirine bağlandığında bu şeffaflık yok olur. Braudel, yine de, bu koşullarda da kendi kendine düzenlemenin ortaya çıkabileceğini düşünür (çünkü fiyatlar bu geniş ve dağınık piyasalarda uyumlu bir salınım gösterir), fakat işlemekte olan dinamiklerin tam olarak neler olduğunun incelenmesi gerekir (belki de aşağıdan yukarıya simülasyonlarla). Braudel'in "şeffaflık" tartışması için bkz. *The Wheels of Commerce*, s. 28-47; aracı ağlarının karmaşıklığı üzerine, bkz. *a.g.y.*, s. 147-68.

Herhalde kasabalardaki yerel toplanma yerleri olarak "pazarlar" ile dağınık tüketici kümeleri olarak "pazarlar" arasındaki farklılığı çizmenin en iyi yolu, "değiş tokuş" kavramının ötesine geçip "işlem" ve onunla birlikte "işlem maliyetleri" kavramlarına gelmektir (insanlar daha fazla dağıldıkça bu bedeller de artar ve bilgi edinmek zorlaşır). (Ana metinde bu terimlere ilişkin açıklamalarıma ve bir sonraki dipnota bkz.)

İki pazar tipi arasında önemli bir farklılık daha vardır: Her hafta kurulan pazarlarda, bütün dinamikler *ikili işlemler* çoğulluğu olarak ayrıştırılabilir, daha dağınık bir tüketiciler topluluğu ise, daha karmaşık *ağ etkileri* doğurabilir. Modern zamanlardan örnek bir vaka, VHS ve Beta video kaset formatları arasındaki "savaş"tır. Beta genelde, tümüyle teknik gerekçelerle üstün kabul edilse de, savaşı kendi kendini güçlendiren dinamikler yüzünden VHS kazanmıştır: Rekabetin başında bir formatın kazandığı küçük bir avantaj, "ağ etkileri"yle güçlenmiş (bu örnekte, video kiralama dükkanlarının daha çok VHS formatında film bulundurması), bu da bütün bir sektörün tek bir standarda kilitlenmesine yol açmıştır. Teknoloji tarihinde yaygın olarak rastlanan bu olgu ("yola bağımlılık" olarak bilinir) ger-

jen mevkilere taşır. Öbürüyse heterojen bir insanlar grubunu, birbirini tamamlayan ekonomik ihtiyaçların iç içe geçtiği pazarda bir araya getirir.

Gelgelelim, pazarlar ile bürokrasiler maddi ve enerjik kaynakların tahsisine yönelik kolektif mekanizmalardan ibaret değildir. Bir ortaçağ pazarında insanlar mal değiş tokuşu yaptıklarında yalnızca kaynaklar değil, *mülkiyet hakkı,* yani belli bir kaynağı kullanma, ondan yararlanma hakkı da el değiştirmiş oluyordu.[12] Dolayısıyla pazar işlemleri kolektif kurumsal normların (iş görme kuralları ya da uygulanabilir sözleşmeler gibi) varlığını da kapsıyordu. Keza, ortaçağ bürokrasileri de yalnızca merkezi komuta yoluyla kaynakları

çek tarihin yeni kurumsalcı ve çizgisel olmayan iktisada girme biçimlerinden biri haline gelmiştir. Örneğin bkz. Brian Arthur, "Self-Reinforcing Mechanisms in Economics", *The Economy as an Evolving Complex System,* y.h. Philip Anderson, Kenneth Arrow ve David Pines (Redwood City, California: Addison-Wesley, 1988), s. 10-1.

"Görünmez el" iktisadının, arz ve talebin birbirini götüreceğini (yani piyasaların temizleneceğini) varsaydığı, fakat bu duruma yol açacak dinamikleri belirtmediği fikri için bkz. Philip Mirowsky, *More Heat Than Light: Economics as Social Physics, Physics as Nature's Economics* (New York: Cambridge University Press, 1991), s. 238-41. Mirowsky, "görünmez el" kavramının 19. yüzyılda denge termodinamiğinin *biçimini taklit ederek* formelleştiğini gösterir. (Dolayısıyla ona göre, fiziğin bu dalı, ışıktan çok ısı, yani aydınlıktan çok hararet sağlamıştır). Başka çalışmalarında Ilya Prigogine'in teorilerini iktisada uygulama girişimlerinde de aynı hatanın yapıldığı uyarısında bulunur – örneğin dağılan şeyin ne olduğunu tanımlamaksızın çekerlerin varlığı kabul edilmiştir (yani yalnızca dağıtıcı ya da "zarar eden" sistemlerin çekerleri olduğu kabul edilmiştir). Bkz. Philip Mirowsky, "From Mandelbrot to Chaos in Economic Theory", *Southern Economic Journal* 57 (Ekim 1990), s. 302.

12. Viktor J. Vanberg, *Rules and Choice in Economics* (Londra: Routledge, 1994), s. 153-5. Ekonomik faaliyetlerle toplumsal kurumlar arasındaki önemli bağlantıyı ilk gören herhalde Karl Marx olmuştur ("üretim ilişkileri" kavramı). Aynı zamanda bu ikisiyle teknoloji dünyasını ilişkilendiren de ilk o olmuştur ("üretim araçları" kavramı). Fakat bu kitapta Marksist kavramları kullanmamı engelleyen en az iki şey var: Biri emek-değer teorisi (Piero Schraffa, bu teorinin Marksist ekonomi teorisinin gereksiz bir parçası, dış kapının mandalı nevinden bir şey olduğunu açıkça göstermiştir), diğeri de tarihi, tedricen birbirini izleyen üretim biçimleri şeklinde dönemleştiren (feodalizm-kapitalizm-sosyalizm) geleneksel Marksist kavrayıştaki bünyevi teleoloji. Marx'ın orijinal projesini bunlardan ve başka sorunlardan kaçınarak gerçekleştirecek unsurların bugün varolduğunu düşünüyorum. Bu bölümde dile getirilen fikirler, elbette sadece giriş niteliğinde de olsa, bu yeni toprakları tanımlama girişimidir.

denetleyen ve yeniden dağıtan örgütlenmeler değil, karşılıklı olarak birbirlerine istikrar kazandıran kurumsal normlar dizisi, bir kolektif eylem aygıtı oluşturan sözleşmeler ve rutinler ağıydı. Bürokrasilerin ardındaki kurallar, pazarların gerisindeki gayri resmi sözleşmelerden ve iş görme kurallarından daha resmi olma eğilimindeydi, daha da önemlisi, bir "anayasa", yani pazarlardaki işlemler gibi kolayca bir dizi heterojen iki yanlı sözleşmeye ayrıştırılamayacak homojen, ortak bir müesseseyi tanımlayan bir dizi sözleşme oluşturma eğilimi göstermekteydi.[13]

Planlanmamış ve planlanmış kentler kadar pazarlar ve bürokrasiler de daha genel bir farklılığın somut örnekleridir: Muhtelif unsurların oluşturduğu kendi kendine örgütlenen *ağlara* karşılık, tektip unsurlardan oluşan *hiyerarşiler*. Yine de ağlar ve hiyerarşiler yalnızca bir arada bulunup iç içe geçmekle kalmaz, aynı zamanda sürekli birbirlerini doğururlar. Örneğin pazarlar büyürken, ticari hiyerarşiler oluşturma eğilimi gösterirler. Ortaçağın büyük fuarlarında, çoğu kasabanın sakinleri kadar çok katılımcısı olan, 13. yüzyılın Champagne fuarlarında bu görülür mesela: "Bir fuar piramit olarak düşünülürse, taban genellikle dayanıksız ve ucuz yerel malların alınıp satıldığı birçok minör işlemden oluşur, onların üstünde pahalı ve genellikle uzaklardan getirilen lüks mallar vardır. Piramidin en tepesindeyse onsuz hiçbir işin yapılamayacağı –ya da onsuz işlerin asla aynı hızda görülmeyeceği– etkin para piyasası yer alır."[14]

Dolayısıyla pazarlar yerel, haftalık toplantıları aşan bir çapa ulaştıklarında yukarıdan aşağıya doğru derecelendirilmiş ve yukarıdan aşağıya doğru örgütlenmişler ve böylece melez bir biçim ortaya çıkmıştır: ağlar hiyerarşisi. Bunun karşıtı melezlenmeye, yani hiyerarşiler ağına ortaçağın iktidar sistemi örnek verilebilir. Kent bürokrasileri, ortaçağda yan yana varolan bir dizi merkezi kurumdan yalnızca

13. *A.g.y.*, s. 127-38. Vanberg şirket aktörleri sorunuyla ilgili kendi "kurumsal" yaklaşımını hem esasen sosyolojik bir yaklaşımla (hedeflere sahip olmanın örgütlenmelere tutarlılık kazandığı düşüncesine dayanır), hem de iktisadi bir yaklaşımla (teşvik ve katkı alışverişlerinin, örgütlere tutarlılık kazandığı düşüncesine dayanır) karşılaştırır. Vanberg'in metodolojik bireycilikle ontolojik bütüncülüğü kurallara bağlı bir karar alma süreciyle birleştiren çözümünün, bu kitabın felsefi duruşuna en uygun yaklaşım olduğu inancındayım ve belli kurumların, bir örgüt ya da toplumun ihtiyaçlarına cevap verdikleri için varolduğunu söyleyen "işlevselci" yanılgıdan da kaçınmak için en tutarlı yol olduğunu düşünüyorum.

bir tanesidir. Kraliyet mahkemeleri, toprak sahibi aristokratlar ve kilise hiyerarşileri de karmaşık, gerilimli karışımlara dahil olmuşlardır. Bu karışımı küresel olarak düzenleyebilecek bir "süper elit" hiçbir zaman varolmamıştır, dolayısıyla istikrarı üreten şey yerel kısıtlamaların (ittifakların değişmesi, anlaşmalar, hukuki tartışmalar) resmi prosedürlerle birlikte işlemesi olmuştur. Bütün bunlara Batı'da devlet ve kilisenin heterojen köklerden doğduğunu da eklersek (bütün bu hiyerarşik yapıların homojen bir kültür içinde ortaya çıktığı Çin ile İslam dünyasının tersine), bu binyılın başlarındaki iktidar sisteminin, tam bir hiyerarşik örgütlenmeler ağı olduğunu görürüz.[15]

Ağlar ve hiyerarşilerin, böyle karmaşık melezlenmeler doğurabilmelerinin ötesinde, birbirleriyle sürekli etkileşim içinde olduğunu da görmemiz gerekiyor. İlkel bürokrasiler ortaçağda pazar hayatının belli yönlerini düzenlemek (örneğin birbirlerinin bölgelerine girdiklerinde pazarlar arasındaki uyuşmazlıkları çözmek) ya da büyük fuarların güvenliğini sağlamak üzere ortaya çıkmışlardı. Fakat bir komuta hiyerarşisinin varlığının tek başına bir bürokrasinin küresel kurallarının pratikte uygulanabildiği anlamına geldiğini düşünmemeliyiz. Ortaçağda ekonomik hayatı yöneten normlar –sözleşmelere uyulmasını ya da ölçülerin, ağırlıkların ve para birimlerinin istikrarlı halde kalmasını güvenceye alan normlar– çoğunlukla küresel değildi, nefsi müdafaaya, misillemeye ve başka yerel denetimlere dayanıyordu. Bir tarihçinin ortaya koyduğu gibi, ortaçağda ekonomik normların hayata geçirilişi, merkezi bir karar alma ile "uluslararası camianın bütün mensuplarının hissettiği canlı bir karşılıklı yarar duygusu ve bir terör dengesiyle bütünleşmiş, kendi kendini düzenleyen bir mekanizma"nın[16] bileşkesiydi.

Örgütlere "hedef" yaklaşımıyla –ki bu yaklaşım "organizma" metaforuna bağımlılığını açıkça ortaya koyar– bakmanın tarihinin bir değerlendirmesi şurada bulunabilir: John Hassard, *Sociology and Organization Theory: Positivism, Paradigms and Postmodernity* (New York: Cambridge University Press, 1993), 1. ve 2. bölümler.

14. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 91.

15. Brian Tierney, *The Crisis of Church and State, 1050-1300* (Toronto: University of Toronto Press, 1988), s. 7.

16. A. R. Bridbury, "Markets and Freedom in the Middle Ages", Anderson ve Latham, *The Market in History* içinde, s. 108.

Avrupa'da 1000 yılından sonra ortaya çıkan kasabalar ve kentlerin kalabalık nüfusları, ağ ve hiyerarşi bileşenlerinin oranlarına göre sınıflandırılabilir. O güne dek yerleşimlerin çoğu, bileşimlerinde komuta bileşenlerinden çok, pazar bileşenlerinin yer aldığı küçük kasabalar olmuştu. Avrupalı kent sakinlerinin yarısından fazlası bu yerel pazar merkezlerinde yaşıyorlardı, gerçi kasabalarda nüfus iki bini geçmiyordu bile. Sonra yerel ve bölgesel idari işlevlerin eklendiği, dolayısıyla komuta bileşenleri oranının arttığı orta büyüklükte (nüfusları on bini geçmeyen) kasabalar ortaya çıktı. Yolların denetimi ve yolcuların gözetimi, işte küçük kasabalarda bulunmayan bu iki merkezi işlev, orta büyüklükteki kasabalarda icra ediliyordu. Daha büyük olan bu yerleşimlerde, daha geniş bir kurumsal biçimler yelpazesi gözleniyordu: Mahkemeler, hapishaneler, hastaneler, dini kurumlar. Ama karmaşıklık arttıkça, bunlara rastlama sıklığı da azalıyordu: Kuzey Avrupa'da 3 bin küçük kasaba varken, orta büyüklükte yalnızca 220 kasaba vardı.[17] Daha da yoğunlaşmış kentsel yerleşimlere daha ender rastlanıyordu, ama yine aynı sebepten bu kentler çok geniş kapsamlı bir işlevler yelpazesine sahipti:

> Ortaçağ Avrupası'nda, kumaş üretiminin yaygınlaşması ve ticaretin artışı sonucu görece yoğun bir kentleşmenin görüldüğü kuzey İtalya ve Flandre dışında, nüfusu 10 bini aşan kentler nadirdi. Başka yerlerde de, yerleşimlerin çapının büyük olması, karmaşık idari, dini, eğitsel ve ekonomik işlevlerle bağıntılıydı. Büyük kasabaların birçoğu –örneğin Barcelona, Köln, Prag– çok çeşitli dini kurumların yanı sıra üniversiteleri de destekliyordu. Bu büyük kasabaların ekonomileri çeşitlilik gösteriyordu ve geniş kapsamlı bir zanaatkârlar, hizmet işçileri kesimini barındırıyordu... 1330'ların büyük kentleri, çaplarını işlevlerinin çokluğuna borçluydu. Ortaçağın birkaç büyük kenti hakkında da aynı şey söylenebilir. Paris, Milano, Venedik ve Floransa ticaret ve imalat kentleriydi, aynı zamanda da siyasi başkentlerdi.[18]

Çapları ve karmaşıklıkları itibarıyla kendi aralarında farklılık gösteren kent merkezlerinin bu çoğulluğu, başka yerlerde ortaya çıkan kasaba nüfuslarınınkiyle karşılaştırılabilir. İslam dünyasında ve Çin'de kentleşme patlaması, Avrupa'dan iki yüzyıl önce yaşanmıştı. Ama bu iki bölgede kentler ve kasabaların, Batı'da çok sonraları ortaya çıkacak bir sosyopolitik oluşumla rekabet etmesi gerekiyordu:

17. Hohenberg ve Lees, *The Making of the Urban Europe*, s. 51-3.
18. *A.g.y.*, s. 54.

Merkezi devletle. Binyılın başlarında İslam dünyasında Batı'dakine benzer bazı şehirler olsa da (Kurtuba, Ceuta), orada kaide, kraliyet hiyerarşilerine ev sahipliği yapan, Bağdat ve Kahire gibi bazı büyük şehirlerdi.[19] Çin'de de merkezi otoriteye tabi kentlerin oranı, insanların ve malların surların içine ya da dışına hareketiyle tanımlanan özerk şehirlerden daha fazlaydı. Batı'nın binyıla egemen olmasının bir nedeninin, şehirlerde merkezi ve merkezi olmayan karar alma süreçlerinin farklı ölçülerde bir arada bulunmasından kaynaklandığını düşünen birkaç tarihçiden biri de William McNeill'dir:

> Çin'in Sung hanedanı döneminden modern zamanlara dek siyasi birliğini korumuş olması... yönetici kadronun sahip olduğu iktidarın arttığının bir göstergesidir. Pazaryeri ile hükümetin düşünceleri arasında uyumsuzluklar vardı var olmasına, ama yetkililer, yerel ya da özel olarak kendilerine meydan okunduğunda ezici bir polis gücünü devreye sokabildikleri sürece, bu bileşimdeki komuta unsurunun egemenliği de güvence altında kalıyordu... İşte bu sebepten, Avrupa'nın ticari ve sınai genişlemesinin 11. ve 19. yüzyıllar arasında gösterdiği otokatalitik nitelik, Çin'de hiç başlayamadı.[20]

Kısacası McNeill, patlayıcı, kendi kendini harekete geçiren ("otokatalitik") kent dinamiklerinin, kentte hiyerarşik bileşenler ağ bileşenlerini aştığında ortaya çıkamayacağı varsayımında bulunmaktadır. Fernand Braudel'in de, "dünyanın geri kalan kısmında kentlerin hayatı, zaman içinde uzun, düz, kesintisiz bir çizgi halinde ilerlerken, Batı'da kentlerin çalkantılı evriminin dinamik bir örüntü" sergilediğini tescil ederek bu varsayıma katıldığı gözlenir.[21] Ortaçağda Batı'daki birçok şehrin otokatalitik dinamiklerinin çizgisel olmayan, ele avuca gelmez doğasına bir örnek, kentsel büyümeyi besleyen enerji akışı yoğunlaşmalarının izlediği sıralamadır. Önce nüfusta büyük artışlara yol açan ve birçok kentin doğuşunu beraberinde getiren tarımsal bir yoğunlaşma yaşanmıştır. Sonra, tıpkı antik devirlerde olduğu gibi, bu kent merkezleri arasındaki etkileşim enerji tüketimini daha da yoğunlaştırmıştır. Bu yoğunlaşmalardan biri, akan suyun enerjisinin değirmenlere ve demir ocaklarındaki demir çekiçlerine aktarılmasıyla, ayrıca bu enerjinin çamaşır yıkamakta

19. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 394-5.

20. William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), s. 49.

21. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 396-7.

kullanılmasıyla yaşanmıştır. Bütün bunların, güneş enerjisi (tarım) ve yerçekimi enerjisiyle (su) beslenen bir sanayi devrimi, 11. yüzyılın sanayi devrimi olduğunu söylersek hiç abartmış olmayız.[22]

McNeill ile Braudel'in atıfta bulunduğu çalkantılı dinamikler ham enerjinin yanı sıra, başka bir akışın yoğunlaşmasıyla da ilgilidir: Para akışı. Sistem ekolojisiyle ilgili araştırmalar yapan Howard Odum, biraz fazla basit olsa da, burada işe yarayabilecek bir imaj sunan bir para teorisi geliştirmiştir. Odum, paranın enerji gibi olduğunu söyler, yalnız bir tek farkla; para, ters yöne akar: Enerji tarımla uğraşan köylerden besledikleri şehirlere akar, paraysa gıdanın karşılığı olarak şehirden kırsala gider. "Enerji akışı paranın dolaşımını [kırtasiye işleri, bankacılık, anlaşmaların bağlanması için harcanan enerji de dahil] mümkün kılar, paranın manipüle edilmesi de enerji akışını denetim altına alabilir."[23] Odum'un şemasını ortaçağ hayatına uygulayabilmek için, pazar ve komuta bileşenlerinden oluşan bileşimleri hatırlayalım. Sanılanın tersine parasal sistemlerin kökeni ticari değil siyasidir. Parasal sistemler, tarımsal fazlalara el koymayı ve vergileri artırmayı kolaylaştırmak üzere merkezi hiyerarşiler tarafından geliştirilmişlerdir.[24] Binyılın başlarında bu fazla enerjiye el koyan kesim feodal toprakbeyleriydi; birçok durumda köylüler pazarın kurulduğu kasabaya yeni mallar satın almak için değil, mallarını satmak, toprak sahiplerine ödeyecekleri kirayı kazanmak için geliyorlardı.[25] Bu çekinceyi koyduktan sonra, Odum'un düşüncesinin işe yaradığı görülür: Parasal akışlar enerji akışlarını düzenler (engeller ya da yoğunlaştırır), özellikle de para akışı devletin topyekûn denetimine maruz kalmadığı zamanlarda.

Paraya getirilebilecek en iyi tanım, ticareti başlatan ya da hızlandıran bir unsur olduğudur (yokluğu da ticareti engeller). Takas, yani malların malla mübadelesi, nispeten daha verimsizdir, çünkü insanların ihtiyaçlarını gidermek için, ellerindeki mala ihtiyaç duyan bi-

22. White, "The Life of the Silent Majority", s. 144.

23. Howard T. Odum ve Elizabeth C. Odum, *Energy Basis for Man and Nature* (New York: McGraw-Hill, 1981), s. 41.

24. Richard Hodges, *Primitive and Peasant Markets* (Oxford, İngiltere: Basil Blackwell, 1988), s. 102. Ayrıca bkz. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 442.

25. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 47-8.

rinin karşılarına çıkması, ihtiyaçların karşılıklı olarak birbirini giderir olması için beklemeleri gerekir. Bir insanın tam da karşısındakinin elindekine ihtiyaç duyduğu, karşısındakinin de onun elindekine ihtiyaç duyduğu durumlar enderdir. Fakat, hep çok aranan, istenen ve kolayca dolaşıma sokulabilecek bir mal paranın rolünü üstlenebilir: Tuz kayaları, salyangoz kabukları, mercan, fildişi – hatta modern hapishanelerde sigara bile.[26] İstenen, aranan bu birçok maldan herhangi biri, daha hızlı ve daha çabuk akabildiği için kendiliğinden paranın yerini alabilir. Ortaya bu tür kendiliğinden örgütlenmiş bir para çıktığında da, birbirini tamamlayan talepler birbiriyle buluşturulabilir ki bu da pazardaki alışveriş yoğunluğunu büyük ölçüde artırır. Kendiliğinden ortaya çıkmış bu paranın yanı başında, aynı metalden farklı değerlerde bozuklukların yer aldığı bir hiyerarşiye dayalı *parasal sistemler* de görülür sık sık; kendi kendine örgütlenmemiş, bir elit kesim tarafından planlanmış ve uygulamaya konmuş bir sistemdir bu. Planlanmış para eski Mısır'da ortaya çıkışından bu yana, metalleri fiziksel aracı olarak kullanmıştır, çünkü metaller tartılabilir, ölçülebilir, tektip kesilebilir ve standartlaştırılabilir.[27]

Bu iki tip para –planlanmış ve kendiliğinden– temasa geçtiklerinde, standartlaştırılmış para kaçınılmaz olarak kazanacaktır, diğerinin değer yitirmesine, rezervlerinin genişlemesine yol açacak, kendiliğinden parada felakete varan bir enflasyon yaşanacaktır. Bu durum yüzyıllar boyunca, özellikle de Avrupa dünyayı sömürgeleştirmeye başladığında tekrar tekrar yaşanmıştır. Ama binyılın ilk yüzyıllarında durum tam tersiydi: Avrupa ilk dönemlerinde daha gelişmiş bir parasal sisteme sahip olmakla kalmayıp (kambiyo senetlerinden, bonolar ve çeklere kadar) birçok kredi aygıtı da icat etmiş olan bir imparatorluk durumundaki İslam'ın sömürgesiydi bir anlamda. Braudel'in dediği gibi "Avrupa parasını en nihayet mükemmelleştirdiyse, Müslüman dünyanın egemenliğini devirmek zorunda kalmış olduğu için mükemmelleştirebilmişti."[28] Venedik, Floransa, Cenova ve ortaçağın başka büyük kentleri kendi bakırları, gümüşle-

26. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 332.

27. William Wiseley, *A Tool of Power: The Political History of Money* (New York: John Wiley and Sons, 1977), s. 3-4.

28. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 329.

ri ve altınlarından sikkeler yapmaya başladılar, böylece Avrupa'nın ticaret hacmi yükselmeye başladı. O zamandan beri de bu yeni akış, yani enerji akışını hızlandıran ve denetleyen akış, hiç kesintisiz Avrupa tarihinin hızına ivme kazandırmayı sürdürdü. Paranın akışı, ya madenleri, dolayısıyla metal rezervlerini daha fazla kullanarak ya da dolaşımını hızlandırarak yoğunlaştırılabiliyordu. Bu iki yoğunlaştırma, yani paranın hacminin ve hızının yoğunlaştırılması birbirini etkiledi, çünkü "değerli metaller bollaştıkça, sikkeler daha hızlı el değiştiriyordu."[29]

Bu yoğun enerji ve parasal hızlandırıcı akışları, ortaçağ Avrupası'nda büyük kentlerin oluşumunu ivmelendirdi ve Avrupa'nın büyük dış iskeletini oluşturan kentleri çalkantılı ve dinamik bir halde tuttu. Büyük para birikimleri yeni ticari hiyerarşiler yaratsalar da, bunun kesin sonucu, merkezi devletlerin iktidarında bir azalma, buna bağlı olarak da kentlerin özerkliğinde bir artış gözlenmesi oldu. Pazar ve komuta bileşenlerinin, otokatalitik dinamiklerin güçlenmesini sağlayacak oranlarda tutulmasını sağlayan şey, "Avrupa ruhu"nun (hesaplı rasyonalite ya da bir tasarruf ruhu diyelim) herhangi bir özelliği değil, akışların yoğunluğuydu.[30] Bununla birlikte, bu açıklamaya bir bileşeni daha eklemek gerekiyor. Ama bu da pazarları (ve bürokrasileri) kıt kaynakların tahsisine yönelik mekanizmalar olarak kavramanın ötesine geçmeyi gerektiriyor.

Yeni kurumsalcı iktisatçı Douglas North'un geliştirdiği bazı düşünceleri kullanarak bu noktaya açıklık kazandırabiliriz. Az önce belirttiğimiz gibi, pazaryerinde yalnızca mallar değil mülkiyet hakları da el değiştiriyordu; dolayısıyla pazar basit mübadelelerin yanı sıra karmaşıklık potansiyeli taşıyan işlemleri de kolaylaştırıyordu. Karmaşıklık potansiyeli taşıyan işlemler, bir ürünün kalitesini tayin etmek için gerekli enerji ve beceriden, satış ve istihdam sözleşmelerinin hazırlanmasına, bu sözleşmelerin uygulanmasına uzanan bir dizi "gizli" maliyet içerir. Küçük ortaçağ pazarlarında bu "işlem maliyetleri" küçüktü, maliyetleri teşvik mekanizmaları da öyle: Karşılıklı misilleme tehditleri, ilişiğin kesilmesi, iş görme kuralları ve

29. *A.g.y.*, s. 351 ve 354-6.

30. Rasyonalite ve tasarrufun rolü için bkz. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 572-80.

başka gayri resmi kısıtlamalar bir pazarın az çok pürüzsüz işlemesi için yeterliydi. Ama ticaretin hacmi ve çapı yoğunlaştıkça (ya da uzak mesafelerle yapılan dış ticarette olduğu gibi karakteri değiştikçe), kaynakların akışını düzenlemek için, standart ağırlık ve ölçülerden, ticaret hukuku mahkemelerinde ve devlet mahkemelerinde noter kayıtlarının delil olarak kullanılmasına uzanan yeni kurumsal normlara ve örgütlenmelere gerek duyulmuştur. North'un vurguladığı temel nokta şudur: Ortaçağ pazarları büyüdükçe, karmaşıklaştıkça işlem maliyetleri de buna bağlı olarak artmıştır; bu maliyetleri aşağıya çekecek bir kurumsal normlar ve örgütlenmeler dizisi olmasaydı Batı'da ticaretin hızlı yoğunlaşması durma noktasına gelebilirdi. North'a göre ticaretteki ölçek ekonomileri ve sözleşmelerin düşük maliyetle uygulanabilmesi, karşılıklı olarak birbirini teşvik eden unsurlardı.[31]

Birçok kurumsal norm –örneğin gayri resmi iş görme kuralları ya da örfi hukukla ilgili normlar– hiç planlanmaksızın ortaya çıkmış ve ortaçağ kentlerinin surları içinde "birikmiştir". Fiyatların listeler halinde basılması ya da denizcilik sigortası gibi başka normlar, pazarla ilgili bilgi akışını geliştirerek ya da büyük yatırımların risklerini yayarak işlem maliyetlerini düşürmek amacıyla bilinçli olarak konmuştur. Öyle görünüyor ki, uzak mesafelerle ticaret gibi işlem maliyetleri çok yüksek ticari faaliyetler yürüten kentler, birçok kurumsal yeniliğin de başlatıcısı olmuşlardır. Ticareti hızlandıran bu "kültürel malzemeler" (gayri resmi kısıtlamalar, resmi kurallar, yürürlüğe koyma usulleri) biriktikçe kent ortamı içinde yayılmaya başlamışlardır. North'un da gözlediği gibi, "Tacirler, uzak mesafelerle ticaret yaparlarken beraberlerinde iş görme kurallarını da götürüyorlardı, Piza hukuku Marsilya'nın denizcilik yasalarına bu sayede girdi. Oleron ve Lübeck, Kuzey Avrupa'nın, Barcelona Güney Avru-

31. Douglas C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (New York: Cambridge University Press, 1995), s. 120-31; Türkçesi: *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Sabancı Üni. Yay., 2002. North bu kurumsal evrimi tanımlarken, başlıca üç cephede ortaya çıktığından bahseder: Sermayenin hareketliliğini artıranlar (kredi kurumları); bilgi edinme maliyetini azaltanlar (fiyatların ve kur oranlarının basılması, ölçü birimlerinin standartlaştırılması); belirsizliğin riske dönüşmesini ve bu riskin birkaç amil arasında dağıtılmasını mümkün kılanlar (sigorta planları).

pa'nın hukukunu doğurdu ve yasal bir zorunluluk olarak sigorta ve kambiyo senetleri de İtalya'dan çıktı."[32]

Yeni kurumsalcı yaklaşımla burada ana hatlarını çizmeye çalıştığım yaklaşım arasındaki bir fark şudur: Göründüğü kadarıyla yeni kurumsalcılık, bireysel örgütlenme düzeyinin gerisinde öngörülmemiş, daha büyük ölçekli bir oluşum daha olduğunu düşünmez, yalnızca bir bütün olarak "toplum"a ve "siyasal oluşum"a atıfta bulunur. Ama bu kavrayış, modellerimize çok fazla homojenlik sokma, insan toplumlarının "tektip bir bütünsellik" oluşturduğunu, yani bireysel kurumlar ve birey olarak insanlardan daha üstün bir ontolojik düzlemde yer alan bir oluşum olduğunu ileri sürme riskini taşıyor. Oysa somut kentlerden bahsetmek (soyut olarak "toplum"dan bahsetmek yerine), tarihsel olarak öngörülmeksizin ortaya çıkmış, tektip bütünsellikler değil, yalnızca daha geniş ölçekli bireysel oluşumlar meydana getiren bütünlükleri modellerimize dahil etmemizi mümkün kılıyor. Ayrıca toplumsal tektipliği elde bir sayma riskini de azaltıyor. Bireysel kentleri (ve ulus-devletleri) sınırları içinde çok çeşitli toplulukları barındıran oluşumlar olarak hayal etmek daha kolaydır ve ampirik bir gerçeklik olarak da, belli bir kent (ya da ulus-devlet) yüksek düzeyde bir kültürel homojenlik gösterirse, bu durumun kendisi somut tarihsel süreçlerin sonucu olarak modellenecek bir şey haline gelir. Bir kentin doğuşunun ve büyümesinin gerisindeki merkezi ve merkezi olmayan karar alma bileşenine bağlı olarak kentin altyapı düzeninde farklı ölçülerde tektiplik ve çeşitlilik bekleyebileceğimizi az önce görmüştük. Buna şunu da eklememiz gerekiyor: Bir kentin, içinde işlediği daha geniş kapsamlı kentsel bağlamda oynadığı role bağlı olarak, sınırları içinde biriken "kültürel malzemeler" de farklı ölçülerde homojenlik ve heterojenlik gösterir. Şunu da özellikle vurgulayalım: Bir kent belli bir siyasi bölgenin başkenti rolünü oynayabilir ve gerek kendi kültüründe, gerekse komutası altındaki daha küçük kasabaların kültüründe belli bir ölçüde tektipliği teşvik edebilir. Tam tersine bir kent, *yabancı kültürlere açılan kapı* rolünü de oynayabilir, kendisinin ve onunla yakın temas halindeki kentlerin çeşitliliğini artıran heterojen malzemelerin girişini ve yayılmasını da teşvik edebilir. Her iki durumda da kent-

32. *A.g.y.*, s. 127.

leri bireyler olarak görmek, birbirleri arasındaki etkileşimleri ve bu etkileşimlerden doğan öngörülmemiş bütünlükleri incelememizi mümkün kılar.

Kent gruplarının hiyerarşik yapılar oluşturabileceği, hiç değilse 1930'lardan bu yana, gayet iyi bilinen bir olgudur; kent merkezleri piramitlerine atıfta bulunmak için geliştirilen "Merkezi Yer" sistemi terimi o tarihlerde ortaya atılmıştır çünkü. Daha yakın zamanda kent tarihçileri Paul Hohenberg ve Lynn Hollen Lees, Avrupa'daki kentlerin hiyerarşik yapıların yanı sıra, kendilerinin "Ağ Sistemi" dediği, ağa benzer öbeklenmeler oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. Gelin, kentlerde gözlenen bu iki öbeklenme tipinin bazı tanımlayıcı özelliklerini inceleyelim ve işe ortaçağda Paris, Prag, Milano gibi güçlü bölgesel başkentlere bağlı olarak oluşan kasabalar hiyerarşisinde örneği gözlenen Merkezi Yer sisteminden başlayalım. Daha önce de gördüğümüz gibi ortaçağ Avrupası'nda kentlerin nüfusları, tek tek birimlerin büyüklüğüne ve karmaşıklığına göre farklılaşıyordu. Bu büyüklük dağılımı tesadüfi değildi, yerleşimler arasındaki bağlar ve bağlantılarla doğrudan ilgiliydi. Kasabalar çevrelerindeki kırsal kesime çeşitli ticari, idari ve dini hizmetler sunarlarken, kentlerin kendileri de yerel olarak karşılanamayan hizmetleri alabilmek için daha büyük bir çeşitlilik arz eden büyük kentlere yüzünü dönmüştü. Bu durum da hiyerarşik karmaşıklık düzeyleri etrafında örgütlenen kent piramitleri yaratmıştı. Bu hiyerarşik sistemlerin uzamda dağılımı doğrudan coğrafi uzaklıkla bağlantılıydı, çünkü kent sakinleri o günlerde yalnızca istenen bir hizmeti alabilmek için seyahat ederlerdi. Ortaçağda her biri daha geniş, az çok belirgin bir biçimde tanımlanmış bir bölgede örgütlenmiş böyle birkaç piramitsel yapı ortaya çıkmıştı. Genelde, bu hiyerarşilerde yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya dolanan ticari mal akışı gıda ve mamul mallar gibi temel ihtiyaçlardan oluşuyordu.

Lüks malların dolaşımı ise tam aksine *başka bir yerde* başlamıştı. Antik çağlardan bu yana lüks mallarla uğraşan uzak mesafeli ticaret, Merkezi Yer sistemi dışında kalan kentleri; uzaklardaki ticaret çevrimlerine ve de mesafelerin doğrudan kısıtlılık yaratmadığı bir ağdaki bağlantı noktalarına açılan bir kapı olma rolü oynayan kentleri kapsıyordu. Örneğin Avrupa'da geçit kapısı niteliğindeki birçok kent, Akdeniz, Baltık Denizi ve Kuzey Buz Denizi'yle (birbirinden

ayrılmaktan çok) birbirine bağlanan liman kentleriydi.[33] Hohenberg ve Lees'e göre bu kent merkezleri bir Ağ sistemi oluşturuyordu:

> Epey farklı özellikleri olan Ağ Sistemi, Merkezi Yer Sistemi'ni tamamlar. Ağ Sistemi, birbirinden esasen sunulan hizmetlerin sayısı ve ender bulunurluğuyla ayrılan benzer merkezlerin oluşturduğu hiyerarşik bir ağın yerine, kentlerin ve kent yerleşimlerinin işlevsel olarak birbirini tamamladığı bir düzeni ortaya koyar. Bir kentin kilit sistematik özelliği merkeziliğinden ziyade bağlantısallığıdır... Ağ kentleri, denetimlerini kolayca uzaktan icra edebildikleri için, bir kentin nüfuzunun mesafelerin yakınlığıyla pek ilgisi yoktu, hele bölge üzerinde resmi bir komuta kurulmuş olmasıyla hemen hiç ilgisi yoktu. Ağ Sistemi'nin uzamsal özellikleri, yani ticaret rotaları, bağlantılar, geçit noktaları, ileri karakollar klasik bir harita üzerinde çoğunlukla görünmez.[34]

Uzun mesafelerle ticaretin merkezleri, bir kasabalar hiyerarşisi değil de, bir ağ, birbirini tamamlayan ekonomik işlevlerin iç içe geçtiği bir sistem oluşturuyordu. Ama bu, ağdaki bütün bağlantıların aynı derecede önemli olduğu anlamına gelmiyor. Belli ekonomik işlevler (özellikle de yeniliklerin doğmasına neden olanlar) belli bir ağ

33. Geçit kapısı niteliğindeki kentler antik çağlardan beri tarihte kilit bir rol oynamışlar, hem "ilkel" hem devletli toplumlarla yan yana varolmuş ve bu toplumların elitlerine lüks mallar sağlamışlardır. Bkz. Hodges, *Primitive and Peasant Markets*, s. 42-51.

34. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 240.

35. *A.g.y.*, s. 64.

36. Fernand Braudel, *The Perspective of the World* (New York: Harper and Row, 1986), s. 27-31; Türkçesi: *Maddi Uygarlık: Dünyanın Zamanı*, 3. cilt, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: İmge, 2004.

37. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 165. "Merkez", "yarı çevre" ve "çevre" terimleri genellikle Immanuel Wallerstein'ın dünya ekonomilerine ilişkin çok itibar edilmiş kuramıyla ilişkilendirilir. Bunlar ekonomi tarihi analizinin en geniş birimleridir; ulusaşırı ticaret ağlarını kapsayan, dolayısıyla ülkelerden daha geniş toprakları içine alan (bugünkü dünya ekonomisi gibi gezegen boyutlarında değil gerçi) geniş ekonomik bütünlük bölgeleridir. Wallerstein'ın çalışmasını, bu ölçekteki öngörülemez yapıların ampirik incelenmesine bir katkı olarak önemli görsem de, geliştirdiği aşamalar kuramındaki teleoloji (o çizgisel feodalizm-kapitalizm-sosyalizm sıralamasına göre bir ilerleme sayılabilecek olsa dahi) ve yoğunlaşmış metodolojik bütüncülüğü (yukarıdan aşağıya bir analiz için tek bir toplumdan çok daha büyük bir oluşumu hareket noktası olarak alması), onun kuramlarını bu kitapta kullanmamı engelliyor. Wallerstein'ın "aşamalar" ve incelemeye en büyük "bütünselliklerle" başlamak gerektiği konusundaki tavrıyla ilgili olarak, örneğin bkz. "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System:

içinde ayrıcalıklı bir merkez oluşturuyordu, başka ekonomik işlevlerse (rutin üretim işleri örneğin) ağın çevre bölgelerine aitti. Fakat Ağ Sistemi'nin merkezi Merkezi Yer piramidinin zirvesinden farklıydı. Özellikle de ağdaki başlıca kentin nüfuzu, Merkezi Yer sistemindeki başlıca kentin nüfuzuna göre daha istikrarsızdı. Merkez kentlerse, belli bir ticaret rotası üzerindeki mübadelenin yoğunluğu zaman içinde değiştikçe ya da bir zamanların lüks malları gündelik ihtiyaçlar haline geldikçe (biber, şeker), bu rolü dönüşümlü olarak üstlenme, birbirlerinin yerine geçme eğilimindeydi: "Bu kentler genellikle malların kaynağı da, varış noktası da olmadıkları, bir ağdaki bağlantılar oldukları için, bir bakıma ticaret rotaları kadar kendi aralarında yer değiştirebilir nitelikteydi."[35] Merkezler, kabaca şöyle bir sıralamayla ortaya çıkmıştı (14. yüzyıldan 20. yüzyıla dek): Venedik, Anvers, Cenova, Amsterdam, Londra ve New York.[36] İki sistem bir arada bulunuyordu, Merkezi Yer sistemindeki kentler genellikle Ağ sisteminin orta bölgesinde (yarı çevresinde) yer alıyordu.[37]

Concepts for Comparative Analysis", Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World Economy* içinde (New York: Cambridge University Press, 1993).

Neyse ki eldeki tek yaklaşım Wallerstein'ın yaklaşımı değil. Braudel, dünya ekonomilerine ilişkin olarak, daha aşağıdan yukarıya bir yaklaşım için çok değerli olan (en azından potansiyel olarak) alternatif bir teori geliştirmiştir. Daha önce de söylediğim gibi buradaki fikir metodolojik bireyciliği, ontolojik bütüncülükle birleştirmektir. Yani işe aşağıdan, bireysel karar alıcılar ve işlem sahipleriyle başlayıp buradan hareketle daha geniş çaplı oluşumlar (kurumsal örgütlenmeler, kentler, devletler, dünya ekonomileri) türetmek ve her seferinde bir katman ilerlemektir. Dolayısıyla bu yaklaşım Wallerstein'ın ontolojik bütüncülüğünü (yani bu daha büyük oluşumların gerçeklikte özerk bir varlıkları olduğu düşüncesini) paylaşmakta, fakat yukarıdan aşağıya inen metodolojisini paylaşmamaktadır. Braudel'in yaklaşımı ara bir yaklaşım gibi görünmektedir. Kendisinin Wallerstein'la anlaşamadığı başlıca nokta, dünya ekonomilerinin zamansal ve uzamsal sınırlarıyla ilgilidir. Wallerstein'a göre, sadece Avrupa dünya ekonomisi olgusunu doğurmuştur (dünyanın diğer bölgeleri, örneğin Çin ya da İslam dünyası, dünya imparatorlukları yaratmışlardır), Braudel'e göreyse dünyanın bu diğer bölgelerinin de en az Avrupa'nınki kadar gerçek ve güçlü dünya ekonomileri olmuştur, gerçi Avrupa ile bu bölgeler arasında antipazarların bulunmaması ve yarı çevrenin varlığı gibi büyük farklılıklar vardır: "Çok eskiden beri, Avrupa'nın merkezinin ya da 'kalbi'nin etrafı bir yarı çevreyle ve dışardaki bir çevreyle sarılmıştır. Ve yarı çevre, deyim yerindeyse, kalbi saran ve daha hızlı atmasını sağlayan dış zar –14. ve 15. yüzyıllarda Venedik'in çevresindeki kuzey İtalya, Anvers'in çevresindeki Hollanda gibi– muhtemelen Avrupa'nın yapısının temel unsurudur. Pekin, Delhi, İsfahan, İstanbul

Merkezi Yer sistemiyle Ağ sisteminin çok önemli özelliklerinden biri, doğurdukları *kültürel yapı* tipidir. Başka birçok yapı için söz konusu olduğu gibi, hammaddelerin de (bu durumda kültürel alışkanlıklar ve normların) önce yavaş yavaş birikmeleri sonra da aralarında az çok kalıcı bağların yerleşmesi sayesinde pekişmeleri gerekir. Hiyerarşik yapılar, malzemeleri bir piramit olarak kemikleşmeden evvel bir homojenleşme geçirme eğilimindedir, ağlarsa heterojen unsurları birbirine eklemler, tektipleşme dayatmaksızın onları birbirine kenetler:

> Bir düzeyde, Merkezi Yer sistemi tarihsel topraklarına gayet iyi yerleşmiş homojen bir halka hizmet eder. Ulusal başkent ortak halk kültürünü damıtır, şekillendirir ve uygarlaştırılmış ürünü yeniden yerel hayata sokar... Kent ile kırsal kesim, merkez ile çevre arasında keskin kültürel kesintilerin bulunduğu Ağ Sistemi'nin köksüz kozmopolitliğinin tam tersi bir durum söz konusudur burada... Kilit değerler ve teknikler, geleneksel bir dış çevreye dayatılır, ama bütünleşme ya da aşamalı sentez yönünde hiçbir girişimde bulunulmaz.[38]

Daha ulusal başkentler gelişmeden önce bile, Merkezi Yer hiyerarşisinin başat kentleri, kitap basıp yayımlamanın yanı sıra eğitimle de iştigal ediyorlar, yerel kültürleri "büyük gelenekler"e çevirerek bölgesel düzeyde kendi homojenleştirme faaliyetlerini sürdürüyor-

ya da Moskova'nın etrafında bir yarı çevre olmadığı görülüyor" (Braudel, *The Perspectives of the World*, s. 56).

Bu yazarlar, tarihte dünya ekonomilerinin uzamsal dağılımı konusunda anlaşamamanın yanı sıra, bu geniş ölçekli oluşumların zamansal sınırları konusunda da görüş ayrılığı içindedirler. Wallerstein'a göre Avrupa dünya ekonomisi 16. yüzyılda, Hapsburg İmparatorluğu'nun bir dünya imparatorluğu yaratmakta başarısız olmasıyla başlar. Elbette ki argümanı için gerekli bir noktadır bu, çünkü bizi yalnızca tek bir dünya ekonomisi olduğuna, bu dünya ekonomisinin de "kapitalizm"le özdeşleştirilebileceğine ikna etmesi gerekmektedir. Fakat Braudel ona katılmaz:

"Bu yüzden ben Avrupa'nın dünya ekonomisinin çok erken tarihlerden itibaren şekillendiğini düşünme eğilimindeyim; Immanuel Wallerstein'ın 16. yüzyıl takıntısını paylaşmıyorum... Wallerstein'a göre, Avrupa'nın dünya ekonomisi kapitalizmin matrisidir. Bu noktaya karşı çıkmıyorum, çünkü merkez bölge [benim burada 'ağ sisteminin merkezi' dediğim şey] ya da kapitalizm derken, aynı gerçeklikten bahsediyoruz. Ne var ki, aynı gerekçeyle, 16. yüzyılda Avrupa'da kurulan dünya ekonomisinin, bu küçük ama sıradışı kıtayı işgal eden ilk dünya ekonomisi olmadığını savunmak, kapitalizmin sahneye çıkmak için 16. yüzyılı beklemediğini söylemek anlamına gelir. Bu yüzden Marx'ın Avrupa kapitalizminin –hatta o kapi-

lardı. Öte yandan geçit kapısı niteliğindeki kentlerse, tıpkı Venedik'in Doğu ürünlerini, teknolojilerini ve mimarisini Avrupa'ya tanıtmasında olduğu gibi, yabancı kültürlerdeki heterojen unsurların yayılmasına katkıda bulunuyorlardı. Ağ sisteminin kentleri daha sonraları hümanizm ve aydınlanma düşüncelerini, radikal düşünceyi yayacaklar, zulüm gören yazarlara kucak açıp yasak kitapları basacaklardı.[39] Bu iki kent sistemi içinde "kültürel malzemeler"in dolaşımı ve işlenmesi, uzun vadede kasaba sakinlerinin zihniyetleri kadar önemlidir. Kasaba sakinlerinin zihniyetleri de tabii ki, çünkü karışımın etkin bir unsurudur psikolojik yapılar, bir kez ortaya çıktıktan sonra karar alma süreçlerinin dinamiklerini, dolayısıyla enerji ve para, bilgi ve düşünce akışlarını etkilerler haliyle. Fakat burada vurgulamamız gereken önemli bir nokta şudur: Bütün bu süreç insanların kafalarını mesken tutmuş bir özden, özellikle de "rasyonalite" gibi şeyleştirilmiş bir özden kaynaklanmaz.

Walter Christaller'ın 1930'ların başında geliştirdiği Merkezi Yer kuramının orijinal versiyonunda, insanın azami ölçüde verimli kararlar alabilme yetisi olduğu (bugün "optimize edici rasyonalite" denir) sorgusuz sualsiz kabul edilmiştir. Christaller'ın modeli ayrıca, coğrafyanın düzensizliklerden azade olduğu, zenginlik ve iktidarın eşitçe paylaştırıldığı, kent hizmetlerine yönelik talebin ve insanların bu hizmetlere ulaşmak için katetmesi gereken mesafelerin sabit ol-

talist *üretim* der– 13. yüzyıl İtalyası'nda başladığı (gerçi sonradan bunu geri almıştır) düşüncesine katılıyorum. Bu tartışma hiç de akademik bir tartışma değildir" (*a.g.y.*, s. 57).

Açıkçası Braudel, bu sorunla ilgili Marksist yaklaşımların tamamını reddetmez (Wallerstein'ın kavrayışına ilişkin tartışması ve eleştirileri için bkz. *a.g.y.*, s. 51-7). Bense dünya ekonomilerinin analizini en aşağıdan başlatıp yukarıya doğru çıkarmak, zamansal bütünlüklerini (örneğin farklı süreler boyunca devam eden ekonomik dalgalanmaları) açıklamak için çizgisel olmayan modelleri, uzamsal bütünlüğü açıklamak için de kentsel dinamikleri (örneğin Hohenberg ve Lees'in Ağ sistemi analizi gibi) kullanma eğilimindeyim. "Geç kapitalizm" gibi Marksist terimlerde hâlâ çok belirgin olan teleolojik (ya da aşamalı) tarih anlatılarından kurtulmanın tek yolu buymuş gibi geliyor bana. Fakat, burada sunabildiğim kabataslak anlatının, Wallerstein'cı paradigma içinde düşünen birine pek ikna edici görünmeyeceğinin farkındayım. Buna ve ilgili başka meselelere dair ciddi bir izah başka bir seferi bekleyecek artık.

38. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 281.

39. *A.g.y.*, s. 282.

duğu sürtünmesiz bir dünya öngörüyordu. Bu çizgisel dünyada, farklı merkezler belli bir hizmetin karşılanması için seyahat süresinin asgariye indirilmesi ve böylelikle kolektif faydanın azamiye çıkarılması için kendilerini yeniden düzenlerlerken, kentlerin uzamsal dağılımlarında farklı seviyeler ortaya çıkmıştır.[40]

Kent gelişimine dair çizgisel olmayan dinamik modellerde, örneğin Peter Allen ve Dimitrios Dendrinos'un geliştirdiği modellerde, kent örüntüleri, küresel ölçekte azami faydayı sağlamaya yönelik unsurlara (örneğin ulaştırma maliyetlerini asgariye indirmeye çalışan süperrasyonel karar alıcılara) değil, kentler arasındaki çatışma ve işbirliği dinamiklerine bağlı olarak gelişmiştir ki bu dinamikler merkezlerin büyümesini ve çürümesini de içerir. Bu modellerde, kent yerleşimleri çevredeki kırsal bölgenin nüfusunu çekerek büyür; istihdam imkânları ve kazanç bu nüfus akışını teşvik edici unsurlardır, kalabalık ve kirlilik ise heves kırıcıdır. Prensipte birkaç kent bu insani kaynakları az çok eşitçe paylaşabilirse de, bu modellerde bazı kent merkezlerinin diğerleri aleyhine genişlemesi ve büyük merkezlerin, yakınlarında bulunan aynı ölçekteki kentlerin büyümesini engellemesi gibi eğilimler gözlenir. Dahası, bir arada varolan merkezlerden oluşan istikrarlı örüntülerin ortaya çıkması, kentler arasındaki doğrudan etkileşimin gücündeki ve sayısındaki azalmayla bağıntılıymış gibi görünmektedir: Çok fazla bağlantıya sahip olma (zira modeldeki her kent, başka bütün kentlerle bağlantılıdır) istikrarsız örüntülere yol açarken, bir kentler hiyerarşisi içinde bağlantıların azalması (yani farklı düzeydeki kentler arasında, aynı düzeydeki kentler arasındakilere kıyasla daha az bağlantı olması) istikrarı doğurmaktadır.[41]

Çizgisel olmayan kent dinamikleri hakkındaki güncel çalışmalar bizlere, birçok durumda, sürtünmenin (ertelemelerin, darboğazların, çatışmaların, kaynakların eşitsiz dağılımının) kendi kendine örgütlenmenin üretilmesinde kritik bir rol oynadığını göstermiştir. Dola-

40. Christaller'ın teorisine ilişkin tanımlamalar ve eleştiriler için bkz. *a.g.y.*, s. 49-50 ve Hodges, *Primitive and Peasant Markets*, s. 16-34.

41. Dimitrios Dendrinos, *Urban Evolution* (Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 1985), s. 31 ve 45-6; Peter M. Allen, "Self-Organization in the Urban System", *Self-Organization and Dissipative Structures: Applications in the Physical and Social Sciences* içinde, y.h. William C. Schieve ve Peter M. Allen (Austin:

yısıyla sürtünmeyi modellerimizden çıkarmak (örneğin optimize edici bir rasyonalite koyutlamak) gerçek bir dinamik etkiyi yakalama imkânını da otomatikman ortadan kaldırır. Bu görüş, kentlerdeki enerji akışını yönlendiren kurumların, pazarların ve bürokrasilerin dinamiklerini düşündüğümüzde daha da önemli bir hal alıyor. Pazara ilişkin klasik tablo, yani Adam Smith'in "görünmez el" modeli tıpkı Christaller'ın kent örüntüleri modeli gibidir. O da tümüyle sürtünmeden uzak, tekellerin bulunmadığı, faillerin mükemmel bir öngörüyle donatılmış olduğu, maliyetsiz ve sınırsız bilgiye ulaşabildiği bir dünyada işler. Smith'in modeli (daha doğrusu bu modelin neoklasik iktisat içinde uygulamaya konuş tarzı), bir bütün olarak toplumun yararını azamiye çıkaran, yani arzın ve talebin en uygun dengeye ulaşmak üzere etkileşim içinde olduğu, israfa varan aşırılıkların ya da zararların hesaba katılmadığı örüntüler yaratır. Bu tür pazar dinamikleri elbette ki kurmacadır. Ne var ki, kıt kaynakların alternatif kullanımları konusunda optimal sonuçlara varan bencil faillerin etkileşiminden doğan "rasyonel" serbest piyasa dinamikleri olduğundan dem vuran bu tablo, hâlâ modern çizgisel iktisadın merkezinde yer almaktadır.

Piyasa dinamikleriyle ilgili çizgisel olmayan yaklaşımlarsa, karar alma süreçlerinde belirsizliğin rolünü ve bilgi toplamanın bünyevi maliyetini vurgular. Kusurlu bilgi, geribildirimin yarım yamalak değerlendirilmesi, hafızanın ve hatırlamanın sınırlılığı ve sorun çözme becerilerinin zayıflığı gibi etkenler, optimal kararlara değil, çatışan kısıtlamalar arasında az çok tatmin edici uzlaşmalara varan bir rasyonalite biçimiyle sonuçlanır.[42] Bu "tatmin edici" ya da "sınırlı" rasyonalite birçok durumda, pratik kurallarla ve yeni durumlara adapte olmayı sağlayan diğer davranış örüntüleriyle iş görür. Bir failin beklentileri, ihtiyaçları ve eylemleri arasında tutarlılık bulunmasını dışlamaz bu durum, ama durağan rasyonalite biçimleri varsaymanın tersine, yeterli inançların oluşumuna dinamik bir açıklama

University of Texas, 1982), s. 135-6; Peter M. Allen, "Self-Organization and Evolution in Urban Systems", *Cities and Regions as Nonlinear Decision Systems* içinde, y.h. Robert Crosby (Washington, DC: AAAS, 1983), s. 39-45.

42. Herbert Simon, *The Science of the Artificial* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1994), s. 32-6.

getirmeyi gerektirir. Dahası, pazaryerindeki ekonomik faillerin verdiği cevapların tektip olmadığını, bazı faillerin diğerlerinden daha tutarlı davrandığını, faillerin kararlarının yeterliliğinin farklı zamanlarda değişiklik gösterebileceğini de vurgular.[43]

Piyasa dinamiklerine ilişkin çizgisel olmayan bir model, Adam Smith'in modelinden ciddi ölçüde ayrılır. Özellikle de şu noktada: Çizgisel olmayan model, piyasaların çekileceği varsayılan tek bir durağan denge durumu yerine, birçok dinamik kararlılık biçimine imkân tanır. Örneğin piyasalar, kendilerini peş peşe gelen büyüme ve çökme dönemlerine girmeye zorlayan döngüsel dengelere hapsolabilir. Dolayısıyla piyasalar hem kendi kendilerini örgütleyebilir, hem de optimallikten uzak olabilir.[44] Bu meseleler, yalnızca öngörünün kusurluluğundan kaynaklanan etkilerle değil, aynı zamanda çizgisel olmayan başka unsurlarla da başa çıkmak zorunda olan ortaçağ pazarlarını değerlendirirken daha büyük bir önem kazanıyor. Ortaçağ pazarlarının başa çıkmak zorunda olduğu unsurlar şunlardır: üretimin bir bölümüne zorla el koyan, dolaşım dışına çıkaran tarım hiyerarşileri; ürünlerini mali risklere girerek satan zanaatkârlar; fiyatları etkileyen para arzı vs. Yine de 12. yüzyıla gelindiğinde fiyatlar, Avrupa çapında uyumlu bir dalgalanma gösteriyordu; kendi kendini düzenleyen bir piyasa ekonomisinin her şeyden önce gelen niteliği de budur.[45] Bu kolektif salınım, Merkezi Yer ve Ağ sistemle-

43. Richard Day, "Adaptive Economics", Crosby, *Cities and Regions as Nonlinear Decision Systems* içinde, s. 103-39; Richard Day, "The General Theory of Disequilibrium Economics and of Economic Evolution", *Economics Evolution and Structural Adjustment* içinde, y.h. D. Batten, J. Casti ve B. Johansson (Berlin: Springer Verlag, 1987), s. 46-61; Siro Lombardini, "Rationality in Disequilibrium", *Nonlinear and Multisectoral Macrodynamics* içinde, y.h. Kumaraswamy Velupillai (New York: New York University Press, 1990), s. 207-22.

Modern Avrupa ekonomisinin ilk yüzyıllarında karar alma sürecinin genel bir "rasyonalitenin" değil, "vasıflar"ın güdümünde olduğuna ve bu vasıfların da bir tür çıraklık sistemiyle öğrenilmesi gerektiğine (insanların oğullarını zanaat edinmeye göndermeleri) ilişkin olarak bkz. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 405-8.

44. Çizgisel olmayan ekonomide, hiç değilse Richard Goodwin'in 1940'lar ve 1950'lerde yaptığı çalışmalardan bu yana, gayet iyi bilinen bir sonuçtur bu. Örneğin bkz. Richard M. Goodwin, "On Growth and Form in an Economy", *Essays in Nonlinear Economic Dynamics* içinde (Frankfurt: Verlag Peter Lang, 1989), s. 24. Kendi kendine düzenleme ve optimal-olmayış ile ilgili olarak bkz. Simon, *The Sciences of Artificial*, s. 43.

rinde yer alan kentlerin böyle topluca ritmik bir biçimde nefes alıp vermesi, çizgisel olmayan modellerin kullanılması yoluyla yakalanabilir ve sınırlandırılmış rasyonalitenin yarattığı engeller de bu modellerde yapıcı bir rol oynayabilir.[46]

Ortaçağ pazarlarının optimalliğin altında kalan uzlaşmalara mahkûm oluşunun, bu pazarların merkezi olmayan karar alma süreçlerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ama resmileşmiş planları ve iyi tanımlanmış hedefleri optimize edici bir rasyonalitenin sonucu olarak görülebilecek merkezi bürokrasiler karşısında da benzer bir sonuca varılabilir. Öte yandan, burada da karar alma süreci belirsizliklerle dolu bir dünyada gerçekleşmektedir. Bilgi işlemeye, planlamaya, denetime yönelik herhangi bir fiili plan hiçbir zaman optimal olmayacak, yalnızca tekrarlanan sorunlara mekanik cevapları uygulayan, öngörülmemiş olaylarla başa çıkmak için beklenmedik durumlarda başvurulan taktikleri kullanan pratik bir sistem olacaktır. Kentlerin içine ve dışına yönelen madde ve enerji akışlarının bazılarına –ortaçağ hiyerarşilerinin düzenlediği varsayılan akışlara– daha fazla dikkat edilirken, bazıları gözden kaçırılmış ya da yanlış idare edilmiştir. Örneğin 13. yüzyıla gelindiğinde, Londra kente su akışından sorumlu uzmanlaşmış bir bürokrasi yaratmış bulunuyor-

45. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 227-8 ve *The Perspective of the World*, s. 71-87.

46. 19. yüzyılın başlarından itibaren birkaç ekonomik göstergeden (gayri safi milli hasıla, işsizlik oranı, toptan fiyatları, faiz oranları) elde edilen verilerin yaklaşık elli yıl süren bariz bir periyodik hareketlilik gösterdiği (buna Kondratieff döngüleri denir), hiç değilse Joseph Schumpeter'in çalışmalarından beri, gayet iyi bilinmektedir. O zamandan bu yana bu döngüsel davranışı açıklamak üzere birkaç olası mekanizma ileri sürülmüştür, ama hiçbiri tam bir kabul görmemiştir (ileri sürülen modellerin birçoğu yukarıdan aşağıyadır). MIT'te hazırlanan aşağıdan yukarıya bir model, bu periyodik salınımı içerden üretir; bu döngüsel davranış örgütler topluluğunun farklı kesimlerinin etkileşiminin yanı sıra, çizgiselliği bozan unsurlardan (örneğin gecikmelerden) kendiliğinden doğar. Bkz. Jay W. Forrester, "Innovation and Economic Change", *Long Waves in the World Economy* içinde, y.h. Christopher Freeman (Boston: Butterworth, 1983), s. 128. (Bu cilt aynı zamanda uzun dalgaya ilişkin olarak da farklı teoriler sunar.) MIT'in modeli ve gecikmelerin oynayabileceği yapıcı rol için bkz. J. D. Sterman, "Nonlinear Dynamics in the World Economy: The Economic Long Wave", *Structure, Coherence and Chaos in Dynamical Systems* içinde, y.h. Peter L. Christiansen ve R. D. Parmentier (Manchester, İngiltere: Manchester University Press, 1989).

du; ama İngiliz başkenti 1370'lerden itibaren tekrar tekrar kanalizasyon krizleri yaşamış olsa da, atıkların kent dışına akışını düzenleyen bir idare 19. yüzyıla kadar oluşturulmadı. Bu sorun, ancak Thames Nehri'nin atıkları taşıma kapasitesi sınırlarına ulaştığında, etrafa parlamento oturumlarının dahi gerçekleştirilmesini engelleyen kesif bir koku yayıldığında ele alındı. Öncesinde kanalizasyon yönetimi tepkiseldi, plansızdı, parça parça oluşturulmuştu – optimal olduğunu söylemek zordu.[47]

Dolayısıyla karar almanın toplumsal düzenin yaratılmasındaki rolünü anlamak için, *bireysel* kararların şu ya da bu ölçüde rasyonel olmasına değil, birbirleriyle etkileşim içindeki birçok karar alıcı arasındaki (merkezi ya da merkezi olmayan) dinamiklere odaklanmamız gerekiyor. Bu etkileşimlerden gelişen hiyerarşiler ve ağlar (belli bürokrasiler, tek tek pazarlar), başka homojen ve heterojen yapıların (başkentler ya da geçit kapısı niteliğindeki kentler) unsurları haline gelmiş, bu yapılar da daha sonra Merkezi Yer ve Ağ sistemlerini oluşturmuştur. Her düzeyde, kendilerine özgü çoklu dengeleriyle ve farklı kararlı haller arasındaki çatallanmalarıyla çizgisel olmayan farklı dinamikler harekete geçer. Dolayısıyla bireysel karar alma her ne kadar önemli olsa da, karışımdaki unsurlardan yalnızca bir tanesidir ve birçok ölçekten yalnızca birinde dinamiklerle etkileşim içinde olup onları etkiler.[48]

Fakat bireysel düzeyde dahi, önemli olan şu ya da bu psikolojik yapı (rasyonalite) değil, problem çözme becerileri, pratik kurallar ve rutin prosedürler, yani *zamanla* kentin surları içinde *biriken* "kültü-

47. Thomas F. Glick, "Science, Technology and the Urban Environment: The Great Stink of 1858", *Historical Ecology* içinde, y.h. Lester J. Bilsky (New York: Kennikat, 1980), s. 128. Modern demokratik toplumlarda bürokrasilere dair, bu bürokrasilerin verimliliklerinin sürekli iktidar meseleleri ve iktidar mücadelesi yüzünden azaldığı süreçleri gösteren daha genel bir teori şurada bulunabilir: Terry M. Moe, "The Politics of Structural Choice: Toward a Theory of Public Bureaucracy", *Organization Theory* içinde, y.h. Oliver E. Williamson (New York: Oxford University Press, 1995), s. 116-49.

48. Bu "kural"ın (bireysel karar alma, yalnızca bir düzeyi etkiler) birkaç istisnası vardır. Bu düzeylerden biri, hemen bir üst düzeyin (kurumlar düzeyinin) *kendi dinamikleri* içinde bir çatallanma noktasına yakın olduğu özel durumlarla ilgilidir. Burada bireylerin kararları ve eylemleri güçlendirilebilir ve çaplarının ötesinde etkiler doğurabilir. Bu konuyla ilgili olarak genellikle Prigogine ve Isabelle Stangers'tan şu alıntıyı yaparım: "Fizikçinin bakış açısından bu durum, bir yanda

rel malzemeler"dir. Hatta sanayileşme öncesi dönemdeki kentlerin çoğu geniş beceri ve rutin havuzları olarak düşünülebilir. Bu kentler, kırsal kesimden çok çeşitli vasıflara ve zanaatlere sahip zanaatkârları istihdam eder ve bu değerli "insan sermayesi"ni birbirlerinden çalmak için çekişip dururlardı. Kentler havuzlarını korumak ve genişletmek için bir zanaatkârlar akışını ve çok çeşitli kesimlerden meslek erbabı akışını kendilerine çekerlerdi; meslek erbabları beraberlerinde başkalarına da öğretilebilecek ya da taklit edilebilecek, dolayısıyla mevcut stoğa eklenebilecek vasıflar ve yöntemler getirirlerdi. Bu kültürel malzemeler biriktikçe, çeşitli biçimlerde birbirlerine karışıp yeni ağlar ve hiyerarşiler oluşturmuşlardır.

Bir yandan, birçok şehrin yönetici elitleri 12. ve 15. yüzyıllar arasında lonca sistemini geliştirerek kent içindeki bütün zanaat etkinliklerini onun üzerinden örgütlediler. Her lonca belli bir zanaatı oluşturan vasıfları bir araya getiriyordu ve bu vasıfların aktarımını, eğitim yöntemlerini ve sertifika verme usullerini düzenleyerek aynılaştırıyordu. Vasıflar biriktikçe ve birbirleriyle etkileşim içine girmeye başladıkça, zanaatler de çeşitlendi ve çoğaldı: "Nürnberg'de metal işleme loncaları, daha 13. yüzyılın başlarında birkaç düzine bağımsız mesleğe ve zanaate bölünmüştü. Yün sanayiinin, başka yerlerde olduğu gibi, bir zanaatlar toplamı haline geldiği Ghent, Strasbourg, Frankfurt ve Floransa'da da aynı süreç yaşandı. Aslına bakarsanız, 13. yüzyıldaki patlamanın bu yeni yaratılmış işbölümünün yayılmasıyla doğduğunu söylemek yanlış olmaz."[49] Öte yandan, uzmanlaşmalar çoğaldıkça, bireysel zanaatler arasındaki etkileşim-

sistemde bütün bireysel girişimlerin önemsizliğe, etkisizliğe yazgılı olduğu haller ile, öte yanda bir bireyin, bir düşüncenin ya da yeni bir davranışın genel durumu bozabileceği çatallanma bölgeleri arasında bir ayrıma gidilmesini gerektirir. Çatallanma bölgelerinde bile, etkinin artışı herhangi bir birey, düşünce ya da davranışla ilgili olarak meydana gelmez belli ki, yalnızca 'tehlikeli' bulunanlarla –yani önceki rejimin istikrarını garantileyen çizgisel olmayan ilişkileri kendi yararlarına kullanabilecek olanlarla– ilgili olarak meydana gelir. Dolayısıyla, çizgisel olmayan aynı unsurların hem başlangıç süreçlerinin kaosundan bir düzen üretebileceği hem de, farklı koşullarda, aynı düzenin yıkımından sorumlu olabileceği, sonuçta da bir diğer çatallanmanın ötesinde yeni bir tutarlılık üretebileceği sonucuna varıyoruz" (Ilya Prigogine ve Isabelle Stangers, *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*, New York: Bantam, 1984, s. 190).

49. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 315.

ler de çoğaldı ve bu da küçük üretici ağlarının, kent çalışmaları yapan Jane Jacobs'ın deyişiyle "sembiyotik küçük işletme topluluklarının doğuşunu beraberinde getirdi.[50]

Ağ sisteminin çekirdeğindeki ve Merkezi Yer piramitlerinin tepelerindeki geçit kapısı niteliğindeki büyük kentler, incelikli lonca hiyerarşilerinin ve gittikçe katılaşan düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden olurken, orta bölgede yer alan kentler (merkez için tedarik bölgesi olmaya mahkûm edilecek kadar küçük olmayanlar) Jacobs'ın deyişiyle "ithal ikameci dinamiklerin" etkisine girmeye başladı. Bu kentlerin zanaatkârları, büyük kentlerden gelecek mamul mallara karşılık oralara hammadde göndermek yerine, yerel üretimin yavaş yavaş ithalatın yerini alması için gerekli vasıfları geliştirdi. Daha az düzenlemeye tabi bu yeni vasıflar, işlevsel bir tamamlayıcılık içinde birbirlerine kenetlenirken ağlar oluşturmaya başladılar.[51]

Bahsettiğimiz orta bölge şehirlerinin pazar dinamikleri kendi kendini harekete geçiriyordu, çünkü bazı ithal malların ikame edilmesiyle tasarruf edilen para, yeni ithal mallara harcanıyor, ardından yeni ikame mallar ortaya çıkıyordu. Jacobs'ın da dediği gibi bu küçük Ortaçağ kentleri ve onların küçük üreticileri "her zaman birbirleri için yeni ihraç malları –ziller, boyalar, kovalar, parşömen, danteller, iğneler, boyanmış ahşap işleri, seramikler, fırçalar, çatal bıçak takımları, kâğıt, kalburlar, şekerlemeler, iksirler, dosyalar, tırmıklar, sekstantlar– üretecekler, bunları yerel üretimin yerine geçirecekler ve başka yeniliklerin müşterileri haline geleceklerdi."[52] Jacobs bu mütevazı malları üreten otokatalitik dinamiklerin çatallanmalar yoluyla geliştiğini söyler; ikame edilme potansiyeline sahip bir ürünün bir şehirde birikerek kritik kütleye ulaşmasının ithal ikamesinde yeni bir patlama dönemine yol açacağını belirtir. Bu süreçte ortaya çıkan yeniliklerin ille de şaşaalı ya da göz alıcı olması gerekmez; önemli olan yeni vasıfların üretilmesi ve buna bağlı olarak da ağın karmaşıklaşmasıdır.

Ekonomik ağ dinamiklerinin bilgisayar simülasyonları göstermiştir ki, belli bir kritik karmaşıklık düzeyinde, ağı oluşturan birbi-

50. Jane Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations* (New York: Random House, 1984), s. 40.

51. *A.g.y.*, s. 50. 52. *A.g.y.*, s. 144.

rine kenetlenmiş işlevler sisteminde bir tür "sanayi atılımı" yaşanmaktadır.[53] Jacobs, Avrupa'nın ilk binyılın başında işte böyle bir atılıma geçtiğini gösteren kanıtlar toplamıştır. O dönemde Konstantinopolis, kent hiyerarşisinin zirvesindeydi ve Venedik (14. yüzyıla gelindiğinde Ağ sisteminin merkezindeki metropol haline gelecekti), Konstantinopolis'in mütevazı tedarik bölgelerinden biriydi. Venedikliler mamul mal karşılığı başkente kereste ve tuz satıyorlardı. Fakat 11. yüzyılda Venedik'te bir küçük üreticiler ağı önceden Konstantinopolis'ten ithal edilen mamul malları yerel olarak imal edilmiş mallarla ikame etmeye başlayınca, Venedik ekonomisi de hızlı bir büyüme dönemine girdi. Yerel mallar başkentin standartlarına göre kesinlikle kaba ve ilkel olduğundan, Venedik bu yeni ürün fazlasını ancak başka geri kalmış kentlerle ticaretinde kullanabiliyordu. (Dolayısıyla böyle bir otokataliz, tek tek kentleri değil, kent gruplarını içeriyordu.) Böylelikle Venedik ekonomisi atılım yapmış oldu ve kenti başat bir merkez konumuna taşıdı. Bundan sonra Venedik ürünlerini ithal eden ondan daha küçük kentler de esnek birer vasıf havuzu haline geldi ve onlar da kendi ithal-ikame ağlarını yarattı. Başlangıçta Venedik'e yün tedarik eden bir bölge olan Anvers buna örnektir; 15. yüzyılda Anvers de Ağ'ın merkez noktalarından biri haline gelmişti. Londra'nın Ağ'ın merkezlerinden biri haline gelmek için 19. yüzyıla dek beklemesi gerekecekti; ancak ortaçağdan beri o da Kurtuba'dan ithal edilen deri malları ikame ediyor, ikame ürünleri geri kalmış başka kentlere satıyordu.[54]

Ortaçağ Avrupası'nı canlandıran otokatalitik süreçler listesine küçük kentler arasındaki bu istikrarsız ticareti de eklememiz gerekir. Öte yandan büyük kentler, (gündelik kalemler yerine) lüks mallara dayanan, (küçük üreticiler yerine) büyük şirketlerin dahil olduğu ve

53. Norman H. Packard, "Dynamics of Development: A Simple Model for Dynamics Away from Attractors", Anderson vd., *The Economy as an Evolving Complex System* içinde, s. 175. Aynı ciltte, ekonomik ağların diğer özellikleri de Stuart A. Kauffman tarafından incelenmiştir, "The Evolution of Economic Webs"; bu konuda aynı ciltteki şu çalışmaya da bkz. John Holland, "The Global Economy as an Adaptive Process". Bu denemelerde, ağ dinamiklerine ilişkin derinlikli kavrayışların yanı sıra, "çizgisel olmayan katışımlara", yani *global çekerlerden uzak olan dinamiklere* dair de üç farklı yaklaşım sunulmuştur.

54. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, s. 43.

heterojen becerilerin varlığına dayanmayan stratejiler üzerine gelişen başka tür çalkantılı dinamikler doğurdu. Braudel'in dediği gibi, yeni zanaatlerin yayılması ve sonuçta ortaya çıkan mikrouzmanlaşmalar her zaman zanaat hiyerarşisinin en alt basamaklarını tanımlayan niteliklerden biri olmuştu. Büyük girişimlerin ise ortaçağda ve yüzyıllar sonrasında tam ters yönde ilerleyen kendine özgü dinamikleri oldu: "Servet sahibi olmuş, tacir haline gelmiş bir dükkân sahibi bile... ticaretin daha yukarı seviyelerdeki kurallarına uyarak uzmanlaşmayı terk eder, uzmanlaşmanın olmadığı bir konuma geçerdi. Toptancı olmak, en önemlisi de toptancı kalmak her şeyi değilse de, mümkün olduğunca çok şeyi idare etme hakkına, hatta görevine sahip olmak anlamına geliyordu."[55]

Uzmanlaşmamanın bu ilk kapitalistlere sağladığı avantaj *hareket serbestisiydi*; hareket serbestisi toptancıların son derece kârlı bir hal alan herhangi bir malın akışını yürütmelerine, kârlılık oranındaki değişikliklere göre akışlara katılmalarına veya akışların dışına çıkmalarına imkân tanıyordu. Bu serbesti binyıl boyunca kapitalizmin ayırt edici özelliği olmuştur. Ticaret hiyerarşisinin en üst seviyelerinde yer alan tacirler ve finansörler hiçbir zaman kârın düşük olduğu alanlara girmezlerdi. Lüks mallar piyasasında peşin parayla satılan tarım mahsulleri dışında, gıda üretimi ve gıda işleme sektörü 17. yüzyıla dek el değmeden kaldı. Aynı şey, demiryolları devreye girinceye dek ulaştırma açısından ve yüzyılımıza dek (fabrikaları ve kamu binalarını saymazsak) inşaat sektörü açısından da geçerliydi. Bütün bunlara malların perakende alım satımını da eklersek, büyük ticari hiyerarşilerin (ve onların merkezi karar alma süreçlerinin) görece yakın zamana dek, bir kent merkezi için vazgeçilmez olan madde ve enerji akışlarının hiçbirine nüfuz etmediğini söyleyebiliriz.

Bu devasa çokuluslu şirketler çağında bile, ticarette komuta unsurunun oranı yüzde yüzün çok altındadır. Kendiliğinden ekonomik etkinliklerle (pazarlar), planlı ekonomik süreçler (büyük şirketler) arasında keskin bir ayrıma giden iktisatçı John Kenneth Galbraith, bugün Batı ekonomisinin kabaca yarısının kapitalist hiyerarşilerce ele geçirildiğini hesaplamıştır. Diğer yarısında ise bu hiyerarşilerin gönül rızasıyla piyasaya terk ettiği, kârın düşük olduğu bölgeler yer

55. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 379.

almaktadır. Galbraith'e göre kapitalizme bu hareket serbestisini kazandıran şey ölçek ekonomisidir, ortaçağdan bu yana ticari kapitalizmin perakendecilikle değil toptancılıkla ilişkilendirilmesinin sebebi de budur. Büyük bir şirket sarsıntıları ve dalgalanmaları daha kolay hazmedebileceği gibi, kendisini piyasa güçlerinden bir ölçüde bağımsız kılabilecek, hatta ona belli ölçüde bu güçleri *kontrol ve manipüle etme* yetisi kazandırabilecek planlar ve stratejiler yaratabilir.

Bu tür değerlendirmeler Braudel'i şu çarpıcı sonuca getirir: "Aceleci davranıp kapitalizmin Batı toplumunun tamamını kucakladığını, toplumsal dokudaki her ilmeğe onun elinin değdiğini, toplumlarımızın tepeden tırnağa 'kapitalist bir sistem' içinde yapılandığını varsaymamalıyız. Tam tersine, kapitalizm ile antitezi, daha alt düzeyin 'gayri kapitalizmi' arasında hâlâ çok canlı bir diyalektik vardır."[56] Hatta Braudel, kapitalizmin küçük dükkânların ve "pazarın ve daha alt düzeylerdeki mübadelenin devasa yaratıcı güçlerinin" omuzlarında ileriye ve yukarıya taşındığını da ekler. "... Üretim tesisinin ya da örgütlenmesinin büyüklüğü yüzünden felce uğramayan bu en alt düzey, adapte olmaya da en hazır olandır; esin, doğaçlama ve hatta yenilik yatağıdır, ama yaptığı en parlak keşifler er geç sermaye sahiplerinin eline düşer. İlk pamuk devrimini yapanlar kapitalistler değildi; bütün yeni fikirler girişimci küçük işletmelerden çıkmıştı."[57]

Siyasi yelpazenin her iki yanındaki iktisatçıların da filozofların da düştüğü bir yanlış anlama var: Kapitalizmin birkaç aşamada geliştiği, başta rekabetçi piyasa güçlerine tabi olduğu, ancak ve ancak sonraları, 20. yüzyılda tekelci bir hale geldiği anlayışı. Ne var ki, 13. yüzyıldan itibaren kapitalistler, her zaman ticaret piramidinin en üst seviyelerinin ayırt edici niteliği olan büyük para birikimini yaratmak için rekabetçi olmayan çeşitli pratikler içinde olmuşlardır. Daha önce de tartıştığımız gibi, Avrupa'nın dört bir yanından gelen zengin tacirlerin buluşma noktası olan, ortaçağın ilk fuarları en üst kademelere lüks mallar ve para piyasalarının hâkim olduğu gerçek ağ hiyerarşileriydi. Ne uzak mesafelerle yapılan prestij malları ticaretinde, ne de değerli metaller ve kredi dünyasında arz ve talebin borusu ötü-

56. Braudel, *The Perspective of the World,* s. 630; John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State* (Boston: Houghton Mifflin, 1978), s. xvii.

57. Braudel, *The Perspective of the World,* s. 631.

yordu. Tam tersine bu alanlarda kazanılan servetlerin büyük bölümü, bu piyasa güçlerinin rekabetçi olmayan çeşitli pratiklerle manipüle edilmesi sayesinde kazanıldı. Bugün büyük şirketlerin birbiriyle rekabet etmesi gibi, o zamanlar da zengin tacirlerle aileler arasında yoğun bir rekabet vardı elbette; fakat bu oligopoller arasındaki rekabet temelde küçük üreticilerle tüccarların giriştiği "ad konmamış rekabetten" farklıdır.[58]

Ortaçağdan 19. yüzyıla dek yalnızca tek tek işletmeler değil, kentler, hatta kent grupları tekelci faaliyetlerle iştigal ettiler. Bir kasaba, rekabetçi olmayan pratikler sayesinde, tacirlerine ve finansörlerine büyük katkıda bulunabiliyor, onları yabancı rakiplerden koruyabiliyor ve surları içinde para birikimini sağlayabiliyordu. Akde-

58. Oligopollerin giriştiği rekabet tipi, oyun teorisinin incelediği rekabet tipidir. Burada her aktör (büyük şirketler), gelecekteki eylem için yeni stratejiler belirlerken, hamlelerinin her birine diğer aktörlerin vereceği tepkileri de dikkate almak zorundadır. (Örneğin büyük bir şirket, bir fiyat savaşı başlatmayı göze almaksızın fiyatları tek yanlı olarak düşüremez.) Fakat gerçek piyasada o kadar çok aktör vardır ki, kimse gelecekteki eylemlerini olası rakiplerinin her birini dikkate alarak planlayamaz. Bkz. John R. Munkirs ve James I. Sturgeon, "Oligopolistic Cooperation: Conceptual and Empirical Evidence of Market Structure Evolution", *The Economy as a Sytem of Power* içinde, y.h. Marc R. Tool ve Warren J. Samuels (New Brunswick, New Jersey: Transaction, 1989), s. 338.

Fakat bu farklılığın ötesinde, kendi kendini düzenleyen piyasaları oligopolcü rekabetten ayıran şey, kendi kendini düzenleyen piyasalardaki aktörlerin *fiyat alıcılar* olması, temelde otomatik olarak gerçekleşen fiyatların belirlenmesi üzerinde hiçbir kontrollerinin olmamasıdır. Oligopollerse *fiyat oluşturucudurlar,* çünkü üretim maliyetlerini biraz daha yüksek göstermek gibi, gayet açıklayıcı bir yöntemle kendi fiyatlarını oluşturabilirler. Oligopollerin kendi fiyatlarını oluşturduğunu kabul eden ortodoks iktisatçılar, büyük şirketlerin ulaştıkları fiyatın kârlarını azamiye çıkaran fiyat olduğu, bu fiyatın uygunluğu nesnel olarak dış güçler tarafından belirlendiğinden, bir anlamda fiyatın yine kendi kendine oluştuğunu söyleyerek teorilerini kurtarmaya çalışırlar. Ortodoks olmayan bir yanıt ve bu tartışmanın tarihi için bkz. örneğin, Dennis C. Mueller, "The Corporation and the Economist", *Philosophy of Economics* içinde, y.h. Daniel M. Hausman, (New York: Cambridge University Press, 1994), s. 293-8.

Ortodoks iktisatçılar, oligopolcü rekabette "görünmez el"in de bir dengini bulmuşlardır: Her biri bir oyuncuya ait bir stratejiler kümesi olarak tanımlanan, hiçbir oyuncunun tek yanlı olarak stratejisini değiştirmeksizin kendisinden beklenen faydayı geliştirip iyileştiremeyeceği Nash denklemleri. Fakat Mario Henrique Simonsen'in de gösterdiği gibi, bu ideal sonuca, çok çeşitli sebeplerle ulaşılamayabilir. (Örneğin rekabete giren oligopolcü şirketlerden birinin ihtiyatlı davranması bir engel olabilir. Nash durumuna ulaşmak için bütün şirketler, geri kalanların ta-

niz, Baltık Denizi ve Kuzey Buz Denizi'ni kontrol eden ortaçağ kentleri, büyümelerinin büyük bölümünü piyasaları manipüle ederek, belli akışların denetimini özel olarak ele geçirerek finanse ettiler; Venedik'in Yakındoğu baharat ve ipek ticaretinin, Lübeck'in tuz ticaretinin denetimini ele geçirmesi örneğinde olduğu gibi. Lüks malların tekelini askeri güç yoluyla kazanan ve elinde tutan 14. yüzyıl Venediki, çevresindeki kentlere, hem de yalnızca tedarik bölgesini oluşturan kasabalara değil, Floransa ve Milano gibi başka devasa kentlere de hükmediyordu. Kuzeydeyse Lübeck ve Bruges gibi kentler 13. ve 15. yüzyıllar arasında, Hansa Birliği olarak bilinen, arkasında merkezi bir örgüt olmaksızın kolektif eylemde bulunma yetisine sahip bir kentler ağı oluşturuyordu. Birlik, kendi ekonomik nüfuz bölgesindeki kasabaları bir gözetim ve bağımlılık ağına düşürmek için de tekelci pratiklere başvuruyordu.[59]

mamının bir Nash stratejisi izlediğini varsaymak gibi bir kumar oynamalıdır.) Yalnızca ve yalnızca hükümet müdahalesinin "görünen eli" (toplam talebin Keynesçi eski usullerle yönetilmesi biçiminde) bunu çözebilir. Bkz. Mario Henrique Simonsen, "Rational Expectations, Game Theory and Inflationary Inertia", Anderson vd., *The Economy as an Evolving Complex System* içinde, s. 205-8.

Piyasanın farklı biçimlerde tezahür eden gücü de, bu noktaya dek yaslanmış olduğum yeni kurumsalcı iktisadın zayıf bir noktası olarak görülüyor. Öte yandan "eski" kurumsalcı iktisatçılar (örneğin Veblen'in zamanımızdaki takipçileri), bu gücü asla gözden kaçırmaz. İşaret ettikleri üzere oligopolcü rekabetin işbirliğine dönüşebilmesinin birkaç yolu vardır, fakat mevcut durumda bu olumlu değer yüklenebilecek bir şey değildir, çünkü tekelci durumun dengidir. (Örneğin Ford, GM ve Chrysler fiyatların oluşturulmasında "işbirliği" yaparlarsa, tek bir büyük tekel haline gelirler.) Bu dönüşümün ortaya çıkmasının bir yolu, her şirketin yönetim kurulunda, aynı bankacılık ve sigorta şirketlerinden üyelerin yer almasıdır. Hakkında birçok dolaylı veriye ulaşılabilecek olan bu olgu, "yönetimlerin iç içe geçmesi" olarak bilinir. (Aslında böyle bir yapı, benim terminolojime göre bir hiyerarşiler ağı olacaktır.) Bkz. John Murkirs, "Centralized Private Sector Planning: An Institutional Perspective on the Contemporary US Economy", Tool ve Samuels, *The Economy as a System of Power* içinde, s. 285-96.

"Rekabet" kelimesinin piyasa teorisindeki anlamıyla oyun teorisindeki anlamı arasında bir ayrıma gidilmesi kesinlikle elzem olmasına karşın, pratikte bu ayrım böyle kuvvetli bir biçimde uygulanamamaktadır, çünkü açıktır ki bazı küçük şirketler büyür, büyük şirket olur, hatta oligopoller bile bazı girdilerini elde edebilmek için hâlâ piyasalarla içli dışlıdır vs. Analitik olarak izi sürülemeyecek, bu yüzden aşağıdan yukarıya simülasyonlar üzerine çalışılmasını gerektirebilecek bir dinamik olan "karmaşık karışımlar" fikrini vurgulama ihtiyacı da buradan gelmektedir.

59. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 103-4 ve 124-8.

Braudel'e göre ortaçağdan bu yana her zaman belli ticari kurumların ayırt edici niteliği olmuş başka piyasa manipülasyonu biçimlerine birazdan döneceğiz. Bu da piyasa gücünün (siyasi yelpazenin sağ kanadında ve merkezinde yer alan birçok iktisatçının meylettiği gibi) göz ardı edilebilecek bir şey ya da yalnızca açık tekeller gibi bazı sapkın kurumsal biçimlerle ilgili olarak incelenmesi gereken bir şey olduğunu varsaymanın yanlışlığını açığa çıkaracak. Ama solun (bilhassa Marksist solun) bazı kavrayışlarının da düzeltilmesi gerekiyor, özellikle de iktisat tarihini *çizgisel olarak ilerleyen* üretim biçimleri üzerinden teleolojik bir yaklaşımla kavrayan anlayış düzeltilmeli. Braudel bu noktada açıkça Deleuze ve Félix Guattari'yle hemfikir olduğunu söylüyor: Kapitalizm herhangi bir yerde ve Avrupa'da olduğundan çok daha önce ortaya çıkabilirdi.[60] Kapitalizmin ortaya çıkışı bir çatallanma olarak resmedilmeli, doğru koşulların sağlanması halinde başka bir yerde de (örneğin 13. yüzyılda İpek Yolu'nda ilerleyen büyük deve kervanlarında)[61] gerçekleşebilecek bir faz geçişi olarak görülmelidir. Dahası bu çatallanmadan sonra ortaya çıkan kurumların, önceki kurumların (örneğin pazarların) yerini aldığı düşünülmemeli, bunlar toplum çapında bir "sistem" yaratmaksızın eski kurumlarla tam anlamıyla bir arada bulunan kurumlar olarak görülmelidir. Avrupa'da fiyatların ortaçağdan beri aynı ritimle salındığı doğrudur, bu da kıtanın tamamına (kimi zaman "dünya ekonomisi" denilen) belli bir ekonomik tutarlılık kazandırmıştır, ama dünya ekonomilerini "kapitalist sistem"le karıştırmak hata olur, çünkü Hindistan, Çin ve İslam dünyasında kapitalizme yol açmaksızın tutarlı ekonomik bölgeler (Avrupa'dakiler kadar güçlü bölgeler) oluşturmuşlardır.[62]

"Kapitalizm" sözcüğünün farklı kullanımlarının ("serbest girişim, "sınai üretim tarzı", ya da daha yakın tarihlerde "dünya-ekonomileri") yarattığı kavramsal kargaşa tehlikesi o denli yerleşik ki,

60. Braudel şöyle diyor: " 'Kapitalizm, az çok, her toplum biçimine dadanan bir hayalet haline gelmiştir' diyen Deleuze ve Guattari'ye katılma eğilimindeyim – burada kapitalizmi, yani benim tanımladığım biçimiyle [antipazarlar olarak] kapitalizmi kastediyorum" (*a.g.y.*, s. 581).

61. *A.g.y.*, s. 559.

62. Avrupalı olmayan dünya ekonomileri için bkz. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 523-9, ayrıca bkz. 37. not.

ekonomik gücün nesnel analizini neredeyse imkânsız kılıyor. "Kapitalizm" terimi, anlamının bir bileşeni olarak "piyasaları manipüle etme gücü"nü de içerecek ve teleolojik çağrışımlarından sıyrılacak şekilde yeniden tanımlanabilir elbette. Ama bilim felsefecilerinin gayet iyi bildiği gibi, bir kuram başvurduğu terimleri en son olumsuz kanıtlara ayak uydurmak üzere *ad hoc* yeniden tanımlamaya başlıyorsa, yararlılığının sınırlarına da ulaşmış demektir. Hal böyle olunca, en uygun çözüm de bu yorgun kelimenin yerine yeni bir kelimeyi, belki de Braudel'in önerdiği "antipazarlar"ı (pazara karşı hareket eden güçler) geçirmek ve bu terimi münhasıran, ticari ve sanayi kurumlar topluluğunun belli bir kesimini anlatmak için kullanmak olacakmış gibi görünüyor.[63]

Sanayileşme öncesi antipazarlar, birikimlerini çoğaltmak, hâkimiyetlerini güçlendirmek için arz ve talebi manipüle etmenin en bariz biçimi olan tekellerin yanı sıra başka bazı mekanizmalar da kullanmışlardı. Örneğin düşük bir fiyata doğrudan üreticiden alınan mallar, piyasa fiyatı istenen seviyeye ulaşıncaya dek büyük depolarda saklanırdı genellikle. Piyasa fiyatları bazen, savaş zamanlarında olduğu gibi, kendiliğinden yükselirdi, ama yükselmediği zamanlarda bu büyük depolara sahip tacirler, belli bir üründen belli bir mik-

63. Popperci bilim felsefesine göre, terimlerin *ad hoc*, eldeki duruma göre, yeniden tanımlanması, bir kuramı yanlışlamaya karşı dokunulmaz kılabilecek stratejilerden biridir. Fakat *ad hoc* yeniden tanımların beraberinde getirdiği tehlikelerin ayırdına varmak için ille de katı bir Popperci olmak (yanlışlanabilirliği bilimsel bilginin köşe taşı olarak görmek) gerekmiyor. Popper'in ve Lakatos'un yaklaşımlarının iktisada uygulanan hallerinin geçerliliği ve sınırlılıkları konusunda bkz. örneğin Mark Blaug, "Why I am Not a Constructivist: Confessions of an Unrepentant Popperian", *New Directions in Economic Methodology* içinde, y.h. Roger E. Backhouse (Londra: Routledge, 1994), s. 109-15.

Braudel'in kendisi "kapitalizm" kelimesini koruyup anlamını değiştirmeyi tercih eder (böylece "kapitalizm" yalnızca piyasa dışı rekabet, yani büyük şirketler anlamına gelir). Fakat böylesine derinlere işlemiş bir anlam kolayca değiştirilemez. İşte bu yüzden ben de tümüyle farklı bir terim, yüklenen anlamı açıkça yansıtacak bir terim kullanmayı tercih ettim. "Antipazar" gibi bir terim, "piyasa" kavramını hem sağın (görünmez elciler), hem de solun (metacılar) elinden zorla söküp almak için tam da ihtiyaç duyulan terimdir. Bana önemli bir hamle gibi geliyor bu, çünkü aksi takdirde toplumsal gelişmenin izleyebileceği olası yollar üzerine düşünürken aynı derecede hiyerarşik iki seçenek arasında, yani kapitalizm ile sosyalizm arasında sıkışıp kalacağız. "Kapitalizm" sözcüğünün tarihiyle ilgili olarak bkz. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 232-8.

tarı yüksek fiyata satın alarak fiyatlarda yapay bir yükselmeye neden olabilirlerdi (ya da tam tersine düşük fiyatlı malları piyasaya büyük miktarlarda sürüp fiyatı düşürebilirlerdi).[64] Uzak mesafelerle yapılan ticaret de yerel piyasanın kanunlarından, kısıtlamalarından sıyrılmanın bir başka yoluydu. Hacim bakımından değerlendirildiğinde, uzak yerlerle yapılan lüks mal ticareti, ortaçağ pazarlarında dolanan orta karar malların akışına kıyasla çok küçüktü. Ama yoğunluğun bir biçiminde gözlenen bu eksiklik, başka bir biçimde telafi ediliyordu:

> Uzak yerlerle ticaret kuşkusuz çok büyük kâr getiriyordu: Ne de olsa birbirinden çok uzak olan, arzla talebin birbirinden tümüyle habersiz olduğu, yalnızca aracıların faaliyetiyle temas kuran iki piyasa arasındaki fiyat farklılıklarına dayanıyordu. Rekabetçi bir piyasanın kurulması, ancak ve ancak ayrı çalışan, çok sayıda bağımsız aracının varlığıyla mümkündü. Bir ticaret hattında zaman içinde rekabet ortaya çıkarsa, büyük kâr ortadan kalkarsa, başka bir ticaret rotasında ticareti yapılan başka malların büyük kâr bırakması her zaman mümkündü. Biber yaygınlık kazanıp da değerini yitirdiyse, çay, kahve ya da pamuklu basmalar eski assolistin yerini almak için kuliste bekliyor olurdu.[65]

Antipazarların ayırıcı niteliği işte böyle bir hareket serbestisi, yani büyük *kredilerin* mümkün kıldığı bir hareket serbestisiydi. Nasıl ki ilkel ya da metal para, küçük ölçekli ticari değiş tokuşta hızlandırıcı görevi görmüşse, kredi de antipazar işlemlerini ve hem toptan hem de uzak yerlerle ticareti hızlandıran başlıca unsurdu. Kredi, sanayileşme öncesi dönemin Avrupa kentlerini Doğulu rakiplerini ge-

64. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 419.

65. *A.g.y.*, s. 405.

66. *A.g.y.*, s. 97-100 ve 390-5. Kambiyo senetleri ve kâğıt paranın başka ilkel biçimleri, örneğin banknotlar, metal paranın ticareti hızlandıracak denli bol bulunmadığı zamanlarda, büyük tacirlerin gündelik faaliyetlerinden neredeyse kendiliğinden doğmuşlardır. Aynı şekilde bankalar ve borsalar da başta gayri resmi uygulamalar olarak ortaya çıkmışlar, tabi oldukları kuralların katılaşıp resmi usullere dönüşmesiyle birlikte kurumlaşmışlardır. Bu kurumsal uygulamalar, ancak çok sonraları, bankalar ve borsaların kendi daimi binalarını edinmeleriyle birlikte "mineralleşmiştir". Örneğin hükümet kredilerinin senetleri, 14. yüzyıl gibi erken bir tarihte, ticari hiyerarşilerin (yani büyük fuarların) zirvesinde dolaşımdaydı. İlk borsalar, fuarların üst mertebeleri gibiydi, ama sürekli işliyorlardı; ilk başta birçok ortaçağ kentinde zengin tüccarların ya da simsarların gündelik toplantılarından

ride bırakmaya, sonunda Avrupa'yı dünyanın geri kalan kısmına hâkim olmaya iten otokatalitik ya da çalkantılı dinamiklerden biriydi. Kredi (ya da daha kesin bir tanımla bileşik faiz), patlayıcı, kendi kendini harekete geçiren büyümeye örnektir: Paranın para vücuda getirmesi, birçok uygarlığın tefeciliği yasaklamasına yol açan şeytani bir imgedir. Avrupalı tacirler bu yasağı, ilk olarak uzak yerlere ödeme yapmanın bir aracı olarak kullanılan (İslam dünyasından devraldıkları) "kambiyo senetleri"ne başvurarak çözmüşlerdi; kambiyo senetleri fuardan fuara dolanırken, getiri oranına da yüksek faizler tahakkuk ediyordu. (Kambiyo senetleri dolaşımı birçok risk ihtiva ettiğinden, kilise hiyerarşileri tefeciliğin bu kılık değiştirmiş biçimine göz yumuyorlardı.) Kredi akışı –ve bu akışın etrafında gelişen kurumlar, örneğin bankalar ve borsalar– zirvede kendi kendini besleyen bir ekonomik büyümenin yaşanması açısından kritik önemdeydi ve antipazar kurumlarının çok erken devirlerde tekelleştirdiği akışlardan biriydi.[66]

Avrupa kentlerinin tarihine dönersek, 1300 yılı sonrasında kentlerin gelişiminde gözlenen hız kaybının çeşitli etkileri olduğunu görüyoruz. Yeni kurulan kent sayısının yanı sıra, kentlerin çaplarında gözlenen sürekli büyüme de ciddi ölçüde azaldı. Sonraki dört yüzyıl içinde birçok küçük kasaba ortadan kayboldu ve yalnızca büyük şehirler büyümeyi sürdürdü. Bir anlamda uzun bunalım dönemi, bir seçilim baskısı yarattı; büyük kentleri öne çıkardı ve dolayısıyla bileşimde komuta unsurları oranının artmasına yol açtı. O esnada ilk ulus-devletler de önceden Merkezi Yer hiyerarşileriyle örgütlenen

ibaretti. Bunların yapılacağı özel binalar inşa edilene kadar, toplantılar işlemleri gerçekleştirmeye yönelik formel kuralları çoktan belirlemişlerdi. Dolayısıyla Anvers'deki borsa 1460'ta ortaya çıkmış olsa da, mineralleşmesi ancak 1518'de gerçekleşti. Aynı şey ya para borç verenlerin ya da ticaret şirketlerinin birbirleri için gerçekleştirdiği hizmetler biçiminde dağınık uygulamalar olarak doğan, sonradan 14. yüzyılda Floransa'da ayrı kurumlara dönüşen bankalar için de söylenebilir. Fakat bir bankacılık sisteminin gelişmesi daha uzun bir zaman almıştır, 18. yüzyıla dek de ortaya çıktığı söylenemez. 18. yüzyılda, o dönemdeki Ağ sisteminin merkezi olan Amsterdam'ı merkez alan bir bankacılık sistemi doğmuştur.

Bankacılık sisteminin kendi kendini yerleştirmekte çektiği güçlükler, bankalar ve bankacılığın, temelde yatan herhangi bir rasyonaliteyi falan yansıtmayan rastlantısal gelişimi konusunda bkz. John Kenneth Galbraith, *Money: Whence It Came, Where It Went* (Boston: Houghton Mifflin, 1975), 3-8. bölümler.

bölgelerde yerlerini sağlamlaştırmaya başlarlarken, bazıları *ulusal başkent* haline gelmiş başat şehirler, kendi yörüngelerindeki kasabaları yutmaya ve onları disipline etmeye başladı. Ağ sistemini oluşturan, geçit kapısı vazifesi gören kentler özerkliklerinin bir bölümünü yitirdiler, ama büyümeyi sürdürdüler ve *denizcilik metropolleri* haline geldiler. Dolayısıyla bu dönemde nispeten az sayıda kent doğduysa da, mevcut kent topluluklarında önemli değişimler oldu. Başkent ve metropol, bir de bunların barındırdığı yoğun nüfus, giderek Avrupa kent yapısının daha gözle görülür nitelikleri haline geldi.

Anne Querrien, bu iki büyük kent tipinin genel özelliklerini tarif ederken, aslında katıksız bir başkente de katıksız bir metropole de ender rastlandığı, sıklıkla bu ikisinin karışımıyla karşılaştığımız konusunda uyarıyor bizi. Querrien bir metropolün "iki ya da daha fazla ortam arasında iletişimi mümkün kılan bir zar" olduğunu, başkentinse, "çevresinde bu ortamların katı bir biçimde örgütlendiği bir çekirdek vazifesi gördüğünü" söylüyor.[67] Metropol merkezlerin nüfuzları ülkeler arasındaki sınırları aşar, ama başkentler bu sınırların çevrelediği toprakların ve bu sınırların bekçileri, koruyucularıdır. Dolayısıyla metropoller deniz kenarında ortaya çıkarken, başkentler genellikle denize uzak iç bölgelerdedir, arka bölgelerine bağlıdır. Başkentler ticaret akışlarına kısıtlamalar getirme, bu akışlardan, dolaşımlardan enerji elde etmek için vergileri, geçiş ücretlerini ve gümrükleri kullanma eğilimindedir; metropol kentlerse aksine bu akışları engellerden azade kılmaya eğilimlidir, uzaklardaki çevre bölgelerini daha doğrudan sömürme çabasındadır. (Burada iki iktidar biçimiyle karşılaşıyoruz; yabancı düşmanı milliyetçiliğe karşı tuzlu su emperyalizmi.)[68] Ulus-devletlerin oluşma döneminde Paris, Madrid, Bağdat ve Pekin ulusal başkentlere verilebilecek mükemmel örneklerdir; Venedik, Cenova, Kurtuba ve Kanton ise denizcilik metropollerine örnektir. Londra gibi kentlerse, iki tipin karışımıdır.

Güçlü ulus-devletlerin ortaya çıkması, buna bağlı olarak özümsedikleri kentlerin (bağımsızlığını koruyan kent-devletlerin bile) özerkliklerinin azalması, tanımlamış olduğumuz, kendi kendini ha-

67. Anne Querrien, "The Metropolis and the Capital", *Zone 1/2: The Contemporary City* içinde (New York: Zone, 1986), s. 219.

68. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 70.

rekete geçiren farklı biçimlerdeki dinamikleri durma noktasına getirebilirdi. Böyle bir şey yaşanmamışsa, Batı'ya özgü, yine kendi kendini hızlandıran başka bir dinamik yüzünden yaşanmamıştır: Süreklilik arz eden *silahlanma yarışları.* Tarihçi Paul Kennedy, bu tür bir kendi kendini harekete geçirmenin, Avrupa uluslarının Çin ya da İslam dünyasının tersine asla tek, homojen bir imparatorluk oluşturamamasına, bugüne dek hep bir hiyerarşiler ağı olarak kalmasına dayandığını savunur. Saldırıya yönelik silahlardaki ilerlemeler, işte böyle bir ağ içinde savunma teknolojisindeki yenilikleri tetiklemiş, büyüdükçe büyüyen bir silahlanma sarmalına yol açmıştır:

> On beşinci yüzyılın başlarında arbalet ve zırhlı levha imalatında bile görülebilen bu silahlanma sarmalı sonraki elli yıl içinde barutlu silahların denenmesine de yayıldı. Şu önemli noktayı unutmayalım: Top ilk kez kullanıldığında, topların tasarımı ve etkililiği bakımından Batı ile Asya arasında çok küçük farklar vardı... Fakat bunları sürekli geliştirme itkisi yalnızca Avrupa'da bulunuyormuş gibi görünüyor: barut taneciklerinde, bronz ve kalay alaşımından daha küçük (ama aynı ölçüde güçlü) toplar dökülmesinde, namlunun ve güllenin şekli ve yapısında, top dayanakları ve arabalarında geliştirilen yeniliklerin hepsi Avrupa'ya aitti.[69]

Bu silah yarışlarının çeşitli sonuçları oldu. Kuşatmaya yönelik yeni, seyyar ağır silahlar birçok kenti çevreleyen yüksek surları ıskartaya çıkarırken, Avrupa'da mineralleşmeyi de etkilemiştir. Sur ve kale inşası kökten değişime uğramıştır, şehir surları daha alçak inşa edilmiş, daha incelikli bir hal almış, hendekler, rampalar, siperler ve dehlizler oluşturan karmaşık bir toplulukla birleşmiştir. Bütün bunların, bu surların içindeki kentler açısından önemli sonuçları olmuştur. 1520'den önce, bir şehir mineral kabuğunu aştığında, sur kolayca sökülüp biraz daha uzakta yeniden inşa edilebiliyordu. Ama artık bunun yerini alan yıldız şeklindeki savunma sistemlerinin yerini değiştirmek çok pahalıya mal oluyordu, bu yüzden de böyle korunan kentler bundan sonra dikey büyümeye yazgılı hale gelmişti.[70] Öte yandan yeni kale tasarımlarına, ayrıca bunların ortaya çıkışını hız-

69. Paul Kennedy, *The Rise and the Fall of the Great Powers* (New York: Random House, 1987), s. 22-3; Türkçesi: *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri,* çev. Birtane Karanakçı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 1989.

70. Braudel, *Capitalism and Material Life,* s. 386.

landıran ağır silahlara şehrin zenginliğinden harcanan pay hızla artmaya başlamıştı. Bu da ulus-devletleri kent-devletler karşısında avantajlı kılıyordu, çünkü ancak ulus-devletler yeni teknolojilerin talep ettiği yoğunlukta kaynakları kullanabilecek durumdaydı.

Avrupamerkezciliği reddederek Çin'in ya da İslam dünyasının 1500 gibi geç bir tarihte bile binyıla hâkim olma konusunda, Avrupa'ya göre çok daha iyi bir konumda olduğunu fark eden tarihçiler korosuna Kennedy de katılmıştır. (Dolayısıyla Avrupa'nın engellere karşın bunu başarmış olması, açıklama gerektirmektedir.) Avrupalıların dünyayı sömürgeleştirmek için kullandığı icatların çoğu (pusula, barut, kâğıt para, matbaa) Çin kökenliydi, (genellikle Avrupa'nın benzersiz "rasyonalite"sinin örnekleri olarak gösterilen) muhasebe teknikleri ve kredi aygıtlarıysa İslam dünyasından alınmıştı. Dolayısıyla bu sonuç, Avrupa'ya özgü herhangi bir şeyden kaynaklanmıyordu, yalnızca hiçbir kültürün bünyesinde bulunmayan bir dinamik söz konusuydu. Kennedy bu noktada Braudel ve McNeill'e katılır: Doğu'da merkezi karar alma süreçlerinin fazla gelişmiş olması çalkantılı dinamikleri denetim altında tutuyordu, oysa bu dinamikler Batı'da hiç engellenmeden, hızla geliştiler. Kuşkusuz Avrupa, tarihinde birkaç noktada birleşmiş bir hiyerarşi olabilir, bu da söz konusu dinamikleri durdurabilirdi. 16. yüzyılda Habsburg İmparatorluğu, daha sonra Napolyon ve Hitler dönemleri bu türdendi. Ama bu çabaların nafile olduğu görüldü ve Avrupa ulusları bir ağ olarak kaldı.

Merkezileşmenin en yıkıcı etkisi, Doğu ülkelerini, elit tabakanın bireysel becerilerine fazla bağımlı kılmış olmasıydı belki de. 1566 sonrası gerekli ehliyetten yoksun on üç sultanın peş peşe tahta çıktığı Osmanlı İmparatorluğu'nda görüldüğü gibi, bu becerilere sahip yönetici çıkmıyordu bazen. Karışımda, komuta unsuru ağır bastığından Kennedy'nin dediği gibi, "geri zekâlı bir sultan Osmanlı İmparatorluğu üzerinde, bir Papa'nın ya da bir Kutsal Roma İmparatoru'nun Avrupa'nın tamamında asla yaratamayacağı ölçüde ketleyici bir etki yaratabilirdi."[71] Aynı şekilde tarihin kritik bir dönüm noktasında, tam da dünyaya hâkim olmanın sırrı gerek uzak yerlerle yapılan ticaretin getirdiği kârdan, gerek sömürgeciliğin mümkün kıldığı

71. Kennedy, *The Rise and the Fall of the Great Powers*, s. 11-2.

enerji ve malzeme akışından ötürü okyanusların fethinde yatarken, Çin de yönetimdeki elit tabaka yüzünden içedönük bir görünüm arz ediyordu.

Çin başta donanma yarışında başı çekmiş, daha 1405'te Hint Okyanusu'na başarılı öncü seferler düzenlemişti. Bu seferlerde, Çin'in "en büyük gemileri, muhtemelen 1.500 ton çekiyordu. Oysa aynı yüzyılın sonunda Vasco de Gama'nın bayrak gemisi 300 ton ağırlığındaydı... Çin'in Hint Okyanusu seferleri, her şeyleriyle daha sonraki Portekiz girişimlerini gölgede bırakacak çaptaydı. Gemileri daha fazlaydı, tüfekleri daha fazlaydı, insangücü daha fazlaydı, kargo kapasitesi daha fazlaydı..."[72] Ne var ki Çin'in dar görüşlü elitleri, dışadönük politikalarını terk ettiler ve ülkeyi içedönük politikalara yönelttiler. Çin'in seferleri devam etmiş olsaydı, "Çinli denizciler pekâlâ Afrika'yı dolanıp Denizci Prens Henry ölmeden evvel Avrupa'yı keşfetmiş olurlardı."[73] Avrupa kentleri de kendilerini uzaklardaki bir imparatorluğun sömürgeleri ve tedarik bölgeleri olarak bulabilirlerdi pekâlâ.

Aşırı merkezileşmenin getirdiği tehlikeler, sebep olduğu kaçırılmış fırsatlardır bunlar. Avrupa'nın birkaç bölgesi (İspanya, Avusturya, Fransa), bu yönde ilerledi; başkentleri aşırı derecede büyüdü, geniş, üretken olmayan tüketim merkezlerine dönüştü ve olası rakip kentlerin gelişimini, büyümesini engelledi. Merkez kentleri hem ulusal başkent hem de denizlere açılan kapı konumunda olan, yani bu iki işlevi merkez kentte birleştirebilen ülkeler otokatalitik dinamikleri daha iyi koruyabilecek durumdaydı. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla dek Britanya'da ve Birleşik Eyaletler'de* yaşanan buydu. Ağın eski merkezleri gibi (Venedik, Cenova, Anvers) Londra ve Amsterdam da denizcilik kentleriydi ve denizle kurulan sürekli ilişki, elitlerin dışa yönelimine (İngiltere'ye ya da Hollanda'ya özgü başka bütün kültürel özelliklerden daha fazla) esin kaynağı olmuş, bu yönelimi ayakta tutmuştu. Benzer bir sonuç İspanya'da, hatta Çin'de bile ortaya çıkabilirdi:

* Bugünkü Hollanda'nın 1581 ile 1795 yılları arasındaki adı. (ç.n.)

72. McNeill, *The Pursuit of Power*, s. 44.

73. *A.g.y.*, s. 45. Çin'in kaçırmış olduğu Avrupa'yı "keşif" fırsatı için ayrıca bkz. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 581; Kennedy, *The Rise and the Fall of the Great Powers*, s. 7.

1421'de Çin'deki Ming hanedanı başkenti değiştirerek Nanking'den ayrılıp Pekin'e taşındığında... Çin'in büyük dünya ekonomisi de sarsıntıya uğradı, deniz ticaretine kolay erişime dayanan ekonomik faaliyet biçimine de hepten sırtını döndü. İç bölgelerin derinlerinde, denizle bağlantısı olmayan yeni bir metropol kurulmuş, her şeyi kendine doğru çekmeye başlamıştı... II. Philip de 1582'de aynı derecede büyük bir karar aldı. İspanya, Avrupa'daki siyasi hâkimiyetinin zirvesindeyken II. Philip Portekiz'i fethetmiş ve hükümetiyle birlikte Lizbon'a yerleşmeyi seçmiş, yaklaşık üç yıl burada kalmıştı... Okyanusa bakan bu kent, dünyayı yönetmek için ideal bir yerdi... İşte bu yüzden II. Philip'in 1582'de Lizbon'dan ayrılma kararı alması, imparatorluğun bütün ekonomisinin kontrol edilebileceği bir mevziden ayrılmak, İspanya'nın kudretini Madrid'e, Kastilya'nın o denizden uzak kalbine hapsetmek anlamına geliyordu – ne büyük bir hata! Yenilmez Armada, yıllar süren hazırlıklardan sonra 1588'de felaketine yelken açtı.[74]

Avrupalı ve Avrupalı olmayan elitlerin çoğu deniz gücünün ne kadar önemli olduğunu, uzak yerlerle yapılan ticaretin ne kadar kârlı olduğunu çok iyi bilseler de, öyle görünüyor ki onları rüzgârlar ve dalgalarda saklı enerjinin getirdiği büyük faydaları paylaşmaya iten tek şey, denizle sürekli temas halinde olmaktı. Okyanuslar ve atmosfer, bitkilerin fotosentez yoluyla elde ettiğinden on kat daha fazla güneş enerjisi içeren çizgisel olmayan dinamik bir sistem oluşturuyordu, ki uygarlığın geçmiş yoğunlaşmalarının çoğu, bitkisel hayatın potansiyel enerjisinin çok küçük bir kısmından beslenmişti. Bu büyük okyanus ve atmosfer enerjisi sarmıcı kendi kendine örgütlenen çok çeşitli yapıları besler: Kasırgalar, fırtınalar, basınç blokları ve insanlık tarihi açısından hepsinden daha önemli olan rüzgâr çevrimleri.

Bu çevrimlerin bazıları, örneğin yüzyıllarca Asya sularında gemilerin yelkenlerini şişiren muson rüzgârları, toplumların saati olmuş, onlara periyodik bir ritim kazandırmıştır. Muson rüzgârları yılın yarısında batıya doğru, diğer yarısında da doğuya doğru eser; "karadan anlaşılıp değerlendirilebilecek mevsimsel bir hava durumu sistemi yaratır."[75] Bu yüzden de muson, Asya'da denizcilikle iştigal

74. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 32.

75. Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (New York: Cambridge University Press, 1989), s. 107; Türkçesi: *Dünya Benimdir! Avrupa Ekolojik Emperyalizmi: 900-1900*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Kitap, 2004.

eden şehirlerin karar alma süreçlerine dahil olmuştur. Musonla teması olan kent merkezlerinde, musonun hareket dinamiklerine ilişkin bir bilgi birikimi oluşmuş, rüzgâr enerjisini denizcilikle birleştirme sanatında beceriler gelişmiştir. Benzer bilgi ve beceriler Akdeniz'deki limanlarda ve metropol merkezlerinde de gelişmişti. Ne var ki, bu beceriler binyılın akışını değiştirecek rüzgârlara, yani Avrupalıları Yeni Dünya'ya götüren, Yeni Dünya'dan Avrupa'ya getiren alizeler ile batı rüzgârlarının oluşturduğu devasa "çifte taşıyıcı kayış"a hükmetmeye yetmemişti. Bütün bir kıtanın Avrupa kentlerinin büyümesini besleyecek bir tedarik bölgesi haline gelmesini mümkün kılan bu taşıyıcı kayışın enerjisinden yararlanmak özel becerileri gerektiriyordu ve bu özel beceriler de 15. yüzyılda Atlantik Okyanusu'na bakan Avrupa kentlerinde, özellikle de Lizbon'da toplanmıştı.

İber Yarımadası'yla Kanarya Adaları arasındaki sularda bu çifte taşıyıcı kayışın küçük bir benzeri vardı. Avrupa'dan adalara dümdüz gidiliyordu, ama geri dönüş yolculuğu zordu, çünkü rüzgâra karşı yapılması gerekiyordu. Çözüm, o rüzgârdan uzaklaşıp –Akdeniz ya da Hint Okyanusu limanlarındaki denizcilerin asla denemeyeceği bir şeydi bu– ters yönde esen bir rüzgâr bulmaktı. Biri gidiş, biri dönüş için iki farklı rüzgâr çevrimini kullanma stratejisi Lizbonlu denizciler tarafından geliştirilmişti. *Volta do mar* deniyordu bu stratejiye. Sonraları Batı'dan Doğu'ya ulaşan bir rota bulma çabasındaki bir Cenovalı tarafından da bu strateji benimsenmişti:

> Dış rotada alizeleri değiştirerek kullanmak, daha sonra batı rüzgârları bölgesine voltayı (kuzeybatıya doğru yengeçvari bir açılmayı) kullanmak, sonra da batı rüzgârlarını arkaya alarak eve dönmektir... Kolomb, da Gama ve Macellan'ın oynadıkları kumarı intihar teşebbüsü olmaktan çıkarıp birer macera haline getiren şey... Denizciler alizeleri kullanıp gidebileceklerini, sonra da batı rüzgârlarını kullanarak dönebileceklerini biliyorlardı. Keşifler çağındaki denizcilerin voltayı formel bir biçimde düşünüp düşünmedikleri kuşkuludur. Bu tekniği bir prensip olarak öğrenmiş olmaları imkânsızdır; sonuçta denize doğa yasalarını bulmak için değil, uygun bir rüzgâr bulmak için açılıyorlardı. Fakat baskın düşünme biçimleri, baskın rüzgâr örüntülerini yakalayabilecek kadar gelişmiştir ve İberli denizciler rotalarını Asya'ya, Amerika kıtalarına çevirmelerini ve dünyanın çevresini dolanmalarını sağlayabilecek bir model olarak voltayı kullanabilmişlerdir.[76]

76. *A.g.y.*, s. 113-4.

Çifte taşıyıcı kayışın küçük çaplı versiyonuyla her gün temas halinde olmak, –bu geçit kapısı niteliğindeki kentlerde toplanan insan sermayesiyle birlikte– Atlantik Okyanusu'ndaki rotalara hâkim olmayı mümkün kılacak becerilerin gelişmesini sağlamıştı. Bu bilgi başka metropollere yayılırken, sonraki beş yüz yılda ortaya çıkacak ve hâkimiyet sahibi olacak ülkeler de bu dışadönük kentlerle bütünleşenler ve onları iç motorları olarak kullanabilenler arasından çıkacaktı. Başkentleri denizden uzak olan kentler kara ulaşımının üstlerine fazlasıyla yapışıp kalmasının, uzaklıkların hâkimiyetinin ve buna bağlı olarak gelişen hiyerarşik kent örüntülerinin kurbanı oldular. Oysa geçit kapısı niteliğindeki kentler için tam tersi bir hikâye söz konusuydu:

> Fatihler, tacirler ve yerleşimciler hükümdarlarının bayrağını dikmiş olsalar da, aslında genişlemeyi yöneten limanların sayısı sınırlıydı. [Geçit kapısı niteliğindeki] kentlerin, denizaşırı yerleşimlerle ve birbirleriyle geliştirdiği bağlar, arkalarındaki topraklarla geliştirdikleri bağlardan daha sağlamdı. Bu kentler bir grup olarak, dünyanın dört bir yanında ileri karakollar kurmuş olan ve denizaşırı geçit kapıları üzerinden muazzam büyüklükteki bölgelerden ganimet ve mahsul toplayan güçlü bir ticaret ağının merkezini oluşturmuşlardı.[77]

Kent dinamikleri üzerine burada sunmaya çalıştığım analiz, kentleri etkileyen başka birçok önemli etkeni göz ardı eden bir müsveddeden ibaret olsa da, çizgisel olmayan bilimin insanın tarihine ilişkin incelemelerde oynayabileceği role ilişkin bazı kavrayışlar sunuyor. Her şeyden önce ve önemlisi, çizgisel olmayan modeller belli bir yoğunlukta bir enerji akışı olmaksızın doğal ya da kültürel hiçbir sistemin, içerde üretilen kararlı haller (çekerler) ve bu haller arasındaki geçişlerden (çatallanmalar) oluşan kendi kendine örgütlenme kaynaklarına ulaşamayacağını gösteriyor. İkincisi, çizgisel olmayan modeller, madde-enerji akışlarının yarattığı yapıların, bir kere ortaya çıktıklarında, kendilerini ortaya çıkaran bu akışlara nasıl tepki verdiğini, onları nasıl engellediğini ya da yoğunlaştırdığını gösteriyor. Çok farklı tipte yapıların bu katalizör rolünü oynayabileceğini gördük: Kentlerin mineralleşmiş altyapıları; mineral surlar içinde yaşayan (merkezi ya da merkezi olmayan) örgütlenmeler;

77. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 161.

kentlerin içine ve dışına akan ya da içlerinde biriken çeşitli kültürel malzemeler, yani beceriler ve bilgi, para ve kredi, gayri resmi kurallar ve kurumsal normlar, hepsi de katalizör rolü oynamışlardır. Ayrıca savaşların ve kentler (daha sonra da ulus-devletler) arasındaki antipazar rekabetlerinin de bu akışlar üzerinde katalitik bir etkisi olmuştur.[78] Avrupa'yı dünyanın hâkimi olma konusunda olası rakiplerinin önüne geçiren de, yoğun bir enerji akışı sayesinde bu katalitik etkenlerin (otokatalitik ya da karşılıklı katalitik ilişkiler içinde) birbirleri üzerinde yarattıkları etkiler olmuştur.

Bu temel fikirleri doğru kabul ettiğimiz takdirde, (dinamik sistemler olarak değerlendirilen) insan kültürü ve toplumunun, atmosfer ve hidrosferde yerleşik kendi kendine örgütlenen süreçlerden (rüzgâr çevrimleri, kasırgalar) farklı olmadığını, ya da kendi kendine kurulmuş taşıyıcı kemerler olarak levha tektoniğini yönlendiren ve binyıllar içinde, insanlık tarihini etkileyen bütün jeolojik özellikleri yaratmış olan lavlardan ve mağmalardan pek de farkı olmadığını söyleyebiliriz. Enerji akışları ve katalitik akışları dikkate aldığımızda, insan toplumları lav akışlarını andırır; insan elinden çıkmış yapılar da (mineralleşmiş kentler ve kurumlar), dağlara ve kayalara benzer: Tarihsel süreçlerin katılaştırdığı ve şekillendirdiği malzemelerin birikmesinden oluşurlar. (Elbette birçok bakımdan da lavlara ve mağmaya *benzemiyoruz*, sonraki kısımlarda bu farklılıkları da tartışacağız.)

Bu arada insanın tarihine bakarken benimsediğimiz bu "jeolojik yaklaşım"ın, binyılın son üç yüzyılını incelerken karşımıza çıkaracağı bazı sürprizler var hâlâ. Bu üç yüzyıl içinde Avrupa'yı dünya çapında üstünlük konumuna taşıyan kentlerin nüfusu çok büyük değişimler geçirdi. Enerji akışındaki büyük yoğunlaşmalar, 1000 ile 1300 yılları arasında kent inşasının büyük bir ivme kazanmasına yol

78. Kent hiyerarşileri, otokatalitik dinamikleri teşvik eden tarzda etkileşim içinde olmuşlardır. Örneğin kentlerdeki antipazarlar, Avrupa'yı homojen bir hiyerarşiye çevirmeye yönelik her tür çabayı yenilgiye uğratan savaşların finansmanına kredi sağlamışlardır. (Örneğin Londra'nın Napolyon'u yenilgiye uğratmak için ihtiyaç duyduğu kaynakları Amsterdamlı finansörler sağlamışlar, böylece kıtayı heterojen bir ağ halinde korumuşlardır.) Savaşın mali yönleri ve bu bakımdan Fransa ile İngiltere arasında gözlenen farklılıklarla ilgili olarak bkz. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, s. 80-5.

açmıştı. Beş yüzyıl sonra bu kez fosil yakıtlar, yeni bir yoğun enerji akışını mümkün kılacak, bu kent nüfusunun kompozisyonunu ciddi biçimde değiştirecek, kentlerin doğuşuna bir kez daha ivme kazandıracak ve bütünüyle sanayi hiyerarşisi tarafından kontrol edilen fabrika kenti (tam anlamıyla mineralleşmiş bir antipazar) gibi yeni biçimlerin doğmasına yol açacaktı.

"Ağ" ve "hiyerarşi" kavramları, buraya kadarki tartışmamızda o kadar öne çıktı ki, biraz durup bu kavramların gündeme getirdiği bazı felsefi sorunlar üzerine düşünmek şart oldu. Hem ben de bu terimleri o kadar farklı bağlamlarda kullandım ki, bu kullanımların bazıları (ya da çoğu) tamamen metaforik mi acaba diye sorulması garip kaçmayacaktır. Bu terimleri kullanışımda bir metafor unsuru var kuşkusuz, ama ağların ve hiyerarşilerin oluşumunun gerisinde ortak bazı fiziksel süreçler de var bence ve bu süreçlerden ötürü terimlerin düzanlamlarıyla da basbayağı örtüşen biçimlerde de kullanılıyor. Bu ortak süreçler yalnızca dilsel temsillerle kavranamaz; onları tanımlamak için *mühendislik şemalarına* benzer bir şey kullanmamız gerekir.

Kumtaşı ve Granit

Somut bir örnek, bu kritik noktaya açıklık getirmemizi sağlayabilir. "Sınıf mücadelesi tarihin motorudur" dediğimizde (eskiden Marksistlerin dediği gibi), "motor" sözcüğünü tümüyle metaforik bir anlamda kullanıyoruz. Ama, "Kasırga buharlı bir motordur" dediğimizde, yalnızca dilsel bir benzetme *yapmıyoruz*; daha ziyade kasırgaların, mühendislerin buharlı motor *yaparken* kullandığı şemanın aynısını taşıdığını söylüyoruz – yani bir kasırganın, tıpkı bir

buharlı motor gibi, bir ısı deposu içerdiğini, ısı farklılıklarıyla işlediğini, Carnot döngüsü adı verilen bir döngü yoluyla enerji ve madde dolaşımı sağladığını söylüyoruz.[79] (Bu şemayı bir kasırgaya atfetmekte yanılıyor olabiliriz elbette, ilerde yapılacak ampirik araştırmalar, kasırgaların aslında farklı bir biçimde, farklı bir şemaya göre işlediğini ortaya çıkarabilir pekâlâ.)

Burada, tarihsel ürünler olarak özgül ağları ve hiyerarşileri ortaya çıkaran *yapı-üretim süreçlerinin* gerisinde de soyut makineler (Deleuze ve Guattari'nin deyişiyle mühendislik şemaları) olduğunu ileri sürmek istiyorum. Hiyerarşik yapılar arasında en öğretici olan toplumsal katmanlardır (sınıflar, kastlar). "Toplumsal katmanlar" teriminin kendisi de açıkça bir metafordur; tıpkı birbirinin üstüne binmiş taş malzemeden oluşan katmanların vücuda getirdiği jeolojik katmanlar gibi, sınıflarla kastların da insan malzemesinden oluşan –kimi yüksekte, kimi alçakta– katmanlar olduğu düşüncesini içerir. Metaforun ötesine geçip hem jeolojik hem de toplumsal katmanların kökeninde aynı mühendislik şemasının olduğunu göstermek mümkün mü? Jeolojik katmanlar (en az) iki ayrı işlemle oluşmuşlardır. Açık bir dağlık arazide, kaya katmanlarına yakından bakıldığında, her katmanın, büyüklükleri, şekilleri ve kimyasal bileşimleri bakımından her biri neredeyse *homojen* olan çakıltaşlarından oluşan başka katmanlar içerdiğini görmek insanı hayrete düşürür. Çakıltaşları standart büyüklükte ve şekilde oluşmadıklarından, burada bir tür *ayıklama mekanizması*, farklı niteliklerde birçok çakıltaşını alıp onları az çok birbirine benzer katmanlara dağıtacak özel bir aygıt işlemiş olmalıdır.

Jeologlar böyle bir mekanizma keşfetmişlerdir: Düpedüz *hidrolik bilgisayarlar* (ya da en azından ayıklama mekanizmaları) olarak işleyen nehirler. Nehirler kayalık malzemeyi çıkış noktalarından (aşınmakta olan bir dağdan) okyanusun dibine taşır, bu malzeme orada birikir. Bu süreçte, farklı boyutlardaki, ağırlıktaki, şekildeki çakıltaşları kendilerini taşıyan suya farklı tepkiler gösterir. Bazıları o kadar küçüktür ki, suda çözülürler; bazıları da daha büyüktür ve

79. Malakondavya Challa ve Richard L. Pfeffer, "Formation of Atlantic Hurricanes from Cloud Clusters and Depressions", *Journal of Atmospheric Sciences* içinde (1 Nisan, 1991), s. 909.

suyla beraber taşınırlar; daha da büyük taşlar kâh nehir yatağına saplanır, kâh akan suyla ilerlerler; en büyükleriyse nehrin dibinde hedeflerine doğru yuvarlanırken çekiş gücüyle taşınırlar. Nehrin akışının yoğunluğu (yani hem akış hızı hem de ısı, kil doygunluğu gibi başka yoğunluklar) da sonucu belirler, çünkü ancak orta kuvvette bir akışla yuvarlanabilecek olan bir taş, güçlü bir anafor sayesinde suyla beraber taşınabilir. (Taşların özellikleri ve akışın özellikleri, ayrıca nehir ile nehir yatağı arasında bir geri besleme bulunduğundan, "ayıklayıcı bilgisayar"ın hiç de çizgisel olmayan dinamik bir sistem olduğu açıktır.)[80]

Hammaddeler denizin dibinde toplanan, az çok homojen gruplanmalara ayrıldığında (yani çöktüklerinde), bu dağınık taş topluluklarını daha büyük çaplı bir oluşuma, çökelti kayasına dönüştürmek için ikinci bir operasyon gereklidir. Bu operasyon, ayıklanmış bileşenlerin, öngörülemeyen, kendine özgü özellikleri olan, yani toplam kuvvet ve kalıcılık gibi, tek tek taşlara atfedilemeyecek özellikleri olan yeni bir oluşumda *kaynaştırılmasıdır.* Bu ikinci operasyon suda çözünmüş bazı maddelerce (kumtaşı örneğindeki silis ya da hematit gibi) gerçekleştirilir. Suda çözünmüş maddeler taşlar arasındaki gözeneklerden çökeltinin içine sızar. Süzülen çözelti kristalleşirken, taşların geçici uzamsal ilişkilerini de az çok kalıcı "arkitektonik" bir yapıda *pekiştirir.*[81]

Böylece ikili bir operasyon, "ikili bir eklemlenme" bir ölçekteki yapıları, başka bir ölçekteki yapılara dönüştürür. Deleuze ile Guattari'nin önerdikleri modelde, bu iki operasyon bir mühendislik şeması oluşturur ve böylece yalnızca jeoloji dünyasında değil, organik dünyada ve insanlar dünyasında da eşbiçimli (izomorfik) süreçlere (yani o aynı "soyut katmanlaştırma makinesi"ne) rastlamayı umabiliriz.[82]

80. Harvey Blatt, Gerard Middleton ve Raymond Murray, *Origin of Sedimentary Rocks* (New York: Prentice-Hall, 1972), s. 102.

81. *A.g.y.,* s. 353.

82. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus,* s. 41. Deleuze ve Guattari, bu iki operasyona "içerik" ve "ifade" der ve bizi bunları, tözle biçim arasındaki eski felsefi ayrımla karıştırmamamız konusunda uyarır. İçerik de ifade de, töz ve biçim içerir: Çökelme sadece çakıltaşlarının (töz) birikmesiyle değil, aynı zamanda tektip katmanlara (biçim) ayrılmalarıyla da ilgilidir; pekişme de çakıltaşları arasındaki arkitektonik eşleşmeler (biçim) üzerinde etkili olmakla kalmaz, yeni bir oluşum,

Örneğin neo-Darvincilere göre türler, genetik malzemenin yavaş yavaş birikmesi ve bu genetik malzemenin çizgisel olmayan dinamik süreçlerle birleştiğinde (embriyonun gelişimi sırasında hücreler arasında gözlenen etkileşim gibi) ortaya çıkardığı anatomik ve davranışsal özellikler yoluyla oluşur. Elbette ki genler, rasgele birikmekle kalmaz; iklim, avcı ve asalakların eylemleri, eşleşme sırasındaki dişi ya da erkek seçiminin sonuçları gibi çeşitli seçilim baskılarıyla da ayıklanırlar. Dolayısıyla ayıklama operasyonunu gerçekleştiren çizgisel olmayan dinamik sistem, ayrıntıları bakımından tümüyle farklı olsa da, genetik malzeme de tıpkı taşlar gibi "çökelir", "tortulaşır". Ayrıca bu dağınık gen toplulukları (tıpkı birikmiş kum gibi) pekişmedikleri sürece, koşulların ciddi biçimde değişmesi halinde (buzul çağının başlaması gibi) ortadan kaybolabilir. Bu ikinci operasyon "üretken yalıtım" yoluyla gerçekleştirilir. Üretken yalıtım, mekanik ya da genetik olarak bir popülasyonun belli bir altkümesinin, geri kalan kısımla çiftleşemez hale gelmesidir. Üretken yalıtım, birikmiş uyarlanmaları koruyan, belli bir popülasyonun tekhücreli organizmalara dönecek biçimde "tersine evrim" geçirmesini imkânsız kılan bir "mandallı çark" vazifesi görür. Seçici birikim ve yalıtılmış pekişme yoluyla, tek tek hayvanlar ve bitkiler daha geniş çaplı bir oluşum meydana getirirler: Yeni bir tür ortaya çıkar.[83]

Bu iki operasyona (dolayısıyla bu soyut şemaya), toplumsal sınıfların oluşumunda da rastlıyoruz. Belli bir toplumda, bireylerin eşit erişiminin engellendiği, birbirinden farklı çeşitli roller görülüyorsa

bir çökelti kayası (töz) da doğurur. İşte şemanın bu biçimi (bir operasyon tözleri ve biçimleri, diğeri biçimleri ve tözleri içerir), en soyut, dolayısıyla da en yararlı halidir. Kitabımda bu terimleri özellikle bir arada kullanmam (ayıklama+pekişme) da daha genel şemanın özel bir biçimi olarak görülebilir.

Aslında, burada Deleuze ve Guattari, kayaların oluşumundaki iki eklemlenmeyi yanlış bir biçimde "çökelme-katlanma" diye niteliyor. Doğru sıralama "çökelme-yapışma"dır. Sonra *farklı bir uzamsal ölçekte* "döngüsel çökelti kayası birikimleri katlanarak dağ olur." Başka bir deyişle Deleuze ve Guattari, iki farklı çifte eklemlenmeyi (biri başlangıç noktası olarak diğerinin ürününü kullanmaktadır), tek bir çifte eklemlenmeye dönüştürür. Bu düzeltmenin, onların geri plandaki argümanlarını etkilemeyeceğini, hatta daha da güçlendireceğini düşünüyorum. (Çünkü aynı sürecin iki farklı ölçekte ortaya çıkabileceğini gösteriyor.)

83. Niles Elridge, *Macroevolutionary Dynamics: Species, Niches, and Adaptive Peaks* (New York: McGraw-Hill, 1989), s. 127.

ve bu rollerin (yalnızca iktidardaki elitlerin erişebildiği) bir altkümesi kilit enerji ve maddi kaynakların kontrolünü içeriyorsa "toplumsal katmanlar"dan bahsediyoruz. Rollerin farklılaşması, toplum içinde enerji akışı yoğunlaşmasının kendiliğinden bir etkisi olabilirse de (örneğin devletleşme öncesi toplumlarda bir Büyük Adam'ın, tarımsal üretimi *yoğunlaştıran* etken olması gibi),[84] bu rollerin saygınlık ölçeğinde mevkilere ayrılması özgül grup dinamiklerini gerektirir. Örneğin bir modelde, bazı rollere tercihli bir erişim kazanmış grup üyeleri, bundan sonra bu rollere erişimi denetleme yetkisi kazanmaya başlayabilirler ve bu başat gruplar içinde toplumun geri kalanını alt gruplara ayırmaya yönelik ölçütler sabitleşmeye başlayabilir.[85]

Birçok kültür bu tür mevkiler geliştirse de, bu derecelendirmenin bütün toplumlarda toplumsal örgütlenmenin *özerk bir boyutu* haline geldiğini söyleyemeyiz. Pek çok toplumda elitlerin farklılaşması geniş kapsamlı değildir (toplumun geri kalan kısmının dışlanmış çevreyi, elitlerin de merkezi oluşturması gibi bir durum yoktur), fazlalar birikmez (örneğin ritüel haline gelmiş bayramlarda ortadan kaldırılabilirler) ve ilksel ilişkiler (akrabalık bağları ve yerel ittifaklar) baskın çıkma eğilimindedir. Dolayısıyla toplumsal sınıfların ve kastların ayrı bir oluşum haline gelmesi için, insanları mevkilere ayırma dışında ikinci bir operasyon gereklidir: Gayri resmi ayırma ölçütlerine teolojik bir yorum ve hukuki bir tanım getirilmesi, elitlerin de yeni kurumsallaşmış bu geleneğin bekçileri ve taşıyıcıları, yani değişimi meşrulaştıranlar ve yenilik sınırlarını yeniden çizenler haline gelmesi lazımdır. Kısacası gevşekçe derecelendirilmiş bir toplumsal roller birikimini (ve bu rollere erişim kriterlerini) toplumsal bir sınıfa dönüştürmek için, toplumsal sınıfın dinsel ve hukuki yasalarla pekiştirilmesi gerekir.[86]

Toplumsal katmanların ortaya çıkışına ilişkin bu tanımlama biraz basitleştirilmiştir, buna kuşku yok; jeolojik katmanların oluşumu bi-

84. Marvin Harris, *Cannibals and Kings* (New York: Vintage, 1991), s. 104; Türkçesi: *Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri*, çev. M. Fatih Gümüş, Ankara: İmge, 1994.

85. S. N. Eisenstadt, "Continuities and Changes in Systems of Stratification", *Stability and Social Change* içinde, y.h. Bernard Barber ve Alex Inkeles (Boston: Little, Brown, 1971), s. 65.

86. *A.g.y.*, s. 66-71.

le bundan daha karmaşıktır. (Örneğin jeolojik katmanlar yalnızca çökelme değil, eklemlenme ve birbirinin içine geçme yoluyla da oluşur. Türlerde ve toplumsal katmanlarda da bu tür mekanizmalara rastlanabilir.) Fakat bulgulatıcı (*heuristic*) değerini göz önünde bulundurarak bu basitleştirilmiş şemayı koruyacağım: Çökelmiş kayalar, türler ve toplumsal sınıflar (ve başka kurumsallaşmış hiyerarşiler), hepsi de tarihsel inşalardır, farklı özellikler taşıyan hammadde (taşlar, genler, roller) topluluklarını başlangıç noktaları olarak alan, sonra bir ayıklama operasyonuyla onları aynılaştıran, ardından ortaya çıkan tektip gruplaşmaları daha kalıcı bir halde pekiştiren, yapı üretimine dönük belli süreçlerin ürünleridir. Bu bölüm boyunca atıfta bulunduğum hiyerarşiler, yalnızca insan bürokrasileri ve biyolojik türlerin değil, çökelti kayaların da ait olduğu daha genel bir yapılar sınıfının, katmanlı sistemlerin özel bir durumudur. (Bütün bunlarda *hiç metafor* yok.)

Peki ağlar hakkında ne söyleyebiliriz? Deleuze ve Guattari bu tür yapılar için de varsayımsal bir şema sunuyorlar, ama bu şemanın unsurları katmanların oluşumu için sundukları şemadaki kadar düz ve açık değil. Herhalde en fazla incelenmiş ağ tipi "otokatalitik devre", yani kimyasal süreçlerden oluşan kapalı bir zincirdir. Ama "Otokatalitik devre"yi, kentlerin çalkantılı büyüme süreçlerini anlatırken birçok kereler atıfta bulunduğum kendi kendini harekete geçiren basit dinamiklerden ayırmamız gerek. Basit otokatalizin tersine, kapalı bir devre yalnızca kendi kendini harekete geçirme değil, kendi kendini koruma ve sürdürme özellikleri de gösterir: Yani, karşılıklı olarak birbirini harekete geçiren bir dizi çifti, bir bütün olarak çoğalan bir yapıya dönüştürür.

Basit ve karmaşık kendi kendini harekete geçirme süreçlerinin fiziksel dayanağı katalizörlerdir, yani şu ya da bu ölçüde özgül bir maddeyi "tanıyan" ve o maddenin moleküler halini, normalde tepki vermeyeceği belli maddelerle tepkimeye girebileceği şekilde değiştiren kimyasal maddelerdir. Bahsettiğim tanıma, elbette ki bilişsel bir eylem değildir, bir anahtar-kilit mekanizmasıyla etki yaratan bir eylemdir; katalizör madde molekülünün bir kısmı hedef molekülün bir bölümüne uyar ya da onunla karışır, onun iç yapısını değiştirir, böylece hedef molekül artık başka bir maddeyi daha az veya daha çok kabul edebilir hale gelir. Böylelikle katalizör, *iki maddenin bu-*

luşmasını teşvik eder, onların tepkimesini ve dolayısıyla bu tepkimeden doğacak ürünlerin birikimini (ya da ayrışmasını) kolaylaştırır (ya da engeller). Özel bazı koşullar sağlandığında, böyle bir dizi süreç, bir tepkimenin ivme kazanması yüzünden biriken ürünün başka bir tepkimenin katalizörü olarak devreye girebileceği, bu ikinci tepkimeden de birinci tepkimeyi hızlandıran bir ürünün ortaya çıkabileceği bir kapalı devre oluşturabilir. Dolayısıyla ortamda kimyasal tepkimelerin gerçekleşmesine yetecek ölçüde hammadde bulunduğu sürece devre kendi kendini sürdürebilir.

Otokatalitik devre araştırmalarına öncülük yapan Humberto Maturana ve Francisco Varela, bu kapalı devrelerin iki genel özelliği olduğunu vurgular: Öncelikle bu kapalı devreler, kendi *kararlı hallerini* ("çeker" ya da "*eigenstate*" da denir) kendi içlerinde üreten dinamik sistemlerdir ve *sürüklenme* yoluyla büyürler, gelişirler.[87] İlk özellik, hatasız bir "kimyasal saat" olarak faaliyet gösteren, yani tepkimede ortaya çıkan ürün birikimlerinin *mükemmel derecede düzenli aralıklarla* yer değiştirdiği otokataliz süreçlerini (ve karşılıklı kataliz süreçlerini) içeren belli kimyasal tepkimelerde gözlenebilir. Tepkimedeki her iki maddenin de belli bir rengi olduğunu düşünelim (biri mavi, diğeri kırmızı olsun), bu iki maddeyi birleştirdiğimizde (rasgele birleşen milyonlarca molekülden bekleyeceğimiz üzere) mor bir sıvı ortaya çıkmayacaktır. Onun yerine önce daha çok mavi moleküllerin biriktiği durumları, ardından daha çok kırmızı moleküllerin üretildiği durumları göreceğimiz ritmik bir tepkime meydana gelecektir. Bu ritmik davranış biçimi sisteme dışarıdan dayatılmamış, içerden kendiliğinden üretilmiştir (bir çeker sayesinde).[88]

Maturana ve Varela'nın dile getirdiği ikinci özellik, yani sürüklenme yoluyla büyüme ise şöyle açıklanabilir: En basit otokatalitik

87. Humberto R. Maturana ve Francisco J. Varela, *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding* (Boston: Shambhala, 1992), s. 47 ve 115. Başka araştırmacılar, yeni bağlantı noktaları eklendiğinde devrenin kritik bir karmaşıklık eşiğine ulaşabileceğini ve bir çatallanma geçirebileceğini, karmaşıklığın hızlandığı yeni bir hale geçeceğini keşfetmişlerdir. (Yukarıda "sınai atılım" olarak atıfta bulunduğum şey.) Bir faz geçişinin yol açtığı haller hiçbir biçimde "yönetilmiş" ya da "tedrici" olmadığından, çatallanmalarla değişmek ve gelişmek de, sürüklenmeyle büyümenin başka biçimleridir.

88. Prigogine ve Stengers, *Order Out of Chaos,* s. 147.

devrelerde, yalnızca iki tepkime vardır; her biri diğeri için katalizör üretir. Fakat bu basit iki düğümlü ağ kurulduğunda, iç tutarlılığını bozmadıkları sürece yeni bağlantı noktaları, düğümler de bu ağa dahil olabilirler. Dolayısıyla ilk tepkimelerden biriyle hızlanan, diğerini hızlandıran yeni bir kimyasal tepkime ortaya çıkabilir (bu tepkime, önceden ilk devrede ihmal edilen hammaddeleri, hatta atık ürünleri kullanabilir); böylece devre artık üç bağlantı noktasının, üç düğümün bulunduğu bir ağ haline gelmiş olur. Ağ büyümüştür, ama her bakımdan "planlanmamış" bir yönde büyümüştür. Yeni bir düğüm, (devrenin kendi iç tutarlılığını sağlayacak bazı gerekleri yerine getirdiği anlaşılan) bir bağlantı noktası eklenmiş ve devre karmaşıklaşmıştır, fakat tam da iç koşullar söz konusu olduğundan, bu karmaşıklaşma devrenin bir bütün olarak (belli bir duruma uyarlanmak gibi) dışardan gelen bir talebi karşılaması *için* gerçekleşmemiştir. Tepkimeyi çevreleyen ortam, hammadde kaynağı olduğu için kuşkusuz ağın büyümesini kısıtlar, ama bunu buyurucu değil (neyin yapılması gerektiğini söyleyerek değil), daha çok yasaklayıcı (neyin yapılmaması gerektiğini söyleyerek) bir tarzda yapar.[89]

Şimdi sorunumuz şu: Ağ davranışına ilişkin ampirik araştırmalardan jeoloji ve biyoloji dünyasına, insan toplumlarına uyarlanacak denli soyut bir yapı-üretim süreci damıtabilir miyiz? Deleuze ve Guattari'nin önerdiği modelde, bu şemanın üç unsuru vardır. İlk olarak bir dizi heterojen unsur, bir *üst üste binmeler eklemlenmesiyle,* yani farklı ama üst üste binmiş unsurlar arasındaki bir iç bağlantıyla bir araya getirilir. (Otokatalitik devreler söz konusu olduğunda, devre-

89. Francisco J. Varela, "Two Principles of Self-Organization", *Self-Organization and Management of Social Systems* içinde, y.h. H. Ulrich ve G. J. B. Probst (Berlin: Springer Verlag, 1984), s. 27.

90. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus,* s. 329.

91. Michael Bisacre, *Encyclopedia of the Earth's Resources* (New York: Exeter, 1984), s. 79.

92. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus,* s. 328. Yazarlar, ağa benzer yapılara (köksaplar, pürüzsüz uzamlar, vb.) ilişkin teorilerinde sürekli katalize göndermede bulunur. Katalizi, son derece önemli olmakla birlikte tek bir özgül katalizör tipi açısından görme eğilimindedirler: Jaques Monod'nun keşfettiği, tıpkı programlanabilir katalizörler gibi iki başlı olan allosterik enzimler. "Heterojenlikleri, heterojenlik özellikleri son bulmaksızın bir arada tutan şey... araya giren salınımlardır, en az iki başlı sentezleyicilerdir" (s. 329).

deki bağlantı noktaları birbirlerine *işlevsel tamamlayıcılıkları* yoluyla bağlanır.) İkincisi, özel bir işlemciler ya da *ara unsurlar* sınıfının bu iç bağlantıları etkilemesi gerekir. (Bizim örneğimizde, bu tepkimelerini kolaylaştırmak üzere iki kimyasal madde arasına giren katalizörlerin oynadığı rol budur.) Son olarak birbirine kenetlenmiş farklı unsurların kendi içlerinde kararlı davranış örüntüleri (düzenli zamansal ya da uzamsal aralıklarla gözlenen örüntüler) üretmeye muktedir olması gerekir.[90] Jeolojik, biyolojik ve toplumsal yapılarda bu üç unsurun örneklerini bulabilir miyiz acaba?

Volkanik kayalar (örneğin granit) çökelmeye kıyasla son derece farklı bir süreçle oluşur. Granit doğrudan mağmanın, eriyik haldeki çeşitli maddelerden oluşan bu yapışkan sıvının soğumasıyla ortaya çıkar. Bu sıvıdaki her bileşenin kristalleşme, katılaşma eşiği birbirinden farklıdır; yani her biri farklı bir kritik sıcaklık noktasında çatallanma yoluna girer. Mağma soğurken, farklı unsurları da sırayla katılaşırken birbirinden ayrılır ve daha önce katılaşanlar daha sonra katılaşanları çevreleyen bir kap haline gelir. Sonuçta, birbirine kenetlenmiş, farklı kristallerden, farklı katılardan karmaşık bir dizi ortaya çıkar, granite üstün gücünü veren de budur.[91]

Şemadaki ikinci unsur olan ara işlemcilerse, katalizör maddelerin yanı sıra devre içinde yerel eklemlenmeyi sağlayan her şeydir – "özgül ağırlığın artması, yoğunlaşma, güçlenme, sızma, yağma gibi birçok ara olaydır."[92] Sıvı mağma ile mağmanın çoktan katılaşmış

Burada yapılması gereken "katalizör" kavramını daha da soyutlaştırmak; bir kimyasal katalizörün özgül işlevlerinin (bir anahtar-kilit mekanizmasıyla tanıma edimleri gerçekleştirmesi, kimyasal reaksiyonları hızlandırması ya da yavaşlatması) değil, büyümeye "içerden" ya da "arada dururken" yardımcı olma yolundaki daha genel nosyonun önem kazanmasını sağlamaktır. Giriş bölümünde "çizgisel olmayan tarihin" öncülerinden biri olarak bahsettiğim Arthur Iberall, katalitik faaliyeti, dinamik sistemi bir çekerden diğerine geçmeye zorlama yetisi olarak tanımlayarak, bu yönde bir adım atmıştır. Kimyasal katalizör söz konusu olduğunda, dinamik sistem, hedef molekül olacaktır (katalize edilecek olan) ve iki kararlı hal de bu molekülün "tepkisiz" ve "tepkili" halleri olacaktır; böylece katalizör, molekülleri bir halden diğerine çevirerek tepkimeyi hızlandıracaktır. Bkz. Arthur Iberall ve Harry Soodak, "A Physics for Complex Systems", *Self-Organizing Systems: The Emergence of Order* içinde, y.h. Eugene Yates (New York: Plenum, 1987), s. 509.

Iberall, başka yerlerde, bu anlamda nükleasyon olayları ve dislokasyonlar tanımlanırken "kataliz faaliyeti" içerdiklerinin düşünülebileceğini söyler. *Nükleas-*

bileşenlerinin oluşturduğu duvarlar arasındaki tepkimeler, sıvı içinde gerçekleşen, bir sonraki katılaşmayı başlatacak olan çekirdekleşme olayları, hatta katı bileşenlerin içinde bulunan, içerden büyümeyi teşvik eden bazı "kusurlar" ("dislokasyon" da denir), bunların hepsi de ara olaylara örnektir. Son olarak mağmanın içindeki bazı kimyasal tepkimeler de kendi içinde kararlı haller üretebilir. Daha önce bahsettiğim "kimyasal saat"te gözlenene benzer bir tepkime harekete geçmezse, üretilen zamansal aralıklar, uzamsal aralıklar haline gelir, bazı volkanik kayalarda katılaşmış halde gözlenebilecek güzel helezonik ve tek merkezli dairesel şekiller oluşturur.[93]

Dolayısıyla granit (tıpkı dört başı mamur bir otokatalitik devre gibi), bir ağ örneğidir, ya da Deleuze ve Guattari'nin kullandığı terimlerle *kendi içinde tutarlı bir toplamdır*. Kendi içinde tutarlılık niteliğinin yalnızca biyolojik ve dilsel dünyada varolduğunu kabul eden Maturana ile Varela'nın tersine, Deleuze ile Guattari, "tutarlılığın, karmaşık hayat biçimleriyle sınırlanmış olmaktan uzak olduğunu, en basit atomlar ve parçacıklarda bile tam anlamıyla gözlenebilir olduğunu" savunurlar.[94] Dolayısıyla, nasıl ki hiyerarşiler (organik ya da toplumsal) daha soyut bir sınıfın, katmanın özel durumlarıysa,

yon, bir faz geçişi sonrası yapıların (örneğin katı hale çatallanmanın hemen ardından kristallerin), daha önceki hale geri dönmenin (çatallanmayı ters yönde geçmenin) tersine, pekişip büyüdükleri süreçtir. Genelde, bir şeyin, bir yapının büyümesini, sonrasında büyümenin az çok kendiliğinden ilerleyeceği kritik bir kütleye (nükleasyon eşiğine) erişinceye dek katalize etmesi gerekir. "Bir şey" dediğimiz bu şey, bir toz parçacığından tutun da, kristalleşmenin gerçekleştiği kaptaki bir kusura varıncaya dek her şey olabilir. Bütün parçacıklar ve kusurlar titizlikle ayıklandığında, sıvı bir maddeyi, kristalleşmeksizin, çatallanma noktasının ötesine dek soğutabiliriz. (Sonra, biraz daha soğuttuğumuzda, mikroskobik bir ısı dalgalanması dahi katalizör vazifesi görüp nükleasyonu tetikleyebilir.) Öte yandan *dislokasyonlar,* büyüyen kristallerin gövdesinde bulunan, uygunsuz biçimde dizilmiş (dolayısıyla denge durumundan uzak) atomlara mekanik enerji depolayarak büyümelerini sağlayan sıralanma hatalarıdır. Bu depolanmış enerji nükleasyon eşiklerini düşürerek, kristallerin daha fazla büyümesini sağlar. Dolayısıyla "kataliz"in bu soyut anlamıyla, volkanik kayaların oluşumunda meydana gelen ara olaylar, ağ üreten tipte olaylardır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Arthur Iberall, *Toward a General Science of Viable Systems* (New York: McGraw-Hill, 1972), s. 208.

Fakat daha da ileri gidebiliriz. Bu biçimde tanımlandığında "kataliz" gerçekten de soyut bir operasyon haline gelir: Dinamik bir sistemi (birbirleriyle etkileşim içindeki bir moleküller, karıncalar, insanlar ya da kurumlar topluluğu) bir kararlı halden diğerine geçiren herhangi bir şey, bu açıdan, kelimenin tam anlamıy-

otokatalitik devreler de kendi içinde tutarlı toplamların özel durumlarıdır diyebiliriz. Ve nasıl ki katmanlar, homojen unsurların birbirini dışlamayan ve (bir komuta zinciri gibi) hiyerarşilere özgü bazı nitelikleri gerektirmeyen bir eklemlenişi olarak tanımlanıyorsa, kendi içinde tutarlı toplamlar da farklı unsurların, birbirini dışlamayan ve otokatalitik devrelere özgü (birikerek büyümek ya da iç özerklik gibi) niteliklerin gözlenmediği bir eklemlenişi olarak tanımlanabilir. Şimdi muhtelif unsurların bu biçimde, kendi içinde tutarlılık yoluyla eklemlenebilmelerine biyolojik ve kültürel örnekler vermeye çalışalım.

Bir tür (ya da daha açık bir deyişle bir türün gen havuzu), katmanlı organik bir yapıya verilebilecek başlıca örnektir. Aynı şekilde, bir ekosistem de kendi içinde tutarlı bir toplamın biyolojik olarak vücut bulmasına örnektir. Bir tür çok homojen bir yapı gösterse de (özellikle de seçilim yönündeki baskılar birçok geni sabitlenmeye itmişse), bir ekosistem büyük bir çeşitlilik gösteren heterojen unsurları (farklı türlerden hayvanları ve bitkileri) bir araya getirir. Bu heterojen unsurlar kenetlenme yoluyla, yani işlevsel bakımdan birbirini tamamlayan nitelikleri yoluyla birbirlerine eklemlenirler. Bir eko-

la bir katalizördür. Dolayısıyla bu tanımı yalnızca, hiç metafora başvurmaksızın, kimyadan (terimin asıl uygulandığı alandan) aşağıya inip fiziğe geçmek için değil, yukarıyla biyoloji, sosyoloji ve dilbilime çıkmak için de kullanabiliriz. Kitabımda katalizör terimini, farklı türde madde-enerji akışlarını, onları bir çekerden diğerine geçirerek kısıtlayan bu soyut operatörü anlatmak için kullanacağım. Örneğin kentler ve kurumlar, madde-enerji akışları ve karar alma süreçlerinden doğmuş oldukları, fakat daha sonra bu akışlara ve süreçlere onları kısıtlayan birkaç biçimde (hızlandırarak ya da engelleyerek) tepki verdikleri için bu operatöre örnek sayılabilirler. Öte yandan Iberall'ın kendisinin de belirttiği gibi, katalitik kısıtlamalar birbirleriyle birleşebilir ve dil benzeri sistemler oluşturabilir. Başka bir fizikçi, Howard Pattee de enzim kavramını (organik katalizörler), kendi kararlı halleriyle tanımlanmış semantik bir dünyada işleyen sentaktik kısıtlamalara denk düşecek şekilde biraz daha geliştirmiştir. Dile ilişkin, tam da ("gramatik kural" kavramının yerini alan) bileşkesel kısıtlama kavramına dayalı (Zellig Harris'in geliştirdiği) yeni bir matematiksel teoriyi tartışacağım Üçüncü Bölüm'de, bu kavram da önemli olacaktır. Sentaktik kısıtlamalar olarak biyolojik katalizörler hakkında bkz. Howard Pattee, "Instabilities and Information in Biological Self-Organization", Yates, *Self-Organizing Systems* içinde, s. 334.

93. Gregoire Nicolis ve Ilya Prigogine, *Exploring Complexity* (New York: W.H. Freeman, 1989), s. 29.

94. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 335.

sistemin temel niteliğinin, enerji ve maddenin besin biçiminde dolaşımı olduğunu dikkate alacak olursak, bahsettiğimiz birbirini tamamlayan nitelikler besleyicidir: Av-avcı ya da asalak-asalağı besleyen (host) çiftleri, besin ağlarında en sık gözlenen işlevsel çiftlerden ikisidir. *Sembiyotik ilişkiler* (ortak yaşam ilişkileri) ara unsur işlevi görebilir, besin ağlarının kurulması sürecine katkıda bulunabilir. (Açık bir örnek: Birçok hayvanın bağırsaklarında yaşayan bakteriler, bu hayvanların besinleri sindirmesine katkıda bulunabilir.)[95] Besin ağları, içeride imal edilmiş kararlı haller de ürettikleri için, soyut şemadaki üç unsurun hepsi de bu örnekte karşılığını bulmuş görünüyor.[96]

Kendi içinde tutarlı toplamlar tanımımıza uyabilecek kültürel ağlara verilebilecek birkaç örneği önceden görmüştük. En basit örnek küçük kasabalardaki pazarlardır. Birçok kültürde, her hafta kurulan pazarlar farklı ihtiyaçları olan insanların geleneksel buluşma, toplanma yeri olmuştur. Birbirini tamamlayan ihtiyaçları ve talepleri olan insanların bir araya gelmesi ya da kenetlenmesi fiyat mekanizması sayesinde otomatikman gerçekleştirilen bir operasyondur. (Fiyatlar farklı ürünlerin göreli parasal değerine ilişkin bilgi aktarır, alım-satımı teşvik eder.) Herbert Simon'ın gözlediği gibi, üreticilerle tüketicilerin bu biçimde birbirine kenetlenmesi, prensipte bir hiyerarşi tarafından gerçekleştirilebilir, ama piyasalar "merkezi bir planlama mekanizmasının sırtına, en büyük bilgisayarlar tarafından ne denli iyi gerçekleştirilebilecek olsa da, bu tür bir mekanizmanın kaldıramayacağı bir hesap yükü bindirmekten kaçınırlar. Piyasalar bilgiyi ve hesabı kararların, onlarla ilgili (büyük bölümü yerel kaynaklara dayanan) bilgiye sahip olması en muhtemel aktörlerce alınmasını mümkün kılarak korurlar."[97]

95. Örneğin bkz. Russell D. Vetter, "Symbiosis and the Evolution of Novel Trophic Strategies", *Symbiosis as a Source of Evolutionary Innovation* içinde, y.h. Lynn Margulis ve Rene Fester (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1991), s. 219-40 ve Peter W. Price, "The Web of Life: Development over 3.8 Billion Years of Trophic Relations", *a.g.y.* içinde, s. 262-70.

96. Ekoloji alanında çalışmalar yürüten Stuart Pimm'in kanısına göre: Roger Lewin, *Complexity: Life at the Edge of Chaos* içinde (New York: Macmillan, 1992), s. 126.

97. Simon, *The Sciences of the Artificial*, s. 41.

Elbette ki bu mekanizmanın işlemesi için, fiyatların *kendi kendine* oluşması, dolayısıyla bizim de kentte belli bir ürünü büyük miktarlarda piyasaya sürerek (ya da piyasadan çekerek) fiyatları manipüle edebilecek bir toptancının *bulunmadığını* varsaymamız gerekir. Fiyatların manipüle edilmediği bir ortamda, para (hatta tuz, deniz kabuğu ya da sigara gibi paranın daha ilkel biçimleri) bir ara unsur işlevi görür: Tam bir takas söz konusu olduğunda, birbirini tam anlamıyla karşılayan taleplerin şans eseri örtüşmesi olasılığı çok düşüktür; para devreye girdiğinde, taleplerin birbirini karşılamasındaki bu tesadüf unsuru gereksiz hale gelir ve deyim yerindeyse birbirini tamamlayan talepler belli bir mesafede birbirlerini bulabilir. Pazarların işleyebilmesi için başka ara unsurlar da gereklidir. Tekrar tekrar belirttiğimiz gibi, pazarda yalnızca maddi kaynaklarla enerji kaynakları el değiştirmez, mülkiyet hakları da (kaynakları kullanma konusunda hukuki haklar da) el değiştirir. Dolayısıyla genellikle, basit mübadelelerin değil, sözleşmelerin uygulanmasıyla ilgili maliyetler gibi başka bir dizi maliyeti de içeren karmaşık işlemlerin bir modelini çıkarmamız gerekir. Bu işlem maliyetleri çok yüksekse eğer, ticaretten elde edilen kazanç ortadan kaybolabilir. Kasaba pazarlarında, işlem maliyetlerini azaltmak ve birbirini tamamlayan taleplerin buluşmasını sağlamak için gayri resmi kısıtlamalar, kurallar (yoğun toplumsal ağlarda, üstlerin baskısıyla uygulanan davranış kuralları gibi) da gereklidir.[98] Son olarak pazarlar, bilhassa ticari kentler fiyatlarının döngüsel davranışında gözlemlenebileceği üzere ticaret çevrimleri oluşturduğunda, kendi içlerinde tutarlı haller üre-

98. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, s. 108. Büyüklüğü ve karmaşıklığı itibariyle belli bir düzeyin ötesine geçmiş gerçek pazarlarda, ilkel para ve gayri resmi kısıtlamalar, heterojen talepleri birbirine eklemlemek için yeterli değildir. İşlem maliyetlerini düşük tutmak için (güçlü bir hiyerarşik yapıya sahip) parasal sistemlerin yanı sıra, resmi kısıtlamalara da ihtiyaç vardır. North'a göre, resmi kurallar da hiyerarşiler yaratır; piramidin tepesindeki kurallar çok yavaş, en altındaki kurallarsa çok hızlı değişir: "Resmi kurallar siyasi (ve hukuki) kuralları, ekonomik kuralları ve sözleşmeleri kapsar. Anayasalardan başlayıp yasalara ve içtihata, belli kararnamelere ve nihayetinde bireysel sözleşmelere uzanan bu kurallar hiyerarşisi, genel kurallardan belli özel durumlara varıncaya dek kısıtlamaları tanımlar. Ve genelde de anayasalar yasalara kıyasla, yasalar ise bireysel sözleşmelere kıyasla değiştirilmesi daha eziyetli olacak biçimde tasarlanır" (s. 47).

tiyormuş gibi de görünmektedir. Bu da şemamızın üçüncü unsurunu oluşturuyor.

Dolayısıyla çökelti kayaları, biyolojik türler ve toplumsal hiyerarşiler nasıl katmanlı sistemlerse (yani hepsi de çifte bir eklemlenme sürecinin tarihsel ürünüyse), volkanik kayalar, ekosistemler ve pazarlar da kendi içinde tutarlılığı olan toplamlardır, farklı unsurların bir araya gelip birbiriyle kenetlenmesinin ürünüdür. Ve "katmanlaştırıcı soyut makine"yi tanımlayan şema nasıl anlattığımız temel ikili eklemlenme şemasından daha fazla karmaşıklık gerektirebilirse, bir gün ağ üretme süreçleri şemasının da yukarıda özetlediğimiz üç unsurdan daha fazlasını gerektirdiğini keşfedebiliriz (ampirik olarak veya kuramlaştırma ve bilgisayar simulasyonu yoluyla). Dahası, gerçekte her zaman pazarlar ve hiyerarşiler, katmanlar ve kendi içinde tutarlı toplamlardan oluşan karışımlarla karşılaşırız. Simon'ın dediği gibi, aksi ispatlanıncaya kadar şunu söylemek doğru olabilir:

> Kapitalist ülkelerde pazarlar, daha çok ekonomik faaliyetlerin koordinasyonunda ön plana çıkarken, sosyalist ülkelerde hiyerarşik örgütlenmeler en büyük rolü oynar. Ama bu, her zaman bütün koordinasyon mekanizmalarının bir karışımını sergileyen gerçeklikleri tanımlayamayacak kadar basit bir formüldür. Kapitalist toplumlarda ekonomik birimler çoğunlukla, kimi devasa boyutlarda olan şirketlerdir. Şirketler iç işleyişlerinde piyasalardan orta düzeylerde yararlanan hiyerarşik örgütlenmelerdir. Sosyalist devletler ise tersine, sanayi içi koordinasyonun sağlanmasında hiyerarşik denetime ek olarak piyasa fiyatlarını giderek daha fazla kullanmaktadırlar.[99]

İnsan toplumlarının "jeolojik" tarihine dair araştırmamıza dönmeden önce, ağ dinamiklerinin incelemek istediğim son bir yönü daha var. Kendi içinde tutarlı toplamların her yerde bulunduğuna bakarak, dünyada bulunan yapıları hiyerarşik terimler dışında başka

99. Simon, *The Sciences of the Artificial*, s. 38.

100. Deleuze ve Guattari şöyle diyor:

"Ayrımı daha genel bir biçimde ortaya koyacak olursak, katmanlı sistemler ya da katmanlaşma sistemleri ile birbirini tutan, kendi içinde tutarlı toplamlar arasında bu ayrımın gözlendiğini söyleyebiliriz... Yatay olarak unsurlar arasında *çizgisel nedensellikler* olduğunda; dikey olarak gruplar arasında hiyerarşiler gözlendiğinde ve bütün bunlar derinde, her biri bir töze şekil veren ve başka bir biçimin de tözü işlevi gören bir çerçeveleyici biçimler silsilesiyle bir araya geldiğinde, bir arada tu-

terimlerle düşünmenin neden bu kadar zor olduğunu merak edebiliriz. Bu sorunun yanıtlarından biri şu olabilir: Katmanlı yapılar *nedensel ilişkilerin* en basit biçimini, nedenden sonuca giden basit okları içerir.[100] Geri besleme alanındaki incelemelerin öncülerinden Magorah Maruyana'ya göre, Batı düşüncesine 25 yüzyıldır çizgisel (karşılıklı olmayan) nedensellik kavramları hâkim olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Norman Wiener'ın (ve radar sistemleri geliştirmekle uğraşan mühendislerin) yaptığı çalışmalar olumsuz geri besleme alanında araştırmaların ilk adımı olmuştur da, ondan sonra çizgisel olmayan düşünme biçimi başlamıştır.

Olumsuz geri beslemeye verilen klasik örnek termostattır. Bir termostat en az iki unsurdan oluşur: Çevrenin ısısında meydana gelen değişimleri tespit eden bir sensör ile çevrenin ısısını değiştirme kapasitesine sahip bir aygıt, yani bir efektör. İki unsur öyle birleştirilmiştir ki, sensör ne zaman belli bir eşiğin ötesinde bir değişim tespit etse, efektörün çevre ısısını aksi yönde değiştirmesini sağlar. Ama neden-sonuç ilişkisi çizgisel (sensörden efektöre) değildir; çünkü efektör çevre ısısında bir değişime sebep olmakla, sensörün bundan sonraki tepkisini de etkiler. Kısacası nedensel ilişki dümdüz bir ok oluşturmaz, kendi üstüne kapanarak bir kapalı devre meydana getirir. Bu döngüsel nedenselliğin sonucu da, çevre ısısının belli bir seviyede korunması olur.

Maruyana, olumsuz geri beslemenin karşısına "olumlu geri besleme"yi çıkarmıştır (otokatalizden bahsederken karşılaşmış olduğumuz çizgisel olmayan nedensellik biçimi). İlk karşılıklı nedensellik biçimi (olumsuz geri besleme) Batı düşüncesine 1950'lerde girmiş olsa da, ikincisinin (olumlu geri besleme) girmesi için bir on yıl daha beklemek gerekmiştir. Stanislav Ulam, Heinz von Forester ve Maruyana gibi araştırmacılar, bu kavramı şekillendirip geliştirmiş-

tulduğunda [daha önce bahsettiğimiz çakıltaşı-çökelti kayalar-dağlar silsilesi örneğinde olduğu gibi], kurallı bir katmanlaşma sistemi söz konusudur... Öte yandan, düzenli bir biçimler-tözler silsilesi yerine, son derece heterojen unsurların, kısa devreye uğramış düzenlerin ya da *ters nedenselliklerin*, farklı nitelikte malzemeler ile güçler arasında arada kalmışlıkların pekişmesiyle karşılaştığımızda tutarlı toplamlardan bahsedebiliriz."

Burada "ters nedensellik" ifadesini, döngüsel nedenselliği ya da geribildirim mekanizmalarını anlatan bir terim olarak alıyorum.

lerdir.[101] Bir patlamanın gerisindeki çalkantılı dinamikler, olumlu geri beslemenin yönlendirdiği bir sisteme verilebilecek en açık örnektir. Bu örnekte, patlayıcı madde ile bu maddenin ısısı arasında nedensel bir devre kurulmuştur. Bir patlamanın hızı genellikle ısısının yoğunluğuyla belirlenir (ne kadar sıcaksa, o kadar hızlıdır), fakat patlamanın kendisi de ısı ürettiğinden kendi kendini hızlandıran bir süreç ortaya çıkar. Düzeneğin ısıyı kontrol altında tuttuğu termostatın tersine, burada olumlu geri besleme ısının kontrolden çıkmasını sağlar. Olumlu geri besleme istikrarsızlık yaratan bir güç gibi görüldüğünden olacak, gözlemcilerin çoğu ona olumsuz geri besleme kadar değer vermeme eğilimindedir. (Örneğin yaşayan varlıklarla çevreleri arasında kararlılık sağlayan olumsuz bir geri beslemenin varolduğunu söyleyen Gaia hipotezinde, olumlu geri beslemeye zaman zaman pejoratif bir biçimde "anti-Gaia" dendiği olmuştur.)[102]

Maruyana sorunu farklı terimlerle düşünür. Ona göre olumsuz geri beslemenin başlıca niteliği, homojenleştirici bir etkiye sahip olmasıdır: Termostatın ayarlandığı ısı eşiğinden herhangi bir sapma devre tarafından ortadan kaldırılır. Olumsuz geri besleme "sapmalara karşı hareket eder." Öte yandan olumlu geri besleme ise "sapmaları güçlendirici" etkisiyle heterojenliği artırma eğilimindedir: Koşulların çok az farklılık gösterdiği iki ayrı ortamda gerçekleşen iki patlama çok farklı sonuçlanacaktır, çünkü başlangıçta küçük olan farklılıklar, devre tarafından güçlendirilerek büyük açıklara dönüşecektir.[103] Olumlu geri beslemenin Batı kentlerinin çalkantılı tarihin-

101. Magoroh Maruyana, "Symbiotization of Cultural Heterogeneity: Scientific, Epistemological and Aesthetic Bases", *Cultures of the Future* içinde, y.h. Magoroh Maruyana ve Arthur M. Hrakins (Lahey: Mouton, 1978), s. 457-8; Magoroh Maruyana, "Four Different Causal Metatypes in Biological and Social Sciences", Schieve ve Allen, *Self Organization and Dissipative Structures* içinde, s. 355.

102. "Anti-Gaia" teriminin olumlu geri beslemeyi anlatacak biçimde kullanılması için bkz. Penelope J. Boston ve Starley L. Thompson, "Terrestrial Microbial and Vegetation Control of Planetary Environments", *Scientists on Gaia* içinde, y.h. Stephen H. Schneider ve Penelope J. Boston (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1993), s. 99. "Gaia" terimlerinin yalnızca olumlu ve olumsuz geri beslemeyi yeniden adlandırmak için kullanılmasına dair bir eleştiri şurada bulunabilir: James W. Kirchner, "The Gaia Hypotheses: Are They Testable? Are They Useful?", *a.g.y.* içinde, s. 38.

103. Maruyana, "Symbiotization of Cultural Heterogeneity", s. 459-60.

de birçok rol oynadığını gözlemiştik. Ne var ki, basit otokatalitik dinamikler ile sadece kendi kendini hızlandırma değil, kendi kendini koruma, sürdürme niteliğine (yani olumlu geri besleme ve kapanma niteliklerine) de sahip olan karmaşık otokatalitik devreler arasında bir ayrıma gitmek şarttır.

Bu ayrımı dile getirmenin bir yolu, karşılıklı olarak birbirini hızlandıran devrelerin çeşitlilikte meydana getirdiği artışın, heterojen unsurlar iç içe geçmiş olmadığı, yani bir ağ oluşturmadığı sürece kısa ömürlü olacağını söylemektir. Maruyana'nın dediği gibi, "Heterojenlik iki yoldan ilerler: *Yerelleşme* yoluyla ve *iç içe geçme* yoluyla. Yerelleşmede, her yerellik homojen kalsa da veya homojen hale gelse de, yerellikler arasındaki heterojenlik artar. İç içe geçmedeyse, yerelliklerin kendi içlerindeki heterojenlik artarken, yerellikler arasındaki heterojenlik azalır."[104] Başka bir deyişle, olumlu geri beslemenin tehlikesi, salt heterojenlik üretmenin yalıtımcılıkla (her biri kendi içinde homojen olan dev bir küçük klikler çeşitliliği) sonuçlanabilecek olmasıdır. Dolayısıyla bu çeşitliliğin homojenleşmeden eklemlenmesi için (Maruyana'nın deyişiyle "kültürel heterojenliğin ortak yaşamı" için) ara unsurlara gerek duyarız.

Bir sapma denetleme ve azaltma mekanizması olarak olumsuz geri besleme insan hiyerarşilerine uyarlanabilir. Katmanlı toplumsal yapılarda karar alma süreçleri her zaman hedefe yönelmiş analitik planlamayla işlemez, genellikle termostata (ya da homeostasis üretebilen başka bir aygıta) benzer otomatik kontrol mekanizmaları kullanılır.[105] Öte yandan toplumsal ağlar (Jacobs'ın kısa süreli ticari ilişkiler kurduklarını söylediği sembiyotik üretici ağları gibi sözgelimi), modelimizin sonuçta ortaya çıkan heterojenliğin iç içe geçmiş olmasını sağlayan bir aygıt içermesi halinde, olumlu geri besleme devreleri modeline oturtulabilir. Dahası, özgül kurumlar da muhtemelen her iki tipte karşılıklı nedenselliğin karışımları olacaktır ve bu karışımlar zaman içinde değişecek, belli bir zaman diliminde olumsuz ya

104. *A.g.y.*, s. 470.

105. John D. Steinbruner, *The Cybernetic Theory of Decision* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1974), s. 47-55. Bu kitap olumsuz geri beslemenin kurumlarda bir tür homeostatik mekanizma rolü oynayabileceğini konu alır. İktisatta, olumsuz geri besleme çoğunlukla "azalan getiri" biçiminde karşımıza çıkar.

da olumlu geri beslemenin öne çıkması mümkün olacaktır.[106] Bu iki yapı tipinin göreli *etik değerine* dair bir yargıda bulunurken, karışımlar sorununu da sürekli aklımızda tutmamız gerekir. Bu kitap geniş, merkezi hiyerarşilere karşı bir duruş gösteriyorsa eğer, bunun tek sebebi son üç yüz yılın, katmanlı sistemlerin ağlar aleyhine aşırı ölçüde yığılmasına tanıklık etmiş olmasıdır. Dünyada homojenlik büyük ölçüde artarken, heterojenlik neredeyse hastalık ya da en azından halledilmesi gereken bir sorun olarak addedilir hale gelmiştir. Bu koşullarda, insan toplumlarını daha ademi merkeziyetçi bir biçimde örgütlenme çağrısı daha bir aciliyet kazanmış gibi görünüyor.

Gelgelelim ağların hiyerarşilerden (aşkın bir anlamda) bünyeleri gereği *daha iyi* olduğu gibi yanlış bir hükümden kaçınmak elzemdir. Ağların bazı niteliklerinin (özellikle de esneklik ve uyarlanma niteliklerinin) onları istenir, arzulanır kıldığı doğru, ama aynı şey hiyerarşilerin bazı nitelikleri (örneğin hedefe kilitlenmiş olmak) için de doğru. Dolayısıyla, ağların kahramanlar olarak boy gösterdiği, hiyerarşilerin de hainler olarak sahneye çıktığı bir insanlık tarihi anlatısı demlemenin cazibesine kapılmamak çok önemlidir. Ağlar ille de insanlığa yararı dokunan dinamik özellikler taşırlar diye bir kaide yok (sözgelimi ağlar sürüklenmelerle büyürler, ama bu sürüklenme her zaman toplumun değerlerine uygun bir yön izlemez), ayrıca toplumun değerlerine uygun olmayan heterojen bileşenler de içerebilirler (bazı hiyerarşi ağları gibi örneğin). İnsanlığın bir gün bir değerler dizisi (daha doğrusu kısmen farklı değerlerden oluşan heterojen bir topluluğu kaynaştırmanın bir yolu) üzerinde uzlaşacağını varsayarak, merkezi ve ademi merkeziyetçi bileşenlerin özgül bağlamlardaki özgül karışımları üzerine etik yargılarda bulunabiliriz, ama asla sadece merkezi ya da sadece ademi merkeziyetçi sistemler üzerine yargılar üretemeyiz.

Katışma olanaklarının sayısı –ağlar ve hiyerarşiler arasında olanaklı melezlenmelerin sayısı– sınırsızdır (*immense*) (tümüyle teknik

106. Michael J. Radzicki, "Institutional Dynamics, Deterministic Chaos and Self-Organizing Systems", *Journal of Economic Issues* 24 (Mart 1990). Yazar, "kurumsal dinamikleri çizgisel olmayan eşleşmelerle birbirine bağlanan birikimleri ya da sayısal bütünleşmeleri kapsayan olumsuz ve olumlu geri besleme devrelerinin oluşturduğu matematiksel bir örüntü" olarak gören bir model önerir (s. 59).

anlamda),[107] bu yüzden de öyle görünüyor ki, sorun *deneysel* ve *ampirik* bir yaklaşım benimsemeyi gerektiriyor. *Tümüyle teorik bir çerçeve içinde kalarak,* bu farklı bileşimlerin göreli meziyetlerini belirlemenin imkânsız olduğuna kuşku yok. Yaşama şansı olan melezlenmeler ararken, ilhamımızı mümkün olduğunca çok alandan almamızda fayda var. Burada normalde alakasız görünen bir alana, mineraller dünyasına baktık. Mineraller dünyasında, organik dünyada ve kültürel alanda aynı temel kendi kendine örgütlenme süreçlerinin gerçekleştiği çizgisel olmayan bir dünyada, çökeltisel insanlığı, volkanik insanlığı ve bunların bütün karışımlarını anlamamızı sağlayacak bazı anahtarları bize kayalar sunuyordur belki de.

107. George Kampis, *Self-Modifying Systems in Biology and Cognitive Science: A New Framework for Dynamics, Information and Complexity* (Oxford, İngiltere: Pergamon, 1991), s. 235. Kampis şöyle diyor: "Sınırsızlık kavramı, bileşen tiplerinin indirgenemez çeşitliliği anlamına gelmektedir... Bu tür bir sınırsızlık, doğrudan karmaşıklıkla ilişkili bir özelliktir, çünkü çeşitlilik ve heterojenlikle ilgilidir, sayıca çok olmakla değil."

On sekizinci yüzyıl öncesinde, insanlığın enerjiyi yoğunlaştırma girişimlerinden elde edilen sonuçlar nispeten kısa ömürlü olmuştu. Antik dönemlerde tarımsal kaynakların yoğun olarak kullanımı ve kentleşmenin bu yoğunlaşmayla beslenmesi, genellikle toprak kalitesinin azalması ya da erozyonla sonuçlanmış, insanların yayılmasını durdurmuştu. Binyılın başında Avrupa'da kent inşasında görülen ve sürece ticari ve proto-endüstriyel olumlu geri beslemeyi de ekleyen en son hızlanmanın ardından dahi, uzun süren bir bunalım dönemi yaşanmıştı. Bu döngüsel kaderden kaçmaya yönelik ilk yoğunlaştırma çabası (kabaca 1700 yılında başlamıştır) enerji bakımından zengin maden cevherinin yakılmasına dayanıyordu. Kömür, organik maddenin geçirebileceği birkaç mineralleşme biçiminden birinin ürünüdür. Ölü bitkiler ve hayvanlar suyun altında, oksijensiz ortamda yığıldığında, normalde onları yeniden mineral haline getiren ve ekosisteme geri döndüren mikroorganizmalar iş göremez, dolayısıyla bu rezervler çürümez. Sıkıştırılırlar, karbon bakımından zenginleşirler ve sonunda taşlaşırlar. Antik dönemde birkaç toplum bu taşları kullanmış olsa da, kömür rezervlerinden yoğun bir biçimde yararlanarak kendi sanayi

Jeolojik Tarih
MS 1700-2000

devrimini tetikleyecek başlıca insani olmayan enerji akışını yaratan ilk uygarlık İngiltere oldu.

Bu yeni yoğunlaştırma, Avrupa'da kentler ve kasabalardaki insanların yanı sıra, kurumlar açısından da önemli sonuçlar doğurdu. Bu bölümde çizgisel olmayan bilimden ödünç alınan kavramları kendi alanlarına uygulayan tarihçiler ve kuramcıların, Sanayi Devrimi'nin kökenleri ve dinamikleri üzerine ortaya koyduğu yeni kavrayışlardan da yararlanarak bu sonuçların bazılarını inceleyeceğiz. Özellikle de "sanayi çağı"nın yükselişini, insan toplumunun yeni bir "gelişme aşaması"na (yeni bir üretim biçimine) ulaşmasının bir sonucu olarak ya da ilerleme merdiveninde bir basamak daha yukarı çıkması olarak değil, (olumsuz geri beslemeye tabi olan) önceki otokatalitik dinamiklerin kendi kendini sürdüren otokatalitik bir devre oluşturduğu bir çatallanma noktasının aşılması olarak değerlendireceğiz.

Dahası, teknoloji düz bir hat üzerinde gelişirmiş gibi değerlendirilmeyecek, buhar makinesi ve fabrika üretiminin ortaya çıkması makinelerin evriminin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmeyecektir. Aksine, bütün biçimleriyle kitlesel üretim teknikleri, birkaç alternatiften yalnızca biridir ve yeni makineleşmenin gelişimine hâkim olmaları da kendi başına açıklama gerektiren bir meseledir. Fosil yakıtları mümkün kılan yoğunlaştırmalara dair incelememize buhar gücüyle başlayacağız, oradan da yüzyılımızda ikinci bir sanayi devriminin temelini oluşturan elektriğe geçeceğiz. Kömür ve çelik, daha sonraları da petrol ve elektrik Batı'daki kentlerin gelişimini çok etkilemiştir ve her zaman olduğu gibi, kentlerin mineralleşmiş altyapısı ve kentlerin içlerindeki kurumlar bu yoğunlaşmaların etkilerine maruz kaldıklarında, enerji akışlarına tepki vererek onları etkilemişler, ya ketlemiş ya da daha da güçlendirmişlerdir.

1300 sonrasında Avrupa uzun süren ve görece ağır gelişen bir ekonomik büyüme sürecine girdiyse de, Avrupa'daki kent topluluğu ciddi bir değişim geçirmiştir. Uzun süren bunalım dönemi bir tür "ayıklama mekanizması" işlevi görmüş, Merkezi Yer hiyerarşilerinin daha alt seviyelerindeki birçok kasabayı silmiş, büyümenin üst seviyelerdeki kasabalarda yoğunlaşmasına yaramıştır. Buna bağlı olarak karışımdaki komüta unsuru artmıştır (kentler ve bulundukları bölgeler ulus-devletlerce massedildiğinden, homojenlik derecele-

ri de artmıştır.) 1300 ile 1800 arasında doğmuş görece yeni birkaç Avrupa kenti planlanmış kentlerdir (çoğunlukla büyük denizcilik yarışına girebilmek için hükümetlerin talimatıyla yaptırılan liman kentleridir). Örneğin 1660 ile 1715 yılları arasında XIV. Louis'ye bağlı Fransız hiyerarşileri, her biri "hükümetin, bir deniz gücü olmaya yönelik askeri-siyasi stratejisinde özgül bir rol oynamak üzere" planlanmış ticari ve askeri liman kentlerinden –Brest, Lorient, Rochefort ve Sète– ibaret stratejik bir ağ oluşturmuşlardır.[108]

1800'lerde ise tam tersine, kömür enerjisinin yoğun dolaşımı, çoğu kendiliğinden hatta kaotik bir şekilde gelişen yeni kasabaların doğuşuna yol açmıştır. 1800'lerde kurulan yeni (madencilik ve fabrika) kasabalarının sayısı 1300 sonrasına nazaran çok daha fazladır. Örneğin daha sonraları Alman ağır sanayiinin merkezi haline gelecek Ruhr bölgesinde ve sanayileşmiş Britanya'nın kalbi olacak Lancashire'da bunlar yaşanmıştır. Bu iki bölgede ve başka bölgelerde hiçbir düzenlemeye tabi olmayan ve kendi aralarında da sistematik bir ilişki bulunmayan değirmenler, madencilik merkezleri ve metalurji kompleksleri pıtrak gibi çoğalmıştır. Liverpool ve Manchester gibi bazı eski kentler muazzam bir büyüme gösterirken (biri geçit kapısı haline gelmiş diğeri de bölgesinin başkenti olmuştur), çevrelerinde de çok sayıda yeni kasaba kurulmuştur: Bolton, Bury, Stockport, Preston, Blackburn, Burnley. Kömürle beslenen bu kasabalar kırsal kesime yayıldıkça ve birbirlerine yaklaştıkça, kentleşme kasaba sınırlarının dışına taşmış, yerleşimler birleşmeye başlamıştır: Hızlı sanayileşme dolayısıyla son derece yoğun, ancak merkezileşmenin zayıf olduğu kentleşmiş bölgeler ortaya çıkmıştır yani. Hohenberg ve Lees'in deyişiyle,

> Hızlı sanayileşmeye dayanan büyümenin dönüştürücü gücünün en iyi örneklerine kömür madenciliğinin yapıldığı bölgelerde rastlanabilir. Buralarda modern ekonomik değişimin yoğunlaşmış patlayıcı etkileri... en saf biçimiyle gözlenebilir. Makineleri çalıştırmak ve maden cevherlerini eritmek için kömüre ihtiyaç olduğundan, fabrikalar ve ocaklar, kömür kaynaklarının çok yakınına ya da ulaştırma imkânlarından yararlanabilecekleri yerlere yerleşme eğilimindeydi. Talep hızla tırmanırken, sayıları giderek ar-

108. Josef W. Konvitz, *Cities and the Sea: Port City Planning in Early Modern Europe* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 1978), s. 73.

tan maden ocaklarına, atölyelere ve yeni şirketlere ev sahipliği yapan madencilik bölgeleri yeni işçiler çekiyordu... Yüksek doğurganlık oranı ve göç, proto-endüstriyel dönemin görüp bildiği her şeyi kısa sürede aşan yoğun bir konutlaşmayı, yerleşimi besliyordu. Bu kömür yatakları bir tür bölgesel iç patlamayla büyüyordu, kırsal ortamsa giderek yoğun olarak kentleşmiş bir ortama dönüşüyordu.[109]

Kısa süre içinde bu kentlere, insanlığın o zamana dek gördüğü her şeyden daha karmaşık olduğu su götürmez bir sanayi yerleşecekti. Yine de Hohenberg ve Lees'in hatırlattığı gibi, sanki toplum bir bütün olarak yeni bir aşamaya ulaşmış da, bütün bölgeler peş peşe bu yeni tür sanayileşmeye doğru ilerliyormuş gibi bir durum yoktu. Farklı biçimde sanayileşen bölgelerin yanında, sanayileşmenin kökten çözülmekte olduğu başka kentler de vardı. Sınai kalkınma biyolojik evrime benzer, ileriye doğru yönelmediği gibi, her zaman karmaşıklaşma doğrultusunda da ilerlemez: Bazı türler karmaşıklaşırken, bazıları da basitleşir.[110]

Her iki durumda da, çeşitli süreçler karmaşıklığın bazı bölgelerde birikmesiyle, bazı bölgelerde çözülmesiyle, bazı bölgelerde de farklı biçimlerde birikmiş karmaşıklıkların yan yana bulunmasıyla sonuçlanır. Kömür enerjisiyle beslenen kentlerin oluşturduğu geniş çaplı, yoğunlaşmış sanayi, teknolojinin karmaşıklaşmasının izleyebileceği olası yönlerden yalnızca biridir. Daha yavaş sanayileşen ve geleneksel zanaatlerle bağlarını koruyan bölgeler, dağınık, küçük çaplı, fakat sofistike, karmaşık bir işbölümünün olduğu ve pazarların yüksek oranda devreye girdiği bölgelerdir. "İsviçre pamukluları ve saatlerine, Piedmont ve Vosges'teki tekstil ürünlerine ya da Almanya'daki metal işçiliğine baktığınızda aynı tabloyu görüyordu-

109. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 185.

110. Karmaşıklıkların tesadüfen yığılıp birikebileceği, fakat karmaşıklaşma yönünde genel bir gidiş olmayabileceği yolundaki bu düşünce en özlü biçimde Stephen Jay Gould tarafından savunulmuştur. Örneğin bkz. "Tires to Sandals", Stephen Jay Gould, *Eight Little Piggies* içinde (New York: W. W. Norton, 1994), s. 318-24. Ayrıca bkz. Gould ve Richard Dawkins'in dile getirdiği görüşler. Aktaran Lewin, *Complexity: Life at the Edge of the Chaos*, s. 145-6.

Teknolojinin evrimiyle ilgili olarak, teknolojik gelişmenin tek bir hat üzerinde gelişmediği, birçok olası hattın gelişmeksizin kaldığı, kitlesel üretim için bile her zaman (kimileri diğerlerine göre daha baskıcı ve denetleyici olan) farklı alternatifler bulunduğu düşüncesiyle ilgili olarak bkz. Seymour Melman "The Impact

nuz: Yaylalar, proto-endüstriyel dönemin mirasına sırtlarını asla dönmeden kalıcı bir sanayileşme konumu oluşturuyorlardı."[111]

Dolayısıyla sanayi, farklı hızlarda ve yoğunluklarda en az iki farklı yörüngede ilerleyerek evrim geçiriyor, gelişiyordu: Geniş ölçekli, enerji-yoğun sanayi ve küçük ölçekli, vasıf-yoğun sanayi. Geniş ölçekli, enerji-yoğun sanayi, birçok durumda kendi sanayi hiyerarşileri tarafından kontrol edilen, işlevsel bakımdan homojen kasabalar (fabrika kasabası) doğururken, küçük ölçekli, vasıf-yoğun sanayi, ekonomik işlevlerin daha büyük bir çeşitlilik gösterdiği, denetimin daha az yoğun olduğu küçük yerleşimlerde gelişiyordu. Antipazar kurumları yalnızca bir tek sanayi tipini ele geçirdi, kendileri gibi *ölçek ekonomilerine* dayanmış olanı.

Karışımları ağ ve hiyerarşi oranları itibariyle farklılık gösteren bu kasabalar, genişleme biçimleri bakımından da birbirinden ayrılıyordu. Kömür enerjisiyle beslenen kentler hızlı, vahşice bir büyüme içindeydi; arazilerin daha önceki kullanım biçimlerini tümüyle göz ardı ederek kırsal kesime doğru genişliyorlardı. Oysa merkezi olmayan sanayilere ev sahipliği yapan küçük kasabalarda tam tersi bir durum gözleniyordu; bu sanayiler çevrelerindeki kırlık araziyle iç içe geçiyordu.[112] Bütün kasabalar kendi kırsal bölgelerine hâkim olma eğilimi gösterse de, sanayi kentleri bu sömürüyü yoğunlaştırmışlardır. Biyocoğrafyacı Ian G. Simmons'ın dikkat çektiği gibi, kömüre dayalı kent ekonomilerinin bir dizi gizli maliyeti vardı –akış yönünü değiştirdikleri kaynaklardan yüksek miktarda su temin etmelerinden tutun da, madenciliğin durmasından çok sonra oluşmayı sürdüren çukurluklar, çatlaklar ve çöküntülere dek– ve bu ekolojik maliyetlerin bedelini de onları çevreleyen kırsal bölgeler ödüyordu.[113]

of Economics on Technology", Tool ve Samuels, *The Economy as a System of Power* içinde, s. 49-61.

Bu tema, Brian Arthur'un, olumlu geri besleme sonucunda ortaya çıkan ağ dışsallıklarına ("yola bağımlılık" olarak bilinen olguya) dair teorisiyle ilişkilidir. Belli bir teknolojinin alt derecedeki standarda kilitlenmesi, her zaman olasılıklardan biridir. Benzer bir nokta kurumsal evrim için de geçerlidir. Bkz. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, 11. bölüm.

111. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 185.

112. *A.g.y.*, s. 197.

113. Ian G. Simmons, *Changing the Face of the Earth: Culture, Environment, History* (Oxford, İngiltere: Basil Blackwell, 1989), s. 216.

Simmons kentleri madde ve enerji dönüştürücüleri olarak görür: Dış iskeletlerinin genişlemesini sürdürmek için çevrelerinden kum, çakıl, taş ve tuğla elde ediyorlar, ayrıca bunları binaya çevirmek için yakıt tüketiyorlardı. Simmons, kendi kendini örgütleme yetisine sahip her sistem gibi kentlerin de açık (ya da tüketici) sistemler olduğuna, içlerine ve dışlarına sürekli bir madde-enerji akışı yaşandığına dikkat çekiyor. Bu gözlem, 19. yüzyılın sanayi kasabaları için de doğrudur. Bu kasabalar, mineralleşmelerini sürdürmek için kasabaya demir cevheri, kireçtaşı, su, insan emeği ve kömür akışının yanı sıra, başka akışların (katı atıklar, lağım, mamul mallar) da kasaba dışına çıkmasına gereksinim duyuyorlardı. Kırsal bölgeler, sağlığa zararlı çıktıların bir kısmını soğururken, kasaba içine akışlar da, özellikle kömür enerjisiyle beslenen kasabaların genişleyerek birleşmeleri sonrasında, giderek daha uzak yerlerden gelmeye başladı. Uzaklardaki tedarik bölgeleriyle aralarındaki bu bağlantılar ve hizmetlerle yerleşimlerin büyüklüğü arasında sistematik ilişkilerin bulunması, bu kasabaların Merkezi Yer hiyerarşileri yerine Ağ sistemi içinde konumlanmalarına neden oldu.[114]

Ne var ki, bu kent merkezlerini özel kılan, içlerinden geçen madde-enerji akışları değil, bu akışların *güçlenme* biçimidir. Simmons buradan hareketle, 1709'dan beri demirin eritilmesinde kömür kullanımı yoğunlaştıkça yoğunlaşmış olsa da, sanayileşmenin yükselişe geçmesinin ancak 19. yüzyılda, buhar makinesinin olgunlaşmasıyla mümkün olduğunu savunur: "Böyle bir makineye atılmış küçük miktarda kömür, görülmemiş çapta bir enerji ve malzeme üretimi için katalizör rolü oynuyordu."[115] Bütün dağıtıcı (*dissipative*) sistemlerde, herhangi bir fazlanın alınabilmesi için sisteme enerji girmesi gerekir. Bir sanayi kasabası, önceki kent merkezlerine göre daha fazla enerji yatırımında bulunmak zorunda olsa da, birim enerji başına daha fazla çıktı elde eder. Temelde, başka akışları güçlendirmek için enerji akışını kullanır.

Dahası, akışlar arasındaki bu olumlu geri besleme bağlantıları kapalı devreler oluşturmaya başladı: Antipazarların parası madencilik bölgelerine aktı ve kömür çıkarılmasını, demir üretimini yoğun-

114. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 243.
115. Simmons, *Changing the Face of the Earth*, s. 201.

laştırdı; bu yoğunlaşma bir mekanik enerji akışını (buhar) tetikledi; mekanik enerji akışı pamuklu tekstil akışını tetikledi, pamuklu tekstil akışı da kömür, demir ve buhar teknolojisiyle yapılan daha başka deneylerin finansmanında kullanılan kârı yarattı. İngiltere'de 1750 ile 1850 arasında gözlenen hızlı kentleşmenin gerisinde tetiklemeler ve akışlardan oluşan bu devreler vardı. Richard Newbold Adams'ın dediği gibi, "Bu dönemde Büyük Britanya giderek genişleyen, kocaman, dağıtıcı bir yapıydı, giderek artan miktarda enerji tüketiyordu."[116] Kendi kendine örgütlenmiş bu yapının işlemesini sağlayan da bu otokatalitik devrelerdi:

> Bir enerji biçiminin tetiklemesi bir başka enerji biçiminde akışı başlatır; bu enerji akışı da ilk enerji biçiminde bir akışı tetikler; başka enerji biçimlerinin de sürece katılması bir tetikleme-akış etkileşimi zinciri yaratır, bu etkileşimler zinciri sırayla ilerleyebileceği gibi, paralel biçimde ya da hem sırayla, hem paralel ilerleyebilir... Tetikleme-akış etkileşimleri, sistemde yer alan dağıtıcı yapılar arasında karşılıklı bağımlılığa dayalı bir çoğalma yaratır. Birbirinden ayrı bir dizi üretken sistemi, karşılıklı etkileşime dayalı tek bir üretken sisteme dönüştürür.[117]

Birbirlerini karşılıklı destekleyen bu yenilik ağları (kömür-demir-buhar-pamuk), teknoloji tarihçileri tarafından iyi bilinir.[118] 19. yüzyıldan önce de varoldukları gibi (örneğin, binyıl dönümündeki tarımsal yoğunlaşmanın gerisindeki at nalı, üzengi ve üç yıllık ekim döngüsü) 19. yüzyıl sonrasında da ortaya çıkmışlardır: İkinci sanayi devrimine katkıda bulunan petrol, elektrik, çelik ve sentetik madde ağları da bu türdendir. Yine de ne kadar önemli olurlarsa olsunlar, otokatalitik *teknoloji* devreleri, kendi kendini sürdüren bir sanayi yükselişi yaratacak denli karmaşık değillerdi. Daha önce de belirttiğimiz gibi 1800'ler öncesinde, bu yoğunlaşmalar genellikle kaynakların tükenmesine ve gelirlerin azalmasına yol açmıştı. Olumsuz geri besleme, nihayetinde olumlu geri beslemenin yarattığı çalkantılı büyümeyi kontrol altında tutmuştu.

116. Richard Newbold Adams, "The Emergence of Hierarchical Social Structure: The Case of Late Victorian England", Schieve ve Allen, *Self-Organization and Dissipative Structures* içinde, s. 124.

117. Adams, *The Eighth Day*, s. 133.

118. George F. Ray, "Innovation and Long Term Growth", Freeman, *Long Waves in the World Economy* içinde, s. 184.

Braudel, antipazarlarla sanayi teknolojisi arasındaki karşılaşmanın ilk örneklerinden ikisini gündeme getirerek bu noktanın altını çizer. Bazı İtalyan kentlerinde (örneğin Milano) ve bazı Alman kentlerinde (örneğin Lübeck ve Köln) hızlı büyüme daha 15. yüzyılda gözlenmeye başlamıştı. Alman madencilik sanayii 1470'lerde "bir dizi yeniliği tetiklemişti... ayrıca madenlerden su pompalayarak maden cevherini taşımak için de o zamana göre devasa boyutlarda mekanizmalar üretilmişti."[119] Öte yandan Milano, tekstil üretiminde olağanüstü bir büyümeye tanıklık ediyordu; tekstil üretiminde "ipeği bükmek, örmek, çekmek için birkaç mekanik işleme dayanan ve hepsi de suyla çalışan tek bir tekerlek tarafından döndürülen iğlerden oluşan hidrolik makineler" kullanılıyordu.[120] Bu kentlerde, sözgelimi madencilikle geniş ölçekli kredilendirme arasında ya da tekstil kârlarıyla ticari tarım arasında birbirlerini karşılıklı harekete geçiren basit bağlar geliştiyse de, her iki yoğunlaşma da elli-altmış yıl içinde bir duraklama evresine girdi.

İngiltere de, nispeten geri bir sanayi ülkesi olduğu dönemde, 1560 ile 1640 yılları arasında erken bir atılım yapma girişiminde bulundu. Britanyalılar, aradaki açığı kapatabilmek için İtalya'da bir sanayi casusluğu seferberliğine girişirken, uygulama bilgisi ve üretim tekniklerini adalarına aktarabilmek için de Alman, Hollandalı ve İtalyan zanaatkârlara kapılarını açtılar.[121] Ülkede böyle bir beceri havuzu oluştuğunda da, Britanya antipazarları sanayiye çok daha büyük bir ölçek kazandırdı ve sermaye yatırımları yeni bir yoğunluğa ulaştı. Ama yine de kendi kendini sürdüren bir büyüme yaşanmadı. Bu duruma getirilecek açıklamalardan biri şu olabilir: Otokatalitik devrelerin, gelirlerdeki düşüşün aşılması için gereken esnekliği ve çevikliği kazanabilmesi, yeni bir karmaşıklık eşiğine ulaşmasına bağlıydı. Dolayısıyla 19. yüzyıl İngilteresi'ni özel bir yer kılan şey, daha karmaşık, kendi kendini koruyup sürdüren bir tetiklemeler ve akışlar devresinin oluşmasıydı. Bu tetiklemeler ve akışlar devresi teknoloji ve büyük girişimin yanı sıra başka şeyleri de kapsıyordu: Ulusal bir piyasa, istikrarlı bir bankacılık ve kredi sistemi, uzak bölgelerle ticaret ağları, artan nüfusu beslemek için giderek büyüyen bir tarım sek-

119. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 548.
120. *A.g.y.*, s. 548-9. 121. *A.g.y.*, s. 552-3.

törü ve elbette ki ham işgücünü ve becerileri sağlayan nüfus.

Basit olumlu geri beslemeye dayanan (sığır yetiştiriciliği ile hayvanların dışkılarıyla gübrelenen tarım ürünleri arasındaki olumlu geri besleme gibi), fakat antipazarların yatırımı yüzünden ölçeği itibariyle genişleyen tarımdaki bu yeni yoğunlaşma, sanayileşme doğrultusunda bir atılım yaşanmasında birkaç rol birden oynadı. Tarımdaki bu yeni yoğunlaşma bir yandan, uzunca bir süre metal araçların başlıca tüketicisi oldu, dolayısıyla hem demir sanayiini hızlandırdı, hem de demir sanayii tarafından hızlandırıldı. Öte yandan yeni tarımsal sistem (gelecek bölümde daha derinlemesine inceleyeceğiz), önceki tarım rejiminin kullandığından daha farklı toprak tiplerine ağırlık verdi ve böylece işsiz kalmış tarım işçilerinden oluşan geniş bir kesim yarattı. Yeni fabrikaların kas gücünü bu işsiz kalmış tarım işçileri sağlayacaktı.[122] Dolayısıyla tarım bölgeleri fabrika kentlerinden girdi alıp (demir), buralara girdi sağladılar (işgücü, besin) ve bu anlamda tarım otokatalitik devrede önemli bir halkayı oluşturuyordu. Bu halkanın sağladığı işgücü akışı, çoğunlukla ham kas gücü enerjisi olarak kullanılacaktı. Vasıflı işgücüne de gereksinim duyuluyordu ve vasıflı işgücü havuzları da 1700'lerin başından itibaren oluşmaya başlamıştı. Gerçekten de ilk buhar makinesi, yani 1712'de bir kömür madeninde çalışmaya başlayan bir su pompası, böyle vasıflı bir uygulama bilgisinin ürünüydü. Mucidi Thomas Newcomen o döneme ait bilimsel aygıtlarda cisimleştiği haliyle buhar ve vakumun temel prensiplerine aşina olsa da, bu ilk motoru, çoğunlukla pratik bilgilere dayanarak yapmıştı.[123] Aynı şey 18. yüzyılın başka yenilikleri için de söylenebilir:

> Bir makine yapılırken... mühendislerin hayallerini hayata geçirmek için araçlarını, becerilerini ve yargılarını kullanan makine ustaları ve başkaları, yalnızca görsel bilgileri (mühendislik şemaları gibi) değil, el ve kas bilgisini de makineye aktarıyorlardı. Bu işçiler –makinistler, değirmenciler, marangozlar, kaynakçılar, tenekeciler, elektrikçiler, makaracılar ve başkaları– bir mühendisin asla tam anlamıyla belirleyemeyeceği kritik bir bileşenle işleri hallediyorlardı. İşleri, işi bilen ellerin kullanımını gerektiriyordu... Britanyalı iktisat tarihçisi John R. Harris, Büyük Britanya'nın Sanayi Devrimi

122. *A.g.y.*, s. 560.

123. Lynn White, Jr., "Pumps and Pendula", *Medieval Religion and Technology* içinde, s. 130.

sırasında kıtada öncü konuma geçmesini işçilerin bilgisiyle ilişkilendirinceye dek işçilerin bilgisinin tarihsel önemi pek fark edilmemiştir. 17. yüzyılda, Britanya sanayi yakıtı olarak kömürü kullanmaya başladı (ve bu da birçok değişimi beraberinde getirdi.)... Tekniklerde ve aygıtlarda gözlenen değişiklikleri listelemek uzun sürer, fakat bu değişikliklerin kıymeti bilinmemiştir, çünkü birçoğu (muhtemelen çoğu)... işlerin sahipleri ya da denetçileri tarafından değil işçiler (vasıflı ustalar) tarafından yapılmıştır. 1710'a gelindiğinde... işçilerin kömür yakıtı teknolojisinin tekniklerine ilişkin bilgisi Britanya'yı Fransa'nın ve kıtadaki başka ülkelerin önüne geçirmişti.[124]

Bu vasıflı işgücü havuzları fabrika kasabalarının, dolayısıyla da devredeki kilit bağlantıların önemli girdileriydi. Vasıflar ve uygulama bilgisi "katalitik bilgi" diyebileceğimiz şeyi, yani enerji ve madde akışlarını bir araya getirme ve güçlendirme yetisine sahip bilgiyi oluşturuyordu. Makinenin, üretime aktarılan yoğunlaşmış kas gücünden başka bir şey olmadığını söyleyen emek-değer teorilerine karşı da iyi bir argümandır bu. Daha kesin terimlerle konuşacak olursak emek-değer teorileri, çalışan bir makineyle, çalışmayan (ya da parçalarına ayrılmış) bir makine arasında hiçbir fark olmadığını söyler. Yukarıdaki alıntının da açıkça ortaya koyduğu gibi, yalnızca (sürece mühendis tarafından eklenen) bir şema değil, soyut şemayı uygulayabilecek vasıflı el becerisine de gerek vardır. Kısacası, Sanayi Devrimi'nin kendi kendini sürdüren bir süreç olabilmesi için, geniş ölçekli üretim süreçlerine yapılan enerji girdilerine, tamamlayıcı katalitik bilgi girdilerinin eklenmesi gerekmiştir.

Elbette ki devre, bu fabrika girdisi havuzlarına ek olarak, sanayi üretimini massetme yetisine sahip düğümler, bağlantı noktaları da gerektiriyordu. Başka bir deyişle fabrika kasabalarının büyük miktarlardaki üretimi ve süreklilik kazanmış mamul mal akışları, onları massetmeye yeterli ölçekte iç ve dış piyasalara da gerek duyuyordu. Bu piyasalar sanayi kasabalarının değil, ulus-devletlerin massedip başkent yaptığı kentlerin ve artık küreselleşmiş ticaret ağlarına açılan geçit kapısı vazifesi gören kentlerin bir ürünüydü. Yerel ve bölgesel piyasaların tersine, ulusal piyasalar bir kendi kendine örgüt-

124. Eugene S. Ferguson, *Engineering and the Mind's Eye* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1993), s. 58-9. Bilgi ve becerilerin Sanayi Devrimi'ndeki rolü hakkında bkz. Ian Inkster, *Science and Technology in History* (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1991), 3. bölüm.

lenme sürecinin değil, ülkenin elitlerince gerçekleştirilmiş bilinçli bir planlamanın, *merkantilizm* olarak bilinen bilinçli bir politikanın ürünüydü.[125] Merkantilizm, kent içi tarifelerin ve gümrük resimlerinin kaldırılmasını öngörmekle kalmıyor, başkentin talimatlarının (ve ticari mallarının) ülkenin tamamına ulaşmasını sağlayacak bir iletişim ağının (yollar, kanallar, posta) inşa edilmesini de gerektiriyordu. Ülke çapında bir piyasanın yanında, dış ticaretin yoğunlaşması ve geçit kapısı niteliğindeki kentler arasındaki bağların tüm dünyaya yayılması da gerekli bileşenlerdi.

Yarı siyasi başkent, yarı denizcilik metropolü olan Londra, Britanya'nın yurtiçi ve yurtdışı piyasalarının yaratılmasında işlevsel bir rol oynadı. 1694'te ilk merkez bankasının, İngiltere Merkez Bankası'nın kurulmasıyla birlikte istikrarlı bir kredi sisteminin oluşumunda da Londra'nın kilit bir rolü oldu. İngiltere Merkez Bankası, Amsterdam'daki geniş para rezervlerinin çekilmesini sağladı (krediler yoluyla). Braudel'in belirttiği üzere, o dönemde Fransa İngiltere'ye kıyasla daha büyük bir doğal kaynak rezervine sahip olsa da, kredi (ve vergilendirme) sistemi hiçbir zaman İngiltere'deki kadar iyi olmamıştır: "Yapay zenginliğin" doğal zenginlikten daha güçlü olduğu anlaşılmıştır.[126] Dolayısıyla kendini sürdüren büyümeye yönelik ilk otokatalitik devre, sanayi elitlerinden daha fazlasını gerektirmiştir. Mali ve ticari antipazarlar da, ulus-devlet de kilit bileşenlerdir. Elitlerin her biri belli bir süreç (fabrika kasabalarının lojistiği, ulusal bir piyasanın yaratılması) üzerinde merkezi denetime sahip olsa da, bir bütün olarak devrim, birçok ağ gibi birikerek, sürüklenerek büyüyen gerçek bir hiyerarşik ağın sonucudur:

> Gevşekçe koordine olmuş, eşit düzeyde gelişen sektörler bileşkesi imgesiyle tatmin olabilir miyiz? Sanayi devriminin birbiriyle bağlantılı bütün unsurlarını kendi içinde tedarik etmeye ve başka sektörlerin taleplerini kendi içinde karşılamaya muktedir sektörlerden oluşan bir bileşke imgesi bizim için yeterli olabilir mi? Bu imge, sanki Britanya toplumu ve ekonomisi yeni Makine Çağı'nı mümkün kılmayı özellikle tasarlamış gibi, sanayi devriminin bilinçli olarak peşinden koşulmuş bir amaç olduğunu söyleyen yanıltıcı görüşü yansıtıyor... Fakat İngiliz devrimi kesinlikle böyle gelişmemiştir. Hiçbir hedefe doğru ilerlememiştir, daha ziyade, sanayi devrimini ileri

125. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 277 ve 294-5.
126. *A.g.y.*, s. 385.

taşımakla kalmayıp onun ötesindeki bölgelere uzanan çok sayıda farklı akımın itişiyle harekete devam ederken bir hedefe rastlamıştır.[127]

Dolayısıyla, en azından toplumsal dinamikleri jeolojik dinamiklere benzer gören bir bakış açısından (yani enerji ve katalizin bakış açısından), sanayileşme atılımı süreci, bir çatallanma olarak görülebilir: Kendini hızlandıran dinamiklerin azalan verim yasasını aşmayı sağlayacak kadar karmaşık olmadığı bir halden, devreyi oluşturan bağlantı dizilerinin kendi kendini sürdüren bir oluşum haline geldiği bir başka hale geçiş. Ağ karmaşıklaşırken yeni bağlantıların eklenmesi, bir plana göre değil, yalnızca iç koşullara göre gerçekleşmiştir; yani her yeni bağlantının mevcut bağlantı noktalarıyla, düğümlerle çok iyi "kenetlenmesi" (mesela mevcut bağlantı noktalarını, düğümleri hızlandırması ve onlar tarafından hızlandırılması) gerekmiştir. 19. yüzyılın "jeolojik tarihi" ilerledikçe, buharın donuk gücü etrafında gelişen teknolojiler (ve tabii kökten bir yenilik gösteren teknolojiler), giderek büyümekte olan otokatalitik devreye yeni bağlantı noktaları, düğümler olarak eklendiler. Sözgelimi demiryolu ve telgraf sadece birbirleriyle değil (birbirlerinin güçlü noktalarını daha çok güçlendirerek, bazı zayıflıklarını da telafi ederek), daha geniş devrenin kendisi içinde de güçlü bir kenetlenme gösterdiler.

Kendi kendini sürdüren yeni yoğunlaşma, hem Merkezi Yer hem de Ağ sistemlerindeki unsurlarla mümkün kılındı. İdari merkezler ve geçit kapısı niteliğindeki limanlar, fabrika kasabalarıyla birleşerek büyük bir tetiklemeler ve akışlar devresi oluşturdu. Sanayi Devrimi ise kentlerin sonraki dönemlerdeki büyümelerini birkaç biçimde etkiledi. Sanayi Devrimi'nin yoğun akışlarından biri, yani işlenmiş demir akışı, kentlerin dış iskeletinin metalleşmesini tetikledi;

127. *A.g.y.*, s. 588.

128. Carl W. Condit, "Buildings and Construction", *Technology in Western Civilization* içinde, iki cilt, y.h. Melvin Kranzberg ve Carrol W. Pursell (New York: Oxford University Press, 1967), 1. cilt, s. 374-5.

129. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 241-2. Burada yazarlar şöyle diyor: "Crewe ve Vierzon gibi demiryolu kavşakları, nehirlerdeki ve kanallardaki limanlar ile vadilerin ağzında yer alan kentler gibi ticari bakımdan stratejik noktaları birleştiriyordu... 19. ve 20. yüzyıllardaki Ağ Sistemi, o zamana dek limanların ve stratejik kavşak noktalarının kendisine dayattığı kısıtlamalardan kurtuldu. Geleneksel düğüm noktası ve geçit kapısı niteliğindeki birçok şehir ge-

İngiltere'nin sanayi bölgelerinde yangına dayanıklı tekstil atölyelerinin inşasında bina iskeletleri demirden yapılmaya başladı. İlk olarak 1792'de Derby'de kolonları demirden, altı katlı bir pamuk işleme tezgâhı inşa edildi; sonra 1796'da Shrewsbury'de demir kolonlar ve kirişlerin kullanıldığı bir pamuk işleme tezgâhı yapıldı; 1830'a gelindiğinde demir bina iskeleti, İngiltere ve Fransa'daki sanayi ve kamu binalarının inşasında yaygınlık kazanmıştı.[128] Sonrasında bu döneme damgasını vuran, birbirine kenetlenmiş yenilikler ağı, ikinci bir etkileşimli teknolojiler (demiryolu ve telgraf) dalgası doğurdu. İkinci teknoloji dalgasının Avrupa kent sistemi üzerinde çok köklü etkileri oldu, başkentin ve metropolün göreli önemini değiştirdi. O zamana dek, kara ulaşımı, denizin sağladığı hızlı ve esnek iletişimle yarışacak düzeyde değildi. Karadaki mesafeler, denize uzak kent yerleşimlerini birbirinden ayrı tutarken, açık deniz geçit kapısı kentleri birleştiriyordu. Fakat buhar gücüne dayalı ulaşımın geliştirilmesi, bu kısıtlamaları ortadan kaldırdı ve başkentlere de önceden denizcilik kentlerinin yararlandığı avantajlara sahip olma imkânı sağladı.[129]

İngiltere'nin kömür üretimi yapılan bölgeleri, George Stephenson'ın 1829'da icat ettiği "Roket" lokomotifi benimseyerek, ilk demiryolu sisteminin doğum yeri olmuştu. Böylelikle Liverpool-Manchester demiryolu 1830'da açıldı.[130] Birkaç yıl sonra da kıtada, Fransa'da ve Avusturya'da başka demiryolları açıldı, ama en azından bir on yıl boyunca deneysel düzeyde çalıştılar. Fakat elli-altmış yıl öncesine kadar İngiltere'nin tedarik bölgesi olan ABD, kısa süre sonra Britanya'nın buhar gücüne dayalı ulaşımdaki liderliğini elinden aldı. Bu eski koloniler ekonomik atılımlarını 18. yüzyılın ikinci yarısın-

lişmeye devam ettiyse de, ülkelerin başkentlerinin ticaret, finans ve girişimciliğe çekilmesi artık kontrolsüz devam edebilecek hale gelmişti. İktidar ve zenginliğin yoğunlaştığı bu kentler, önce demiryolu ağlarının, daha sonra da otobanların tasarımını yönlendirdiler, böylece gelecekteki düğüm noktalarının dayanacağı bağlantıları garanti altına aldılar. Bir zamanlar kentlerin yerleşimi ticaret yolları ve su yollarınca belirlenirken, artık büyük kentlerin gerek yerel trafik gerek uzak bağlantılar açısından büyüme gereksinimleri artık demiryolu taşımacılığıyla karşılanıyordu."

130. Eugene S. Ferguson, "Steam Transportation", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, 1. cilt, s. 296-7.

da, Avrupa'nın yüzlerce yıl önce İslam dünyasının gölgesinden kurtulmasını mümkün kılan aynı küçük-ölçekli otokatalitik süreç, yani ithal ikamecilikle uğraşan geri kalmış kentler arasındaki esnek ticaret sayesinde yaptılar.

Jane Jacobs'a göre, bu sürece giren ilk iki Amerikan kenti Boston ve Philadelphia'ydı; biri Britanya'nın kereste ve balık deposuydu, diğeriyse İngiltere'ye tahıl sağlıyordu. New York baskı altında bir piyasa olarak kalmıştı, fakat Boston'la Philadelphia Avrupa ürünlerini taklit ediyor, Avrupa ürünlerinin yerine kendi aralarında ticaretini yaptıkları yerel ürünleri geçiriyorlardı. Bu süreçte ortaya çıkan yenilikler, küçük, pırıltısız, dolayısıyla Sanayi Devrimi sırasında ortaya çıkan yeniliklerle kıyaslanamayacak düzeyde olsa da, önemli olan ithal ikameci dinamiklerin iç içe geçmiş vasıflar ve süreçlerden bir havuz yaratmış olmasıydı.[131] Bağımsızlık Savaşı'nın ardından daha büyük bir imalat çeşitliliğinin geliştirilmesinde New York da Boston ve Philadelphia'nın saflarına katılırken, San Francisco altına hücum döneminin ardından doğmakta olan küresel Ağ sisteminin geçit kapısı haline gelecekti.

Bu Amerikan kentlerinin makine ustaları ve mühendisleri, 1850'ye gelindiğinde ABD demiryollarının işlenmiş rayların uzunluğu bakımından Britanya demiryollarını aşmasını mümkün kılacak teknolojiyi yarattılar. Amerika'da köprüler ve fabrikalar hâlâ kerestedeп yapılıyor olsa da, yeni ulus-devletin ulaşım sistemi İngiltere'ye kıyasla daha yoğun bir metalleşmeden geçiyordu. Daha da önemlisi İngiltere'de geliştirilen teknoloji (lokomotifler ve demiryolu inşa teknikleri), mesafelerin uzunluğu ve yer şekillerinin çetinliği yüzünden ABD'ye pek uygun değildi, dolayısıyla ithal edilemiyordu. ABD'de demiryolu teknolojisinin yeni tekniklerle yerel olarak geliştirilmesi gerekiyordu.[132] Dolayısıyla yeni makineler geliştirmek için, yerel mühendislik ve girişimcilik kabiliyetine gereksinim vardı, Amerika'nın doğu sahillerinde gelişen küçük şirket ağları da işte bu yüzden önemliydi.

131. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations,* s. 145. Ayrıca 18. yüzyılda Amerikan kolonilerinde geçit kapısı niteliği taşıyan liman kentleri için bkz. Braudel, *The Perspective of the World,* s. 409-10 ve 426.

132. Roger Burlingame, "Locomotives, Railways and Steamships", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, 1. cilt, s. 429.

Amerikan demiryollarının (ve sanayileşmenin gelecekteki evriminin) gösterdiği başarının, ağlarla değil, komuta hiyerarşileriyle ilgili başka bir veçhesi daha vardır. Sistemin teknolojik unsurları New York ve Philadelphia'dan inşaat mühendisleri tarafından geliştirilirken, *askeri mühendisler* de Amerikan demiryollarına damgasını vuran bürokratik idare yöntemlerinin geliştirilmesinde etkili oldular. Tarihçi Charles F. O'Connell'a göre:

> Demiryolları gelişip genişlerken, ordununkilere dikkat çekici bir benzerlik gösteren yapısal ve yöntemsel nitelikler sergilemeye başladı. Her iki örgütlenme de, işlevsel olarak farklılık gösteren, coğrafi olarak birbirinden ayrı çeşitli faaliyetleri koordine ve kontrol etmek için karmaşık bir yönetim hiyerarşisi oluşturmuştu. Her ikisi de bir dizi teknik ve lojistik destek hizmeti vermek üzere uzmanlaşmış personel büroları kurmuştu. Her ikisi de yetkiyi ve sorumluluğu hat, personel büroları ile yetkilileri arasında bölmüş, sonra da bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyen incelikli yazılı düzenlemeler benimsemişti. Her ikisi de rutin faaliyetleri yönetmek üzere formel kurallar geliştirmiş, titiz bir biçimde tanımlanmış iletişim hatlarından akan, mali durumla ve işleyişle ilgili ayrıntılı bilgileri merkeze aktarmak için standart rapor verme ve muhasebe usullerini, biçimlerini kurumsallaştırmıştı. Demiryolları bu nitelikleri kazanırken, Amerika'nın da ilk "büyük girişimi" haline geldi.[133]

O'Connell ABD Ordusu'nun Mühendisler Birliği'nden bazı kişilerin ülkede çok sayıda demiryolunun inşa edilmesinde kilit roller oynadığına, bu süreçte yerli girişimcilerin o zamana dek karşılaşmadığı çapta ve karmaşıklıkta yönetsel sorunlarla yüz yüze kaldığına dikkat çeker. Sıkı bir muhasebeyi ve bürokratik hiyerarşiyi nihayetinde başka demiryolu hatlarına da (ve başka sanayilere) sızacak bir yönetim tarzının başlıca unsurları haline getirmişlerdir. Antipazar kurumlarının bu genelde teslim edilmeyen askeri unsuru Amerika'nın demiryolu yönetim deneyimiyle iyice belirgin hale geldiyse de, bu durum orada başlamamıştır. Askeri kurumlarla antipazar kurumları arasındaki ilişki çok eskilere dayanır. 16. yüzyıla gelindiğinde Venedik, o dönemde Avrupa'nın en büyük sanayi kompleksi olan

133. Charles F. O'Connell, Jr., "The Corps of Engineers and the Rise of Modern Management, 1827-1856", *Military Enterprise: Perspectives on the American Experience* içinde, y.h. Merrit Roe Smith (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1987), s. 88-9.

tersanesinin işleyişinin bir parçası olarak standart bazı usuller geliştirmişti.[134] 1328'den beri tersanede inşa edilen silahlı gemiler, Venedik antipazarları tarafından sadece Yakındoğu'yla kazançlı ticaretlerini sürdürmekte kullanılmıyor, aynı zamanda bu ticaretteki tekellerini askeri güç yoluyla korumalarına da yarıyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda tersane ve tophaneler, üretim sürecinin standartlaştırılmasında ve rutinleştirilmesinde yine öncü bir rol oynayacak, sınai antipazarların gelişimini etkileyeceklerdi. Özellikle de askeri disiplin fabrikalara aktarılacak, işçiler yavaş yavaş vasıfsızlaşacak ve faaliyetleri de rasyonelleşecekti.

Çalışma ilişkileri tarihçisi Harry Braverman, bürokratik ve askeri hiyerarşilerin işgücünün rasyonelleşmesinde oynadığı rolü teslim ediyor: "Fransa'nın, çalışma sürecini bilimsel incelemeye tabi tutma girişimlerinin uzun bir tarihi vardır; XIV. Louis'nin bakanı Colbert'le başlayan, Vauban ve Belidor, özellikle de çalışmada zorlanmayla ilgili fizyolojik araştırmalarıyla ün kazanmış Coulomb gibi askeri mühendisleri de kapsayan uzun bir gelenektir bu."[135] Gerçekten de daha sonraları kitlesel üretim tekniklerine dönüşecek olan temel rutinler, 18. yüzyılda Fransız silah fabrikalarında doğmuştu. Bu rutinler daha sonraları Amerikan silah fabrikalarına aktarıldı ve 19. yüzyılda kurumsallaşarak nihayetinde "Amerikan imalat sistemi"ne dönüştü.

Amerikan sistemi kökeni itibariyle, bir parçası diğerine kusursuz biçimde uyan silahlar üretmek üzere tasarlanmıştı. Zanaatkârlar silahların farklı parçalarını elde üretirken, ortaya çıkan farklılıklar yüzünden cepheyi silah yedek parçaları göndererek takviye etmek im-

134. Robert C. Davis, *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 1991), s. 44.

135. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1974), s. 89.

136. Merrit Roe Smith, "Army Ordinance and the 'American System of Manufacturing', 1815-1861", Smith, *Military Enterprise* içinde, s. 79. Bu alandaki klasik çalışma şudur: David A. Hounshell'in yazdığı *From the American System to Mass Production, 1800-1832* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 1984), 1. bölüm. Ayrıca bkz. aşağıda 175. not. Otomasyonun tarihi, askeri ve ekonomik kurumlar arasındaki bu ve başka etkileşimlerin tartışılmasıyla ilgili olarak bkz. Manuel de Landa, *War in the Age of Intelligent Machines* (New York: Zone, 1992), 1. bölüm.

kânsızdı. Yeni sistem öncelikle belli bir silah modeli yarattı, sonra da bu model, eksiksiz biçimde kopyalanması gereken bir *standart* haline getirildi. Fakat ürünlerin aynı olmasını sağlamak üzere bu standart modeli uygulamak, iki yüzyıldır kışlalarda ve ordu kamplarında düzeni sağlamaya yarayan disiplinin ve denetim yöntemlerinin –ordudan fabrikaya– aktarılmasını gerektiriyordu. Kısacası Amerikan sistemi, imalatı esnek vasıflara dayanan açık bir süreç olmaktan çıkarıp (disiplin ve sürekli disiplin yoluyla uygulanan) değişmez rutinlere dayanan kapalı bir süreç haline getirdi:

> On dokuzuncu yüzyılın silah fabrikalarında emeğin makineleşmesi ve işbölümüne gidilmesiyle birlikte, üretim sürecinin tamamı daha karmaşık bir hal alırken, bireylere düşen işler basitleşti. Bu yüzden de imalatın bir aşamasından diğerine çalışma akışının koordinasyonu ve denetlenmesi fabrika yöneticilerinin gözünde hayati önem taşır hale gelirken, işyerindeki davranış kurallarının sıkı biçimde düzenlenmesini de gerektirir oldu. Bu koşullarda insan mühendisliği de, malzeme mühendisliğiyle aynı derecede önem taşır oldu. İşyerinde uyum bireyselliğin yerini alırken, zanaat becerileri de üretime zararlı hale geldi.[136]

Emeğin rasyonelleşmesi her veçhesiyle ordu kökenli değildir belli ki. Askeri kurumlar kilit bir rol oynamışlardır, fakat madenler gibi belli bazı antipazar müesseselerinde bir sanayi disiplini de (az çok bağımsız biçimde) gelişmişti zaten.[137] Bütün bunlardan hareketle sadece şunu söyleyebiliriz: Silah üretim tesislerinde, madenlerde ve sivil fabrikalarda üretimin rutinleşmesi süreci Atlantik'in her iki

Amerikan sisteminin tümüyle askeri kökenlere dayandığı düşüncesine yakın tarihlerde şu kitapta itiraz edilmiştir: Donald R. Hoke, *Ingenious Yankees: The Rise of the American System of Manufacturers in the Private Sector* (New York: Columbia University Press, 1990). Fakat Hoke'un bu eleştirisi bana yetersiz görünüyor. Sistemin gerisindeki düşüncenin (eksiksiz biçimde kopyalaması gereken standart model düşüncesinin) 18. yüzyılda Fransız tophane ve tersanelerinde doğduğunu, sonra da taklit yoluyla –örneğin (yoğunlaşmış fabrika üretimi öncesinde) "çıktı" sistemiyle çalışan ahşap saat imalatçıları tarafından– ABD'de benimsendiğini kabul ediyor. Verdiği diğer örneklerin hepsi büyük şirketlere ilişkin, dolayısıyla aslında hiçbiri de karşı örnekler değil; büyük hiyerarşik örgütlenmelerin disipline edici yöntemlere doğru yaklaşmasının örnekleri. Bu büyük örgütlenmelerin itici gücünün "Yankee yaratıcılığı" olduğu iddiası, bu kurumların hiyerarşik nitelikleri dikkate alındığında naif kaçıyor.

137. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 322-5.

yakasında da büyük bir yoğunlaşma geçirmişti ve bu da ekonomik karışımdaki komuta unsurunda büyük bir artış yaşandığı anlamına geliyordu. Fakat şunu da yineleyelim: Rasyonelleşmenin gelişimi ekonominin geleceği açısından önemli sonuçlar doğurmuş olsa da, bu dönemde yan yana gerçekleşen bütün süreçleri dikkate almak, bu süreçlerin farklılıklarını tek bir etkene indirgememek çok önemlidir. Özellikle de rutinleştirmenin, tümüyle farklı yenilik süreçleriyle karşılaştırılması gerekir.[138] Rutinleştirme yoğun (ve bilinçli olarak tasarlanmış) biçimiyle, yenilik merkezleri haline gelmiş ulusal ve bölgesel başkentlerden uzakta, Avrupa (ve Amerika) dış iskeletinin oldukça sınırlı bir bölgesinde ortaya çıkmıştır. Ulusal ve bölgesel başkentlerde gözlenen çeşitlilik ve ekonomik heterojenlik 19. yüzyıl boyunca artarken, üretimin rutinleşmesine giden yoğun bir süreçten geçen kasabalar hiç olmadıkları kadar homojen hale gelmiştir.

[Mesleki homojenlik] yelpazesinin bir ucunda tek-sanayi ve "şirket" kasabalarını görüyoruz. Zamanımızda gizli askeri teknolojiyle ilişkilendirilen "şirket" kasabalarının tarihi en azından, XIV. Louis'nin kurduğu Brest ve Toulon gibi donanma limanlarına dek uzanır. 19. yüzyılda tek tek işletmeler, hatırı sayılır büyüklükte kasabalar yarattı ya da kentleşmiş bir bölgeye hâkim oldu. İngiltere'de Port Sunlight (Lever), Almanya'da Leverkusen (Bayer) ve Fransa'da Sochaux (Peugeot) örnek verilebilir. Girişimciler teknik çevrenin yanı sıra insanlar üzerinde de topyekûn bir denetim sahibi olma kararlılığıyla motive olmuşlardı. Temel alanlar dışında istihdam asgari düzeyde tutulmuştu, çünkü paternalist işveren hizmetlerin gerçekleştirilmesinde rekabetin ve "dalgacılığın" önüne geçmek istiyordu.[139]

Ekonomik işlevlerin bu biçimde, temel hizmetleri koruyarak ve rekabetçi sanayileri dışlayarak ayrılaşması, bu kent merkezlerinde

138. Yakın zamanda geliştirilen, çizgisel olmayan ekonomik evrim modelleri iki farklı süreç arasındaki, yenilik ile rutinleşme arasındaki etkileşimi vurgular – yani esnek vasıflar ve süreçlerin kendiliğinden yayılması ile yavaş yavaş katı, tektip rutinlere dönüşmeleri arasındaki etkileşimi. Bu modellere göre, yenilik süreci ekonomik evrimi denge durumundan uzaklaştırıp kendi kendine örgütlenmeye damgasını vuran çeşitli istikrar biçimlerine doğru iter; rutinleşme süreciyse ekonomiyi yeniden denge durumuna getirir. Örneğin bkz. D. Batten, J. Casti ve B. Johanson, "Economic Dynamics, Evolution and Structural Adjustment", *Economic Evolution and Structural Adjustment* içinde, y.h. D. Batten, J. Casti ve B. Johanson (Berlin: Springer Verlag, 1987), s. 19-20.

139. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 203.

işleyen tek olumlu geri beslemenin, antipazar kurumlarının erişebildiği devasa ölçek ekonomileri olduğu anlamına geliyordu. Üretimin standartlaştırılmasıyla birlikte, maliyetler çok sayıda benzer ürüne yayılabiliyor ve azalan verim yasası bu sayede aşılabiliyordu. Yine de, kentler ve kasabalarda mümkün olan başka olumlu geri besleme tipleri, verimlilik ile büyüklük arasında başka bağlantılar da vardı – homojen bir işletmenin ve onun homojen kitlesel üretim mamullerinin büyüklüğünden değil, küçük şirketlere birbirlerini teşvik edecek çeşitli bağlar sunan ve son derece büyük bir heterojenlik arz eden kent merkezlerinin büyüklüğünden bahsediyoruz. Bunlar ölçek ekonomileri değil, *yığın ekonomileriydi*:

[Bu ekonomiler], bir şirketin, ne kadar uzmanlık isteyen bir ürün üretirse üretsin büyük kentte her tür müşteri, hizmet, tedarikçi ve çalışanı bulabilmesinden, bunun da uzmanlaşmayı teşvik etmesinden doğmuşlardır. Fakat şaşırtıcıdır ki, yığın ekonomileri aynı çizgide üretim yapan şirketlerin birbirine yakın yerlere yerleşmesini teşvik eder; dolayısıyla Harley, Fleet ve Lombard caddeleri ve Saville sokağı denince –Londra'da– insanların aklına bir yerden ziyade bir meslek gelir. Dükkân sohbetlerinin göz ardı edilemez kârı ve zevkinin yanında, bu şirketlerin hepsi de tek başlarına karşılayamayacakları hizmetlerden yararlanmaktadır... Yığın ekonomileriyle ilgili kilit önemde bir nokta da küçük şirketlerin yığın ekonomilerine bağlılığının, büyük şirketlere göre daha fazla olmasıdır. Büyük şirketler kendi hizmetlerini kendileri görerek bu "dış ekonomileri" içselleştirebilirler ve sonuçta mahalli bir özgürlük kazanabilirler... Büyük kentlerle küçük şirketler arasında her ikisine de faydası dokunan sembiyotik bir ilişki vardır. Bunun sebebi de küçük şirketlerin, değişikliklere yaratıcı biçimde uyarlanmak da dahil olmak üzere, yeniliklerin başlıca taşıyıcıları olmalarıdır. Bu durum, bilimsel araştırmaların yeni teknolojiye büyük katkıda bulunması öncesinde daha da yaygındı.[140]

Hohenberg ile Lees gerek pratik uygulama bilgisinin, gerekse formel bilginin, giderek düzenlilik kazanan bir akışla birlikte, küçük

140. *A.g.y.*, s. 202. Ayrıca bkz. A. E. Anderson, "Creativity and Economic Dynamics Modelling", Batten vd., *Economic Evolution and Structural Adjustment* içinde, s. 27-44. Anderson, kent merkezlerinde yığın ekonomilerinden (birkaç alanda edinilmiş derin bilgi ve yoğun yerel etkileşimden) kaynaklanan birkaç iyi bilinen "yaratıcı patlama" örneğinden bahseder. Ayrıca, bu patlamalarda bir destekleyici kurumun varlığının ve bir sosyal dengesizlik algısının da gerekli olduğunu belirtir. İncelenen kentler ve dönemler şunlardır: Floransa (1400-1500), Viyana (1880-1930), New York (1950-1980). Bkz. özellikle s. 36.

çaplı sanayilerin başlıca girdisi olduğunu savunurlar. Büyük, çeşitlilik gösteren kentlerin de bilginin toplandığı, çoğaldığı merkezler olduğunu söylerler. Yığın ekonomilerinin yol açtığı yenilikler, bu kentleri, sonradan rutinleşmelerinin ardından ağır sanayi merkezlerine ihraç edilecek birçok yeni sanayi ürününde ve süreçte lider konumuna taşımıştır. "Bir üretim girdisi olarak bilginin başlıca niteliği, belli bir sürecin rutinleşmesiyle beraber önemini yitirmesidir. Bu noktada başka maliyetler –makineler, temel işgücü ve mekân– ön plana çıkar ve merkezi kentlerin bu konuda ciddi dezavantajları vardır. Dahası ölçek ekonomileri kritik önem taşır hale gelir ve... çok büyük kentler en büyük işletmelerin özellikle tercih ettiği yerler olmaz."[141]

Dolayısıyla rutinleşme, beraberinde yenilik getirmese, hatta yenilikleri gölgelese de, bu kayıp ölçek ekonomilerinden elde edilen kazançla kapatılır. Dahası, ekonomik karışımda komuta unsurunun artırılması, üretim maliyetlerini azaltmakla kalmamış, işlem maliyetlerini de düşürmüştür. Yeni kurumsalcı ekolden iktisatçı Oliver Williamson piyasaların yerini hiyerarşilerin almasını böyle açıklıyor. Williamson'a göre bu iki aşırı uç ve onların karışımları, aynı işlemlerin ele alınması konusunda farklı "yönetişim yapıları"nı temsil etmektedir. Alışverişe konu olan bir malla ilgili bilgilerin zayıflığı, alışverişteki tarafların fırsatçı tavırlar sergilemeleri ve bütün olasılıkları (ve gerçek piyasaların bütün kusurlarını) öngören satış sözleşmeleri hazırlamanın güçlüğü işlemleri bir merkeze tabi olmadan yürütmenin maliyetlerini artırır. Sınır noktası, işlem maliyetlerinin ticaretten elde edilen kazancı aşmasıdır; bu nokta aşıldıktan sonra, işlem yönetimi tarzı olarak piyasalardan hiyerarşilere geçmek daha kârlı görünebilir.[142]

Williamson, örneğin herhangi bir malvarlığı özgülleştikçe (bir şirket başka bir şirketin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmış teçhizatı aldığında ya da işçiler belli üretim süreçlerinde kullanılacak vasıflar edindiğinde), taraflar arasında fırsatçı davranışlara kapı açabilecek bir bağımlılık ilişkisi geliştiğini ileri sürer. Bu durumda, fırsatçılığın etkilerine karşı koyacak sözleşmeler tanımlama maliyeti-

141. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 207.

142. North, *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, s. 121.

nin çok yüksek olacağı dikkate alındığında, bir şirket diğerini bünyesine katma yoluna girecektir; yani fiyatlara dayalı bir ilişkinin yerini komutaya dayalı bir ilişki alacaktır. İşçiler konusunda ise, ilgili işlem maliyetleri, bir sözleşmenin koşulları üzerine pazarlık yürütmenin maliyetleri olabilir. Üretim sürecinin rutinleşmesi, buna bağlı olarak işçilerin vasıfsızlaşması, işçilerin pazarlık gücünü, bununla birlikte yöneticilerin işgücü piyasasındaki işlemlerinin maliyetini azaltır.[143] Ne var ki, Williamson'ın ekonomik örgütlenmelerde komuta unsurundaki artışı, sadece verimlilikle meşrulaştıran (işlem maliyetlerini ekonomikleştiren) yaklaşımı, sınai disiplinin sözleşmelerden kaynaklanmayan (ve şirket yöneticileri lehine olan) yararlarını göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.[144] Ekonomik kurumların (özellikle de ABD'dekilerin) gelişimini, askeri kurumları da kapsaması gereken daha geniş kapsamlı bir "örgütsel ekoloji"nin bir parçası olarak değerlendirmemizin bir gerekçesi de budur. Sonraki bölümde, Foucault'nun savunduğu fikri, yani ekonomik örgütlenmelerin (örneğin fabrika sisteminin) verimliliğinin hem ekonomik fayda açısından hem de disipline dayalı kurumların önemli bir rol oynadığı siyasi itaat açısından değerlendirilmesi gerektiği fikrini geliştirirken, bu "ekoloji"nin çapını daha da genişletmemiz gerekecek.

On dokuzuncu yüzyılda ekonomi alanında, ağlardan çok hiyerarşilere yararı dokunan iki süreç daha vardı. Bir yanda, Douglas North'un da savunduğu gibi, ekonomiler karmaşıklaştıkça (örneğin sabit sermaye miktarı arttıkça), işlem maliyetlerine harcanan gayri safi milli hasıla oranı da artıyordu. Bu da kurumsal bir evrim sürecine yol açtı: işlem maliyetlerinin görece düşük tutulması amacıyla konan gayri resmi kısıtlamalar giderek resmi kurumlara dönüşürken, kuralların uygulanmasında izlenen ademi merkeziyetçi tavır da ye-

143. Oliver E. Williamson, "Chester Barnard and the Incipient Science of Organization", Williamson, *Organization Theory* içinde, s. 190-9.

144. Bu noktaya, işlem maliyeti teorisinin varlıkların-özgüllüğünü dikkate alan versiyonundan hareketle varılmıştır, fakat Williamson'ın ağırlık verdiği versiyon bu değildir. Williamson, Barnard'ın izinden giderek bir şirketin çalışanlarının orada mutabakatla bulunduğunu (en azından emirlere itaate karşı çıkmayacakları bir "kayıtsızlık bölgesi" içinde kaldıklarını) düşünür. Vasıfsız işçilerin pazarlık güçlerinin azalmasından, yöneticiler için işlem maliyetlerinin azalması olarak bahseden Douglas North'tur. Bkz. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, s. 65.

rini merkezi devletlerin zorlayıcı müdahalelerine bıraktı.[145] Diğer yanda, kentlerde (ve bu kentlerin canlandırdığı sanayi bölgelerinde) yerleşik ticari örgütlenmeler topluluğu büyük değişimler geçirmişti. Özellikle de Sanayi Devrimi öncesinde varolan, fakat her zaman nüfusun küçük bir parçası olmuş bir örgütlenme biçimi, yani anonim şirket artık yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu tür örgütlenme biçiminin başlıca özelliği, mülk sahipliğiyle denetim sahibi olmanın birbirinden ayrı olmasıydı: Mülk sahipleri dağınık bir hissedarlar grubuydu, şirketin denetimi de mülk sahibi-girişimciden, profesyonel yöneticiye (ya da yönetim hiyerarşisine) geçmişti.

Örneğin Galbraith, anonim şirketlerde şirket sahiplerini temsil eden bir yönetim kurulu olsa da, pratikte, özellikle de yönetim kurulu üyelerini yöneticilerin belirlediği şirketlerde bu işlevin büyük ölçüde törensel bir nitelik taşıdığını savunur. Yöneticilerin şirketin günlük işleyişine dair daha eksiksiz bilgilere sahip olmaları da, şirket sahipliğiyle denetim sahibi olmayı birbirinden ayıran bir etken olmuştur. Bu koşullarda kurumun stratejisi de değişmiş, hissedarların servetini azami düzeye çıkarma stratejisi yerini büyüme için büyüme stratejisine bırakmıştır; çünkü bu strateji işleyişi karmaşıklaştırmakta ve içerden bilgiye, yönetsel bilgiye duyulan ihtiyacı artırmaktadır.[146]

İlginçtir, bu örgütlenme biçiminin en yoğun olarak yaygınlaştığı yer sınai bakımdan daha ileri düzeydeki Britanya kentleri değil, ABD olmuştur. (Britanyalıların ve Hollandalıların da anonim şirketleri vardı, özellikle de devlet içinde devlet niteliği taşıyan Hindistan Şirketleri).[147] Bu örgütlenmelerin küçük şirketleri yutarak, piyasaların yerine hiyerarşileri gittikçe daha fazla geçirerek müthiş bir büyü-

145. Michael Dietrich, *Transaction Cost Economics and Beyond* (Londra: Routledge, 1994), s. 20-8. Ayrıca, Dietrich'in üretim yöntemlerinin atölye sisteminden fabrikaya evrilmesine işlem maliyeti teorisi açısından getirdiği analiz için bkz. 4. bölüm.

146. Galbraith, *The New Industrial State*, 7. ve 15. bölümler. Modern şirket ve mülk sahipliğinin denetim sahibi olmaktan ayrılması sorunu üzerine klasik bir çalışma için bkz. Adolf A. Berle ve Gardiner C. Means, *The Modern Corporation and Private Property* (New Brunswick, New Jersey: Transaction, 1991).

147. North bu örgütlenme biçiminin köklerini Yahudi, Bizans, Müslüman kökenli Commenda'ya dek götürür. North, *Institutions, Institutional Change and*

me süreci başlatması, ABD'de gerçekleşmiştir. Hatta bir iktisatçı, 20. yüzyıl başlarında Britanya'nın sanayideki lider konumunu ABD'ye kaptırmasının sebebini tam da burada, piyasaların hiyerarşilerce massedilmesinde görecek kadar ileri gider. Britanya'nın sorunu "ekonomik faaliyetlerin piyasa tarafından düzenlenmesine çok az değil, çok fazla bağımlı olmasıdır."[148] Bir koordinasyon mekanizması olarak fiyatların yerini komutanın aldığı geniş çaplı girişimlerin neden Britanya topraklarında gelişmediğine, en azından neden Atlantik'in diğer yakasında gözlenen yoğunlukta gelişmediğine ilişkin birbirine rakip birçok açıklama vardır. Bu konuda dile getirilen ilginç bir olasılık da, Londra'nın (ve Londra'nın denetimindeki başka İngiliz kentlerinin) o dönemde Ağ sisteminin (ve dolayısıyla artık küreselleşmiş olan dünya ekonomisinin) çekirdeğini oluşturduğu, böyle olduğu için de tüm dünyanın kaynaklarını kendi özel tedarik bölgesi olarak elinin altında tuttuğu düşüncesine dayanmaktadır. (Yani 19. yüzyılda İngiltere'nin tamamı bir tekel olarak görülebilir.) 14. ve 15. yüzyıllarda, Avrupa dünya-ekonomisinin çekirdeği olan Venedik, "bankacılık ve büyük şirketlerin oluşumu açısından Toskana bölgesinin öncü kentlerinin gerisindeydi."[149] Sanki Braudel'in öne sürdüğü gibi, bütün nüfusun tacirlere borç verdiği Venedik'in tamamı büyük bir anonim şirket gibiydi, ki bu da anonim şirket tarzı örgütlenme biçiminin Venedik'te gelişimini engelliyordu.

Britanya'daki gecikmenin sebepleri ne olursa olsun, mülk sahipliğinin denetim sahipliğinden ayrılması ve piyasaların yerini tümden hiyerarşilerin alması, özellikle ABD'deki kentsel yerleşimlerde açıkça gözleniyordu. Bu ülke 19. yüzyılda kent inşasının hızlanmasına tanık olmuştu. 1790'da kentlerin sayısı sadece 20-25 iken, 1920'ye

Economic Performance, s. 127. Devlet içindeki devletler olarak Hindistan Şirketleri hakkında bkz. örneğin Braudel, *The Perspective of the World*, s. 213.

148. William Lazonick, *Business Organization and the Myth of the Market Economy* (New York: Cambridge University Press, 1994), s. 5. Michael Dietrich gibi (bkz. yukarıda 145. not), Lazonick de Williamson'ın işlem maliyetlerine ilişkin teorisini eleştirir ve daha genişletilmiş bir versiyon önerir. Marksist iktisat tarihçilerinin neden uzunca bir süre bu örgütlenme biçimini (denetimin mülkiyetten ayrı olduğu anonim şirketleri) anlayamadıklarına ilişkin analizi içinse, aynı kitabın 8. bölümüne bkz..

149. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 128-31.

gelindiğinde üç binden fazla kent vardı.[150] Eyalet başkentleri, geçit kapısı niteliğindeki kentler ve Pittsburgh gibi baskıcı antipazar kentlerinden, toplumsal kaygıların daha ağır bastığı Lowell, Lawrence ve Manchester gibi tekstil kentlerine dek farklı türden sanayi kentleri vardı.[151] Yüzyılın sonraki yarısında, bu hızlanma daha da yoğunlaştı ve 1890 ile 1920 arasında kent merkezlerinde insan nüfusu iki katına çıktı.[152] Sanayileşme de yoğunlaşmış, yüzyıl dönümünde ABD dünyanın başlıca imalatçısı haline gelmişti.

Amerikan kentlerindeki ticari kurumlar topluluğu, pazarların hiyerarşilerce içselleştirildiği yoğun bir süreçten geçti. Bu bütünleşme süreci üç farklı biçimde gerçekleşti: Geriye doğru dikey bütünleşme, yani bir imalatçının hammadde tedarikçilerini yutması; bir şirketin dağıtım sisteminin birleşmesi anlamına gelen ileriye doğru dikey bütünleşme; ve son olarak da aynı sınai uzmanlık dalındaki başka şirketlerin alınması anlamına gelen yatay bütünleşme.[153] 19. yüzyılın ikinci yarısında Chicago'daki el aletleri üreticileri ve toptan satış yapan kasaplar, Milwaukee'deki bira üreticileri, New York'taki tekstil üreticileri ve dikiş makinesi üreticilerinin hepsi de ülke çapına yayılan kendi pazarlama faaliyetlerini geliştirerek, önceden bu işten komisyon alan satıcı ve aracı ağlarınca gerçekleştirilen bir ekonomik işlevi içselleştirerek ileriye doğru dikey bütünleşme sürecine girdiler. 1850'de Amerikan ekonomisi "bütünleşmemiş birçok şirketin birçok pazarlamacıya dayandığı küçük girişimlerin ekonomisiydi... 1900'e gelindiğindeyse, dönemin gözlemcileri çok farklı bir dünyayı, büyük şirketlerin dikey olarak bütünleştiği bir dünyayı anlatıyordu. O dönemde önde gelen sanayi kolları, çıkarları ülkenin tamamına yayılmış birkaç büyük şirketin hâkimiyetindeydi."[154] Amerikan sınai hiyerarşileri, oligopoller arasındaki rekabetten kaçınmak ve merkezi denetimi artırmak amacıyla hem piyasalarını massediyor

150. Roy Lubove, "Urban Planning and Development", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, 2. cilt, s. 462.

151. *A.g.y.*, s. 465. 152. *A.g.y.*, s. 466.

153. Jean François Hennart, "The Transaction Cost Theory of the Multinational Enterprise", *The Nature of the Transnational Firm* içinde, y.h. Christos N. Pitelis ve Roger Sugden (Londra: Routledge, 1991), s. 85.

154. Herman E. Krooss ve Charles Gilbert, *American Business History* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1972), s. 149.

hem de kendi aralarında birleşiyorlardı:

Ülkenin ilk büyük girişimi olan demiryolları, diğer büyük işletmelere bir model sunmuş olmasının yanında, en az iki alanda daha bu işletmeleri teşvik etmişti... Demiryolları ulusal piyasanın yaratılmasında başlıca etken olmuş, bunu yaparken de sanayilerarası rekabete keskin bir üstünlük tanımışlardı. Şirketlerin birbirlerinin sınırlarını ihlal etmelerini mümkün kılarak tekelci piyasa konumlarını yıkmışlardı. İşadamları rekabetin açabileceği yaralardan, verebileceği hasardan korunmak için hem yatay hem de dikey olarak bütünleştiler, bu da büyük girişimi besleyen başka bir etken oldu.[155]

ABD'nin kuzeydoğusunda içselleştirme süreci, bir sonraki büyük enerji yoğunlaşmasında önemli bir rol oynayacaktı: Elektrik kullanımında. İlk birkaç elektrik ürünü, yığın ekonomilerinden yararlanan (Edison gibi) bağımsız mucitlerce geliştirilse de, Niagara Şelaleleri'nin yerçekimi enerjisinden yararlanma sürecinin gerisinde, yatırımcılarca yürütülen bir içselleştirme süreci vardı[156]; elektriği bir aydınlanma kaynağı olarak oynadığı sınırlı rolden kurtarıp evrensel bir enerji biçimine çeviren de bu oldu. Bu girişim sırasında kritik teknik sorunlar (örneğin doğru akım ve alternatif akımın birbirlerine kıyasla yararları) halledildi ve girişimin kendisinin doğası (ışık temin etmek değil, enerji üretmek) biçimlendirildi. Projenin arkasında, 1889'da Cataract Construction Company'yi (Şelale İnşaat Şirketi) kuran bir grup bankacı vardı. Kurulmuş bir şirketi, bütün makineleriyle birlikte içselleştirdiler ve şelaleleri fethetmenin getirdiği karmaşık teknik ve lojistik sorunları çözmeye koyuldular. 1896'ya gelindiğinde kurdukları tesis Buffalo kentine elektrik veriyordu ve

155. *A.g.y.*, s. 155.

156. Bu içselleştirme biçimiyle ilgili olarak bkz. Hennart "The Transaction Cost Theory of the Multinational Enterprise", s. 93-5. Piyasa işlemlerinin içselleştirilmesi ilk dönemlerdeki uluslararası şirketler tarafından uygulamaya geçirilmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde merkezleri Londra, Amsterdam, Paris ya da Berlin'de bulunan ulusaşırı şirketler bütün üretken varlıklarını yurtdışında tutarken, bu kentlerde de küçük bir merkez büro bulundurmuşlardır. Bu şirketler para ihraç etme işinde faaliyet gösteriyorlardı; banka kredileri, şirket bonolarıyla merkezsiz bir biçimde yürütülebilecek bir operasyondu bu. Fakat burada oluşan işlem maliyetleri (kredi alanların itibarlarını ya da kredi tarihlerini değerlendirmek, maddi teminat talebinde bulunmak, ödemeleri zorunlu kılmak) kredi alan şirketin içselleştirilmesiyle atlanabiliyordu. Bu aynı zamanda, ulusaşırı şirketlerin gücünü de artırmıştır, çünkü sermayenin nasıl kullanıldığını sırf borç para vererek denetleyemiyorlardı.

bugün bildiğimiz haliyle bir elektrik dağıtım şirketi kimliğine bürünmüştü.[157]

Yatırımcıların içselleştirmesinin bir ürünü olan elektrik sanayi, yeni bir içselleştirme, özümseme biçiminin de öne çıkmasına katkıda bulundu: yığın ekonomilerinin doğrudan içselleştirilmesi. Rakiplerinin (aydınlatma için kömür gazı, motorlar için buhar) tersine elektrik, geliştirilmek için formel ve pratik bilgiye gittikçe daha fazla muhtaç hale geliyordu. Bilgiyse, işlem maliyeti yüksek bir üretimin girdisiydi. Ancak ve ancak patent sisteminin kusursuzca uygulanması halinde, bilginin piyasalara girmesine izin verilecekti, aksi takdirde antipazarlar bilgiyi hiyerarşileriyle bütünleştirmeyi tercih edeceklerdi.[158] Bir şirket hiyerarşisinin bilgiyi içselleştirmesinin bir yolu, bir araştırma laboratuvarını finanse etmektir. Alman organik kimya laboratuvarları ve Edison'ın Menlo Park laboratuvarları bu eğilimin habercisi olsa da, sadece araştırmaya (sadece test amaçlı sanayi laboratuvarları epeydir vardı) vakfedilmiş ilk modern sanayi laboratuvarları 20. yüzyılın başlarında General Electric tarafından kurulmuştu. General Electric laboratuvarı ve daha sonra o örnek alınarak kurulan başka birçok laboratuvar içselleştirilmiş bir vasıflar ağı olarak görülebilir:

> Hem "uzmanlaşmaya yönelik", hem de "genele yönelik" olması, bireyin tek başına çalışmasını da, ekiple birlikte çalışmasını da mümkün kılması sanayi laboratuvarlarını güçlü kılan bir özelliktir... Araştırma laboratuvarı bireye, vasıflardan ve tesislerden yararlanma imkânı sunar ki, bu da bireyin yetilerini artırır. Bununla birlikte belli bir görev için ekip çalışması örgütlenmesini de mümkün kılar, böylece ne kadar yetenekli, ne kadar zeki olursa olsun bir bireyin hayatı boyunca kazanamayacağı vasıflara ve bilgilere sahip, "genele odaklı" bir kolektif de yaratabilir.[159]

Elektriğin bir enerji kaynağı olarak kullanılmasının kökeni kentlerdeki yığın ekonomilerine ve onların ürettiği bilgiye uzansa da, bu ağlar içselleştirilip rutinleştirildiğinde, elektriğin geleceği de ölçek

157. Harold I. Sharlin, "Electrical Generation and Transmission", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, 1. cilt, s. 584.

158. Hennart, "The Transaction Cost Theory of the Multinational Enterprise", s. 87-8.

159. Peter F. Drucker, "Technological Trends in the Twentieth Century", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, 2. cilt, s. 14-5.

ekonomilerinin eline düşmüştür. Demir atölyelerinden daha büyük, daha sofistike makineler ve fabrikalar gerektiren çelik atölyelerinin otomatikman büyük şirketlere yaraması gibi, elektrik de antipazar kurumlarının işlediği ölçeğe hemen denk düşmüştür.[160] Yeni yoğunlaşma birkaç cephede birden gerçekleşmiştir. Büyüklük, ısı ve basınç *üretim* sürecinde ölçek ekonomileri ortaya çıkarmak üzere yoğunlaştırılmıştır. Voltaj da yoğunlaştırılmış, *aktarım* sürecinde olumlu geri besleme yaratılmıştır. Fakat, elektriğin toplum üzerindeki etkisi açısından, en önemli yoğunlaşma *tüketim* yoğunlaşmasıdır; elektriğin birçok kullanım alanı olduğundan tüketim de doğal olarak artmıştır. Başka bir deyişle, kent merkezlerine daha fazla enerji aktarılması, kendi başına çok fazla değişiklik yaratmayacaktır, çünkü yeni enerjinin, eski enerji biçimlerinin kullanıldığı alanlarda kullanımı sınırlıdır. Bir noktada kent toplumları bir doygunluk noktasına ulaşır ve yoğunlaşma kesilir. Fakat elektrik enerji akışını ve bu enerjinin olası kullanım biçimlerini eşzamanlı olarak artırmıştır. Dolayısıyla bu örnekte, yeni enerji girdisinin *biçimi* kadar yoğunluğu da önemlidir.

Yüzyıl dönümünde, elektrik üç biçimde kullanılabiliyordu; daha sonra bulunacak birçok olası kullanım alanından (örneğin bilgisayarlar) bahsetmiyoruz. Bu üç alan iletişim, aydınlatma ve mekanik enerjiydi. En iyi bilinenler ilk ikisidir, zira elektrik en başından beri bilgi akışıyla bağlantılı olmuştur. Pillere depolanan elektrik 19. yüzyıl boyunca telgrafa enerji sağlamıştı. Elektrik 1870'lerden başlayarak aydınlatma sistemlerine de enerji vermişti. Fakat elektriğin asıl dönüştürücü gücü iletişim ya da aydınlatmadaki rolünden değil, ye-

160. Elektrik enerjisi ister Niagara Şelaleleri'nin akışıyla ister buhar türbinleriyle üretilsin bu nokta geçerlidir:

"Türbin neredeyse hemen elektrik enerjisi üretimi ve aktarımının en öne çıkan niteliğini göstermeye başladı, büyüklüğün artışıyla birlikte birim maliyetleri düşüyordu... İmalatçının kendi elektriğini üretiyor olmasının baştaki maliyet avantajını silen şey daha büyük türbinlerin daha ekonomik olmasıydı. Büyüklüğün artışı daha büyük ekonomik verimlilik fırsatlarının yanında, termodinamik yasalarının gösterdiği üzere daha yüksek buhar basıncı ve ısısıyla daha büyük bir fiziksel verimlilik sağlanması gibi fırsatları da getirdi... Deneyimlerin birikmesiyle, ileri maddeler ve tekniklerin geliştirilmesiyle, ayrı enerji sistemleri içinde enerji tüketiminin büyümesiyle birlikte birimlerin ve istasyonların büyüklüğü de ısı ve basınç da arttı" (Bruce C. Netschert, "Developing the Energy Inheritance", Kranzberg ve *Pursell, Technology in Western Civilization* içinde, cilt 2, s. 248).

ni bir motor tipinin, buhar motorlarının tersine *daha küçüğü yapılabilen,* böylece mekanik enerji akışı üzerinde yeni bir denetimi mümkün kılan bir motor tipinin yaratılmasındaki rolünden kaynaklanır.[161] Motorların küçülmesi, merkezi bir motor yerine yavaş yavaş merkezi olmayan birçok motorun kullanılmasını mümkün kılmıştır (artık bireysel aletler bile motorludur). Motorlar gerçekliğin dokusuna işlemiş, gözden kaybolmaya başlamışlardır.

Batı'daki kentlerin geçirdiği son büyük yoğunlaşmanın tek sebebi elektrik değildir elbette. Daha önceki yoğunlaşmalarda olduğu gibi, bu yoğunlaşmanın kendini sürdürmesini mümkün kılan da birkaç yeniliğin (elektrik ve elektrik ürünleri, otomobil ve içten yanmalı motoru, plastik ve başka sentetik malzemeler, petrol ve çelik) etkileşim içinde olmasıdır.

Bu yeni, birbirine kenetlenmiş teknolojiler ağının, eskisinin yerine geçmediğini de unutmayalım. Bu yüzyılda kömür, petrole kıyasla daha az kullanılıyorsa da, 1960'lar gibi geç bir tarihte bile kömür dünyanın enerji tüketiminin yaklaşık yarısını karşılıyordu ve kömür rezervleri de petrol rezervleri kadar tükenmemişti.[162] Yeni tetiklemeler ve akışlar devresi, toptan bir yer değiştirme gerçekleştirmemiş, aksine eskinin içine yerleşmiştir. Başlangıçtaki devre (kömür-demir-çelik-pamuk) ve sonradan kazandıkları yeni bağlantılar (demiryolları-telgraf) 20. yüzyılda da işlemeyi sürdürmüşlerdi. Yeni teknolojiler önceki ağın içine yerleşmiş, yeni düğümler yahut bağlantı noktaları haline gelmiş, ağın kendi kendini üretmesine katılmış ve dolayısıyla kendilerini yeniden üretmişlerdi. Eski devre, geride bırakılmamış, sadece karmaşıklaşmış, birçok yeni tetik-akış bileşeni kazanırken birkaç tetik-akış bileşenini de kaybetmişti.

Bu yeni düğümlerin yahut bağlantı noktalarının etkisiyle kentler de değişmeye başladı. Özellikle New York ve Chicago, elektriğin

161. Tam anlamıyla elektrikle çalışmaya başlayan ilk fabrika, ABD'deki bir pamuklu bez fabrikası oldu. 1894'te fabrikadaki buhar motorunun yerine merkezi bir elektrikli motor yerleştirildi; fakat bu basit değiştirme, yeni enerji biçiminin yaygınlaşması için kendi başına yeterli değildi. Bkz. Harold I. Sharlin, "Application of Electricity", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, cilt 1, s. 578.

162. J. A. Duffie, "Energy Resources for the Future", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, 2. cilt, s. 288.

yaygınlaştığı, metalleşmenin yoğunlaştığı bir süreçten geçtiler. II. Dünya Savaşı öncesinde ABD'ye özgü orijinal mimari bir form olarak gökdelenleri doğuran bir süreçti bu. Taş duvarların yerlerini cam duvarlara bırakmasını sağlayan demir bina iskeleti, Londra ve Paris gibi Avrupa kentlerinde daha önce kullanılmıştı. Fakat ABD'de bu metal iç iskelet, gökdelene dönüştü. Elektrikli motorlar da, insanların bu kocaman kuleler içinde dikey bir hat üzerinde asansörle taşınmasını mümkün kıldı. Kentin ticaret merkezini küle çeviren ve kelimenin tam anlamıyla yenilikçi inşaat tekniklerine başvurmanın yolunu açan 1871'deki büyük yangının da etkisiyle, Chicago, çelik ve elektriğin inşaat sanayiine girmesine öncülük etti. 1890'lara gelindiğinde Chicago, dünyanın gökdelenler başkentiydi, New York da hemen peşinden ikinci sırada yer alıyordu. Elektrik ve çeliği, yeni megakentlerde somutlaşan insan ve makine yoğunlaşmasını mümkün kılan merkezcil güçler olarak göreceksek eğer, içten yanmalı motor ve otomobilin de insanların kent merkezlerinin dışına, büyümekte olan banliyölere taşınmasını mümkün kılan merkezkaç güçler olduğunu teslim etmemiz gerek. Hohenberg ve Lees, otomobillerin "kent dokusu üzerinde birleştirici, kaynaştırıcı değil, çözücü bir etkisi olduğu"nu söylüyor.[163]

1920 yılı ABD'de kentlerin inşa sürecinin hızlanmasında bir dönüm noktası oldu; kentlerde yaşayan Amerikalıların sayısı, kırsal kesimde yaşayanların sayısını aştı. Fakat 1920 aynı zamanda merkezi kentlerin çevre bölgelerinde gözlenen büyümenin, merkezdeki büyümeyi aştığı, kentlerdeki yoğunlaşmanın hızla çözülmeye başladığı yıldı da. Banliyöler, kent merkezine kıyasla kent nüfusunun daha büyük bir bölümünü barındırmaya başladı, böylece kent merkezleri de daha geniş kapsamlı bir "metropol bölge"nin (bu ad zamanla yerleşti) ve yeni bir bölgesel işbölümünün bir parçası haline geldi. Kentlerin ekonomik işlevlerinin bir bölümü banliyölere ve çevre sanayi bölgelerine geçti ve kentler başka işlevlerde (daha çok enformasyon yoğun işlerde) uzmanlaşmaya başladı. Bu süreç büyük ölçüde plansız gelişen, birbirini tamamlayan uzmanlaşmaların bölgesel bir ağ oluşturduğu bir süreçti. Bir yazarın dediği gibi, "Metropol bölgeler işlevsel ilişkilerden oluşan, bir biçim ve yönetim arayan de-

163. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 316.

vasa bir ağ olarak tanımlanabilir."[164]

Kentlerin içindeki bu biçimsel değişikliklerin yanında, Avrupa' daki kentlerle ABD'deki kentler arasındaki ilişkiler de değişmeye başladı. En önemlisi, küresel ağ sisteminin merkezi 1920'lerde Londra' dan New York'a kaydı. 1920'lere gelindiğinde, New York otuz-kırk yıldır mali bakımdan Londra'dan bağımsızdı. Örneğin New York'ta elektriğin yoğun kullanımı, kentte daha önceki enerji yoğunlaşmalarının tersine yurtdışından finanse edilmemişti.[165] I. Dünya Savaşı'nın ardından ABD kredi açan, borç veren bir ülke olarak sahneye çıkacak ve küresel ağ sisteminin merkezi olma rolünü denizden uzak bir başkent (Washington) değil, yine bir denizcilik metropolü (New York) üstlenecekti.

Ne var ki kısa süre sonra New York, kökleri birkaç yüzyıl geriye, ulus-devletlerin kent merkezlerini yutmaya başladığı devirlere uzanan bir olguyla karşı karşıya kalacaktı: *Kent katli* süreci. Kentsel otokatalitik dinamiklerin silinip gitmesine sebep olan etkenlerden biri büyük şirketlerin beklenmedik hareketliliğiydi. Yığın ekonomilerinin sağladığı yararları içselleştirmiş olan bu şirketler, merkezlerini ve üretim tesislerini nispeten kolayca başka bir yere taşıyabiliyordu. Başka küçük girişimlerle bir karşılıklı bağımlılık ağının içine kapanmış olan, dolayısıyla başka bir kente kolayca taşınamayan küçük şirketlerin tersine sanayi antipazarları kent merkezleri arasında serbestçe yer değiştirebilir ya da kent merkezleri dışına taşınabilir. Büyük şirketler kent merkezlerinden uzaklaşırken, içselleştirdikleri ağlarını da beraberlerinde götürür, kentleri paha biçilemez ölçüde değerli bir kaynaktan yoksun bırakır. Küçük şirket ağları, büyük şirketlerin piyasaların denetimini ele geçirmek için ölçek ekonomilerini kullanmasıyla, daha doğrudan bir biçimde de çökertilebilir. Braudel'in deyişiyle:

> 1970'lerdeki krizden önceki 20-30 yıl içinde New York –o zamanlar, dünyanın önde gelen sınai kentlerinden biriydi– küçük şirketlerin peş peşe

164. Lubove, "Urban Planning and Development", s. 474-5.

165. Sharlin, "Electrical Generation and Transmission", s. 585. Sharlin burada şöyle diyor: "19. yüzyılda ABD'deki girişimlerin çoğu, büyük ölçüde yabancı sermayeye, çoğunlukla da Britanya sermayesine bağımlı olsa da, Niagara projesinin finansal desteği büyük ölçüde Amerikalı kaynaklardan geldi. 1890'a gelindiğinde Amerikan sermayesi yabancı kaynaklardan bağımsızlaşma yoluna girmişti."

çöküp gittiğine tanık oldu. Bazıları taş çatlasa 30 kişi çalıştıran bu şirketler kentin ticari ve sınai özünü –devasa tekstil sektörü, yüzlerce küçük matbaa, gıda sanayiinde faaliyet gösteren birçok şirket ve küçük inşaat şirketleri– oluşturuyor, küçük birimlerin birbiriyle rekabet içinde, ama birbirine bağımlı olduğu gerçekten "rekabetçi" bir dünyaya katkıda bulunuyordu. New York'taki kent örgütlenmesinin bu biçimde çözülmesi, zamanında orayı tüketicilerin aradıkları her şeyi bulabilecekleri, istedikleri her şeyin üretildiği, depolandığı ve satıldığı bir kent haline getiren bu binlerce girişimin mahvedilmesinin bir sonucuydu. Küçük adamları oyunun dışına iten, kent dışında büyük üretim tesisleri bulunan büyük şirketlerdi.[166]

Kentlerin katli sürecine bulaşan tek hiyerarşik yapı, antipazar örgütlenmeleri değildir. Jacobs'a göre, hükümet bürokrasileri de yüzyıllardır kent ağlarını çeşitli biçimlerde yıkmaktadır; Jacobs'ın deyişiyle farklı biçimler alan bu "geriletme işlemleri", olumlu geri beslemenin kaybolup gitmesine ya da en azından, yığın ekonomilerinin ithal-ikameci dinamiklere dahil olan özel bir tipinin ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır. İkame dinamiklerinin harekete geçeceği aşamaya ulaşılmasını sağlayacak kritik kütlenin oluşması için, ithalat akışına gerek vardır. Dolayısıyla küçük kentlerin ihtiyaç duyduğu bu akışı onlardan uzaklaştıran bir hükümet politikası, kenti katletme gücüne sahiptir. Kırsal kesimi sübvanse etmeyi sürdürebilmek için kent merkezlerinin vergilendirilmesi buna örnektir, büyük kentlerle küçük kentler arasındaki ticaretin teşvik edilmesi de öyle, zira büyük bir kent küçük bir kenti tedarik bölgesi haline getirme girişiminde bulunacaktır. (Daha önce de gözlediğimiz gibi, kısa süreli ticaret geri kalmış kentlerin birbirlerini sembiyotik olarak kullanmasını gerektirir.)[167]

166. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 629.

167. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, s. 183-98. Kent katlinin gerisinde, hem hükümetin hem de antipazar hiyerarşilerinin dahil olduğu başka "geriletme işlemleri" vardır: Savaş sanayii. En azından Napolyon savaşlarıyla başlayarak savaşlarda görülen, bir ülkenin kaynaklarının topyekûn seferber edilmesi türünden büyük yoğunlaşmalar yaygın bir biçimde, teknolojik gelişmenin tetikleyicisi olarak kabul edilir. Ayrıca savaşlar, kaynakların yıkımı ve tükenmesinin başlıca biçimidir elbette; çok yoğunlaşmış madde, enerji ve bilgi akışlarından en fazla yararlanan ülkeler de, I. Dünya Savaşı'ndaki ABD ve Japonya gibi cepheden uzak olan ülkelerdir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, s. 279.

Fakat, askeri seferberlikler kısa, çalkantılı spazmlar olarak değil de, barış za-

Temel argümanımıza dönelim: Birçok kent canlılığını yitirmiş olsa da, tetiklemelerden ve akışlardan oluşan o büyük otokatalitik devre, büyümesinin önündeki iç engelleri (örneğin kentlerin daha fazla enerji talebinin doygunluğa ulaşmasını) aşmasını sağlayacak yeni bağlantı noktalarının ya da düğümlerin (elektrik, otomobiller) eklenmesiyle karmaşıklaşmayı sürdürüyordu. Devam etmekte olan bu büyüme, başka etkenlere de dayanıyordu tabii. Örneğin görece ucuz enerji kaynaklarının kolay bulunur olması etkenlerden biriydi. Bu da Batı uluslarının dünyanın geri kalan bölgelerini geniş bir çevre bölgesine ya da tedarik bölgesine çevirme yetisine bağlıydı. Sömürgecilik meselesine gelecek bölümde döneceğiz, fakat şimdilik, Sanayi Devrimi sırasında Britanya'da gözlenen tetiklemeler ve akışlar devresinin tersine, devrenin genişlemiş versiyonunda (ikinci sanayi devriminde) kaynak sağlamaya yarayan bağlantıların, öteden beri uluslararası bir nitelik taşıdığını belirtmekle yetinelim. (1970' lerdeki petrol krizi sırasında Batı'daki kentler, uzun zamandır düşük fiyata enerji alımına bağımlı olduklarının –dolayısıyla tedarik bölgelerine bağımlı olduklarının– farkına acı bir biçimde varmışlardı.) Otokatalitik devre bilgi akışına da daha bağımlı hale gelmişti. Buna karşılık bilgi akışı da oluşturulan yeni kurumların, araştırma laboratuvarları ve teknik üniversitelerin etkilerini hissetmeye başlamıştı. Peter Ducker'ın yazdığı gibi:

> On dokuzuncu yüzyıl teknolojisinin başlıca isimlerinden yalnızca birkaçı formel bir eğitim almıştı. Tipik mucitler, 13-14 yaşında ya da daha o yaşa gelmeden çıraklığa adım atmış makine ustalarıydı. Üniversiteye gidenlerin de [Eli Whitney, Samuel Morse] hiçbiri teknoloji ya da bilim eğitimi al-

manındaki uzun süreçler olarak ortaya çıktıklarında, yığın ekonomilerine birkaç biçimde müdahalede bulunurlar. Örneğin malların akışını kasabalardan, Kuzey Carolina eyaletinin Jacksonville kenti gibi garnizon kentlerine yeniden yönlendirirler. Jacobs, bu malların askeri kentlere perakende satışına dayalı posta geliş gidişlerinin, dünyanın üçüncü büyük pazarlama işi olmasına rağmen, seferber ettikleri mal akışlarının temelde kısır olduğunu (otokatalitik dinamiklerin bir parçası olmadığını), tüketiminin de servet üreten kentleri vergilendirerek finanse edildiğini savunur. Dolayısıyla büyük, heterojen kent merkezlerinin yığın ekonomileri, homojen ordu kentlerinin finanse etmek üzere ulusal hükümetlerce sağlılırken, küçük kentler de kendi yığın ekonomilerini üretmek için ihtiyaç duydukları ikame edilme potansiyeline sahip ithalat akışından dışlanmışlardır. Bkz. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, s. 184-7.

mamış, edebiyat ve beşeri bilimler dalında öğrenim görmüşlerdi... Teknolojik icatlar ve yeni bilgilere dayalı sanayilerin geliştirilmesi, pek az bilimsel eğitim görmüş, ama büyük bir mekanik dehaya sahip zanaatkârların, el işçilerinin ellerindeydi... 19. yüzyıl aynı zamanda, teknik üniversitelerin kurulduğu çağdı. Başlıca teknik üniversitelerden yalnızca biri, Paris'teki Ecole Polytechnique, bu yüzyıldan önce kurulmuştur... Ama 1901'de, Pasadena' daki California Teknoloji Enstitüsü ilk sınıfını açtığında, bugün Batı dünyasında etkin olan büyük teknik üniversitelerin hemen hepsi çoktan kurulmuştu. Yine de, 20. yüzyılın ilk yıllarında teknolojik ilerlemenin itici gücü, özel bir teknik ya da bilimsel eğitim görmemiş, kendi kendini yetiştirmiş makine ustalarıydı.[168]

On dokuzuncu yüzyılın kendi kendini yetiştirmiş mucidinden, 20. yüzyılın, teknik üniversite mezunlarıyla dolu sanayi laboratuvarına geçiş, pratik ve formel bilgi arasındaki güç dengesinin tersine dönmesini de beraberinde getirdi. Yine de çok sonraları (temelde otomasyona bağlanmış formel sistemler olan) bilgisayarların geliştirilmesi, analitik bilginin somutlaşmış bilgi karşısındaki zaferini pekiştirmiş görünmektedir; öyle ki aradaki farklılık, birkaç filozof dışında herkesin gözünden kaçacak derecede kaybolmuş gibidir.[169]

Galbraith'e göre, üretim süreçlerinin (ayrıca pazarlama gibi, şirketlerin faaliyet gösterdiği başka alanların) bir girdisi olarak bilgi, büyük ekonomik örgütlenmelerin karışımında komuta unsurunun artmasına karşı bir denge unsuru işlevi görerek bu örgütlenmelerin yapısı üzerinde önemli bir etki yaratan, genişletilmiş bir rol oynamaya başlamıştır. Birçok şirkette yönetsel hiyerarşiler bulunmasına

168. Drucker, "Technological Trends in the Twentieth Century", s. 11.

169. Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (Chicago: University of Chicago Press, 1984), s. 27-32. Burada Ryle, "bir şeyi bilme" ve "nasıl olduğunu bilme" dediği iki bilgi biçimi arasında ayrıma gider. Jean Piaget'nin istisna sayılması mümkün olsa da, vasıfların ve başka cisimleşmiş bilgi biçimlerinin incelenmesi filozoflar kadar biliminsanları tarafından da ihmal edilmiştir. 1920'lerde birkaç çalışma yapılmıştır ve II. Dünya Savaşı sırasında asker eğitme tekniklerine gerek duyulduğunda, 1940'larda bu konuda biraz daha fazla çalışılmıştır. Fakat 1970'lere dek bu alan bölük pörçük bir halde kalmıştır. Bkz. H. T. A. Whiting, *Concepts in Skill Learning* (Londra: Lepus, 1975), giriş ve s. 3-6.

İktisatçılar nihayet uygulama bilgisiyle ilgili hatalarını görmekte, homojen rasyonalitenin yerine heterojen problem çözme becerilerini geçirmektedir. Örneğin bkz. Richard Nelson ve Sidney Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change* (Cambridge, Massachusetts: Belknap, 1982), s. 88-90.

karşın, bu kurumlar içindeki karar alma süreçleri tümüyle mevkiye ve formel otoriteye dayanmaz, grup olarak karar almanın bir aygıtı olan komitelere de dayanır (Galbraith bunlara "teknoyapılar" der). Bu komiteler formel ya da pratik bilginin biriktirilmesinin bir aracı olarak iş gördüğü gibi, kolektif görüşlerin yeterliliğini sınama mekanizmaları olarak da iş görür. Üst düzey yönetim, sadece bu kolektif oluşumların aldığı kararları onaylama eğilimindedir, özellikle de alınan kararların rutinin bir parçası olmadığı durumlarda.[170]

Bilgi akışının yoğunlaşması kentlerin ve kentlere bağlanan sanayi bölgelerinin dinamiklerini de etkiledi. Her ikisi de teknik üniversitelerle (kuzey California'daki Silikon Vadisi Stanford Teknoloji Enstitüsü'yle, Boston yakınlarındaki Route 128 ise Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'yle) yakın bağlantı içinde olan iki ayrı sanayi bölgesi üzerine kısa süre önce yapılan bir araştırma bu yoğunlaşmanın etkilerini gösteriyor. Araştırma sırasında şu gözlemlerde bulunulmuş:

> Silikon Vadisi'nde bölgesel ağlar etrafında örgütlenmiş merkezsiz bir sanayi yapısı vardır. Japonya'daki, Almanya ve İtalya'nın bazı bölgelerindeki şirketler gibi, Silikon Vadisi'ndeki şirketler de yeni piyasalar, ürünler ve uygulamalar yaratmak için yerel bilgiden ve ilişkilerden yararlanma eğilimindedir. Bu uzmanlaşmış şirketler piyasalardaki ve teknolojilerdeki değişimler konusunda birbirlerinden bir şeyler öğrenirken, aynı zamanda kıyasıya bir rekabet içindedirler. Bölgenin yoğun toplumsal ağları ve açık işgücü piyasaları deneyciliği ve girişimciliği teşvik eder. Şirketlerin içindeki sınırlar geçirgendir, tıpkı şirketler arasındaki sınırlar ve ticaret birlikleri, üniversiteler gibi yerel kurumlarla şirketler arasındaki sınırlar gibi.[171]

Bu bölgenin büyümesi, hükümete bağlı kurumlar ve askeri kurumlardan akan büyük maddi katkılara pek az şey borçludur. Silikon Vadisi, ölçek ekonomileri sayesinde değil, daha çok hayal güçleri geniş mühendislerin, uzmanlaşmış danışmanların ve mali girişimcilerin bu bölgede toplanmasının yarattığı avantajlar sonucunda büyümüştür. Mühendisler genellikle bir şirketten diğerine geçmişler, belli bir şirkete karşı değil, mesleğe ve bölgenin ağlarına karşı bağlılık geliştirmişlerdir. Bu sürekli göç, yerel üreticiler arasında (şirketler-

170. Galbraith, *The New Industrial State*, s. 66-7.

171. Annalee Saxenian, "Lessons from Silicon Valley", *Technology Review* 97.5 (Temmuz 1994), s. 44.

de görülmeyen) olağandışı bir bilgi paylaşımıyla birlikte, yeni formel ve pratik bilgilerin hızla tüm bölgeye yayılmasını sağlamıştır. İşletmecilerin oluşturduğu birlikler küçük ve orta ölçekli şirketler arasında işbirliğini güçlendirmiştir. Risk alma ve yenilik, istikrar ve rutinleşmeye tercih edilmiştir. (Elbette ki bu söylediğimiz Silikon Vadisi'nde üretimin rutinleştiği büyük şirketlerin bulunmadığı anlamına gelmiyor, sadece bu şirketlerin karışıma egemen olmadığı anlamına geliyor.) Route 128'deyse durum pek böyle değildir:

> Silikon Vadisi'nin 1970'lerdeki üreticileri karmaşık toplumsal ve teknik ağlara gömülmüş, bu ağların ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir, oysa Route 128 bölgesi hep kendi kendine yeten, az sayıda şirketin hâkimiyetinde olmuştur. New England'ın iki yüzyıllık imalat geleneğini yansıtan Route 128 şirketleri, çeşitli faaliyetleri içselleştirerek bağımsızlıklarını korumaya çaba göstermişlerdir. Sonuçta, şirketlerin müşterileri, tedarikçileri ve rakipleriyle ilişkileri, bütün bölgeye hâkim olan istikrar ve kendi kendine yetme kültürünü güçlendiren bir gizliliğin, çalışılan şirkete duyulan bağlılığın etkisinde olmuştur. Şirket hiyerarşileri, otoritenin merkezi niteliğinin korunmasını ve bilginin yukarıdan aşağıya akmasını sağlamışlardır. Şirketlerin içindeki, şirketler arasındaki, yerel kurumlarla şirketler arasındaki ilişkiler hep daha mesafeli olmuştur.[172]

1980'lerdeki durgunluk öncesinde, Silikon Vadisi de, Route 128 de sürekli bir genişleme içindeydi; biri yığın ekonomilerine, diğeri ölçek ekonomilerine (ya da daha ziyade biri ya da diğerinin hâkim olduğu karışımlara) dayanarak büyüyordu; ama her ikisi de gerilemenin etkisini tam anlamıyla hissettiler. Bu zorluklara cevaben, Silikon Vadisi'ndeki bazı şirketler, bölgenin gösterdiği başarının gerisindeki dinamikleri göz ardı ederek üretimlerini ölçek ekonomilerine uyarlamaya, belli parçaların üretimini başka bölgelere aktarmaya, daha önce küçük şirketler tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri içselleştirmeye başladılar. Fakat Silikon Vadisi'ndeki rutinleştirmenin ve içselleştirmenin yoğunlaşması, (Route 128'deki durumun tersine) bölgenin kurucu unsurlarından biri değildi; bu da eski ağ sisteminin diriltilebileceği anlamına geliyordu. Aslına bakarsanız, öyle de oldu. Eski tarzda iş gören yeni şirketlerin doğuşuyla birlikte Silikon Vadisi'ndeki bölgesel ağlar yeni bir enerji kazandı ve bölge bugün eski dinamik haline döndü. Oysa, emir-komuta zincirinin ağır

172. *A.g.y.*, s. 47.

bastığı Route 128 durgunluktan yakasını kurtarabilmiş değil. Bu durum, ölçek ekonomilerinin de yığın ekonomilerinin de büyümeyi teşvik eden olumlu geri besleme biçimleri olduğunu, fakat şirketlerin, olumsuz ekonomik koşulların etkilerini bertaraf etmeleri için gereken esneklik ve uyarlanabilirliği sadece yığın ekonomilerinin sağladığını gösteriyor.

Silikon Vadisi ve Route 128 örnekleri, daha önceki yüzyıllarda nasıl farklı sanayileşme biçimleri gözlendiyse, geleceğin üretim sistemlerinin de birkaç farklı çizgide gelişebileceğini gösteriyor. Bu iki sanayi bölgesinde üretilen bilgisayar ürünleri ve bilgisayarlar sayesinde bilgi akışının daha da yoğunlaşması sınai üretimin evrimini paradoksal bir biçimde her iki yöne de çekebilir; komuta ve kendi kendine örgütlenme bileşenlerinin göreli oranlarını düşürebilir ya da yükseltebilir.

Bilgisayarlar sonunda insanları ve onların esnek becerilerini, tam otomasyona geçmiş fabrikalarda olduğu gibi, sınai üretimden bertaraf eden makineler haline gelebilir. Maturana hatırlatıyor: Otokatalitik devrelerin bir özelliği de iç durumlarının büyük ölçüde davra-

173. Humberto Maturana, "Everything Is Said by an Observer", *Gaia, A Way of Knowing: Political Implications of the New Biology* içinde, y.h. William Irwin Thompson (Hudson, New York: Lindisfarne, 1987), s. 73.

174. Sözde bilimsel yönetim karşısında takınılan eleştirel olmayan bu tutumun güzel bir örneği için bkz. Peter F. Drucker, "Technology and Society in the Twentieth Century", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, cilt 2, s. 25. Drucker'ın da gözlemlediği gibi, rutinleşme, hem üretim maliyetlerinin düşürülmesi hem de ürünlerin ucuzlamasıyla, bunun yanında vasıfsız işlere daha yüksek ücret verilmesiyle sonuçlanan ölçek ekonomileri yaratmıştır (böylece hem tüketicilere hem de vasıfsız işçilere biraz fayda sağlamıştır). Fakat Drucker'ın dikkate almadığı (ya da daha doğrusu değer vermediği) bir şey vardır. O da işçinin sürecin kontrolünü yitirmesi ve bunun daha da vasıfsızlaşmayı beraberinde getirmesidir. (Bkz. *a.g.y.*, s. 26) Fakat Foucault'nun da hatırlattığı gibi, tam bir maliyet-yarar muhasebesi yalnızca ekonomik yarar açısından değil, siyasi itaat açısından da değerlendirme yapmayı gerektirir. Ayrıca (ölçek ekonomileri açısından elde edilen) kazançlar, maliyetler (kontrol yitimi ve vasıfsızlaşma anlamında) tarafından silinebilir. Bu konuyu ikinci bölümde daha derinlemesine değerlendirdim, fakat bu noktada bilimsel yönetim tekniklerinin "ilerici" bir şey olduğunu yalnızca Drucker gibilerinin değil, işçi sınıfının lideri olma iddiasındakilerin de sorgusuz sualsiz kabul ettiklerine dikkat çekmek istiyorum. Taylorizmin, üretim sürecinin askerileşmesi ("bilimselleşmesi" *değil*) anlamına geldiğinin ayırdına varmak, Marksistlerin bir yüzyılını almıştır. Örneğin Lenin, bilimsel yönetimin devrim

nış biçimlerince belirlenmesi, dış etkilerin tetikleyici rolü oynamasıdır. Maturana, otokatalitik devrelerin bu özelliğini, içecek ya da hazır yiyecek makinelerine benzetiyor: O makinelerde de makinenin ne yapacağını belirleyen düğmeye basmak değildir, düğmeye basmak sadece tetikleyicidir.[173] Otomasyona geçmiş fabrikalar, bu türden çok karmaşık makinelerdir ve böyle oldukları için de *planlanmış otokatalitik devrelerdir*. Gerçekten de 1960 gibi geç bir tarihte bile, ölçek ekonomileri yaratan rutinleştirilmiş, rasyonelleştirilmiş bir üretim süreci, birçokları tarafından, parçalarının toplamından daha fazlasına tekabül eden bir bütüne verilebilecek mükemmel bir örnek gibi görülüyordu. Sistem yaklaşımı adı verilen bu yaklaşımda rutinleştirme modern bilimi taçlandıran bir başarı olarak görülüyordu.[174] Bugün planlanmış tetikleme ve akış devrelerinin, öngörülmemiş özellikler gösteren birçok sistemden biri olduğunu, kendiliğinden ortaya çıkan devrelerin katı biçimde planlanmış devrelere nazaran daha uyarlanabilir, daha esnek olduğunu biliyoruz.[175]

Rusyası'na gelişini memnuniyetle karşılamış, bunu "kapitalizm"in yarattığı "iyi şeyler"den biri olarak nitelemişti. Bkz. Vladimir Lenin, *The Immediate Tests of the Soviet Government, Collected Works* içinde, cilt 27 (Moskova, 1965).

175. Otomasyonun tarihi hakkında bkz. James R. Bright, "The Development of Automation", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, cilt 2. Otomasyona dayalı fabrikanın bileşenlerinin evrimi, son iki yüzyılda, rutinleşme sürecinin yoğunlaşmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Rutinleşme sürecinin yoğunlaşmasında olduğu gibi, bu evrim de askeri ve sınai hiyerarşiler arasında sürekli bir etkileşimle yürümüştür. Bright otomasyonun üç farklı bileşeni olduğunu söyler: Üretim işlemlerini gerçekleştiren makineler, sürekli bir akış halinde malzemeleri bir makineden diğerine aktaran makineler ve akışlarla makineleri kontrol eden, koordine eden bir sistem. Bu üç bileşen az çok bağımsız biçimde gelişmiş, nihayet ABD'de 1940'lar ve 1950'lerin sonlarında bir araya gelmişlerdir. İlk bileşen, yani kesme, yuvarlama, karıştırma gibi işlemleri gerçekleştiren makineler herhalde en eski makinelerdir. Bright şöyle diyor: "Üretimde kullanılan otomatik makinelerin geçmişi, birçok alanda en azından 1800'lerin başlarına dek uzanır. 1870'lere gelindiğinde bu makineler imalatın hemen her alanında yaygındı. Örneğin tekstil alanında, sektörün 1700'lerde başlayan tarihi makineleşmeyi, birbirini izleyen işlemlerin entegrasyonunda enerji kullanımını ve otomatik denetimi yansıtır... Herhalde, toptan malzeme üretiminden ayrı olarak parça üretimine yönelik otomatik makinelerin ilk örneği Marc Bruncl'in Britanya Donanması için yaptığı kasnak-tezgâh makinesiydi [1808-1812]" (s. 642).

İkinci bileşen, yani üretimin çeşitli aşamalarında kesintisiz bir malzeme akışının otomatik aktarımı da çok eskiye dayanır. Daha 15. yüzyılda bile Venedik tersaneleri ve tophanelerinin bazı kısımlarında, mekanik bir taşıyıcı kayış olmasa da,

Otomasyon, rutinlerden oluşan otokatalitik devrelerin kendi kendilerini sürdürmelerini sağlar, fakat bu devrelerin kendiliğinden büyüme yetileri sınırlı olur. Bu devreler şirketlerin planlamasıyla ortaya çıkmış ve büyümüşlerdir, dolayısıyla ancak kendilerini planlayanlar kadar iyi olabilirler. Öte yandan bilgisayarlar, kendi kendine yeterli şirketlerin büyümesine katkıda bulunmak yerine, Avrupa'da bazı sanayi bölgelerinde görüldüğü üzere, bir küçük şirketler topluluğu arasında ağ kurmak için de kullanılabilir. Böylelikle yığın ekonomilerinin, tekil şirketlerin ölçek bakımından eksikliğini telafi etmesi mümkün olabilir.[176] Bu durumda, kurumsal ve bölgesel düzeyde ortaya çıkan kendi kendine örgütlenme süreçleri, bu ağın içindeki bireylerin yeteneklerini artıracaktır. Sanayi bölgelerindeki bilgisayarlaşma, birbirini tamamlayan ekonomik işlevlerden oluşan ağların kurulmasını kolaylaştırarak, kent merkezlerinin daha önceki üretim yöntemlerinin –ithal ikamecilik dinamiği gibi– çizgisel olmayan zengin dinamiklerini yeniden kazanmasını sağlayabilir.

Böyle bir şeyin gerçekleşmesi halinde bu bölgeler, çok eskilerden kalmış bir borcu kentlere geri ödemiş olacaklardır. Sanayi bölgeleri, dinamik kent merkezleriyle her zaman yakın bir ilişki içinde

kesintisiz harekete dayalı iptidai bir üretim bandı bulunuyordu. Enerjiyle çalışan bir taşıyıcı kayışa dayalı otomatik aktarımı kullanan bir sanayi işlemi "ilk kez 1804-33 döneminde İngiliz Donanması'nın Deptford Gıda Bölümü'nde bisküvi pişirme sürecinde karşımıza çıkar... 1830'lar sonrasında, kesintisiz işleme yönünde birçok girişimde bulunuldu. Kesintisiz bir çarşaf gibi birlikte dikilmiş yem torbalarının tabaklama küvetlerinden geçirilmesi, kesintisiz tuğla üretimi ve şekerkamışının işlenmesi buna örnek verilebilir. Yavaş yavaş hareket halindeyken işleme, otomatik operasyonlara katkıda bulunan, tanınıp kabul edilmiş bir sanayi ilkesi haline geldi" (*a.g.y.*, 647).

Son olarak, bu kesintisiz akışın kontrolü ve onu işleyen makinelerle eşgüdümlü hale getirilmesi, makineleri sabit bir dizi işlem gerçekleştirmeye zorlayan dirsekli makara gibi aygıtlardan evrildi. Bu tür aygıtların sofistike versiyonları, 1820'lerde ABD'de bazı silah fabrikalarında silah parçalarının üretimini kontrol etmek için kullanıldı. Jaquard'ın 1804'te geliştirdiği dokuma tezgâhında olduğu gibi, delikli kartların kullanılması bu sabit rutinlerin depolanmasını sağladı. 1. Dünya Savaşı'na gelindiğinde, hâlâ katı bir sıralamayla da olsa, sofistike kontrol operasyonlarını gerçekleştirecek çeşitli elektrikli, hidrolik ve pnömatik aygıtlar geliştirilmişti. Bu kontrol mekanizmasına esneklik kazandırılması ya olumsuz geri besleme –servomekanizmalar gerçekte kimyasal madde ve elektrik üreten tesisler dışında pek yaygın olmasa da– ya da programlanabilir bilgisayarlar sayesinde mümkün olacaktı. Fakat bunun için de otuz-kırk yıl daha beklemek gerekiyordu (*a.g.y.*, s. 645).

ortaya çıkmış, kentlerle kasabalardaki vasıf ve ekonomik işlev birikiminden kaynaklanan bir tür olumlu geri beslemeden doğmuş ve beslenmişlerdir. Komuta bileşenlerinin pazar bileşenlerine ağır bastığı, daha çok idari merkez işlevi gören kentler, sınırlarının ötesinde faal sanayi bölgeleri yaratamamışlardır. Londra, Amsterdam, Paris, Los Angeles, New York, Sao Paulo, Singapur ve Seul böyle bölgeler yaratmışken, Madrid, Lizbon, Atlanta, Buenos Aires, Manila ve Kanton yaratamamıştır. Jacobs'a göre ikinci gruptaki kentler, çevre bölgeleri kaynak depoları olarak kullanıp yalnızca sömürürken, bu bölgelere hayat vermek için gerekli küçük üretici ağlarının dinamizminden ve ticaret esnekliğinden yoksun kalmıştır.[177]

Bilgisayarların sihirli bir dokunuşla kentlerin sorunlarına hızlı teknolojik çözümler getirmeyeceğini söylemeye gerek bile yok. Ama şunu belirtelim: Bilgisayarlar bilginin katışım açısından zenginliğini iyiden iyiye aşındırarak, enformasyon akışlarını daha kısır hale getirerek rutinleştirme yönünde ilerleyebilirler. Dijital devrimin de karmaşık bir karışıma eklenmiş bir unsur olarak, tümüyle geçmişte bırakılmamış olan eski bileşenlerle tam anlamıyla yan yana bulunan bir unsur olarak düşünülmesi gerekir. Başka bir deyişle,

Rutinleşme, bu üç işlem dizisinin (işleme, hareket ettirme, kontrol etme) gelişme sürecinin ta kendisidir. İnsanlar, vasıflarını her gün icra ederek bu işlemlerin kaynağı olurlar. Fakat 19. yüzyılda vasıflı işçiler kendi işlemlerini yaratıp kontrol ederken, 100 yıl sonraki işçiler bir başkasının onlar için geliştirdiği sabit, rutinleşmiş bir dizi eylemi gerçekleştiriyor olacaktır. Bu anlamda kısa süre sonra yerlerini alacak olan makinelerden hiç farklı değildirler. Yavaş yavaş yoğunlaşan rutinleşme sürecinde, önce üretim, sonra da kontrol operatörleri otokatalitik devreden çıkarılmış ve devrenin dış tetikleyicileri durumuna indirgenmiş, düğmeye basmaktan başka bir şey yapmayan tümüyle vasıfsız bir grup haline gelmişlerdir. Yüzyıl başında Frederick Taylor'ın, bir işçinin işlemlerinin titizlikle bileşenlerine ayıran ve sonra yine bir dizi optimize edilmiş, homojenleşmiş işlem olarak bir araya getiren "bilimsel yönetim"i geliştirmesi, bu yoğunlaşmanın zirvesini oluşturur. Örneğin bkz. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, 8. bölüm.

176. Örneğin bkz. Thomas W. Malone ve John F. Rockart, "Computers, Networks and the Corporation", *Scientific American* 265.3 (Eylül 1991), s. 131. Bu makalede bahsedilen yığın ekonomisi örneklerinden biri, Michael Piore ve Charles Sabel'in incelediği, İtalya'da Prato yakınlarındaki bir dizi tekstil firması Braudel tarafından da (antipazarlara ve ölçek ekonomilerine alternatif olarak) ele alınmıştır; bkz. Braudel, *The Perspectives of the World*, s. 630 ve Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, s. 45-9.

177. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, s. 45-9.

makineleşmenin dijitalleşmesi, genişleyen otokatalitik devreye eklenmiş yeni bir bağlantı noktası, yeni bir düğümdür yalnızca. Bilgisayarlar, toplumu yeni bir aşamaya, enformasyon aşamasına taşımak şöyle dursun, başka bütün katalizörler gibi etkili olabilmek için madde ve enerjiye gereksinim duyan bilgi akışını yoğunlaştırmaktan öte bir şey yapmamışlardır.

Bahsetmemiz gereken son bir kurumsal gelişme var: Ulusaşırı şirketlerin önem kazanması. Hükümet kurumları ve askeri kurumlar, gerçek bir hiyerarşiler ağı oluşturarak büyük işletmelerle yan yana gelişmiş olsalar da, antipazarların her zaman başlıca özelliklerinden biri olan hareketlilikte meydana gelen yoğunlaşma, antipazarların ulusal sınırları, dolayısıyla devletle iç içe geçmiş ilişkilerini aşmasını sağlamıştır. (Ulusaşırı şirketler yeni bir olgu değildir, ama eskiden kentlerdeki şirket topluluğunun yalnızca küçük bir bölümünü oluştururlardı.) Üretimin rutinleştirilmesi ve piyasaların içselleştirilmesi artık küresel düzeyde yürürken, güçlü bilgisayarlar da farklı coğrafyalara dağılmış faaliyetlerin merkezi denetimini mümkün kılmaktadır. Bazı uzmanlara göre, antipazar kurumlarının uluslararasılaşması (ya da en azından bu sürecin yoğunlaşması), merkezileşmeyle ilgili bilimsel çalışmaların (örneğin II. Dünya Savaşı sırasında ordu tarafından geliştirilen operasyon araştırmalarının) ve merkezi planlara uyumu koordine etmek ve izlemek için büyük bilgisayarların kullanılmasının bir sonucudur.[178]

Böylelikle birçok şirket, tıpkı yıllar önce kentlerden bağımsız hale geldiği gibi herhangi bir ülkeye bağımlı olmaktan çıkmıştır. Hatta ulus-devletler, antipazar kurumlarının genişlemesini engeller hale gelmiştir. Zira ölçek ekonomilerinin uluslararası düzeyde başarılı olması, bağımsız ülkelerin sınır ötesine para, mal ve bilgi akışlarını kontrol etmek için başvurduğu düzenlemelerin yıkılmasını gerektirmektedir.

178. Richard J. Barnett ve Ronald E. Muller, *Global Reach: The Power of the Multinational Corporations* (New York: Simon and Schuster, 1974), s. 40. Fakat yazarlar bütün bunların "kapitalizmin yasaları" çerçevesinde açıklanabilir olduğunu varsayar ve II. Dünya Savaşı sırasında operasyon araştırmalarının gelişmesinde askeri kurumların rolünden bahsetmeyi ihmal ederler. Bu noktayla ilgili olarak bkz. Stephen P. Waring, *Taylorism Transformed: Scientific Management Theory since 1945* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991), 2. bölüm.

Ağ üreten süreçler bugün dünyanın birkaç bölgesinde etkin olsa da, hiyerarşik yapılar iki-üç yüzyıldır hâkim konumdadır ve özellikle homojenleşme süreçleri bugün artık uluslararası bir nitelik kazanmışken, pekâlâ belirleyici bir ağırlıkları olabilir. Fakat gelecekte hiyerarşiler ağırlıklarını korusa da, "kapitalizmin bir yasası" bir biçimde sonucu yukarıdan belirlediği için olmayacaktır bu. İnsanın tarihi zorunlulukların değil, olumsallıkların hikâyesidir; enerjiyi, maddeyi, bilgiyi kültürel ürünlere dönüştürme yönünde düz bir hat üzerinde birbirini izleyen gelişmelerin değil, bambaşka gelişme yollarına çıkacakken kaçırılmış fırsatların hikâyesidir. Neticede komuta yapıları kendi kendine örgütlenen yapılara baskın çıksa da, somut tarihsel koşullara dayanarak açıklanmayı bekleyen olumsal bir tarihsel olgu olacaktır bu. Burada (ekonomik, siyasi, askeri) bir kurumlar çokluğunun bu açıklamaya dahil edilmesini önerdim. Homojenleştirici güçlerin, heterojenliği teşvik eden güçlere baskın çıkma sürecine ilişkin daha ayrıntılı bir analizin, aslında daha geniş kapsamlı bir kurumlar yelpazesini (okullar, hastaneler, hapishaneler de dahil) içermesi gerekecektir.

Bir sonraki bölümde, hiyerarşik yapıların Avrupa ve Amerika'nın dış iskeletlerindeki birikiminin farklı yönlerini ele alacağız. Bu kurumların oynadıkları rolleri incelemek, Batı'daki kurumların ve kentlerin tarihine ilişkin değerlendirmemizin çıplak kemiklerini bir parça ete bürümemizi sağlayacak.

II ET VE GENLER

Birçok insanın gözünde hayat benzersiz, özel bir olgudur. Bu inançta elbette bir gerçeklik payı var, çünkü zengin, karmaşık bir biyosfere sahip başka bir gezegen bilinmiyor. Fakat bu bakış açısı, bizi gerçekliğin başka alanlarındaki kendi kendine örgütlenme süreçlerini yeterince önemsememeye götüren "organik bir şovenizm"i de ele verir. Ayrıca, aralarındaki birçok farklılığa karşın canlı yaratıklar ile inorganik muadillerinin, yoğun enerji ve madde akışlarına bağımlılık gibi bir ortak noktaları olduğunu unutturuverir. Birçok bakımdan asıl önemli olan, bu dolaşımın ortaya çıkmasına yol açtığı belli biçimler değil, dolaşımın kendisidir. Biyocoğrafyacı Ian G. Simmons'ın dediği gibi "Bir ekosistemde enerji ve mineral besin akışları, belli bir türdeki hayvanlar ya da bitkiler olarak tezahür eder."[1] Bu anlamda organik bedenlerimiz, bu akışların geçici pıhtılaşmalarından başka bir şey değildir: Doğumumuzda, bu akışın belli bir bölümünü bedenlerimizle yakalarız, sonra öldüğümüzde yine serbest bırakırız ve mikroorganizmalar bizi yeni bir hammadde yığınına dönüştürür.

Biyolojik Tarih MS 1000-1700

1. Ian G. Simmons, *Biogeography: Natural and Cultural* (Londra: Edward Arnold, 1979), s. 79.

Biyosferdeki madde-enerji akışının başlıca biçimi besin zincirindeki et* dolaşımıdır. Bitkilerden otçullara, otçullardan etçillere sürekli bir dolaşım içinde olan et ya da "biyokütle", ekosisteme istikrar ve esneklik kazandırır. (Gerçekte bu besin zinciri, iç içe geçmiş zincirlerin oluşturduğu, "besin ağı" denen sistemdeki birkaç zincirden yalnızca biridir.) Bir besin ağının temeli, bünyesindeki bitkilerdir; bitkiler fotosentez yoluyla güneş ışınlarını "ısırıp" bir bölümünü şeker olarak saklarlar. Bir ekosistem içinde asalak olmayan tek yaratık bitkidir. Bitkiler, bir ekosistemin asıl yaratıcısıdır, oysa canlıları (bitki ya da hayvan) yiyen hayvanlar sadece tüketicidir. Ekosistemin atıklarını işleyen karmaşık mikroflora ve mikrofauna da bitkiler kadar önemlidir, çünkü bu organizmalar ölü bitkilerle hayvanları yeniden mineralleştirir ve yeniden ağa sokar.[2] Bitkiler ve mikroorganizmalarla kıyaslandığında, "daha yüksek" hayvanlar ekosistemdeki göz alıcı dekorlardan ibarettir, boyutları ne denli büyürse biyokütleyi de o denli verimsizce tüketir ve dönüştürürler.[3]

Bu yüzden de bir ekosistemin oluşumu, genellikle birbiriyle etkileşim içinde olan bir *bitki toplulukları silsilesi* olarak tanımlanır. Bu topluluklar "zirve" noktasına ulaşıncaya dek birkaç kararlı halden geçerler. Örneğin Avrupa kıtasının ayırıcı özelliği olan bir ılıman bölge ormanı, liken ve yosun öbekleri olarak başlar, ardından bodur huş ağacı ve kavaklar gelir, ondan sonra çam ormanı ortaya çıkar, en sonunda da olgun meşe, ıhlamur, karaağaç ve kayın ormanları oluşur.[4] Sanki aksi geçerliymiş gibi görünse de, bu birbirini izleme sürecinin amacı zirve noktasına ulaşmak değildir. Bir ekosistemin ortaya çıkması daha çok, her bitki topluluğunun bir sonraki halin koşullarını yarattığı bir kararlı halden diğerine el yordamıyla ilerleyen bir süreçtir. Bir noktada, çeşitli tarihsel koşulların (enerjik, maddi ya da dinamik) belirleyiciliğiyle, şimdiki halden sonra ulaşılacak başka bir hal olmadığı ortaya çıkar ve süreç zirve noktaya ulaşmış olur. Bu da elbette sürüklenme yoluyla gelişen heterojen un-

* Burada et sözcüğü bitkiler de dahil tüm canlıların besin oluşturan kısımları anlamında kullanılmıştır. (ç.n.)

2. *A.g.y.*, s. 70-2.

3. Paul Colinvaux, *Why Big Fierce Animals Are Rare* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978), s. 26-7.

4. Simmons, *Biogeography*, s. 67.

surlar ağının bir başka örneğidir. Bu ağın daha gerçekçi bir modeli, biyokütlenin akışında önemli roller oynayan mikroorganizmaları, çok sayıda böceği ve başka küçük hayvanları içermelidir; hatta kaplanlar, kurtlar ya da ilk insanlar gibi büyük bazı "dekoratif" yırtıcıları da içermesi gerekir.

Bu bölümde ortaçağ kentleri ve kasabaları ile içinde geliştikleri ekosistem arasındaki ilişkiler incelenecek – yayılmaları sırasında ormanları yok etmelerinin yanı sıra, biyolojik oluşumlarla, özellikle de mikroorganizmalarla sürdürdükleri başka etkileşimler de ele alınacak. Bitkiler bir biçimde kentlerin kontrolüne girmiş olsa da, mikropların çok daha uzunca bir süre direniş gösterdiğini savunacağız (hatta, antibiyotikler sayesinde en nihayet komutamıza girdiklerini söylemek bile o kadar doğru olmayabilir). Ondan sonra ekosistemlerin başka bir kontrol edilemez unsurunu, iklimi de değerlendirmeye almamız gerekiyor. Kentlerin tarihinde salgın hastalıklar da, iklim koşullarının değişmesi de büyük bir rol oynamış, salgınları ve kıtlıkları, 18. yüzyıla dek kentsel ve kırsal hayata hâkim olan "biyolojik rejim"in bir parçası haline getirmiştir.

Farklı bir bakış açısıyla kentler ve kasabaların kendileri de, en azından biyokütle onların içinde dolaşıma girip kent ve kasaba sakinlerini beslediği için ekosistemler olarak değerlendirilebilir. Fakat bu dolaşım şemasının kentlerin ve kasabaların dışında cereyan eden süreçleri de içermesi gerekir, çünkü kent merkezleri besin için her zaman kırsal kesime bağımlı olmuşlardır. İnsan yapısı ekosistemlerde asli üreticiler çevre köylerin sakinleridir, kent sakinleriyse kültürel bakımdan sofistike olmalarına karşın sadece tüketicidirler. Üstelik bu asalaklık ilişkisi daha geniş çapta da yeniden üretilebilir. Örneğin 16. yüzyılın başlarında kentler büyüyüp birbirleriyle ticaret ilişkileri geliştirirken, besinleri de çok çok uzaklardaki tedarik bölgelerinden akmaya başladı. Önce Doğu Avrupa, batıdaki kentler kompleksini besleyen geniş bir "kırsal kesim"e dönüştü, sonra Amerika ve başka yabancı ülkeler Batı Avrupa kentlerini besleyen kaynak depoları haline geldiler.

Dolayısıyla iki katmanlı bir hikâye anlatacağız. Birinde insan dışı hayatla biyolojik bağlantılarımızın izlerini süreceğiz, diğerinde dünyanın yavaş yavaş, Avrupa kentlerinin büyümesine katkıda bulunan bir tedarik bölgesine dönüşmesini anlatacağız. Doğal ekosis-

temlerle kentsel ekosistemler arasındaki temel farkı, homojenlik ve heterojenlik derecesini tartışarak başlayalım.

Ekoloji üzerine çalışanlar, ekosistemlere ilişkin ampirik çalışmalarında ekosistemin kararlılığı ile bir besin ağındaki türlerin heterojenliği arasında yakın bir ilişki olduğunu görmüşlerdir. Ne var ki, bu ikisi arasındaki bağlantının doğası henüz tam olarak anlaşılmış değildir. 1970'lerin başında geliştirilen matematiksel ekosistem modelleri bir bağlantı bile olmayabileceğini söylüyordu: *Rasgele bir araya gelmiş* türlerin oluşturduğu ağlar, ağa yeni türler eklendikçe istikrarsızlaşma eğilimindeydi; çeşitlilik istikrarsızlığı besliyordu. Fakat bütün bu modeller, gerçek ekosistemlerin türlerin rasgele bir araya gelmesiyle kurulmuş topluluklar *olmadığını,* türlerin birbirini tamamlayan –av ve avcı, asalak ve asalağın yerleştiği canlı gibi– işlevsel özellikleriyle birbirine bağlandığı ağlar olduğunu gösteriyordu.[5] Ekoloji alanında çalışan bir biliminsanına göre heterojenlik bu ağlara istikrardan (bir hali görece küçük dalgalanmalarla koruma yetisinden) çok esneklik (farklı kararlı haller arasında geçiş yaparak büyük dış ve iç dalgalanmaları soğurma yetisi) bahşeder.[6] Kıta ormanları, türlerin birbirine kenetlenmiş olduğu bu esnek ağların bir örneğidir. Öte yandan anakaradan uzaktaki adalar, daha homojendir ve sarsıntıları soğurma yetileri daha azdır, adalar yeni türlerin ani bir akınıyla istikrarsızlığa sürüklenebilir.

Binyılın başında Avrupa'da sayıları artmaya başlayan kentler, meşe ve ıhlamur ağaçlarının sayıca fazla olduğu, zirve noktasına ulaşmış geniş bir ılıman bölge ormanının ortasındaki adalara benziyorlardı. Kentler, iki yönden adalara benzer. İklim koşulları bakımından kentler "ısı adaları"dır, sıcaklıkta gözlenen keskin farklarla kırsal kesimden ayrılırlar.[7] Sıcaklık salan geniş ocaklar, makineler, güneşin ısısını depolayan ve geceleri salıveren mineral bir altyapı ve

5. James H. Brown, "Complex Ecological Systems", *Complexity: Metaphors, Models and Reality,* y.h. George Cowan, David Pines ve David Meltzer (Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1994), s. 424.

6. C. S. Holling, "Resilience and Stability of Ecosystems", *Evolution and Consciousness* içinde, y.h. Erich Jantsch ve Conrad Waddington (New York: Addison-Wesley, 1976), s. 81-2.

7. "Isı adaları" olarak kentler için bkz. Joseph M. Moran ve Michael D. Morgan, *Meteorology* (New York: Macmillan, 1986), s. 274-6.

buharlaşma oranının düşük olması büyük kentleri, atık enerjinin yoğunlaştığı yerler haline getiren etkenlerdir. Tabii ki ortaçağda, "ısı adası" olabilecek kadar mineralleşmiş ve sanayileşmiş kentler, yalnızca birkaç bölgesel başkent ve geçit kapısı niteliğindeki liman kentlerinden ibaretti (o da eğer varsa). Ama büyük küçük bütün ortaçağ kentleri başka bir yönden adalardan farksızdı: Barındırdıkları türler bakımından, heterojenliğin az olduğu ortamlardı. Tipik bir ortaçağ kenti, insanlar ve birkaç tür hayvan ve bitkinin, ek olarak da bir yazarın deyişiyle "böceklerden oluşan bir lümpen-proletarya"nın bir araya geldiği, sıkıca birleşmiş bir topluluk olarak tanımlanabilir.[8]

Kentler mutlaka kırsal çevrelerinin asalağı olduklarından, kentsel ekosistemler duvarları içinde bulunanlardan daha fazlasını ihtiva ederler. Üç bin sakini olan bir kentin, yani ortaçağın orta büyüklükte bir kasabasının, sürekli bir yenebilir biyokütle akışını sağlayabilmek için en azından on köyün arazisini (yaklaşık 13 km²'lik bir bölge) kontrol etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, normalde kent merkezlerini tanımlarken nüfus yoğunluğu kriteri kullanılırken, Fernand Braudel besin üreticileriyle tüketicileri arasındaki işbölümünün (ve bu işbölümünü dayatmak ve korumak için kullanılan iktidarın) kent hayatının asıl tanımlayıcı özelliği olduğunu savunur.[9] Fakat ortaçağda kent ve kırsal arasında bugünkü kadar keskin bir ayrım olduğu kanısına kapılmayalım. "18. yüzyıla dek büyük kentler bile kırsal faaliyetlerle uğraşmayı sürdürmüştür. Bu yüzden de Batı'da kentler, çobanları, tarım işçilerini, bağcıları ve avlak bekçilerini (Paris'te bile) barındırmışlardır. Genelde her kasabanın çevresinde, surların içinde ve dışında bahçelerle dolu bir bölge vardı... Ortaçağda harman dövenlerin sesleri Ulm'da, Augsburg'da ve Nürnberg'de hükümet konaklarından duyulurdu. Domuzlar caddelerde başıboş dolanırlardı."[10]

Kentsel bir ekosistemin başlıca özelliği homojenliğidir: İnsanlar *ağdaki bütün besin zincirlerini* kısaltmışlar, aracıların çoğunu ortadan kaldırmışlar ve bütün biyokütle akışlarını kendilerine çevirmiş-

8. Thomas F. Glick, "Science, Technology and the Urban Environment", *Historical Ecology* içinde, y.h. Lester J. Bilsky (New York: Kennikat, 1980), s. 126.

9. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life* (New York: Harper and Row, 1973), s. 376.

10. *A.g.y.*, s. 377.

lerdir.[11] Dışarıdan bir tür bu zincirlerden birine girmeye çalışıp karmaşıklaşma sürecini yeniden başlatacak olduğunda, "asalak" (fareler, sıçanlar gibi hayvanları da kapsayan bir terimdir bu) denilerek acımasızca dışarı atılırdı. Bu bakımdan ortaçağ kasabaları istisna değillerdi. Ayrıca bu kasabaları besleyen tarımsal bölgeler, yerlerini aldıkları ormanların basitleştirilmiş halleriydi. Ormanın bir bölümü sürülebilir arazi yaratmak için açıldığında, ormanın zirve durumundaki bitki toplulukları en baştaki hale geri döndürülmüş, türlerin kompozisyonu homojenleştirilmiş, enerjisi ve besinleri tek bir merkeze yönlendirilmiş oluyordu. (Ama, tam da bu yüzden burası, "oportünist" üreme stratejileri izleyen bitki türlerinin [yani "asalak" ların] çoğalabileceği bir yer haline geliyordu.)

Aynı şey hayvanlar için de geçerliydi. Bazı evcilleştirilmiş türler (domuzlar, sığırlar, keçiler), besin zincirlerinin kısaltılması ve yeniden yönlendirilmesi sürecine katkıda bulunan *biyokütle dönüştürücüleri* olarak kabul edilebilir. Örneğin sığırlar ve keçiler, massedilemeyen biyokütleyi (yaprakları, otları, sürgünleri) yenebilir ete ve süte dönüştürür. Domuzlar daha da verimli dönüştürücülerdir (yedikleri karbonhidratların beşte biri proteine dönüşür), ama çoğunlukla insanın da tüketmesine elverişli kaynaklarla beslenirler.[12] Yine de öngörülmemiş fazlaların depolandığı canlılar olarak işe yararlar. Tarihçi Alfred Crosby'nin deyişiyle insanlar ve onların evcilleştirilmiş hayvanlardan oluşan "genişlemiş aileleri" heterojen bir türler ağını (bir ılıman bölge ormanını), homojen bir hiyerarşiye dönüştürüyordu, çünkü bütün biyokütle artık zirvede tek bir noktaya doğru akıyordu. Bir anlamda, karmaşık bir besin ağının yerini basitleştirilmiş bir besin piramidi alıyordu, en azından kentleşmenin başarıya ulaştığı yerlerde durum böyleydi.

Fakat bu homojenleşmenin, insanların sayıca ağırlığıyla korunması gerekiyordu. İnsanların nüfusu ne zaman azalsa, kentsel ekosistemden dışlanan hayvanlar ve bitkiler geri dönüyorlardı. Kabaca konuşacak olursak, Avrupa'nın nüfusu 1100 ile 1350 arasında ve

11. Simmons, *Biogeography*, s. 192-3.

12. *A.g.y.*, s. 196-7. Ayrıca bkz. Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (New York: Cambridge University Press, 1989), s. 173-4.

1450 ile 1650 arasında arttı, 1350 ile 1450 arasında ve 1650 ile 1750 arasında geriledi. Gerileme dönemlerinde, insanların piramidin en tepesindeki yerlerini korumak için mücadele etmeleri gerekiyordu:

Urallar'dan Cebelitarık Boğazı'na dek Avrupa'nın tamamı, dağların hepsinde kol gezen kurtların, ayıların yurduydu. Kurtların varlığı ve uyandırdıkları ilgi, kurt avını kırsal kesimin, hatta kasabaların sağlığının bir göstergesi, geride bırakılan yılın nasıl bir yıl olduğunun kanıtı haline getirdi. Kısa süreli bir ilgisizlik, ekonomik bir gerileme, sert geçen bir kış; sonra bir de bakardınız kurtlar çoğalmış. 1420'de kurt sürüleri surlardaki bir çatlaktan ya da başına muhafız konmamış kapılardan Paris'e girdiler. 1438'de yeniden geldiler, bu kez şehir dışında, Montmartre ile Saint-Antoine kapısı arasında insanlara saldırdılar.[13]

Büyük yırtıcılar da ziyaretlerini 18. yüzyılın sonuna dek sürdürdü. O tarihlerde insan avcılar bu hayvanların nesillerini tükenme tehlikesiyle yüz yüze bırakmıştı. Fakat insanlardan bir besin kaynağı olarak yararlanan tek tür bu büyük yırtıcılar değildi. Daha önemli, etkileri daha kalıcı olan bir tür daha vardı: "Mikroyırtıcılar", insan etini içerden kemiren hastalıklar. Salgın hastalıklar ve bu hastalıkların taşıyıcıları, birkaç halin gözlenebildiği çizgisel olmayan, karmaşık sistemler oluştururlar. Taşıyıcıların sayısı yetersiz olduğunda ya da yeterince kalabalık halde bulunmadıklarında, mikroorganizmanın yayılması güçleşir; böylece dinamik sistem, "salgın" (epidemik) denilen kararsız bir devreye girer, bakteri nüfusu insan etini tüketinceye dek ürer. Oysa tersine toplam nüfus ve nüfus yoğunluğu, kritik bir eşiğin ötesine geçtiğinde, yani asalakların bulaşacakları taze kaynak (genelde küçük çocuklar) hep varsa, birkaç salgının ardından dinamik sistem istikrarlı bir "endemik" haline geçer. Hastalığı atlatan insanlar bağışıklık kazanır, mikroorganizmalar zarar verici etkilerinin bir bölümünü yitirirler ve mikropla taşıyıcı bir arada yaşama haline geçerler. William McNeill'in sözcükleriyle:

Bu tür hastalıklar varlıklarını, ancak başkalarıyla bir araya gelme sıklığının belli bir seviyeye ulaşmasıyla enfeksiyonun sürekli bir bireyden diğerine geçtiği birkaç bin kişilik topluluklarda sürdürebilir. Bu topluluklar bizim medeni dediğimiz topluluklardır: Geniş, karmaşık biçimde örgütlenmiş, nüfusları yoğun ve hiç istisnasız kentler tarafından yönetilen, kentlerin hâkim olduğu topluluklar. Bu yüzden de, arada hiçbir aracı taşıyıcı olmak-

13. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 34.

sızın doğrudan insandan insana geçen bakteriyel ve viral hastalıklar tam da medeniyetin hastalıklarıdır: Kentlere ve kentlerle temas halindeki kırsal kesime has mihenk taşları ve yüklerdir. O dönemdeki insanların neredeyse hepsinin aşina olduğu hastalıklardır bunlar, tıpkı çocuklukta geçirilen sıradan hastalıklar gibi: Kızamık, kabakulak, boğmaca, çiçek hastalığı vs... Medeniyete özgü salgın hastalıkların büyük bölümü, hatta belki de hepsi insan nüfuslarına hayvanlardan geçmiştir. İnsanlar evcilleştirilmiş türlerle daha yakın temas halindeydi, dolayısıyla hepimizin aşina olduğu salgın hastalıkların, evcilleştirilmiş hayvanları telef eden şu ya da bu hastalıkla fark edilir benzerliklere sahip olduğunu görmek çok da şaşırtıcı değildir. Örneğin kızamık, muhtemelen sığır vebasıyla ve/veya köpeklerde gözlenen bir hastalıkla; çiçek ineklerde gözlenen çiçek hastalığıyla kuşkusuz yakından ilgilidir... Grip hem insanlarda hem büyük domuzlarda görülür.[14]

Evcilleştirilmiş hayvanlar ve insanların yakın bir ilişki içinde yaşadığı ortaçağ kentleri, düpedüz birer "epidemiyolojik laboratuvar" dı. Bu kentler belli mikroorganizmaların evrimleşip yeni varyantlar oluşturması için mükemmel bir habitat sunuyorlardı. Varlığı yüzyıllar boyunca fark edilmeyeceği için, kentsel ekosistemlerin bu kritik bileşeni aslında insanların kontrolü dışındaydı. Avrupa'da karantina önlemleri 15. yüzyıldan beri varsa da, salgın hastalıklara verilen kültürel tepkiler, bilinçli bir plan olmaksızın, deneme-yanılma yoluyla gelişen alışkanlıklar ve rutinlerdi. Bunlar bir anlamda, bilinçsiz bir biçimde biriken ve asalaklar tarafından ayıklanan kültürel malzemelerdi. Dolayısıyla insanlar ve mikroplar, kent kültürünün hizmetindeki besin hiyerarşisinin diğer unsurlarının tersine, sürüklenme yoluyla bir arada gelişerek bir ağ oluşturuyorlardı.

Enerji ve besin akışlarının yanı sıra kaçınılmaz olarak akan kültürel unsurları gereksiz yere vurgulayarak, enerji ve besin akışlarının öneminden çalmak kolaydır. Örneğin Claude Lévi-Strauss, biyokütlenin insan toplumuna "doğal" halinde girmediğine yıllar önce dikkat çekmişti: En azından ateşin "medenileştirici" gücüyle işlenmişti bu biyokütle. Buna karşılık, çiğ ve pişirilmiş biyokütle arasındaki fark, mitler ve efsanelerce benimsenmiş, büyük ölçüde sembolik bir karşıtlık haline gelmiştir.[15] Kültür aynı zamanda, tabu yiyecekler, kutsal yiyecekler ve günlük yiyecekler arasında bir ayrıma

14. William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, New Jersey: Anchor/Doubleday, 1976), s. 45.

giderek et akışını da düzenler. Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren (Çin' de ve İslam dünyasında daha önce) sosların ve karmaşık yemeklerin giderek daha incelikli bir hal alması, hammadde-enerji dolaşımına daha fazla kültür katmanı eklemiştir. Ne var ki, kültürel eklemeler ne kadar önemli olsa da, nihayetinde asıl önemli şeyin akışın *besin değeri* olduğunu görmemizi engellememelidir. Yalnızca ortaçağda değil Sanayi Devrimi'nin arefesine dek Avrupa'nın ve başka kıtaların yakasını bırakmayan kıtlıklara, açlıklara bir bakalım. Önemli olanın besin değeri olduğunu, bu kıtlıklar kadar iyi anlatacak bir şey daha yoktur. En uç noktaya varan durumlarda, insanlar kültürel bakımdan yasaklanmış biyokütleleri (ot, ağaç kabukları, hatta toprak) yemekle kalmamış, besinlerle ilgili en güçlü tabuyu kırıp insan eti de yemişlerdir.

Açlık, yüzyıllar boyunca o kadar sık tekrarlandı ki, sonunda insanın biyolojik rejimine dahil oldu ve günlük hayatına girdi. Yokluk ve yoksulluk, ayrıcalıklı konumuna karşın Avrupa'da bile süreklilik kazanmış, tanıdık bir olguydu. Aşırı beslenmiş birkaç zengin kuralı bozmaz. Başka türlüsü de olamazdı zaten. Tarım ürünlerinin hasadı bereketsizdi; üst üste iki mevsim hasat kötüyse, felaket kapıda demekti... Bu ve başka sebeplerden Batı'da açlık, ancak 18. yüzyıl civarında, hatta daha sonra ortadan kalktı... Fransa gibi ayrıcalıklı bir ülkenin 10. yüzyılda 10 genel kıtlık yaşadığı anlatılır; 11. yüzyılda 26, 12. yüzyılda 2, 14. yüzyılda 4, 15. yüzyılda 7, 16. yüzyılda 13, 17. yüzyılda 11 ve 18. yüzyılda 16 kıtlık yaşanmıştır. Açıktır ki, 18. yüzyılda yapılan bu toparlamayı, doğruluk garantisi vermeden sunuyoruz: Tek riski aşırı iyimser olmasıdır, çünkü yüzlerce, ama yüzlerce yerel kıtlık es geçilmiştir.[16]

Kıtlıklar ve salgınlar, önem bakımından dönemin kültürel olgularıyla yarışan iki biyolojik olgudur. Kültür, tümüyle apayrı bir gerçeklik alanı değildir, daha ziyade organik madde (hatta mineral) akışlarının bir karışımı ve bileşkesidir. Şimdiye dek bu organik akışların yalnızca birini –biyokütle– vurgulayabildik, fakat genetik maddelerin kuşaklar boyunca akışı da aynı ölçüde önemlidir. Eğer böyle bir akış olmasaydı, örgütlenmiş et de kasırgalar (ya da organik olmayan, kendi kendine örgütlenen başka oluşumlar) gibi geçici bir

15. Claude Lévi-Strauss, *The Raw and the Cooked* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).

16. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 39.

biçimde ortaya çıkardı ve en önemlisi, evrim geçiremezdi. Evrim süreçleri, bireylerin yaşam süresini kat be kat aştığından, uyarlanabilir niteliklerin ciddi ölçüde birikmesi genetik maddelerin kaydedilmesini ve depolanmasını gerektirmiştir.

İki bin yıl boyunca Batı'ya hâkim olan bakış açısına göre, belli bir türü tanımlayan özelliklerin bütün zamanlarda mutlaka bir arada bulunmuş olması gerekiyordu, çünkü bunlar ebedi bir özün ifadeleriydi. Bugün, bu tür birikimlerle ilgili mutlak bir koşul olmadığını biliyoruz. Türler tarihsel inşalardır, tanımlayıcı özellikleri de, genetik ayıklama süreci olarak işleyen seçilim baskıları yoluyla bir araya gelmiş tümüyle olumsal birikimlerdir. Hiç mi hiç mecazi olmayan bir anlamda, bedenlerimiz biyokütle akışı içindeki geçici pıhtılaşmalar oldukları kadar, genetik maddelerin akışı içinde de kısa ömürlü inşalardır. Richard Dawkins'in dediği gibi, bitkiler ve hayvanlar genlerin ya da kopyalayıcıların akışını barındırmak ve daimi kılmak için inşa edilmiş "hayatta kalma makineleri"dir yalnızca:

> Kopyalayıcılar varolmaya başlamakla kalmadı, aynı zamanda kendilerine korunaklar, varlıklarını sürdürmelerini sağlayacak taşıtlar da inşa etmeye başladılar. Hayatta kalan kopyalayıcılar, kendilerine içinde yaşayacak hayatta kalma makineleri inşa edenlerdi... Bugün devasa hantal robotların içinde dış dünyadan yalıtılmış olarak, dış dünyayla dolaylı ve eziyetli yollardan iletişim kurarak, onu uzaktan kumandayla manipüle ederek büyük koloniler halinde kaynaşıp gitmektedirler.[17]

17. Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (New York: Oxford University Press, 1990), s. 19-20; Türkçesi: *Gen Bencildir*, çev. Asuman Ü. Müftüoğlu, Ankara: Tübitak, 2001.

18. James D. Watson, *Molecular Biology of the Gene* (Menlo Park, California: W. A. Benjamin, 1970), s. 145. Burada Watson şu gözlemde bulunuyor: "Enzimler bir dengenin doğasını asla etkilemezler. Enzimler sadece dengenin sağlanma hızını artırırlar. Dolayısıyla, termodinamik denge bir molekülün oluşumu için elverişli değilse, enzimin varlığı hiçbir biçimde molekülün toplanmasını sağlayamaz."

Katalizörlerin (dolayısıyla genlerin) enerji akışları itibariyle gösterdiği bağımlılık, ilgili termodinamiğin denge durumundan uzak olması halinde daha da belirgindir. Yani, bu durumda genler (ya da fenotipik etkileri) yan yana bulunan birçok dengeden birini seçecek yol değiştirme aygıtları haline gelirler yalnızca. Dahası, katalizörlerin kendileri de çizgisel olmayan katışımlara tabidir; yani, kendi iç tutarlılıklarıyla kendi kendini sürdüren otokatalitik devrelere girebilirler. Embriyolojik süreçte bunların hepsi açık seçiktir: Bir tek yumurta hücresi karmaşık bir çokhücreli organizmaya dönüşür.

Biyocoğrafyacı için biyokütlenin besin ağlarındaki akışı önemlidir; evrimci biyolog içinse asıl önemli olan kuşaklardan kuşaklara gen akışıdır. Ne var ki, hayvanların ve bitkilerin bedenlerinin her iki akıştan kaynaklanan maddelerin geçici toplaşmaları olduğu açıktır ve bunun tek sebebi de canlı yaratıkların başarılı bir biçimde üremek için yemek zorunda olması (bu arada yem olmaktan da kaçınması) değildir. Daha temel bir sebep vardır: Bu bedenlerin yapısal ve işlevsel özellikleri yalnızca genetik malzemelerle açıklanamaz. Genlerde kodlanmış bilgiyle, bir bitkinin ya da hayvanın uyarlanabilme özellikleri arasında (yani genotiple fenotip arasında) birkaç katman halinde, kendi kendine örgütlenen süreçler yer alır; bu süreçlerin her biri içerden üretilen kararlı hallerle sürekliliğini korur ve hepsi de madde-enerji akışının ürünüdür. Genler, organik yapı ve işlev üretimini belirleyen yol haritaları değildir; böyle bir düşünce genetik malzemelerin önceden belirlediği bir biçimin, edilgin bir ete uygulandığı anlamına gelir. Oysa, genler ve onların ürünleri kendiliğinden düzen üreten çeşitli süreçler üzerindeki kısıtlayıcı etkenler işlevi görür, bir anlamda etkin (ve morfogenetik anlamda gebe) etten bir biçim çıkarırlar.[18]

Temelde, yumurta, dönüşümün başlangıcında gen ve biyokütle akışlarının kapalı bir bölümü olarak, yani bir çekirdek ve sitoplazma olarak görülebilir. Sitoplazma, içinde birçok denge bulunan karmaşık, çizgisel olmayan dinamik bir sistem olmasının yanı sıra, bir gıda kaynağıdır. Kendi kendine örgütlenme süreçlerinin yatağı işte bu enerjik ettir. Örneğin döllenmiş bir yumurtanın çekirdeğindeki genetik bilgi alınırsa (ya da etkisiz hale getirilirse), hücre yine de kararlı haller arasındaki çatallanmaların (yani gastrulasyonların) bazılarını geçirecektir. Bkz. Vladimir Glisin, "Molecular Biology in Embryology: The Sea Urchin Embryo", *Self-Organizing Systems* içinde, y.h. Eugene Yates (New York: Plenum, 1987), s. 163.

Geri kalan kararlı haller, farklı dokulardan hücrelerin aldığı nihai biçim (yani kemik, kas, sinir hücreleri) de çizgisel olmayan kararlı haller olabilir; ama bunlar gen ürünü (enzim) ağlarının ya da düzenleyici gen ağlarının dinamiklerinin kararlı halleridir. Bkz. Stuart Kauffman, *The Origins of Order: Self-Organization and Selection in Evolution* (New York: Oxford University Press, 1993), s. 525.

Daha üst düzeylerde –dokularda, organlarda, organizmalarda– çekerlerin de olduğu kabul edilir. Burada çekerlik yapan, "morfogenetik alanlar"dır. (Bu tür bir alan kavramı, aslında çizgisel olmayan matematik [Rene Thoms'un felaket teorisi] ile embriyoloji [Waddington] arasındaki ilk etkileşimlerden doğmuştur.) Bu ilk dönemlerindeki çizgisel olmayan biyoloji akımının belkemiğini bugün Brian Goodwin gibi insanlar oluşturmaktadır. Bkz. Brian Goodwin, "Developing Organisms as Self-Organizing Fields", Yates, *Self-Organizing Systems* içinde, s. 176.

Son derece heterojen unsurlardan oluşan bir ağ olan ekosistemin tersine, bir türün gen havuzu homojen unsurların bir hiyerarşisi olarak görülebilir. Fizikçi Howard Pattee'nin savunduğu gibi, genlerin kritik işlevi, bir hücrede bulunan moleküllerin her birini hücrenin kendisine, hücreleri dokuya, dokuları organa, organları da organizmaya uymaya zorlamaktır. Hiyerarşinin her aşamasında, genlerin amacı, daha alttaki düzeyi, hemen bir üst düzeyce belirlenmiş biçimde davranmaya zorlamaktır.[19] Bir tür üzerindeki seçilim baskılarının kendilerini işleme zamanı ve fırsatına sahip olduğunu (yani havuzdan birçok geni çıkarıp öbürlerini de sabitleyebildiklerini) düşünelim, bu durumda ortaya çıkan tür, gerçekten de çok homojen bir oluşum olurdu.[20] Elbette ki, gerçekte birçok tür belli ölçüde heterojendir, özellikle de seçilim ortamının kendisi zaman ya da mekân açısından heterojense. Ayrıca tümüyle homojen bir türün de evrim geçirmesi mümkün olmazdı, çünkü doğal seçilim, hammadde olarak gen havuzunda çeşitliliği gerektirir. Yine de bir türün gen havuzu ekosistemlerle karşılaştırıldığında, karışımında daha fazla komuta unsuru barındıran bir yapı olarak görülebilir.

İnsan türünün gen havuzu, son derece homojen olsa da, insanların kolonileştirdiği ekosistemler büyük bir çeşitlilik gösterdiğinden ve ırklararası evliliği engelleyen tabular sürdüğünden, hâlâ değişkendir. Ne var ki, insanların gen havuzunda kalan heterojenlik, yalnızca dış görünümümüzü etkiler, bazı istisnalar olmakla birlikte uyarlanabilirlik değeri çok azdır. Bu istisnalara örnek verilebilir: Ortaçağda Kuzey Avrupa'da yetişkin insanların çiğ sütü hazmetmesini mümkün kılan bir enzime ait bir gen şifresi vardı. Ama bu gen başka yerlerde, örneğin Çin'de ya da İslam dünyasının insanlarında gö-

19. Howard Pattee, "The Problem of Biological Hierarchy", *Towards a Theoretical Biology* içinde, y.h. C. H. Waddington (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1968).

20. Bilim felsefecisi Elliot Sober'ın da dediği gibi, doğal hayvan popülasyonları aslında değişkendir: "Tektiplik... biraz iş ister. Doğal Seçilim, çeşitliliği *yok edebilecek* bir mekanizmadır. Çünkü işleyebilmesi için (uygunluk açısından) çeşitlilik gerekir. Fakat bir seçilim süreci başladığında, işleyişinin sürmesi için gerekli koşulları da yavaş yavaş yıkmaya başlar. Seçilim, uygunluk açısından çeşitliliği ortadan kaldırır ve böylece kendini durma noktasına getirir." (Elliot Sober, *The Nature of Selection: Evolutionary Theory in Philosophical Focus* [Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1987], s. 159.)

rülmüyordu; dolayısıyla sütün hazmedilmesi için işlenmesi kültürü (peynire ya da yoğurda dönüştürülmesi) gelişmişti. Akdeniz bölgesinde bir ölçüde görülen, ama daha sıklıkla Afrika'nın batı sahillerinde rastlanan bir gen, onu taşıyan insanların sıtma asalakları tarafından "hazmedilme"ye direnmesini sağlıyordu.[21]

İnsani niteliklerin birçoğu, tek bir gen tarafından belirlenmez elbette. Örneğin deri rengi birkaç gen (ya da daha teknik bir deyişle, bir kromozomda aynı konum için bulunan farklı genler, yani allel çiftleri) tarafından belirlenir. Daha da önemlisi, insan topluluklarının tamamında ortak olmayan genlerin birçoğu kelimenin tam anlamıyla yüzeysel nitelikleri belirler: Deri rengi, saç şekli, vücut şekli ve boy gibi. Bu niteliklerin uyarlanabilme açısından kısmen önemi olsa da, bu heterojen "dış kabuğun" asıl önemi bizim onu kültürel farklılıkların ve ırksal örneklemenin temeli olarak kullanmamızdır. Bir bütün olarak insan vücudunun genetik bileşimine ilişkin gerçekten nesnel (Sosyal Darvincilerin ve soyarıtımcılarının bize sunduğu nesnellik karikatürlerine kıyasla nesnel) bir analiz, genetik bakımdan çarpıcı bir homojenliği ortaya koyar. İşin ilginç yanı şudur ki, belli bir ırkın bireyleri arasındaki genetik farklılıklar, ırklar arasındaki genetik farklılıklardan daha fazladır:

> Bütün genetik varyasyonların yüzde 85'i, bir ulusun ya da kabilenin bireyleri arasında gözlenir... Geri kalan kısım, belli bir ırktaki uluslar arasındaki varyasyonlar ve bir büyük ırkla diğeri arasındaki varyasyonlar arasında eşit olarak bölünmüştür. Meseleyi daha açık ifade edecek olursak, büyük bir felaketin ardından yalnızca Afrikalılar sağ kalırsa, insan türü, toplam genetik varyasyonlarının yüzde 93'ünü korumuş olacaktır, ama türün tamamının deri rengi koyu olacaktır. Felaket daha da büyük olur, sadece Afrika'nın güney ucundaki Xhosa halkı sağ kalırsa, insan türü genetik varyasyonlarının yüzde 80'ini koruyor olacaktır.[22]

"Dış kabuğu" tanımlayan genler (ve ayrıca sıtmaya direnmek ya da çiğ sütü hazmetmek gibi biyolojik bakımdan önemli işlevleri gerçekleştiren az sayıda gen) zaman içinde evrimleşmiştir, ki bu da in-

21. William H. Durham, *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity* (Stanford, California: Stanford University Press, 1991), 3. ve 6. bölümler.

22. Richard Lewontin, *Human Diversity* (Scientific American Books, 1982), s. 123.

sanın gen havuzunun hâlâ değişmekte olduğunun bir kanıtıdır. Fakat bu tür bir değişim ("jeolojik" bakımdan yavaş değişim), insanın gen havuzunun dinamiklerinde merkezi bir rol oynamamıştır. Bu onur, fiilen birbirinden ayrı nüfusları karıştıran büyük göç hareketlerine aittir. Örneğin ortaçağda kan gruplarının dağılımı, doğal ya da kültürel seçilimden çok, antik devirlerdeki göçlerin ürünü olmuştur.[23] Genetik açıdan bakıldığında, insanların göç etme sebepleri (örneğin açlık), göçlerin yarattığı etkiler kadar önemli değildir: Yerel bir gen havuzundan diğerine DNA aktarımının heterojenleştirici ya da homojenleştirici etkilerinden bahsediyoruz. "Göç, genetikle ilgisi en çok olan meseledir. Bugün en büyük etkiyi yaratan evrim mekanizmasının aracı olmuştur, yerleşik gen havuzlarına yeni genlerin dahil olmasını sağlamıştır, nüfus içi farklılıkları güçlendirmiş, nüfuslararası farklılıkları azaltmıştır."[24]

İnsanların göçü, daha önceden boş olan bir yere hareket etme niteliği taşımadığında, başka insanlara ait toprakların işgal edilmesi anlamına gelir. Göçlerin yerel gen havuzuna etkileri bakımından, yerel nüfusun kökünün kazındığı (bir gen havuzunun yerini diğerinin aldığı) durumlar ile yerlilerin itaate zorlandığı, işgücü olarak kullanıldığı durumlar arasında bir ayrıma gidebiliriz. İkinci durumda gruplar bir arada yaşamışlar, bu da bir havuzu diğerinden ayıran toplumsal engellere karşın genlerin küçük bir bölümünün bir gruptan diğerine geçişini mümkün kılmıştır. Bu genetik alışveriş genellikle işgalcinin havuzundan, işgal edilenin havuzuna doğru gerçekleşmiştir.[25]

Avrupa gen havuzlarının kompozisyonunun şekillenmesinde birkaç işgal önemli rol oynamıştır. Luigi Cavalli Sforza, günümüz Avrupası'nda genetik malzemelerin dağılımında, bazı bileşenlerin, Ortadoğu'yu merkez alan neredeyse dairesel bir örüntü izlediğini keşfetmişti. Bu dairesel örüntüyü seçilim baskılarının ortaya çıkarmış olabileceği varsayımını geçersiz kıldıktan sonra (göründüğü kadarıyla bunun kendiliğinden gerçekleşmesi için yeterince zaman yok-

23. *A.g.y.*, s. 115-7.

24. D. F. Roberts, "Migration in the Recent Past: Societies with Records", *Biological Aspects of Human Migration* içinde, y.h. C. G. N. Mascie-Taylor ve G. W. Lasker (Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1988), s. 67.

25. Kenneth M. Weiss, "In Search of Times Past: Gene Flow and Invasion in the Generation of Human Diversity", *a.g.y.* içinde, s. 148.

tur), bu örüntünün antik devirlerdeki bir işgalle, Bereketli Hilal'de doğmuş olan tarımı, o dönemde avcı-toplayıcı toplulukların yaşadığı Avrupa kıtasına getiren bir işgalle oluştuğu sonucuna varmıştı. Yakın dönemde yapılan araştırmalar, tarımın özünde avcılık ve toplayıcılıktan üstün olduğu, dolayısıyla *fikirlerin yayılmasıyla* tarımın da yayıldığı yönünde uzun zamandır yaygın biçimde savunulan inancı yalanlamaktadır.[26] Yiyecek elde etmenin eski yolu da, yenisi kadar verimliydi; dolayısıyla tarım, Avrupa nüfusu içinde özündeki üstünlükten dolayı yaygınlaşmış değildi; aksine bazı yerel nüfusların işgal edilmesi ve yer değiştirmesi yeni ekonomik sistemin Avrupa çapında yayılmasında kilit rol oynadı. Bununla birlikte Sforza'nın bilgisayar simülasyonlarına göre, dairesel bir örüntünün ortaya çıkması için, geride kalan avcı-toplayıcıların gerek evlilikler, gerek yeni teknolojinin benimsenmesi yoluyla kültürel etkilere maruz kalmış olduğunu da hesaba katmamız gerekir.

Kültürün bağlayıcılık ve normatiflikten en uzak yönleri zihinlerden zihinlere (kültürden kültüre) serbestçe dolaşsa da, bir toplum açısından daha merkezi olan başka yönleri, öyle görünüyor ki genlerle birlikte göç etmiştir. Sforza'ya göre, diller işgal yoluyla yayılan kültürel malzemelere verilebilecek iyi bir örnektir. Dilsel normlar (tek tek kelimeler dışında) bir kültürden diğerine kolayca geçmez, dolayısıyla yerel dilleri konuşanları öldürmek, yabancı normları benimseterek yerel dilleri değiştirmekten daha kolaydır. Ortaçağ Avrupası'nın gen havuzunun bir bölümünün kaynağında da, Hint-Avrupalı işgalciler vardı. Kıtaya genetik ve dilsel malzeme getiren bu işgalciler, birçok yerel topluluğu ve dili de ortadan kaldırmışlardı.

26. Luigi Cavalli Sforza, "Diffusion of Culture and Genes", *Issues in Biological Anthropology* içinde, y.h. B. J. Williams (Malibu, California: Undena, 1986), s. 13-4. Antropolojide açıklayıcı paradigmalar olarak "fikirlerin yayılması" ile "bedenlerin ve kültürün göçü" arasındaki rekabete dair genel meseleyle ilgili olarak bkz. William Y. Adams, "On Migration and Diffusion as Rival Paradigms", *Diffusion and Migration: Their Roles in Cultural Development* içinde, y.h. P. G. Duke, J. Ebert, G. Langeman ve A. P. Buchner (Calgary: University of Calgary, 1978), s. 1-5. Bu sorular aşağıda eleştirdiğim "kültürel görelilik" meselesiyle (özellikle de modern klişe versiyonu "her şey toplumsal olarak inşa edilmiştir"le) ilgilidir. Yanlış bir tutumla, bütün biyolojik meseleleri değerlendirme sahasından uzaklaştıran aynı antropologlar, "yayılmacılığı"n tek geçerli açıklama olmasını da teşvik etmişlerdir. Bkz. aşağıda 96. not.

Ortaçağ Avrupası'nın gen havuzları, farklı havuzların yan yana varolmasından (ve havuzlar arasındaki gen akışlarından) da etkilenmiştir. (Roma İmparatorluğu'nun genişlemesi ve geri çekilmesi, Latin ve Germen havuzları arasındaki gen akışları, Moğol ve Arap istilalarıyla gelen genler ve Yahudi Diyasporasıyla yayılan genler bu kategoriye aittir.)[27] Bu gen akışının yoğunluğu ve biçimi kültürel kurumlardan da etkilenmişti: Evliliklerin ne ölçüde grup dışından gerçekleştiğinden (egzogami oranı) ya da gelinle damadın geldiği yerler arasındaki uzaklıktan (örneğin kentlilerin evliliklerinde bu mesafeler kırsal kesime göre daha büyüktü).[28] Binyıl boyunca Avrupa çapında yaşanan göç örüntüleri sonucunda ortaya çıkan, bugün "ırklar" dediğimiz oluşumlar bu homojenleştirici gen akışlarının bir sonucudur ve ırksal gruplar da sadece "dış kabukları"yla birbirinden ayrılır:

> Büyük bir ırk bilincine sahip olan Britanyalılar, aslında Bronz Çağı'ndaki Beaker halkıyla, MÖ birinci binyıldaki Hint-Avrupalı Keltlerin ve MS birinci binyılda Angılların, Saksonların, Jütlerin ve Piktlerin, son olarak da Vikinglerin ve onların sonradan görme torunları Normanların bir karışımıdır... [Dolayısıyla], öyle kararlı, saf ırkların bulunduğu, bunların bugün modern kültürün etkisiyle karışma tehlikesi altında olduğu düşüncesi saçmalıktan başka bir şey değildir. Evet, coğrafyaları ve kültürleri dolayımıyla komşularından biyolojik olarak yalıtılmış, örneğin Ituri Ormanı'nın pigmeleri gibi, endogam gruplar olabilir, ama bunlar nadirdir ve hiçbir koşulda mükemmel ölçüde yalıtılmış değillerdir.[29]

Göçün kent dinamikleri açısından oynadığı başka bir rol daha vardır ki, kentlerin gen havuzunun kompozisyonundan ziyade kentlerin yaşamsal süreçlerini etkiler. Ortaçağ kasabaları, hatta 19. yüzyıla dek bütün kentler, kendi kendilerini üreten oluşumlar değillerdi. Yani kırsal kesimden gelen biyokütle akışını, surları içinde birikmiş genlerle birleştirerek nüfuslarını yeniden üretmeleri söz konusu değildi. Kent merkezlerinde ölüm oranları yüzyıllarca, doğum oranlarını geride bırakan bir seviyede seyretmişti (özellikle de yenidoğan ölümlerine sık rastlanıyordu ve yoksul kesimlerde de ölüm oranı yüksekti), dolayısıyla kentler her zaman kırsal kesimden göçe ihti-

27. Weiss, "In Search of Times Past", s. 149.
28. Roberts, "Migration in the Recent Past", s. 62.
29. Lewontin, *Human Diversity*, s. 113.

yaç duymuştu. Örneğin 16. yüzyılda Londra'nın kırsal kesimden yılda 5 bin kişinin göçüne ihtiyacı vardı.[30] Ve tabii, bu göçmenlerin çoğu yoksul olduğu için, (özellikle çocuklarının) ölüm oranları da kent surlarını aşar aşmaz yükseliyordu. Kentlere "ölüm tuzağı" denmesinin bir sebebi de buydu. "Ama kasabalar, özellikle de küçük merkezi yerler (limanların, sanayileşmenin ilk evrelerini yaşayan kentlerin ya da büyük başkentlerin tersine) hiçbir şekilde ölüm tuzakları değildi... Normal zamanlarda ölüm oranlarının kilit bir bileşeni olan yenidoğan ölümlerinin, kırsal bölgelerle pazar kurulan küçük kasabalarda hemen hemen aynı düzeyde seyrettiği hesaplanmıştı: Bu bölgelerde 0-5 yaş grubundaki çocukların yüzde 25-33'ü ölüyordu, büyük kentlerdeyse bu oran yüzde 40-50 düzeyinde seyrediyordu."[31]

On dokuzuncu yüzyılda su arıtma hizmetlerinin gelişmesi (ve başka alanlardaki arıtma politikaları) ve insanlarla mikroorganizmaların birbirlerine uyum sağlamasıyla, bu eğilim tersine dönmeye başladı ve kentlerde doğum oranları ölüm oranlarını aştı. Ama bundan önce, kentler besin akışı için olduğu gibi gen akışı için de kırsal bölgelere bağımlıydı (aslında bu durum birçok yerde daha sonraları da sürdü). Kırsal gen havuzlarından gelen genetik malzeme kentin gen havuzuna (yani haklarını ve yükümlülüklerini sonraki kuşaklara aktarabilecek olan meşru kentlilerin genlerine) serbestçe karışmıyordu elbette. Daha ziyade iki havuz yan yana bulunuyor ve karşılıklı olarak küçük çaplı gen akışları yaşanıyordu. Örneğin kentli olmanın yaygın bir yolu, kentlilerden birinin kızıyla evlenmekti (böylece dışarlıklı genler kentin gen havuzuna katılıyordu); kentlilerin genleri de meşru olmayan yollarla göçmen nüfusun havuzuna karışıyordu tabii.

Bütün bunlar bizi kent merkezlerinin nasıl bir toplumsal yapısı olduğu sorusuna getiriyor. Buraya dek kentsel ekosistemleri kısaltılmış besin zincirlerinin bütün enerjiyi zirveye doğru yönelttiği piramitler olarak tanımladık, ama toplumsal sınıfların varlığı zirvenin kendisinin de hiyerarşik bir yapısı olduğu anlamına geliyor; yani zir-

30. Barry Bogin, "Rural-to-Urban Migration", Mascie Taylor ve Lasker, *Biological Aspects of Human Migration* içinde, s. 93.

31. Paul M. Hohenberg ve Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985), s. 89.

ve de hiyerarşik olarak sıralanan birkaç *nişe* bölünmüştür. *Niş*, ekoloji alanında çalışanların belli bir türün bir besin ağındaki konumunu belirtmek için kullandığı terimdir. Türün besin aramak ve elde etmek için kullandığı enerjinin yanı sıra, yem olmaktan kurtulmak için harcadığı enerjiyi de dikkate alır. Türlerin her biri, bu iki görevi kendine özgü biçimlerde yerine getirir ve bu davranışsal, psikolojik uyarlanmalar onun "işi"ni ya da bir ekosistemdeki *niş*'ini belirler. Ekoloji alanında çalışmalar yürüten Paul Colinvaux, farklı toplumsal sınıfların, farklı besin tiplerine (ve farklı enerji kaynaklarına) erişim konusunda eşit düzeyde olmadıklarından, *toplumsal nişler* olarak tanımlanabileceklerini öne sürmüştür.[32] Örneğin ortaçağda birçok köylü ekmek, yulaf lapası, ot kökleri ve pişirilmiş köklerden oluşan tekdüze öğünlerle beslenirdi. Colinvaux'nun terminolojisine göre çok dar bir nişleri vardı. Öte yandan feodal de olsalar, kentli de olsalar elitlerin daha büyük bir çeşitlilik gösteren besinlere, büyük miktarlarda ete ve lüks malzemelere (örneğin baharatlara) erişimi vardır. Onların nişleri çok geniştir. Ama gerçekte işler elbette çok karmaşıktı ve zaman içinde de değişiklik gösterdi.

Fakat Colinvaux'nun dikkat çektiği genel nokta, tarihsel ayrıntılardaki değişikliklerden bağımsız olarak geçerli görünmektedir. Colinvaux, vahşi hayvanların üremelerinin zamanlamasını ve yavrularının sayısını (yani üreme mevsimini ve kuluçka boyutlarını) ellerindeki kaynaklara göre ayarlamak zorunda olduğunu hatırlatarak çoğu insan için de aynı şeyin geçerli olduğunu savunur. Özellikle de nişin genişliği ile çocuk sayısı arasında yakın bir ilişki bulunduğunu öne sürer. Köylüler, özellikle de kentlerdeki yoksullar, zorlu fakat ucuz, dar bir nişte yaşamaktadırlar, dolayısıyla üremeleriyle ilgili "hesapları" sonucunda birçok çocuğa güçlerinin yetebileceği sonucuna varırlar. Öte yandan, geniş nişli çocuklar yetiştirmeyi isteyen zengin sınıflarsa, ancak birkaç çocuğa güçlerinin yetebileceğini "hesaplamışlardır".[33]

32. Paul Colinvaux, *The Fates of Nations: A Biological Theory of History* (New York: Simon and Schuster, 1980), s. 70. Burada Colinvaux'nun görüşlerinden bir kısmını benimsedim (örneğin toplumsal nişler teorisini), ama son derece determinist olan bakış açısını hiçbir biçimde tümüyle benimsemiş değilim. Colinvaux, insanın tarihi üzerinde etkili olan güçler çeşitliliğini, birkaç ekolojik belirleyiciye indirgeme girişiminde bulunuyor ve bu da teorisini yoksullaştırıyor.

Bu minvaldeki tezler, "demografik geçiş" olarak bilinen nüfus fenomenine denk düşer: "Demografik geçiş" fenomeni şöyle ifade edilebilir: bir toplum ne kadar kentlileşirse, doğurganlık oranı da o denli düşük olur. *Genel* bir istatistiki fenomen olarak bu geçişin başlangıcı 19. yüzyıl sonlarıdır, fakat Batı'daki (Cenova ve Venedik'teki) zengin sınıfların üremelerini bundan çok önceleri kısıtladığı yönünde bazı bulgular vardır. "Bu noktada tablo çok belirsiz ve karmaşık olsa da, ilk olarak kent sakinleri evlilikte ailenin büyüklüğünü kısıtlamış, istenen aile boyutlarını ekonomik koşullara göre şekillendirmişlerdir; böyle bir kısıtlamanın ilk olarak kentlerde çok sayıda insan tarafından paylaşıldığı görülmüştür."[34] Colinvaux'nun modelinin daha gerçekçi bir görünüm kazanması için, tabloya pek çok başka etkenin eklenmesi gerekir. Sanayileşme öncesi kentsel ortama özgü belirsizlik, özellikle de yenidoğan ölüm oranlarının yüksek olması, tatmin edici aile büyüklüğünün ne olduğunu hesaplamayı dahi güçleştiriyordu. İnsanlar, açlık ve hastalıklarla gelecek ölümleri düşünerek fazladan çocuk yapıyorlardı. Çiftçiler ayrıca aileye ekonomik katkıları olur diye fazladan çocuk yapıyordu. Ayrıca nüfusu kontrol altında tutan kolektif mekanizmalar vardı:

> Sanayileşme öncesi dönemde Batı Avrupa'nın çarpıcı ve tuhaf bir niteliği vardı. Nüfus, toprağın bol olduğu ortamlarda artma eğilimindeydi, ama artış oranı her zaman ılımlı düzeyde kalıyordu. Başka toplumlara nazaran daha düşük düzeyde seyreden doğurganlık oranları, doğumları engelleyici önlemlerin varlığına işaret eder. Bu önlemler bireysel değil, cemaatsel bir nitelik taşıyordu. Üstelik Avrupa'da doğurganlığın toplumsal düzeyde kontrolünü sağlayan bir sistemin varlığından söz etmemize elverecek düzeye varıyordu bu önlemler. Batı Avrupa'daki en yaygın kontrol mekanizması, evlilik için bazı sosyoekonomik koşullar getirmekti: Damadın lonca üyesi ya da bir mülkün kiracısı olması, gelinin de makul bir çeyiz getirmesi koşulu aranıyordu. Sonuçta insanlar geç evlenmek zorunda kalıyordu ve birçoğu da bağımsız bir konuma eremedikleri için ömürleri boyunca bekâr kalıyorlardı.[35]

Ortaçağ toplumunda kadınların rollerinin değişmesi de, Colinvaux'nun modeline eklenmesi gereken başka bir etkendir. Modern dönemlerdeki demografik geçişle ilgili olarak yakın zamanda ya-

33. *A.g.y.*, s. 39-44.
34. Hohenberg ve Lees, *The Making of Urban Europe*, s. 86-97.
35. *A.g.y.*, s. 79-80.

pılan çalışmalar, Üçüncü Dünya'da bu çatallanmanın başlamasında kadınların nişlerinin genişlemesinin de en az sanayileşme kadar önemli olduğunu göstermektedir. Kadınların eğitime, doğum kontrolü yöntemlerine ve işe erişebilmeleri (yani o dar "doğuran" nişinin ötesinde bir genişlemeyi sağlayan her şey) ve aile planlama sürecinde karar alma güçlerinin artması, demografik geçişin önkoşuludur.[36] Kadınlar dar nişler içinde kalmaya zorlandıkları ölçüde, toplumsal cinsiyet ayrımları, sınıf ya da kast ayrımlarına daha fazla benzer. Yani üreme katmanları nispeten küçük çapta hiyerarşik yapılardır, çünkü aile hiyerarşileri sosyoekonomik hiyerarşilerin içine gömülmüştür.

Önceki bölümde, hiyerarşi inşasının iki ayrı işlemle oluştuğuna dikkat çekmiştik: Ayıklama süreciyle gerçekleştirilen bir homojenleştirme, ardından kuralların hukuki, dini ve başka formel düzenlemelere dökülmesiyle gerçekleşen pekiştirme. Bahsettiğimiz sıralamayı katı bir biçimde izleyen bir süreç değil bu elbette: Pratikte, bir kural yerleştikten sonra bile, yeni ayıklama mekanizmaları işler; düzenlemeye tabi tutulmuş rutinlerin yanı sıra, hatta onlara karşı çalışmayı sürdürür. Üretken nişler (ya da katmanlar), böyle bir hiyerarşi-inşa sürecinin sonucu olarak görülebilir. Baştaki homojenleşme, biyolojik altkatmanın sağladığı malzemelerle gerçekleştirilir. Basitçe genetik olarak belirlenmiş bazı özellikler (örneğin çiğ sütü hazmedebilme, sıtmaya direnç gösterebilme), keskin ikilikler (bir birey bu niteliklere ya sahiptir ya da değildir) olarak varolurlar, birçok genin (ya da allel çiftlerinin) etkileşimiyle belirlenen özelliklerse az çok süreklilik gösteren bir istatistiki dağılım oluşturur. Çocuk doğurma yetisine sahip olmak ilk tiptendir, ikincil cinsel özellikler (toplumsal cinsiyet rollerini tanımlamak için kullanılanlar) ikinci tiptendir. Buna bağlı olarak genetik malzemeler, önemli bir kategori olan ikincil cinsel özelliklere ilişkin iki belirsiz dağılım (biri erkekler, diğerleri de kadınlar için) yaratır; ama bu *dağılımların örtüştükleri bir alan* da vardır.[37]

36. Bryant Robey, Shea O. Rustein ve Leo Morris, "The Fertility Decline in Developing Countries", *Scientific American* 269.6 (Aralık 1993), s. 60.

37. Michele Wilson ve Frances A. Boudreau, "The Sociological Perspective", *Sex Roles and Social Patterns* içinde, y.h. Frances A. Boudreau, Roger S. Sennott ve Michele Wilson (New York: Praeger, 1986), s. 8.

Bu örtüşen belirsiz dağılım kümelerini, "rasyonalite" ya da "duygusallık" gibi şeyleştirilmiş özlerin keskin bir ikilik gösterdiği kültürel cinsiyet tanımlarıyla kıyasladığımızda, bir homojenleştirme işleminin gerçekleştiğinden emin olabiliriz. Örneğin kadınlar, savaşma (hatta kendini savunma) becerilerinden geleneksel olarak uzak tutulmuştur. Doğurmak, çocuklara bakmak gibi biyolojik açıdan hayati işlevlerle (öğüterek, ıslatarak, pişirerek, mayalandırarak biyokütleyi yenebilir hale getirmek) karşılaştırıldığında savaşmak o kadar önemli görünmeyebilir, en azından devletlerin yönetimindeki fetih savaşlarından ganimetlerle dönülmesi öncesinde durum böyledir. Fakat savaşma becerileri kritik önemdeydi; bu becerilerin kullanılması insanların prestij ve statü kaynağı olan belli rollere (savaşçı rolüne) erişmesini sağlıyordu. Fiziksel güçleri bakımından hemcinslerinin oluşturduğu grupta en üst kesimde yer alan kadınlar, erkekler grubunun en alt kesiminde yer alan erkeklerden daha üstün savaşçılar olabilecekleri halde, "genetik olarak" savaşçı olma potansiyeliyle donanmış olan bu kadınlar bu saygın rolden dışlanmışlardır.[38] Ayrıca fiziksel güç eğitimle artırılabileceğinden, bu dışlama, örtüşme alanının *yapay olarak* daraltıldığı anlamına gelir:

> Biyoloji, toplumsal ayrımlar yoluyla biyolojiyi besleyebilir: Ortalama (ama yalnızca ortalama) bir kadın hormonal sebepler yüzünden, erkeğe kıyasla daha farklı bir kas ve yağ oranına sahiptir, bu da ortalama kadının (ama yalnızca ortalama) nesnelere biraz daha az fiziksel güç uygulayabilmesi sonucunu doğurmuştur. Erkeklerle kadınlar arasındaki işbölümünün ve genç yaşlardaki eğitim, faaliyetler ve tavırlar konusundaki ayrımın da bu küçük farklılığın büyütülmesinde hatırı sayılır bir etkisi olur; böylece kadınlar, gelişme dönemlerinde fiziksel olarak erkeklerden daha zayıf hale gelir, fakat hormonlara atfedilebilecek olanın çok ötesinde bir farklılıktır bu.[39]

Tarihçi Edith Ennen'in göstermiş olduğu gibi, ortaçağ Avrupası'nda kadınların savaşçı rolünden dışlanmasıyla, çağlardır süregelen "muhafızlık" işlevi, yalnızca babanın ya da ataerkil ailenin baş-

38. Marvin Harris, *Cannibals and Kings* (New York: Vintage, 1991), 6. bölüm. Bu teorinin, üretken katmanların kökenine ilişkin tek ya da en iyi teori olduğunu söylediğim sanılmasın. Fakat, burada seçtiğim konuyla (ortaçağ kentleri) en yakından ilgili teori budur, çünkü muhafızlık işlevinin gerisindeki şey tam da savaşçı rollerinden dışlanma meselesidir.

39. Lewontin, *Human Diversity*, s. 109.

ka bir erkek üyesinin alanı olarak korunmuştur. Bir anlamda bu kurumun (ve ilgili başka kurumların) işlevi, kısırlık, sadakatsizlik ve çocuğun velayetiyle ilgili asimetrik düzenlemeler yoluyla gen akışlarını kontrol etmekti. Fakat üretken katmanları durağan oluşumlar gibi düşünmeyip onları tanımlayan sınırların dinamiklerine odaklanmak önemlidir. Ennen ortaçağda kadınların rollerinin sınırlarında meydana gelen değişikliklerle ilgili olarak şöyle diyor:

> Ortaçağda kadınların tarihinde sabitler ve değişkenler vardır – ve değişkenlerde de kalıcılıklar gözlenir. En güçlü sabit şudur: Zengin bir mirasçı olarak kadın, halefleri ve varisleri doğuran kişi olarak kadın. Bu durum krallar için olduğu kadar köylüler için de, soylular için olduğu kadar kentliler için de geçerlidir. Mertebe ne kadar yüksek olursa, bu "işlev" de o kadar önemli olur; yani doğurgan ve gebe kadının Frank *leglerinin* [Alman aşiret yasaları] diyet düzenlemeleri uyarınca parasal bakımdan değeri artar. Hanedanın ayakta kalması ona bağlıdır.[40]

Ennen başka sabitlere de dikkat çeker, hepsinden önemlisi de, muhafızlık işlevinin korunması üzerinde durur. Ama Ennen aynı zamanda, kent hayatının ilerlemesiyle ve (Kuzey Avrupa'da) Alman aşiret yasalarının yerini Hıristiyan yasalarının almasıyla kadınların nişlerinin hatırı sayılır ölçüde genişlediğini de gözlemlemiştir. Birinci binyılda, damatla gelinin muhafızı arasında bir evlilik sözleşmesi yapılıyordu; 1030 yılına gelindiğindeyse İngiltere'de kadının rızası istenmeye başladı. 12. yüzyıla gelindiğinde, evliliğin evlenecek tarafların rızasıyla gerçekleşmesi hukuki bir ilke olarak yerleşti ve zorla evlendirme en azından teoride yasaklandı.[41] Tabii birçok durumda kızların kiminle evleneceği hâlâ ailevi kararlarla belirleniyordu, çünkü avantajlı evlilikler yapmak bir ailenin toplumsal olarak yükselmesinin birkaç yolundan biriydi, fakat ortaçağda bazı kadınlar kocalarını seçme konusunda da bir nebze özgürlük kazanmıştı.

Ortaçağ kentlerinde kadınların nişleri çok çeşitli biçimlerde genişlemişti. Kadınlar nispeten daha fazla ticari bağımsızlık kazanmışlardı (aslına bakarsanız ortaçağın sonlarıyla kıyaslandığında 19. yüzyılda kadınlar ticaretten daha katı bir biçimde dışlanıyordu),[42]

40. Edith Ennen, *The Medieval Woman* (Oxford, İngiltere: Basil Blackwell, 1989), s. 267.

41. *A.g.y.*, s. 36. 42. *A.g.y.*, s. 279.

üstelik eş ve kızlarla ilgili miras hukukunun yanı sıra anneye ait mülklerle ilgili yasalardaki değişikliklerden de yararlanıyorlardı. Erkekler ve kadınlar, siyasi katılım bakımından eşit olmamalarına rağmen, yurttaşlık hakları bakımından da eşit konuma gelmişlerdi:

Böylelikle [hukuki konumlarının ve miras haklarının iyileşmesiyle] kadınlar, bir tür medeni özgürlük kazandılar. Birçok medeni kanunda, örneğin 1186'dan kalma Bremen ve 1209'dan kalma Stade kanunlarında, kentte belediye hukuku çerçevesinde makul bir süre yaşayan herkesin özgür olduğunu belirten önemli maddede karıkoca açıkça zikrediliyordu. Kadınlar yurttaşlık andı içiyorlardı ve yurttaş kayıtlarına giriyorlardı. Kadının, kocasının yurttaşlık haklarındaki payı, kocasının ölümünden sonra da sürüyordu... Fakat kaynaklar, bu özgürlüklerin kazanılmasında kadınların bir rol oynadığından bahsetmiyor, bu özgürlükler için mücadele edenler de modern anlamıyla kadının özgürleştirilmesi için mücadele etmiyorlardı. Ortaçağdaki kavrayış, kişisel bir özgürlük alanı mefhumuna dayanmıyordu; tüzel bir çerçevede düşünülüyordu ve peşinde koşulan şey bir bütün olarak yurttaşların, kent cemaatinin özgürlüğüydü.[43]

Ortaçağ Avrupası'nda kentler, yalıtılmış ekosistemlerdi (ısı adaları ve besin-ağı adalarıydı), ama surları onları kültürel anlamda da adalaştırmıştı. Bu kentler belli ayrıcalıkların kullanılabileceği, eski feodal kısıtlamaların gevşetilebileceği, yeni nişlerin (örneğin orta sınıfın) yaratılabileceği yerler haline gelmişti. Bir toprağa ve onun beyine bağlı olan serflerin tersine, kentli yurttaşların bireysel yükümlülükleri yoktu; bir bütün olarak kentlerin piskoposlara, kontlara ya da krallara karşı vazifeleri vardı sadece. Kentlerin özerkliği bir yerden diğerine farklılık gösteriyordu ve surlar içinde yavaş yavaş biriken kurumsal normlar ve kurallara yansıtılma eğilimindeydi. Belli bir oturma süresinin ardından kaçak bir serf kent tarafından kabul edilirse, bu kurumsal normlar serfin lorda karşı yükümlülüklerinin yerini alıyordu; ortaçağ kentini "eski bağları basbayağı koparan bir makine" haline getiren şey de buydu.[44] Kırsal kesimden göçenlerin

43. *A.g.y.*, s. 101.

44. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 410. Yalnızca kentlerin sınıf yapısını etkilediği söylenemez, sınıf yapısı da kentleşmeyi etkilemiştir. Braudel de buna şöyle işaret eder: "Hem Hindistan'daki, hem de Çin'deki toplumsal yapılar kenti reddetmiş, bu yüzden de kent için şekillendirilemeyecek, kolay kolay işlenemez ve standart altı bir malzeme oluşturmuşlardır adeta. Dolayısıyla kentler buralarda bağımsızlığını kazanamadıysa bunun tek sebebi, mandarinlerin saldırıları ya

hemen başka piramitsel yapıların içine çekilmediği anlamına gelmiyor bu elbette. Braudel'in deyişiyle, "toprağından kopup kente gelen köylü, hemen başka bir adam oluyordu. Özgürdü – daha doğrusu, bildiği ve nefret ettiği bir köleliği, önceden nereye varacağını pek düşünmediği bir başka kölelik için terk etmişti."[45]

On üçüncü yüzyılın sonlarında zirve noktasına çıkan kentsel yoğunlaşma, bu tür kaçışlar için birçok fırsat yaratmıştı. 1050'de kaçak bir köylünün gidecek hiçbir yeri yoktu, çünkü kasabalar birbirine birkaç günlük uzaklıktaydı, ama 1300'e gelindiğinde birçok kasaba arasında bir günlük yol vardı. Daha da önemlisi, 1050'de kasabaların çevresinde göç etmeyi engelleyen, girmenin tehlikeli olduğu ormanlar vardı. 1300'e gelindiğinde bu ormanlar kaybolmaya başlamıştı.[46] Fakat göç eden köylülerin işine gelen bu durum, kent merkezleri için potansiyel felaketler anlamına geliyordu. İki buçuk yüzyıl boyunca, kasabalar ve tedarik bölgeleri, içinde geliştikleri biyolojik ağ aleyhine genişlediler. Ekosistem büyük ölçüde homojenleşmişti: Ormanların birçok bölümü açılmış, ya tarım arazisine çevrilmiş ya da kesilip yakıt veya inşaat malzemesi olarak kullanılmıştı. Bir yazarın dediği gibi, kentlerin genişlemesi kredi yoluyla sağlanmıştı, yani kıtanın doğal kaynakları ipotek edilmişti. 1300 sonrasında doğa ipoteğe el koydu ve Avrupa binyılın ilk ekolojik kriziyle karşı karşıya kaldı. 14. yüzyıl öncesinde kıtlıkların çoğu yerel düzeydeydi; dolayısıyla, tarımsal üretimi istenen sonucu vermeyen bölgeler civar bölgelerden biyokütle ithal edebiliyordu. Ama 1300 sonrasında genel kıtlıklar yaygınlaştı. En ciddi kıtlıklardan biri 1315'te yaşandı ve birkaç yıl sürdü.[47]

Dağların eteklerindeki ormanların yok edilmesi erozyona ve verimli toprakların kaybına yol açtı. Bu toprağın bir bölümü aşağı va-

da prensin tüccarlara ve sıradan vatandaşlara karşı zalimliği değildir. Toplum da bir tür indirgenemez sistem olarak gerçekten donmuş kalmıştır, önceki bir kristalleşme evresindedir. Hindistan'da kast sistemi bütün kentsel toplulukları otomatik olarak bölmüş ve parçalamıştır. Çin'de de sülale (gentes) kültü Batı'daki kentleri yaratanlara benzer bir karışıma –eski bağları basbayağı koparan bir makineye– karşı koymuştur" (s. 410).

45. *A.g.y.*, s. 403.

46. Charles R. Bowlus, "Ecological Crisis in Fourteenth-Century Europe", Bilsky, *Historical Ecology* içinde, s. 94.

47. *A.g.y.*, s. 96.

dilerde toplanıp oraların verimliliğini artırsa da, ormanların yok olması yüzünden sel felaketleri sıklaştı, bu da çok daha fazla toprak kaybını ve ürünlerin telef olmasını beraberinde getirdi. Örneğin Yukarı Ren Vadisi'nin bazı bölgelerinde bu yaşandı.[48] Orman kaynaklarının har vurup harman savrulmasının neden olduğu toprak kaybı, özellikle de sarp dağ eteklerinin tarım arazisine dönüşmesi, tarih boyunca kent merkezleri için bir tehdit oldu. Aslında bazı tarihçiler, kent hayatının Mısır'da ve Mezopotamya'da başladığı varsayımını ileri sürer. Temel dayanakları, oralarda toprağın düz olması, dolayısıyla erozyon ve toprak kayması yaşanmamasıdır. Başka kent medeniyetlerinden birçoğunun toprak kaybına uğramadan evvel, genlerini en fazla yetmiş kuşak boyunca aktarabildiğini hesaplamışlardır.[49] Erozyonu önleme yöntemleri (örneğin teraslama teknikleri) antik çağlarda, Fenikelilerden bu yana biliniyor olsa da, geçmişte birçok kent hiyerarşisi bu tür bilgileri uygulayamamıştır. Bu başarısızlık kısıtlandırılmış rasyonalitenin pratikteki kısıtlılığının bir örneği olduğu gibi, bazı madde ve enerji akışları "sosyalleştirilebilse" de (yani kültürel denetime tabi olsa da), birçoğunun *pratikte* bunun dışında kaldığının kanıtıdır.[50]

On dördüncü yüzyıldaki ekolojik kriz, ormanların yok edilmesinin yanında, kentlerin ve civarlarındaki bölgelerin ormanların yerine geçirdiği basitleştirilmiş (dolayısıyla esnek olmayan) ekosistemler üzerindeki olumsuz etkilerden de kaynaklanıyordu. İnsanlar, besin zincirlerini kısaltarak, beslenme döngüleri üzerinde kontrol sahibi olmuşlardı. Örneğin sığır yetiştiriciliğiyle ve belli tahılların üretimi el ele gidiyordu: Tahıllarla beslenen sığırın dışkısı gübre olarak sisteme yeniden sokuluyor, böylece döngü tamamlanıyordu. Döngülerin bu biçimde sıkılaşması kendi içinde iyiydi. Gerçekten de ekosistemler karmaşıklaştıkça beslenme döngülerini kendiliğinden kısaltırlar. Yağmur ormanları, ağaçların köklerindeki mikroflora ve mikrofauna sayesinde besinleri o kadar sıkı kullanırlar ki, topraktaki besinin büyük bölümü alınır. Bu yüzdendir ki yağmur ormanları-

48. *A.g.y.*, s. 89.

49. Vernon Hill Carter ve Tom Dale, *Top Soil and Civilization* (Norman: University of Oklahoma Press, 1974), s. 7-8.

50. *A.g.y.*, s. 138-45; ve J. Donald Hughes, *Ecology in Ancient Civilizations* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1975), s. 116-7.

nın yok edilmesi büyük bir ziyandır: Çünkü ormandan geride kalan toprağın büyük bölümü besinden yoksundur, kısırdır. Avrupa'daki ılıman iklim ormanlarıysa, besin döngülerini toprak üzerinden yürütür ve burada ormanların yok edilmesi sonrasında çok değerli, verimli topraklar ortaya çıkar. Ama Avrupalılar bu ekosistemin yerine, döngülerin kontrolünü kendi ellerine aldıklarında, sistem öngörülmemiş sıkıntılarla sekteye uğramaya başladı. Örneğin bazı tarımsal bölgelerde uzmanlaşmaya gidilip, sığırlar yemlenmeleri için yaylalara çıkarıldığında, gübre döngüsü bozuldu ve bu da toprağın verimliliğini kaybetmesine yol açtı.[51]

Ekosistemin toplumsal kontrol dışında kalan bileşenleri, örneğin iklim de ekolojik krizi derinleştirdi. Öyle görünüyor ki dünya çapındaki soğuma eğilimleri 14. ve 17. yüzyıllarda etkili olmuş gibi görünüyor. Braudel birbirinden çok uzaktaki medeniyetlerin (örneğin Avrupa ile Çin'in) bile hasadı etkileyen, dolayısıyla nüfusları kader ortağı kılan küresel iklim değişiklikleriyle birbirine bağlanmış olabileceğini belirtir. Uzakdoğu ve Uzakbatı'daki nüfus artışı ve azalması döngülerinin 18. yüzyıl öncesinde eşzamanlı geliştiğine dair bazı kanıtlar mevcuttur; Doğu ile Batı arasındaki ticari bağlantı yoğunluğunun görece düşük olduğu dikkate alınırsa, bu eşzamanlılığı açıklayacak kayıp halka küresel iklim ritimleri olabilir pekâlâ:

> On dördüncü yüzyılda Kuzey yarıkürede genel bir soğuma sürecine girildi. Buzullar fazlalaştı ve kışlar daha sert geçmeye başladı. Bir tarihçi, Vikinglerin Amerika yolculuğunun o dönemlerde tehlikeli buz kütleleri yüzünden kesildiği görüşündedir. Bir başkası, korkunç bir iklim felaketinin Avrupa kolonileşmesine en nihayet Grönland'da ket vurduğunu, donmuş toprakta geride kalanların cesetlerinin bulunmasının bunun kanıtı olduğunu savunur... Nitekim... 14. Louis'nin hükümranlığı dönemindeki "küçük buz çağı" da Güneş Kral'ı gölgede bırakan bir tirandı. Her şey onun ritmine uygun seyrediyordu: Avrupa'daki tahıl üretimi, Asya'daki pirinç tarlaları ve stepler... Bütün bunlar maddi hayatın akışlarına yeni bir anlam katıyor ve muhtemelen bu akışların eşzamanlılığını açıklıyor. Büyük buluşlardan, sanayi devri-

51. Bowlus, "Ecological Crisis in Fourteenth Century Europe", s. 96.
52. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 19.
53. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 103.
54. *A.g.y.*, s. 97. Burada McNeill şöyle diyor: "Hıristiyanlık çağının başlarına gelindiğinde, en az dört farklı medeni hastalık havuzunun bulunduğu sonucuna varabiliriz. Bu hastalık havuzları daha önceden onlara maruz kalmamış ya da bağı-

nından ya da ekonomilerin iç içe geçmesinden evvel, bütün insanlığın paylaştığı bir fiziksel ve biyolojik tarihin varolabileceğini gösteriyor.[52]

Kentsel ekosistemlerin, insan kültürlerinin hiyerarşik denetimine karşı koyan ve Doğu ile Batı'nın kaderlerini birleştiren bir başka bileşeni daha vardı: bulaşıcı hastalık. Daha önce de gördüğümüz gibi, Avrasya'nın her iki yakasında da bulunan kentsel ekosistemler, hayvan hastalıklarının insan hastalıklarına dönüştüğü, nüfusun bu hastalığı endemik kılacak, yani insan taşıyıcılarla az çok kararlı bir birlikte varoluş göstermesine yetecek kadar yoğun olduğu epidemiyolojik laboratuvarlardı. Ortaçağ Avrupası'nı etkileyen çocuk hastalıklarının birçoğu, bir ya da iki bin yıl öncesinde, klasik devirlerde ortaya çıkan dört ayrı laboratuvarda (Akdeniz, Ortadoğu, Hindistan, Çin) "üretilmişti". Örneğin çiçek hastalığı, muhtemelen Mezopotamya seferinden dönen askerlerce Roma İmparatorluğu'na getirilmişti.[53] Bu merkezlerin her biri, bir süre diğerlerinden ayrı geliştiyse de, aralarındaki ticaret (ya da savaşlar) yoğunlaştıkça birbirleriyle bağlantılı hale geldiler.[54]

İpek Yolu'nda sürekli gidip gelen uzun kervanlar ve Hint Okyanusu'ndaki yoğun deniz ticareti farklı hastalık havuzlarını birleştiren başlıca iletişim kanalları olarak görünüyor. Askeri güç, alışkanlıklar ve rutinleşmiş bir sistemle korunan bu kanallarda ipek ve başka malların yanı sıra mikroorganizmalar da seyahat ediyordu. Bundan bin yıl sonra Avrupa'da kentleşmenin hızlanması ve buna bağlı olarak ticaret için karada ve denizde düzenli rotaların yerleşmesi de daha küçük çapta benzer bir etki yarattı; Akdeniz sahilindeki kentlerle, kuzeydeki yeni kentleri tek bir hastalık havuzunda birleştirdi.[55] Kent sistemlerinin mikroskobik bileşeninin homojenleşmesi, yararlı bir etki doğurdu: Hastalık havuzları yalıtılmış kalsalardı, aralarındaki herhangi bir temas hızla yayılacak salgınlara yol açabilirdi.

şıklık geliştirmemiş topluluklara yayıldığında öldürücü olabilecek enfeksiyonlar içeriyordu. Bir havuzdan diğerine akışı başlatmak için gerekli olan tek şey, bir enfeksiyon zincirinin, nüfusun hastalığı daima ya da en azından bir iki mevsim taşıyabilecek kadar yoğun olduğu yeni bir zemine sıçramasını mümkün kılan tesadüfi iletişimdi... Eski Dünya ile Çin, Hindistan ve Akdeniz arasında seyahatler rutin, düzenli bir hal aldığında... bu hastalıkların homojenleşmesi imkânı da belirdi. Kanımca, bu koşula yakın bir şey MS 1. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkmıştır."

55. *A.g.y.*, s. 116.

Eklemek gerekir ki, kent nüfusları hastalıkların endemikleşmesi konusunda tek etken değillerdi. Vahşi hayvan popülasyonları da, mikrop kolonilerinin yuvasıydı ve bu hayvanlarla insanlar arasında gerçekleşen temaslar feci sonuçlar doğurabiliyordu. 1346'da Avrupa'yı vuran hıyarcıklı veba salgını da böyle ortaya çıkmıştı. Hastalığa sebep olan basil (Pasteurella pestis), Himalayalar'ın eteklerindeki fare ve pire nüfusu arasında endemik hale gelmişti. Moğol İmparatorluğu'nun yayılması, eski düşük yoğunluklu ticaret yollarının karmaşık bir kervansaraylar ağına dönüşerek Kuzey Avrasya steplerine kadar uzanması ve Çin ile Avrupa'yı birleştirmesi insanlar için de fareler için de yeni hastalık kanalları yarattı:

1331 ile 1346 arasında muhtemelen şöyle bir şey yaşandı: Salgın Asya'da ve Doğu Avrupa'da bir kervansaraydan diğerine, daha sonra da civardaki kentlere geçerken, otlaklarda yaşayan kemirgenlerin yeraltındaki "kentleri"nde de buna paralel bir hareketlilik ortaya çıktı. *Pasteurella pestis*, yer üstündeki insan-fare-pire topluluklarında istenmeyen, ölümcül bir misafir olarak varlığını sürdürdü, bağışıklık kazanma tepkilerinden ötürü ve taşıyıcılarının büyük bölümünün ölümüne sebep olduğundan dolayı kendine daimi bir barınak bulamadı. Fakat steplerdeki kemirgenlerin yuvalarında kendine daimi bir yuva buldu... Kara Ölüm'ün Avrupa'yı vurması, ancak iki koşulun sağlanmasıyla gerçekleşti. Öncelikle hıyarcıklı vebayı insanlara aktarabilecek pireler taşıyan kara sıçanlar, Avrupa kıtasının tamamına yayıldı. İkinci olarak da, Akdeniz'i Kuzey Avrupa'ya bağlayan bir gemicilik ağı oluştu, böylece hastalığı taşıyan fareler, sıçanlar ve pireler kıtanın bütün limanlarına taşınabildi. Kara sıçanların Kuzey Avrupa'ya yayılması muhtemelen, Akdeniz'le kuzey limanları arasındaki taşımacılık sözleşmelerinin yoğunlaşmasının bir sonucuydu.[56]

Dolayısıyla ortaçağ kentlerini tek bir hastalık havuzuna çeviren, buralardaki bulaşıcı hastalıkların salgın hale gelmesini önleyen aynı yakın temaslar, salgını hızla tüm Avrupa'ya yayan hastalıklı fareler ve pireler ile insan nüfusu arasında sınır-ötesi teması mümkün kılarak artık kentler aleyhine işlemeye başladı. William McNeill'e göre salgının endemik bir hal alması, 100-133 yıl (beş-altı kuşak) sürdü.[57] Fakat endemiklik dengesi döngüsel olabileceğinden, değişen yoğunluklarda yerel salgınlar en azından 18. yüzyıla dek devam etti. İlk büyük salgında (1346-50) Avrupa nüfusunun üçte biri telef oldu. Pe-

56. *A.g.y.*, s. 146. 57. *A.g.y.*, s. 150.

şinden gelen dalgalar da en az ilk büyük salgın kadar ölümcüldü; Avrupa kentleri ve kırsal kesimi asalaklar (fareler, pireler) ve onların mikroasalakları tarafından öğütülüyormuş gibi görünüyordu.

Ölüm oranlarının artması birçok toplumsal sonuç doğurdu. Sağ kalanların kendilerini işgücü kıtlığı çekilen bir dünyada bulması anlamında, bu durum köylülerin ve işçi sınıfının yararına oldu. Sağ kalanların, salgına kurban gidenlerin malına mülküne konmasını saymıyoruz bile. Ücretler arttı, işçilerin nişleri önemli ölçüde genişledi. Ne var ki bunlar, kayıplarla gelen yararlardı, çünkü kurbanların çoğunu kentler ve kırsal kesimlerdeki yoksullar oluşturuyordu. Salgının ilk belirtileri görüldüğünde, zenginler kenti terk edebiliyorlardı, ama "yoksullar devletin onları beslediği, tecrit ettiği, kapattığı, gözlem altında tuttuğu hastalıklı bir kente kısılmış halde, tek başlarına kalıyorlardı".[58] Yalnızca kent sakinleri değil, kentler de "öldü", zira yönetim ve ticarette kilit roller oynayanların birçoğu göç etmiş, kentlerdeki kilit faaliyetler (ticaret ve hukuki faaliyetler, dini hizmetler) durmuştu.

İşler genel olarak terk edilmiş olsa da, hükümet hiyerarşileri soruna karantina, gözetim, ilaçlama, yol barikatları, sıkı tecrit ve sağlık sertifikası gibi çeşitli yöntemlerle karşı koydu.[59] Ne var ki, bu planlı yanıtlar etkisiz kaldı. Sebep sadece kısıtlandırılmış rasyonalitenin kısıtlılıkları değil, aynı zamanda salgının nedeninin (basil) ve bulaşma yönteminin (fareler, pireler, insanlar) anlaşılamamış olmasıydı. Bu soruların yanıtları ancak 19. yüzyılda bulunabildi. Yine de, hayatta kalanların gözünde seküler makamlar en azından karşı koyma çabası göstermişlerdi; oysa kilise hiyerarşileri acil duruma ayak uydurmakta yetersiz kalmışlardı. Salgından kilise otoritesi hasar görmüş bir halde (din adamı karşıtlığı yoğunlaştı), seküler hiyerarşilerse güçlenerek çıktı.[60] Fakat nihayetinde salgını durduran planlı bir yanıt değil, deneme-yanılma yoluyla salgına ayak uydurma çabasıydı.[61]

58. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 48-9.
59. *A.g.y.*, s. 48.
60. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 163-4.
61. *A.g.y.*, s. 152. Burada Mc Neill şöyle diyor: "1665'te Londra'daki Büyük Salgın'ın ardından, *Pasteurella Pestis*, kuzeybatı Avrupa'dan çekildi... 1665 yılının gerek öncesinde, gerek sonrasında, salgınların patlak vermesinin kontrol altına alınmasında karantina ve kamu sağlığını sağlamaya yönelik başka önlemler, Avru-

Salgının başka toplumsal sonuçları da oldu. Birbirini izleyen her salgın dalgasının ardından, sınıflar arasında gen akışları yoğunlaştı. Nüfusu azalan kentler, yurttaşlık standartlarını düşürdüler. Örneğin genelde yabancılara çok kapalı olan Venedik, orada en az bir yıl yaşayan herkese bedava yurttaşlık vermeye başladı.[62] Hayatta kalan elitler, saflarını taze kanla güçlendirmek istediğinden toplumsal hareketlilik arttı. Salgının sebep olduğu büyük demografik değişim yüzünden kentler arasındaki ilişkiler de değişti. Sonunda Venedik'in Ağ sisteminin merkezi haline gelmesi, önemli ölçüde bu demografik değişimlerin sonucuydu.[63]

Kara Ölüm, kendi yarattığı ekolojik krizin etkisi altında olan Avrupa nüfusunu vurmuştu. Ekolojik krizin sebebi olan ormansızlaşma, yoğun kentleşmenin ürünü olsa da, farklı tiplerdeki kentlerin oynadığı roller arasında bir ayrıma gitmemiz gerekiyor. Merkezi Yer sistemindeki kentler –yani farklı büyüklüklerde kentlerin oluşturduğu denize uzak hiyerarşiler– tarım arazisi açmak için, yani ılıman bölge ormanlarının topraklarındaki besin rezervuarlarından yararlanmak için ormanları kesmişlerdi. Öte yandan Ağ sisteminde yer alan geçit kapısı niteliğindeki kentler, ormanın hazmedilemez biyokütlesini (odun) yakıt ya da gemi yapım malzemesi olarak pazarlıyordu. Daha doğrusu, Avrupa'nın denizcilik metropollerini doğuran farklı bölgeler üç ayrı rezervuarı kullanarak öne çıkmışlardı: Kereste, tuz ve balık.[64] Merkezi Yer hiyerarşisindeki bazı kentler ormanlarını neredeyse dinsel bir yobazlıkla ortadan kaldırırken (bazı durumlarda, cinlerin yaşadığı ormanda açılan her metrekarenin, Tanrı

palı nüfusun pireler ve kemirgenlerle yan yana yaşama biçimindeki hesapsız değişiklikler kadar etkili olmamıştır muhtemelen. Örneğin batı Avrupa'nın büyük bölümünde kereste kıtlığı evlerin taştan ve tuğladan inşa edilmesine neden oldu, bu da bir pirenin, ölen bir fareden bir insana geçmesini zorlaştıran, dolayısıyla aynı hanede yaşayan kemirgen ve insanlar arasındaki mesafeyi açacak bir gelişmeydi. Sazlardan, samanlardan yapılan çatılar, fareler için bulunmaz sığınaklardı; bir pirenin böyle bir çatıdan aşağıdaki birinin üstüne düşmesi çok kolaydı. Bu tür çatıların yerini kiremitler alınca, enfeksiyonların bu biçimde aktarımı da ciddi ölçüde azaldı."

62. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 38.

63. Fernand Braudel, *The Perspective of the World* (New York: Harper and Row, 1986), s. 117.

64. Archibald Lewis, "Ecology and the Sea in the Medieval Times (300-1500 AD)", Blisky, *Historical Ecology* içinde, s. 74.

adına kazanıldığını düşünen keşişler kullanılmıştır),[65] Ağ sisteminde yer alan geçit kapıları rezervuarlarına karşı daha işletme yönelimli bir tutum benimsemişlerdir.

Elbette ki karışımlar da vardı. Merkezi Yer sistemindeki, Paris gibi bazı kentler, ormanları yenilenebilir kaynaklar olarak gören hiyerarşiler barındırıyordu. Fransa ormanlarının büyüklüğü kısmen kararnameler sayesinde (1573'teki büyük seferberlik ve Colbert'in emirleri), kısmen de geri kalan orman topraklarının tarıma elvermeyecek denli fakir olması nedeniyle 16. ve 17. yüzyıllarda aynı kaldı.[66] Yine de ekosistemler olarak, metropoller ve başkentler arasında, yenilen ve yenilmeyen biyokütle akışıyla ilişkilerini etkileyen farklılıklar vardı. Limanların çoğu –ve kuşkusuz 19. yüzyıl öncesinde Ağ sisteminin çekirdeği olarak hizmet verenlerin hepsi– *ekolojik bakımdan yoksun,* kendini beslemekten aciz bölgelerdi. Bu anlamda hepsi de, iç bölgeleri büyük ölçüde verimsiz olan, ama binyıl dönümünde İslam dünyasının dinamik piyasalarına geçit kapısı olarak hizmet veren ve Avrupa'nın yeniden uyanmasında kilit bir rol oynayan küçük Akdeniz limanı Amalfi'ye benziyorlardı.

> Altmışa yakın adaya ve adacığa yayılmış olan Venedik de, dağlar arasında gömülmüş Amalfi gibi tuhaf bir dünyaydı, bir sığınaktı belki, ama sığınak olmaya pek de uygun değildi: Temiz su yoktu, yiyecek yoktu – sadece bol bol tuz vardı... Sadece temel ihtiyaçlara indirgenmiş, kentli olmayan her şeyden sıyrılmış ve hayatta kalabilmek için undan akdarıya, çavdardan kesimlik hayvana, peynir, sebze, şarap, yağ, kereste, taş, hatta içme suyuna her şeyi ticaretten elde etmeye yazgılı bir kente Venedik'i örnek gösterebilir miyiz? Venedik'in bütün nüfusu "birincil sektörün" dışında yaşıyordu... Nüfusun bütün faaliyetleri, iktisatçıların bugün ikincil ya da üçüncül olarak tanımladığı kategorilere giriyordu: Sanayi, ticaret ve hizmetler.[67]

Aynı şey, 16. yüzyıl Avrupası'nın finans başkenti olan Cenova için de geçerliydi: Kent, bir tek ağaç bile bulunmayan, hatta ot bitmeyen kıraç dağlarla çevrili, küçük bir arazi şeridinin üzerinde yükseliyordu.[68] İtalyan denizcilik metropollerinin kurulduğu toprakların

65. Ian G. Simmons, *Changing the Face of the Earth: Culture, Environment, History* (Oxford, İngiltere: Basil Blackwell, 1989), s. 166.
66. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 268.
67. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 108.
68. *A.g.y.*, s. 157.

son derece kıraç olmasının sebebi, daha önceki yoğunlaşmalar sırasında yaşanan toprak kayıplarıydı. Bin yıl önce, üretimin Roma İmparatorluğu kentlerini beslemek için yoğunlaştığı Akdeniz'de ve civarındaki birçok bölgede, erozyon ta o zamanlardan beri verimli toprakları götürmüş ve kireçtaşı iskeleti ortaya çıkarmıştı. Bazı tarihçilere göre, yalnızca Po Vadisi'nin kuzeyindeki topraklar bu yıkımdan kurtulmuştu, bunlar da sonradan bütün ortaçağ Avrupası'nı besleyen topraklar olacaktı. Roma İmparatorluğu'nun düşüşünden sonra barbarların işgallerine ve savaşa sahne olan bölgeler de, askeri kargaşa ortamı sürekli yoğun tarımı imkânsız kıldığından, ortaçağa gelindiğinde verimliliklerini geri kazanmışlardı.[69] Fakat Venedik, Cenova ve Amalfi gibi şehirlerin üzerine kurulduğu arazi, hâlâ eski dikkatsiz yoğunlaşmaların izlerini taşıyordu. Dolayısıyla 14. yüzyılda birçok kent (örneğin Floransa), uzak bölgelerden tahıl ithal ediyorduysa da, Venedik ve Cenova gibi kentler, başından beri hayatlarını sürdürmek için *ticaret yapmaya mahkûm* olmuşlardı.

Bu bakımdan Merkezi Yer sisteminde yer alan kentlerle, Ağ kentleri arasında ilginç farklar vardır. Merkezi Yer sistemindeki kentler ekolojik bakımdan daha iyi bir donanıma sahip olsalar da, sürekli büyüme onlar için bile yoğunlaşmayı ve dolayısıyla yoksunlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bir noktada, daha uzaklardaki toprakların verimli rezervuarlarından yararlanmak için ticaret ya da işgal zorunlu hale gelmiştir. Sınırları belirlenmiş devletlere ait kentler başka halkların topraklarını işgal ederken, geçit kapısı olan kentler de başka halkların piyasalarına sızmıştır. Başka bir deyişle (ve karmaşık karışımları da hesaba katmak koşuluyla), denizden uzak başkentler verimli toprakları ele geçirmişler, zaman zaman yabancı topraklarda denizden uzak bir sömürge kentinin doğmasına yol açmışlar ve biyokütle akışını anayurda çevirmişlerdir. Öte yandan metropoller, Avrupa'yı kârlı yabancı piyasalara bağlayan ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmek için okyanusların ortasında, kıraç da olsa stratejik bir konumda bulunan kaya parçalarını ele geçirmişlerdir. Braudel'in deyişiyle, "Söz konusu olan büyük genişlemeleri kontrol edebilmek için, birkaç stratejik noktayı (Venedik'in 1204'te aldığı Kandiye,

69. Carter ve Dale, *Top Soil and Civilization*, s. 151 ve 174.

1383'te alınan Korfu, 1489'da alınan Kıbrıs, hatta Britanya'nın sürpriz bir saldırıyla 1704'te aldığı Cebelitarık ve 1800'de aldığı Malta gibi) elde tutmak ve sıkı bir düzenle işleyecek –bugün yaptığımız makineler gibi– birkaç elverişli tekel tesis etmek yeterliydi."[70]

Bu stratejik noktalara yerleşen bir deniz gücü, Akdeniz'i (ve Yakındoğu pazarlarını) ve dolayısıyla bölgenin ticaret damarını kontrol edebilirdi. Avrupa metropolleri yabancı sahillerde bulunan, ekolojik bakımdan aynı ölçüde yoksul stratejik noktalardan ve yabancı ülkelerdeki geçit kapısı kentlerden hareketle, Hindistan, Çin ve Yakındoğu'daki uzak piyasaların denetimini ele geçirdi. Avrupalılar bu giriş noktalarını kullanarak, pek besin değeri olmayan ama olağanüstü kâr getirebilecek lüks malların (mesela baharatların) akışını ele geçirmişler ve yeniden yönlendirmişlerdi. Geçit kapısı niteliğindeki bazı kentlerin, civardaki kentleri toprakları için sömürgeleştirmeye giriştiği de doğrudur. Örneğin Venedik 1400'lerin başında, İtalyan anakarasında civarındaki toprakları (Padua, Verona, Brescia ve Beragamo dahil) ele geçirmiştir. Ama oralarda bile toprak kısa süre sonra, kenti beslemek için değil, piyasaya yönelik tahıl üretmek ve hayvancılık yapmak için kullanılmaya başladı. Ekolojik bakımdan yoksul olan başka bir geçit kapısı limanı olan Amsterdam ve civarındaki Birleşik Eyaletler, sınırlı düzeydeki bereketli toprakları verimli bir tarım makinesine çevirmişlerdi çevirmesine ama o da dış piyasalara yönelmişti.[71] Birçok bakımdan bu Ağ kentleri toprağa bağlı değillerdi ve bizim bugün ulusaşırı şirketlerle ilişkilendirdiğimiz türde bir hafiflik, hareketlilik gösteriyorlardı. Cenova ve Venedik gibi denizcilik metropollerinin (ayrıca Floransa ve Milano gibi onlarla yakın bağları olan denizcilik metropollerinin) birçok antipazar kurumunun doğum yeri olması bu yüzden hiç de şaşırtıcı değil.

Braudel bizi, binyılın tarihini farklı hızlarda hareket eden üç ayrı akış olarak görmeye davet eder. Bir yanda az çok toprağa bağlı, gelenekleri çok yavaş değişen köylü nüfusun hayatı vardır. Avrupa'yı besleyen mısırla Çin'i besleyen pirinç, köylüleri sıkı sıkıya kuşanılmış alışkanlıklara ve rutinlere, kapalı bir üretim döngüsüne bağlı kılan tiranlardır. İşte bu Braudel'in "maddi hayat" dediği şey-

70. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 89.
71. *A.g.y.*, s. 177.

dir: İnsanoğlunun köyleri ve kasabaları ayakta tutan biyokütle akışını üretmek için bitkilerle etkileşiminde kullandığı, önceki kuşaklardan devralınmış reçeteler, gelenekler, uygulama bilgisi ve geleneksel araçlar. Bu bilgi bütünü yeniliklere direnir ve dolayısıyla, sanki içinden tarih pek akmıyormuş gibi yavaş yavaş değişir. Bir tarihçi, İtalya'daki tarım yapılarını anlamak için binyıllık gözlemlere ihtiyaç olduğunu söylemişti.[72] Köylü kitleleri bir anlamda, doğal ekosistemlerin tabanında toplanan flora toplulukları gibidir, etraflarındaki her şeyi hareket ettiren enerjiyi yaratan taşınamaz bir motordur adeta.

Ardından pazarlar ve ticaret dünyası gelir, bu dünyada tarihin akışı biraz daha hızlıdır. Braudel pazarların kurulduğu kasabalara "tarihsel zamanın hızlandırıcıları" der.[73] Köylüler kentlere, bazen kendi rızalarıyla gelseler de, çoğunlukla gelmeye zorlanırlar ve bu zorlanma ölçüsünde kentlerin tıpkı otçullar gibi, köylülerle ya da onların parçalarıyla beslendiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla maddi hayatın en alt katmanında,

> farklı piyasalar arasındaki yatay iletişim kanalları yaratan piyasa ekonomisinin gözde toprakları yatıyordu: Burada arz, talep ve fiyatlar, genellikle bir ölçüde otomatik bir koordinasyonla birbirine bağlanıyordu. Onun yanında ya da bir parça üstünde büyük avcıların kol gezdiği ve orman kanunlarının hüküm sürdüğü antipazar bölgesi geliyordu. Burası –bugün olduğu gibi geçmişte de, sanayi devriminden önce de sonra da– kapitalizmin gerçek yurduydu.[74]

Burası, *azami hareketliliğin* gözlendiği katmandı, örneğin büyük miktarlarda finans sermayesi, sürekli son derece kârlı bir bölgeden diğerine akıyor, sınırları aşıyor, birçok tarihsel süreci hızlandırıyordu. Kısacası Braudel'e göre Avrupa ekonomisi üç alandan ya da katmandan oluşuyordu: Biyokütle akışının kaynağı olan, köylülerin bulunduğu hareketsiz katman; para akışı yoluyla fazlaları hareketlendiren piyasa ekonomisi; son olarak da, kendini biyokütleden ayıran paranın, kâr üretimini yoğunlaştıracak herhangi bir faaliyete yatırımda bulunabilecek hareketli, mutant bir akış haline geldiği antipazar. Bu en son katman, rekabetçi olmayan, tekelci (ya da oligopol-

72. Elio Conti'den aktaran Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce* (New York: Harper and Row, 1983), s. 256.

73. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 373.

74. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 229-30.

cü) doğasını vurgulamak için "avcı" diye nitelenebilir. Antipazarlar, başka avcılarla (ya da McNeill'in dediği gibi "makroparazitler"le)[75] bir arada bulunuyordu elbette. Bu avcılar, geçimini vergiler, harçlar ya da zorla çalıştırma yoluyla, başkalarının ürettiği enerji akışlarından sağlayan merkezi devletler ve feodal hiyerarşilerdi.

Bu hiyerarşiler (ortaçağ İtalyası'nda hepsi de kentliydi), bazen bir makroparazit türünden diğerine dönüşüyorlardı. Örneğin zengin tacirler ve finansörler iş hayatından ellerini eteklerini çekip toprak satın alıyor, aristokrasiye girme ve genlerini sınıf engellerinin ötesine yayma fırsatı kazanma umuduyla hareketliliklerini feda ediyorlardı. Öte yandan soylu toprak beyleri kimi zaman toprak, kereste ve mineral kaynaklarının tekelini ellerinde bulundurmanın avantajlarından istifade ederek, büyük işletmelerin tipik özelliği olan akılcılaştırma ve rutinleştirmeden yoksun olsalar da, antipazar rolü oynamaya soyunuyordu. Yine de, bu soylular daha çok tarım bölgelerinde üretilen fazlaların aktarımına katılıyordu.

Avrupa'nın kentsel ekosistemleri genişledikçe ve birbirleriyle olan bağlantılarını çoğalttıkça, yekpare bir hastalık havuzu haline gelmenin yanı sıra, yekpare bir ekonomi haline de geldiler. Kısa süre içinde kentle, civarındaki tedarik bölgesi arasındaki basit ilişkiler maziye karıştı (en azından Merkezi Yer hiyerarşilerinin alt kesimleri dışında) ve birçok büyük kent besinlerini büyük ölçüde tek bir geniş kaynaktan temin etmeye başladı; tek tek kentlerin kırsal kesimleriyle başta kurduğu asalak ilişkisinin geniş çaplı bir kopyasıydı bu ilişki tarzı. Başka bir deyişle 16. yüzyılda Avrupa kendi kendini sömürgeleştirmeye başladı, doğu bölgelerini (Polonya ile Hamburg-Viyana-Venedik ekseninin doğusunda kalan başka ülkeleri) tedarik bölgesine çevirdi. Bütün çevre bölgeler gibi bu bölgelerin de kendilerini sömüren merkezle ilişkisi çoğunlukla olumsuzdu: Buralardaki pazar kurulan kasabalar canlılığını yitirdi, yenilikler karşısında düşmanca duygular yükseldi ve sınıflar arasındaki bariyerler arttı. Sonuçta, birbiriyle ticaret yürütebilen ve nihayetinde itaate zorlandıkları ikincil konumlarını aşan orta bölgelerin tersine, bu çevre bölge-

75. McNeill, *Plagues and Peoples,* s. 6. Mikro ve makro parazitler temasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. William McNeill, *The Human Condition: An Ecological and Historical View* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980).

ler daimi bir geriliğe yazgılı hale geldi.

Doğu Avrupa'ya baktığımızda, bölgenin sömürge statüsüne indirilmesinin birkaç hiyerarşinin etkinliklerinden kaynaklandığını görüyoruz: Yerel toprakbeyleri makroparazitliklerini aşırı boyutlara vardırmışlardı (haftanın altı günü zorunlu çalışma, hiç de köylülerin nadiren maruz kaldığı bir durum değildi) ve Amsterdam gibi kentlerde, toprakbeylerini sömüren toptancılar da istifçilik ve üreticilerden evvelden alım yapma yoluyla arz ve talebi yönlendiriyorlardı.[76] Bu iç sömürgeleştirme gerçekleşirken, Avrupa daha geniş çaplı, bu kez küresel düzeyde bir merkez-çevre ilişkisi geliştirmeye başlamıştı. Roma İmparatorluğu dönemindeki yoğunlaşmaların ardından toprak kaliteleri iyileşmeyen İspanya ve Portekiz, Atlantik'in öte yakasındaki toprakların fethedilmesinin, Amerika'nın kıta çapında bir tedarik bölgesine dönüştürülmesinin başını çekiyorlardı.

Ortaçağ kentlerinin yabancı illeri sömürgeleştirme girişimlerinin ilk dalgası yüzyıllar önce, Haçlı Seferleri sırasında yaşanmıştı, ancak bu çabalar kalıcı bir iktidara dönüşememişti. Yüzbinlerce Avrupalı Kutsal Topraklar'ın işgali için seferber olsa da, Avrupa'nın yurtdışındaki sömürgeleri (Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs) hızla tekrar İslam dünyasının kontrolüne girmişti. Nasıl ki kentlerin orman ekosistemleri üzerinde hâkimiyetlerini korumalarının tek yolu nüfus yoğunluğuysa (nüfus yoğunluğundaki azalmalar yokolmuş bitkilerin yeniden belirmesine, kurtların dönmesine yol açıyorsa), Avrupa'nın yabancı topraklardaki varlığını koruması için de nüfus yoğunluğu gerekiyordu. Fakat bir tarihçinin de belirttiği gibi, ilk zamanlardaki büyük insan akışına karşın Avrupa "çoğalma oyununu kaybetmişti."[77] Ayrıca bir başka büyük biyolojik engel de Haçlı Seferleri'nin başarısının önüne geçmişti: Mikroorganizmalar.

Haçlılar Yakındoğu'ya geldiklerinde, yüzyıllar sonra Kuzey Amerika sömürgelerine yerleşen Britanyalı yerleşimcilerin "uyum sağlama" dediği evreden geçmek zorunda kaldılar; yerel bakteri florasını hazmetmeleri ve ona karşı direniş geliştirmeleri gerekti. Önce hastalıklar geçirmeli, Doğu'daki mikrohayat ve parazitlerle bir modus vivendi'ye (geçici anlaşmaya) varmalıydılar. Ancak bundan sonra Araplarla çatışabilirlerdi. Bu uyum sağ-

76. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 265-72.
77. Crosby, *Ecological Imperialism*, s. 63.

lama evresi, zamanlarından, güçlerinden ve verimliliklerinden çaldı, onbinlercesinin ölmesiyle sonuçlandı. Muhtemelen Haçlıları en fazla etkileyen hastalık sıtmaydı... Akdeniz bölgelerinden gelen Haçlılar, bir ölçüde sıtmaya dirençliydi. Fakat ne yazık ki, sıtmanın bir türüne karşı bağışıklık geliştirmiş olmak, bünyenin bütün sıtma türlerine karşı bağışıklık geliştirmiş olması anlamına gelmiyordu, hem sıtmaya karşı kazanılan bağışıklık çok da uzun ömürlü değildi.[78]

Sıtmaya direnç gösterilmesini sağlayan genler (orak hücre ve betathalassamia genleri) Güney Avrupa gen havuzunda bulunuyordu, fakat Kuzey'de bu genlere nadiren rastlanıyordu. Dolayısıyla Fransa, Almanya ve İngiltere'den gelen Haçlılar, Ortadoğu'da yaygın olan son derece zehirli sıtma türleri yüzünden içten içe eridi gitti. Avrupa dört yüz yıl sonra uzak toprakları sömürgeleştirmeye başladığındaysa tümüyle farklı bir durumla karşılaştı. Beraberinde taşıdığı çocuk hastalıkları, özellikle de çiçek ve kızamık bu kez onun saflarında çarpışıyordu. McNeill'in dediği gibi bunlar "kentlerdeki hayat koşullarının medeni insanların soyuna yerleştirdiği biyolojik silahlardı".[79] Birbirleriyle yakın temas halinde olmayan iki halkın karşı karşıya geldiği ve yalnızca işgalcinin "medeni" hastalıkları taşıdığı durumlarda, bir insan kitlesinin diğerini hazmettiği devasa bir besin zinciri ortaya çıkıyordu sanki:

> İlkin komşu toplulukların yapısal örgütlenmesi savaşın (çiğnemeyle karşılaştırın) ve hastalığın (mide ve bağırsakların kimyasal ve fiziksel faaliyetleriyle karşılaştırın) bileşimiyle kırılıyor, bozuluyordu. Bir yerel nüfusun tümüyle ortadan kalktığı da oluyordu kuşkusuz, fakat bu sık rastlanan, genele özgü bir durum değildi. Genellikle medeniyetle ilk karşılaşmaların dağıtıcı etkileri geride, kültürel bakımdan yönünü kaybetmiş çok sayıda insan bırakıyordu. Bu insan malzemesi daha sonra, ya bireysel olarak ya da küçük aile ve köy gruplarıyla, genişlemiş medeniyetin dokularıyla birleştiriliyordu.[80]

Avrupa, yeni tedarik bölgeleri yaratmak için dünyaya açılmaya başlarken, Avrupa hastalıkları da yerli nüfusu tükenme noktasına sürüklüyor ya da imha ediyordu. İlk başarılı sömürgeleştirme girişimlerinden birinde (Kanarya Adaları'nda), yerel halk (Guançeler) ço-

78. *A.g.y.*, s. 65.
79. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 62.
80. *A.g.y.*, s. 63.

ğunlukla işgalcilerin taşıdığı hastalıklar yüzünden tükenme noktasına sürüklendi. Bugün Kanarya Adaları halkının gen havuzunda Guançelerden pek az gen kalmıştır, dillerinde de onlara ait birkaç sözcük, dokuz on cümle ya vardır ya yoktur.[81] Öte yandan, bugün göründüğü kadarıyla en başarılı ve uzun süreli sömürgecilik girişiminde, yani Amerika kıtasının merkez Avrupa'yı besleyecek kocaman bir çevre bölgeye çevrilmesi girişiminde, yalnızca bazı bölgeler (ABD, Kanada, Arjantin) bir gen havuzunun tamamıyla bir başkasının yerini almasına tanık olmuştur. Amerika kıtalarının geri kalan kısımlarında cemaatler kültürel olarak massedilmiştir. Yiyeceklerini yumuşatmak için önce bir enzim çorbası salgılayan böcekler gibi, İspanya'dan gelen fetihçiler de kurbanlarını Hıristiyanlaştırıp sömürge kültürüne katmadan önce, onları çiçek ve kızamık aşılarıyla öldürmüş ya da zayıflatmışlardır.

Yeni Dünya'yı sömürgeleştirme yönünde önceki girişimler, kısmen "hazmettirici enzimler" bulunmadığı için başarısız olmuştur. Binyılın başlarında kıtayı sömürgeleştirmeye çalışan İskandinav halklarının başarısızlık sebebi, anayurtlarının (Grönland), "Avrupa'ya çok uzak olması, dolayısıyla Avrupa'da yerleşimin yoğun olduğu merkezlerde türeyen son hastalıkları nadiren kapmaları ve nüfus yoğunluklarının hastalıkların kalabalık gruplarca taşınmasını mümkün kılmayacak kadar az olmasıydı."[82] İspanya'dan gelen yeni işgalciler bu biyolojik silahları "üreten" epidemiyolojik laboratuvarlarla doğrudan temas halinde olmalarının yanı sıra, hastalık fabrikasının geniş çaplı bir bileşenini de oluşturuyorlardı. Öte yandan Amerika yerlileriyse, asalaklarla yaygın ilişkiler sürdürmelerini mümkün kılacak bir nüfus yoğunluğuna sahip olsalar da, laboratuvarın diğer bileşenlerinden yoksunlardı: İnsanlarla bir arada yaşayan ve onlarla hastalık alışverişinde bulunan hayvanlardan.[83]

Epidemiyolojik bakımdan yaralanmış Avrupa ile bakir Amerika'nın karşılaşmasının etkileri yıkıcı oldu. Fetih öncesi Yeni Dünya'nın nüfusu bazı tahminlere göre 100 milyon kişiydi; bunun üçte biri Meksikalı, üçte biriyse And uygarlıkları halkıydı. Cortés'le ilk kar-

81. Crosby, *Ecological Imperialism*, s. 99.
82. *A.g.y.*, s. 52.
83. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 178.

şılaşmadan 50 yıl sonra, Meksika nüfusu yalnızca 3 milyona inmişti (mevcudun onda birine).[84] 1518'de Meksika'daki ilk çatışmanın ardından çiçek hastalığı güneye doğru ilerledi, 1526'da, Pizarro'nun birlikleri yağmaya başlamadan çok önce İnka İmparatorluğu'na ulaştı. Hastalık da yağmalama kadar ağır sonuçlar doğurdu; işgalcilerin İnka hazinelerini ve kaynaklarını ele geçirmesini kolaylaştırdı. Çiçek hastalığını izleyen kızamık 1530-31 yıllarında Meksika ve Peru'ya yayıldı. Difteri ve kabakulak gibi başka yaygın hastalıklar da, kısa süre içinde okyanusu aştı, hatta Avrupa'yı hâlâ etkilemekte olan başka salgınlar (tifüs ve grip) da muhtemelen bu kadim su engelini geçti: Yerküre tek bir hastalık havuzuna dönüşmeye başladı.[85]

İspanyolların istifade ettiği kültürel avantajlar (atlar, ilkel ateşli silahlar, metal zırhlar), nüfusu yoğun bir ülkenin fethedilmesinde yetersiz kalabilirdi. Büyük hayvanların ve ateşli silahların kuşkusuz yerli nüfus üzerinde büyük psikolojik etkisi oldu. Ama yerli nüfusun kendi taş silahlarının Avrupalıların zırhlarını deldiğini ve atlarını yaraladığını gördüğü, İspanyolların doğru düzgün çalışmayan, tek atışlık tabancalarının yetersizliğine tanık olduğu ilk karşılaşmalar sonrasında, bu kültürel avantajlar darmadağın olup gidebilirdi. Fakat yerli nüfusun büyük bölümü hastalanıp ölünce kültürlerini ayakta tutan beceri ve uygulama bilgisi deryası da kuruduğundan, bu orta karar avantajlar kıtanın fethi için yeterli oldu. Kültür kuşkusuz bir rol oynamıştı, ama en önemli rolü değil. Kültürel malzemeler genler ve (tamamı insan olmayan) biyokütleyle birlikte Atlantik'i aşmıştı ve galebe çalan da bütünüyle bu karmaşık karışım olmuştu.

Bütün bir kıta böylelikle Avrupa ekonomisinin üç alanı için de bir tedarik bölgesine dönüştü: Maddi hayat, piyasalar ve antipazarlar. Şeker ve kitlelerin tüketeceği başka ucuz yiyecekler, sömürgeler ve plantasyonlardan anayurda akmaya başladı. Bir yandan da Avrupa piyasalarında satılacak çeşitli hammaddeler geliyordu. Son olarak, yoğun bir gümüş (ve başka değerli metaller) akışı Avrupa anti-

84. *A.g.y.*, s. 180. Ayrıca bkz. Pierre Chaunu'dan aktaran Pierre Clastres, *Society against the State* (New York: Zone, 1987), s. 99; Türkçesi: *Devlete Karşı Toplum*, çev. Mehmet Sert, İstanbul: Ayrıntı, 1991. Clastres burada Chaunu'nun savını aktarır: "Öyle görünüyor ki insan soyunun dörtte biri 16. yüzyılın mikrobik sarsıntılarıyla yok olmuştur."

85. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 185.

pazarlarını ve bir bütün olarak Avrupa'nın parasal sistemini besledi.

Bazı kentler yabancı ülkeleri ele geçirirken, bazılarının da piyasaları yönlendirerek yabancı kaynaklardan yararlanmaya başladığını daha önce görmüştük. Çoğunlukla biyolojik bir iş olan bir ülkeyi sömürgeleştirme sürecinin tersine, (18. yüzyıla dek Avrupa piyasalarının rakibi olan büyük Hindistan ve Çin piyasaları gibi) yabancı piyasalara girmek büyük miktarlarda metal para gerektiriyordu. Burada da "hazmettirici enzim" rolünü (bulaşıcı hastalıklar yerine) gümüş oynuyordu. Kısmen Amerika'daki rezervlerden sürekli para akışı sayesinde, Avrupa para sistemi "dünyanın tamamına yansıdı ve başka ülkelerin zenginliklerinin üzerine atılmış geniş bir ağ haline geldi. 16. yüzyılda, Avrupa'nın Amerika'da ele geçirdiği hazinelerin ta Uzakdoğu'ya ihraç edilip burada yerel paraya ya da külçelere çevrilmesi küçük bir ayrıntı değildir. Avrupa dünyayı yutmaya, hazmetmeye başlamıştı."[86]

Madrid gibi Merkezi Yer başkentleri, Amsterdam gibi Ağ sistemi metropolleri ve Londra gibi karma kentler yabancı toprakların savunmasını çözmek, iç bağlarını koparmak, yerli geleneklerin etkisini zayıflatmak için kendi biyolojik ya da mineral malzemelerini kullanıyorlardı. Bu biçimde yabancı topraklara girdikten sonra, Avrupa'nın varlığını kalıcılaştırabilmesi için kitlesel bir insan, bitki ve hayvan akışı yaşanması gerekiyordu. Dünyanın bazı bölgelerinde, özellikle de yabancı piyasaları sömürmeye açılan geçit kapıları olarak kullanılan yerlerde kurulan sömürgeler, Haçlılar döneminde kurulanlar gibi başarısız olacaktı. Ama başka bölgelerde, Batılı sömürgeciler çoğalma oyununu kazanacaklar ve bu galibiyetle birlikte gezegenin en bereketli, en üretken topraklarına da erişebileceklerdi.

86. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 344.

Gen ve biyokütle akışlarının yanı sıra bu akışlardan doğan yapıların gündeme getirdiği bazı felsefi sorular üzerine düşünmek için bir saniye duralım. Önceki bölümde öne sürdüğüm gibi, türler ve ekosistemler bir anlamda, jeoloji dünyasındaki farklı kaya tiplerini doğuran süreçlerin temelde aynısı olan yapı-üretim süreçlerinin ürünüdür. Belli bir tür (ya da daha doğrusu bir türün gen havuzu) bir ayıklama sürecinin (seçilim baskılarının etkisiyle genetik malzemelerin birikmesinin) tarihsel sonucu olarak görülebilir. Bu ayıklanma sürecini de bir "mandallı çark aygıtı" gibi işleyerek gevşek gen birikimlerine az çok kalıcı bir biçim kazandıran bir pekişme süreci (üretken yalıtım) izler. Biyologların değerlendirmelerine göre, üretken yalıtımın en bildik biçimi bir dış sebebe dayalıdır: O türe ait üretken toplulukların yaşadığı habitattaki coğrafi değişimler. Örneğin (yıllar içinde) bir nehir yatağını değiştirebilir ve önceden bölünmemiş bir toprağın ortasından akabilir, üretken topluluğun üyelerinin birbiriyle temas

Türler ve Ekosistemler

kurmasını zorlaştırabilir ya da imkânsız kılabilir. Bu durumda, topluluğun iki yarısı birbirlerinden bağımsız olarak değişimleri biriktirmeye, bu yüzden de farklılaşmaya başlayacaklar, sonunda ya üyeleri arasında çiftleşme (mekanik bakımdan) imkânsız hale gelecektir ya da yalnızca kısır yavrular üreyecektir.

Fakat üretken yalıtım süreci (dolayısıyla *türleşme* süreci), bundan daha karmaşık olabilir; dış sebeplerin yanında *iç sebeplere* de dayanabilir. Gayet iyi incelenmiş bir iç sebep örneği "özgül eş tanıma sistemi"dir.[87] Cinsel üremeyle çoğalan türlerin üyelerinin, olası eşlerini tanımak için bir özellikler ve sinyaller (davranışsal, anatomik ya da her ikisi birden) sistemi kullanır. Bu sistemi (çiftleşme çağrıları, kur yapma ritüelleri, ayırt edici işaretler ve süsler, kokular) etkileyen genetik değişiklikler, bir türe ait değişiklik göstermiş farklı kollar, genlerini karıştırabilme potansiyeline sahip olsalar da, çiftleşme önünde engel teşkil edebilir. Bu durumda cinsel seçilimin (yani olası eşlerin birey üzerine uyguladığı seçim baskılarının) sebep olduğu küçük bir farklılık, gen alışverişinin önünde büyük bir engel haline gelebilir, dolayısıyla yeni türlerin yaratılmasıyla sonuçlanabilir.[88]

Dolayısıyla (süreklilik potansiyeline sahip olduğu düşünülebilecek) gen akışı, bu yalıtıcı engeller yoluyla, her biri farklı bir katmanlı sistemi tanımlayan kümeler halinde birbirinden ayrılabilir. Ne var ki, bu bariyerlerin gücünü, tam da dikkatimizi bizim de ait olduğumuz nispeten büyük hayvanlar üzerine yoğunlaştırdığımızda abartmak gibi bir risk de vardır. Nitekim başka canlılar, bizler kadar "birbirinden ayrılmış" olmayabilir. Örneğin birçok bitki, başka türlerden bitkilerle melezlenebilir (yani yalıtıcı engeller bir ölçüde geçirgendir), birçok mikroorganizma da hayatları boyunca başka türlerle serbestçe gen alışverişinde bulunur. (Birazdan göreceğimiz gibi, bulaşıcı hastalıklara sebep olan birçok bakteri, antibiyotiklere karşı bu yolla direnç geliştirmiştir.) Kısacası bir bütün olarak biyosferdeki gen akışı, sırf büyük hayvanlara bakınca zannettiğimiz kadar kesintili

87. Niles Elridge, *Macrevolutionary Dynamics: Species, Niches and Adaptive Peaks* (New York: McGraw-Hill, 1989), s. 104-5; James L. Gould ve Carol G. Gould, *Sexual Selection* (New York: Scientific American Library, 1989), s. 80-105.

88. Çinsel seçilimin rolü üzerine, bkz. Richard Dawkins, *The Selfish Gene*, s. 158.

(ve kalıtımlı) olmayabilir. Aslında bazı özel koşullarda, toptan bir üretken yalıtım içindeki hayvanlar bile kalıtımla aktarılabilen virüslerle (*retrovirüslerle*) genetik malzeme alışverişinde bulunabilir.[89]

Bütün bunları dikkate alacak olursak, ortaya çıkan evrimsel süreçler tablosunun katı bir hiyerarşiden çok bir ağa benzediğini, dallanmış bir ağaçtan ziyade bir çalıyı ya da köksapı andırdığını görürüz:

> Organizmaların evriminin, türlerin gen havuzuna ait genlerle sınırlı olmadığı yönünde güçlü kanıtlar vardır. Evrim süresince, biyosferdeki gen havuzunun tamamının bütün organizmalara açık olması ve evrimdeki daha büyük adımların ve gözle görülür kesintilerin aslında yabancı bir genomun tamamının ya da bir kısmının özümsendiği ender vakalara bağlı olması daha akla yatkındır. Dolayısıyla organizmalar ve genomlar, genel olarak genlerin farklı oranlarda dolaşımını sağlayan, yeterince avantajlı genler ve operonların katılabildiği biyosfer kompartımanları olarak düşünülebilir.[90]

Önceki bölümlerde tartıştığımız iki soyut makine (biri hiyerarşi, diğeri ağ üreten makineler), bu ilave komplikasyona rağmen, özellikle de iki tipin farklılık gösteren karışımlarını hesaba katarsak, canlı yapıları açıklamaya yeter. Fakat ben biyolojik oluşumların üremesinde, jeolojik dünyada bir karşılığı olmayan, dolayısıyla türleri çökelti kayalardan ayıran başka bir soyut makinenin de rolü olduğunu savunuyorum. Bu soyut makineyi biyolojik olmayan başka alanlarda (örneğin insan kültüründe) görebiliriz, dolayısıyla bu makine canlı yaratıkların "özünü" oluşturmaz.

Darwin'in temel görüşü, hayvan ve bitki türlerinin, değişikliklerle birlikte yürüyen bir aktarım sürecinin ürünü olduğuydu. Fakat daha sonraları biliminsanları, (sadece ekolojik seçilim baskısıyla de-

89. Retrovirüslerin evrimdeki rolü hakkında bkz. E. J. Steele, *Somatic Selection and Adaptive Evolution* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), s. 47-50. Dawkins, bu yatay gen aktarımlarının varlığını kabul eder, fakat, bu aktarımların bir tür "somatik Darvinciliğe" karşı Lamarkçılığı (edinilen niteliklerin kalıtımı) akla getirdiği düşüncesine karşı çıkar. Bkz. Richard Dawkins, *The Extended Phenotype* (Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 1990), s. 166-72. Gilles Deleuze ve Félix Guattari de, onlara göre evrim "ağacı"nın daha çok bir rizomu, yani köksapı andırdığına dair kanıt oluşturan bu fenomenden bahsetmişlerdir. Bkz. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *A Thousand Plateaus* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), s. 10.

90. K. W. Jeon ve J. F. Danielli'den aktaran Richard Dawkins, *The Extended Phenotype*, s. 159-60.

ğil) herhangi bir *ayıklama mekanizmasıyla,* (sadece genetik kopyalayıcı değil) çift oluşturan herhangi bir değişken kopyalayıcının evrim kapasitesi üreteceğini anladı. Örneğin 1970'lerde bilgisayarcı John Holland, bir dizi şifreli talimatı izleyerek kendi kendini kopyalayan ve bu talimatların bir kopyasını da kendinden sonraki kuşağa aktaran basit bir bilgisayar programı geliştirdi. Holland'ın programı, kendisinin değişken kopyalayıcı benzerlerini üretmekten başka pek bir şey yapmıyordu. Ama bu kopyalayıcı programların bir kısmı topluca bazı seçilim baskılarına maruz kalırsa (örneğin programın kullanıcısı bir gelişmeymiş gibi durmayan varyantları silip yalnızca işe yarar görünen varyantları bırakırsa), tek tek programlar birçok kuşak sonra yararlı özellikler geliştiriyordu. Holland'ın, bugün bilgisayara dayalı bazı disiplinlerde etkili bir problem çözme aracı olarak kullanılan "genetik algoritması"nın temelinde bu vardı.[91] Richard Dawkins de hayvanların davranış örüntülerinin (kuşların şakımasının ya da şempanzelerin alet kullanmasının), *taklit* yoluyla bir nüfusa yayılmaları halinde gerçekten de kendi kendilerini kopyalayabileceğini görmüştü. Kuş şakımaları, bu kopyalayıcıların (Dawkins'in deyişiyle "memler") en ayrıntılı biçimde incelenmiş olanıdır; gerçekten de yeni biçimlere evrilirler, farklı lehçeler üretirler.[92]

Bu örneklerin her birinde değişken kopyalayıcıların seçilim baskılarıyla birleşmesi sonuçta, bir olası biçimler uzanını (olası organik biçimler, kuş şakımaları ya da bilgisayar problemi çözümleri uzamı) araştıran bir tür "arama aygıtı" (ya da "tarama birimi") ortaya çıkarmıştır. Bu arama aygıtı tabii ki kördür (daha doğrusu görüş

91. John H. Holland, *Adaptation in Natural and Artificial Systems* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1992), 9. ve 10. bölümler.

92. "Mem" terimi, Dawkins'in *The Selfish Gene* başlıklı kitabının 11. bölümünde kullanılmıştır. Fakat, yalnızca başka kopyalayıcılardan (örneğin dilsel normlardan) ayırmanın yanında hayvan protokültürlerine de uygulayabilmek için bu kavramı biraz daha geliştirmek gerekiyor; çünkü "gerçek" taklidin vahşi hayatın içinde gerçekleştiğini göstermek zordur. Bkz. Kevin N. Laland, Peter J. Richardson ve Robert Boyd, "Animal Social Learning: Towards a New Theoretical Approach", *Perspectives in Ethology* içinde, y.h. P. P. G. Bateson, Peter H. Klopfer ve Nicholoas S. Thompson (New York: Plenum, 1993). Memlerin hayvan protokültürlerini araştırmakta kullanılması üzerine bkz. John T. Bonner, *The Evolution of Culture in Animals* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980), 2. bölüm.

mesafesi kısadır); neo-Darvinciliğin kilit ilkesiyle konuşacak olursak, *evrimin öngörüsü yoktur*:[93] (Yine de en azından bazı koşullarda, son derece etkilidir.) İşte bizim peşinde olduğumuz soyut makine de bu tarama birimidir, yani çökelti kayaların oluşumunu biyolojik türlerin oluşum sürecinden farklılaştıran mekanizmadır. Fakat bu yeni makine, yaşam-biçimlerinin başlıca niteliği olsa da, aynı temel şema memlere ve genetik algoritmalara da uyarlanabilir. Evrimle ilgili kavramların bilgisayar programları ve kuşların şakımalarından bahsederken *metaforik* olarak kullanıldığını, ama genlerden bahsederken asıl anlamlarıyla kullanıldığını söylemek yanlış olur. Biliminsanlarının bu şemayı canlı yaratıklar dünyasında keşfettiği doğrudur, hatta bu soyut makinenin gezegen üzerindeki ilk fiziksel somutlaşmasının canlılar dünyası olduğunu söylemek de doğru olabilir. Ne var ki bütün bunlar, başka kopyalayıcılara kıyasla bu soyut makineyi DNA'yla daha "yakından ilgili" kılmaz. Dolayısıyla, *hayatı nasılsa öyle kılmak* anlamında, hayatın "özü"nü *oluşturmaz*.[94]

Kopyalama yoluyla gen akışları, hayat dediğimiz şeyin bir parçasıdır yalnızca. Diğer kısımları biyokütle akışları oluşturur. Tek tek hayvanlar bir türün üyeleri olmanın yanında, belli bir ekosistemde

93. Dawkins, *The Selfish Gene*, s. 24. Dawkins burada şöyle bir gözlemde bulunur: "Genlerin hiçbir öngörüsü yoktur. İleriye dönük planları yoktur. Genler yalnızca böyledir, bazıları diğerlerinden daha fazla böyledir, söylenebilecek tek şey budur." Yani genler yalnızca *kopyalayıcılardır*, bazı genler diğerlerinden daha fazla kopyalar.

94. Felsefi açıdan, farklı tipte birçok fenomenin gerisinde tek ve aynı soyut makinenin bulunduğunu, dolayısıyla fenomene kimliğini kazandıran şeyin bu soyut makine olmadığını (yani *o* fenomenin özünü oluşturmadığını) göstermemiz gerektiği gibi, soyut bir makine ile onun vücut bulduğu somut topluluklar arasındaki ilişkinin "aşkınlık" değil "içkinlik" ilişkisi olduğunu da göstermemiz gerekir. Başka bir deyişle, soyut makinelerin, somut mekanizmalarda vücut bulmak üzere aşkın bir evrende sıralarını bekliyormuş gibi düşünülemeyeceklerini, bu makinelerin, çizgisel olmayan dinamiklere ve çizgisel olmayan katışımlara tabi olan madde-enerji akışlarının *bünyevi* özellikleri olduğunu da göstermemiz gerekir. Bu da Deleuze ve Guattari'nin benimsedikleri konumdur bence. Örneğin bkz. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 266-7.

Soyut makinelerin periyodik çekerler gibi (çok çeşitli somutlaşmalarını görmek mümkündür: Kristal radyolar, kimyasal saatler, ekonomideki Kondratief dalgalanmaları vs.), en basit örneklerini bu aşkın olmayan terimlerle açıklamak daha kolaydır. Örneğin bkz. Gregoire Nicolls ve Ilya Prigogine, *Exploring Complexity* (New York: W. H. Freeman, 1989), s. 100.

yaşayan, dolayısıyla bir besin ağını oluşturan enerji ve madde alışverişine katılan üretken bir topluluğun da üyeleridir. Bütün fiziksel sistemlerde olduğu gibi, yoğun enerji akışı, bir ekosistemi denge durumundan uzaklaştırır ve onu kendi dinamik kararlı hallerini (çekerleri) üretme yetisiyle donatır. Aynı dinamik o ekosistem içinde gelişen tek tek organizmalar için de geçerlidir. Dolayısıyla tarama biriminin körce araştırdığı uzam, tümüyle yapılanmamış durumda değildir; farklı tipte kararlı hallerle (durağan, döngüsel, kaotik, otopoietik) doludur. Araştırma uzamının, enerji akışındaki yoğunlaşmalarla bu biçimde önceden yapılanmış olması, soyut makinenin (körce yapacağı) işini kolaylaştırabilir. Örneğin, içerde üretilen olası bir kararlı hal, gen faaliyetlerini ve gen üretimini otomatik olarak bir döngü içine çekecek periyodik çeker olduğundan, arama aygıtı, ilkel bir metabolizma üretecek araçları çok önceden tesadüf eseri bulmuş olabilir. Tarama biriminin bir eşikten diğerine atlar gibi, bir çekerden diğerine atlamasıyla evrim süreci daha karmaşıklaşabilir.

Arama uzamları (ya da "uyarlanılabilir ortamlar") biyolojide ilk kez 1930'larda koyutlanmıştır; bu uzamların tek bir denge mekanizmasıyla önceden yapılandırıldıkları düşünülmüştür. Tıpkı tek bir zirvesi olan bir dağ gibi görülmüşlerdir; seçilim baskılarının tarama birimini hep daha yukarıya çıkmaya zorladığı düşünülmüştür. Bu şemaya göre, dağın zirvesi, en fazla uygun olma noktasını temsil etmektedir ve bir nüfus bu noktaya ulaştığında seçilim baskıları, onun bu en uygun denge durumunda kalmasını sağlar. Ne var ki, uyarlanılabilir ortamlar hakkında sofistike bilgisayar simülasyonları kullanarak son dönemde yapılan araştırmalar, bu arama uzamlarının basitlikten çok uzak olduğunu, uyumlulukla doğrudan ilgisi olmayan, ama dinamik kararlı halleri doğrudan ilgilendiren, çeşitli biçimlerde dağılmış farklı yüksekliklerde (yerel düzeydeki denge durumlarında) birçok dağdan, vadiden ve zirveden oluştuğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca birlikte evrim geçirme meselesi gündeme getirildiğinde (tıpkı bir avın savunma sistemindeki gelişmenin, avcıda pençelerini ve dişlerini daha çok keskinleştirme baskısı yaratması, buna karşılık avın savunma sisteminin de güçlenmesi gibi), bir ekosistemde birbirleriyle etkileşim içindeki türlerin, *birbirlerinin uyarlanılabilir ortamlarını değiştirme yetisine sahip olduğu* bir açıklık kazanır. (Av ile avcı arasındaki bir silahlanma yarışında, "en uygun" olmanın na-

sıl belirleneceğine ilişkin sabit bir tanım yoktur.)[95]

Benzersiz kararlı haller mefhumu, (enerji akışını ve enerji akışının yarattığı dengeden uzak koşulları dikkate almayan aşırı derecede basitleştirilmiş bir evrim versiyonu dayatarak) evrimci biyolojiye biraz hasar verdiyse de, "en uygun olanın hayatta kalması" düşüncesi insan kültürlerine uyarlandığında çok daha büyük bir hasar vermiştir. Bu yanlış anlama neredeyse derhal Sosyal Darvinciliğe ve soyarıtımı hareketine dönüşmüş, daha sonraları da Nazi Almanyası'nın ırkçı temizlik politikalarına esin kaynağı olmuştur. Yüzyıllar süren yoğun sömürgecilik döneminin ardından gelen Sosyal Darvincilik doğal olarak, Beyaz ırkların diğerlerinden üstün olduğu düşüncesini güçlendirmiştir. Elbette ki, tek bir en uygun denge olduğu yönündeki yanlış kavrayışın yanı sıra, bu toplumsal hareketler kültürü genlerin belirlediği, yani sadece ve sadece bir tek tarama birimi bulunduğu inancıyla da beslenmiştir (oysa biraz önce gördüğümüz gibi, kuşların bile en az iki tarama birimi vardır).

Bu duruşa tepki veren birkaç antropolog (Franz Boas, Margaret Mead ve Ruth Benedict) yirminci yüzyılın başında, insani kültüre genetik belirlenim karşısında hak ettiği özerkliği teslim etmekle kalmayıp biyolojik evrimin insan toplumlarını etkilediğini reddeden bir karşı teori de geliştirdiler. Bu antropologlara göre insan doğası tümüyle şekillendirilebilir ve esnekti, insanın davranışları da yalnızca kültür tarafından belirleniyordu. "Kültürel görecilik" (bu konum bu adla anılagelmiştir) kısa süre içinde, kültürel farklılıklar karşısında daha büyük bir hoşgörüyü beslemek gibi hatırı sayılır bir hizmet sundu bizlere (Sosyal Darvincilerin ve soyarıtımcıların ırkçı düşüncelerine, politikalarına karşı hoş karşılanan bir panzehirdi), ama sonraları o da dogmalara gömüldü, hatta boş klişelere ("her şey kültürel olarak inşa edilmiştir" sloganı gibi) düştüğü bile oldu.[96]

95. Stuart Kauffman, *The Origins of Order: Self Organization and Selection in Evolution* (New York: Oxford University Press, 1993), 3. ve 6. bölümler.

96. 1980'lerde, kültürel antropologların orijinal "keşifleri"nin birçoğunun, inceledikleri toplumsal gerçekliklere dair aşırı basitleştirmeler, hatta çarpıtmalar olduğu anlaşıldı. (En meşhur hikâyeler, Margaret Mead'in Samoalı ergenlerin Batı'daki ergenlere benzer anksiyeteler yaşamadığı, Chambri'deki erkekler ve kadınların birçok başka toplumda gözlenenin aksine ters bir hâkimiyet kalıbı sergilediği yönündeki iddialarıydı herhalde.) Bütün bunlar hakkında ve kültürel göreciliğin

Neyse ki, antropologların dogmatik konumlardan uzaklaştığı, organik ve kültürel evrimi eşzamanlılık içinde değerlendiren yeni bir etkileşimci yaklaşım geliştirdiği görülüyor. Bu yeni yaklaşımın bilhassa (William Durham'ın geliştirdiği) bir versiyonu göründüğü kadarıyla burada incelemekte olduğumuz görüşe oldukça yakın: Yani hem organik hem kültürel değişimin kopyalayıcılar üzerinden işlediğini ve yeni yapıların, varyantların seçilip tutulmasıyla doğduğunu söylüyor. Ayrıca Durham, burada biyolojik kavramların metaforik kullanımının söz konusu olmadığında da hemfikir. (Buna Campbell kuralı diyor: Kültürel birikimlere yapılacak analoji organik evrim üzerinden değil, daha genel bir evrimsel değişim modeli üzerinden kurulmaktadır; organik evrim bu modelin yalnızca bir örneğidir.)[97]

Durham'a göre, genetik ve kültürel kopyalayıcılar beş farklı yoldan etkileşime girer. Fakat bunları incelemeye geçmeden önce, bura-

akademik çevrelere nasıl kök saldığına dair bkz. Donald E. Brown, *Human Universals* (New York: McGraw-Hill, 1991).

Mead'in Samoa'daki gözlemleriyle ilgili olarak "kirli çamaşırları ortaya döken", antropolog Derek Freeman oldu. Fakat bu durum, her biri de aynı ölçüde geçerlik şansına sahip, farklı yorumlarla verilerin ele alınması sorunu gibi görülemez. Brown'ın belirttiği üzere "Mead'in kitabı, 23 yaşındayken yaptığı 9 aylık gözlemlere dayanmaktadır. Derek Freeman... Samoa'da 6 yıl geçirmiştir" (*a.g.y.*, s. 16). Brown daha sonra şunu ekler: "Mead nasıl bu kadar yanılabildi diye sormaktan başka bir şey gelmiyor insanın elinden... Mead Samoa'ya dillerini bilmeden gitti; Samoa'yla ilgili kapsamlı literatüre aşinalığında talihsiz açıklar vardı... Samoa'ya vardığında Samoa ruhu ve kültürüne dair genel bir incelemeye girişmek yerine, doğrudan ergenleri incelemeye başladı. Ergenlik çağındaki kızlarla görüştü: Ne erkek çocukları, ne de yetişkinleri inceledi" (*a.g.y.*, s. 18-9).

Eleştiriler listesi devam edip gidiyor. Modern solun (ya da solun en etkili kesimi olan "sosyal inşacıların") nasıl olup da bu tür dayanıksız temeller üzerine tutarlı bir direniş stratejisi önermeye kalktığını merak etmekten başka bir şey elimizden gelmiyor. Her halükârda kültürel göreciliğin kale duvarları, beşeri sosyobiyologların yarattığı yeni tehlikelere karşı zayıf bir savunma hattı oluşturuyor. Hatta bu eski duruş noktası, yetersizliklerinin ortaya çıkışı ona karşı olanları zafer kazanmış gibi göstereceğinden (renk algılamalarının ya da yüz ifadelerinin evrenselliği meselesinde olduğu gibi) aslında zararlı bile olabilir.

Bu iki evrenselliğin ikisi de kitabımızda benimsenen tavır açısından bir fark yaratmasa da, fark yaratan bir başka evrensellik var. 1. bölümde yeni kurumsalcı iktisatçıların yarattığı "metodolojik bireyciliğin" gözden geçirilmiş biçimini benimsemiştim. Neoklasik iktisat ("atomcu"dur) versiyonunun tersine, bu yeni versiyon "ontolojik bütüncülük"le uyumludur. Dolayısıyla yalıtılmış bireyleri karar alıcılar olarak gören bakış açısını reddeder ve karar alma süreçlerine kılavuzluk

da hangi genetik etkileri değerlendirmekte olduğumuz sorusunu yanıtlamamız gerekiyor. Tarihte insanın gen havuzuna birkaç gen (orak hücre anemisine neden olan, ama taşıyıcıları sıtmaya karşı koruyan gen gibi) eklenmiş olsa da, genetik evrim kültürel evrimden çok daha yavaş olduğundan insanların ilişkileri üzerindeki etkileri marjinal düzeyde hissedilir. Stephen Jay Gould'un da işaret ettiği gibi "Orak hücre anemisine neden olan gene rastlanma sıklığı, siyah Amerikalılar arasında gerilerken [sıtmanın seçilim baskısına tabi olmadıkları için], bizler bu arada demiryolunu, otomobili, radyo ve televizyonu, atom bombasını, bilgisayarı, uçağı ve uzay gemisini icat ettik."[98] Dolayısıyla burada değerlendirdiğimiz genetik etkiler, bedenlerimiz tarafından bize dayatılmış, terime aşkın bir anlam yüklemediğimiz sürece "insan evrenselleri" diyebileceğimiz organik sınırlılıklardır. (Kültürel kısıtlamalar gibi, organik kısıtlamalar da olumsal tarihsel ürünlerdir, fakat daha uzun süreler boyunca işlerler.)

eden kurumsal normlar gibi kolektif oluşumları tabloya dahil eder. Fakat eski bakış açısına özgü olan, insan bireylerinin temelde "kendi çıkarlarını gözettiği" düşüncesi ayakta kalır. Bu düşünce insan ve hayvan sosyobiyolojisinin temel temalarından biridir elbette. (Dawkins, "bencil genlere" ilişkin kitabında, hayvanlarda doğal olarak ortaya çıkan "diğerkâm eğilimler" bulunduğunu varsayan grup seçiciliğine dair iddiaları yıkmıştı. Fakat kendi çıkarlarını gözetmek hiçbir biçimde, bir "öz" olarak değil, evrimsel-tarihsel kökenleri bulunan çok yönlü bir eğilim olarak kurulmalıdır. Daha açık bir deyişle, eğer insanlar klonlanarak üreselerdi (ya da arılar ve karıncalarda olduğu gibi, özel bir üreticiler kastı üzerinden üreselerdi), bu bencillik mevcut biçimiyle varolmazdı. Her halükârda, burada vurgulanması gereken nokta, bunu biyolojik bir kader olarak kabul etmemiz gerektiği değil, bu organik kısıtlamanın bize dayattığı sorumlulukla yüzleşmemiz gerektiğidir: Çocuklar "diğerkâmlık"la donanmış bir halde gelmezler, onlara paylaşmayı, başkalarına saygılı olmayı öğretmemiz gerekir. Son olarak, kendi çıkarını gözetme, hayvanlarda da insanlarda da karşılıklılığa dayalı davranışlarla son derece uyumludur. (Açıkçası bazı özel durumlarda, kültürel kısıtlamalar biyolojik kısıtlamaları aşabilir.) Bkz. aşağıda, 103. nottaki sözlerim.

97. Durham, *Coevolution,* s. 187.

98. Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man* (New York: W. W. Norton, 1981), s. 324. Bu kitap, bilim eleştirisinin (bu vakada, bilimsel ırkçılık eleştirisinin) nasıl yapılması gerektiğinin mükemmel bir örneği olarak öne çıkıyor. Bu geçerli eleştiri çizgisi, ya gerekenden fazlasını kapsayan (insanların ürettiği her şey sosyal olarak inşa edilmiştir) ya da yanlış (bilimsel ifadelerin epistemolojik statüsünün din gibi başka kültürel ürünlerle aynı olduğu anlamına çekilirse eğer) olan "bilim, sosyal olarak inşa edilmiştir" gibisinden boş iddialarla bilim eleştirisi yapılabileceği iddiasının karşısına yerleştirilmelidir.

Genetik ve kültürel kopyalayıcıların etkileşim kurma (ya da birbirlerini etkileme) biçimlerinden biri, ayıklama aygıtları olarak işlemeleridir. Genler, daha doğrusu genlerin bedensel (ya da fenotipik) etkileri, kültürel malzemelerin birikimi üzerinde seçilim baskısı yaratabilir. Durham, renklerin algılanması ve bu algılamanın renkleri belirten kelimelerle ilişkisi örneğini tartışır. Bu örneği tartışmasının sebebi kısmen konunun anatomik temelinin (gözün ışığı soğurmasında etkili olan pigmentlere dayalı sistem ve duyusal girdinin beyin tarafından işlenmesi) nispeten iyi bilinmesi, kısmen de bu konuda yapılmış birçok antropolojik araştırma bulunmasıdır. Renk algılamasının "evrenselliği"ne ilişkin kritik kanıtlar, 1960'larda Brent Berlin ve Paul Kay adlı antropologlar tarafından karşıt bir varsayımı kanıtlamak için tasarlanan bir deney sırasında toplanmıştır. Her dilin, renklerin dilde şifrelenmesi deneyimini farklı bir biçimde gerçekleştirdiği yönündeki varsayımı kanıtlamak için yapılan bu deneyde, yirmi farklı dilden gruplara, geniş bir renk kartları örneklemi göstermiş, rengi belirten kelimenin neyi çağrıştırdığını sormuş, ayrıca sözcüğün dış sınırlarını tarif etmelerini istemişlerdi. Araştırmacılar, dilsel görecilik varsayımına dayanarak (yelpazeyi kesmenin "doğal" bir yolu olmadığı düşüncesiyle), deneylerinin dağınık bir çağrışımlar silsilesini ortaya koyacağını, dış sınırların uyumsuzluğunu gösterece̊ini ummuşlardı, ama tersine, belli bir yerel sözcük dağarında renkle ilgili kaç kelime bulunursa bulunsun, çağrışımların son derece sıkı bir gruplaşma gösterdiğini (sınırların da sıkı biçimde örgütlendiğini) gördüler. Yakın zamanda yapılan araştırmalar da Berlin ve Kay'in sonuçlarını desteklemektedir ve farklı kültürlerde renkler için farklı sayıda sözcük kullanılsa da, *bu birikimin* sıralanışında bazı düzenlilikler bulunduğunu, "siyah" ve "beyaz" için kullanılan sözcüklerin hep önce geldiğini, onları belli bir sırayla asal renklerin (örneğin kırmızı-yeşil-sarı-mavi) takip ettiğini göstermiştir. Muhtemel bir yorum, biriken ilk etiketlerin ("siyah" ve "beyaz"), repertuvara her biri özgül ve son derece sınırlı bir biçimde yeni etiketler eklendikçe yavaş yavaş farklılaşan geniş, bileşik kategorileri (sırasıyla "karanlık-soğuk" ve "hafif-sıcak") temsil etmekte olduğu yönündedir. Durham buna dayanarak, bu durumun algıyla ilgili olarak kültürel kop-

99. Durham, *Coevolution*, s. 213-23.

yalayıcıların (renk sözcüklerinin) birikimini yönlendiren genetik kısıtlamaların bir örneği olduğu sonucuna varmıştır.[99]

Buna karşılık, kültürel malzemeler ters yönde harekete geçebilir ve genlerin birikimini etkileyebilir. Renkleri ifade eden terimlerin birikim sürecinin tersine, genetik malzemelerin birikimi o denli yavaş olur ki, neredeyse gözlenemez. Dolayısıyla bu örnekte, sağlam kanıtlar bulmak çok daha zordur ve sözgelimi mitlerin bize sunduğu dolaylı kanıtlara dayanarak varsayımsal senaryoları tartışmak zorunda kalırız. Durham'ın ayrıntılı olarak tartıştığı bir örnek vardır: Bazı Hint-Avrupa ırklarında yetişkinlerin çiğ süt hazmetmesini mümkün kılan gen. Öncelikle bu genin varyasyonları vardır ve bazı kültürel örüntülerle büyük bir paralellik gösterir. Bugün nispeten büyük miktarlarda çiğ süt tüketen ve yetişkinlerin çiğ süt tüketimini hem kayıt hem teşvik etmiş antik mitolojilere sahip olan halklarda bu gene sık rastlanır. Öte yandan, bu genetik ve kültürel malzemeler, güneş ışınlarının az olduğu, dolayısıyla D vitamini ve metabolik kalsiyum eksikliğinin kronik boyutlarda olduğu bölgelerle, yani çiğ süt tüketiminin sağlığı olumlu yönde etkileyebileceği bölgelerle ilişkilidir. Durham, bu paralellikleri açıklayabilecek birkaç senaryoyu inceler ve en akla yatkınının (aynı zamanda, mitlerle şifrelenmiş tarihle en büyük tutarlılık gösterenin) şu olduğu sonucuna varır:

> Yüksek enlemlerde LA (laktoz emilimi) genlerine sık rastlandığından, daha fazla insan anne sütünden kesildikten sonra süt içmeyi sürdürebilir, böylece süt üretiminin yararları yaygınlaşır ve bu uygulamanın gerisindeki memlerin yerel kültürde gördüğü itibar da artar. Buna karşılık sütün bulunabilirliğinin artması, laktoz emilimi genotiplerinin genetik seçilimini sürdürmüş, böylece yetişkinlerde laktoz tüketiminin sıklığını, süt üretiminin yararlarını, sütün kültürel açıdan tercih edilmesini vs. daimi olarak artırmış olabilir... Bu döngü, yeni doğan bebeklerin beslenmesinde izlenen rutin pratiklerin bir devamı olarak başlamış olabilir. Başlarda, süt veren hayvanların sütleri, anne sütünün muadili olarak denenmiş, böylece emzirilen sütün hacmi ya da sürekliliği veya her ikisi birden artırılmış olabilir. (Başlarda seyrek olan) laktoz emilimi genotipleri sayesinde bazı alıcılar, normal kaybın ötesine geçerek laktoz yeterliliğini sağlamış olabilir... Özellikle de raşitizme sık rastlanan bölgelerde, çiğ süt tüketiminin yararı ergenliğe ve erişkinliğe de uzanmış olabilir.[100]

100. *A.g.y.*, s. 283.

Birbiriyle doğrudan etkileşim içindeki bu iki yolun yanı sıra, kültür ve genler daha dolaylı başka ilişkilere de girebilirler. Durham, belli kültürel malzemeler biriktiğinde, bunların kurumsal değerler olarak kemikleşebileceğine, kurumsal değerlerin de başka kültürel birikimler yaratacak seçilim baskıları olarak hareket edebileceğine dikkat çeker. Dolayısıyla bazı kültürel kopyalayıcılar bir anlamda, *kendi kendilerini seçiyor* olabilir, ki bu da onlara evrimlerinde bir ölçüde özerklik kazandıracaktır. Bu koşullarda, kültürel uyarlanmalar, genetik uyarlanmalar karşısında güçlendirme, karşıtlık veya tarafsızlık ilişkileri geliştirebilir.

Ensest tabuları, güçlendirme ilişkisine örnektir. Zoologlar, iç döllenmenin sağlığa zararlı genetik etkileri olduğunu, birçok hayvanın içgüdüsel bir biçimde bundan kaçındığını ikna edici bir biçimde göstermiştir. İnsanlarda da böyle bir iç kısıtlama gelişmiş olabilir, kibutzlarda birlikte büyüyen yetişkinlerin, kendi aralarında cinsel ilişkiye girmekten tiksindiklerini ortaya koyan çalışmalar da bunu gösterir. Ne var ki Durham'ın da işaret ettiği gibi, tabu yasakları her zaman iç döllenme yasaklarıyla bir değildir. "Ensest olmayan iç döllenme olabileceği gibi (bazı akraba kategorileri arasında cinsel ilişki yasaklanmamıştır), iç döllenme olmayan enseste de rastlanır (yasaklamalar ebeveynlerle evlat edindikleri çocuklar arasında da geçerlidir)."[101] İç döllenmeyle ancak kısmen örtüşen ensest yasaklamalarının çeşitliliği dikkate alındığında, Durham, farklı toplumlarda tabuyu oluşturan düzenlemelerin kültürel seçilim baskıları altında evrildiği sonucuna varmıştır. (Fakat, içgüdüsel kaçınma da, insanın evriminin başlarında bu baskıların birikiminde rol oynamış olabilir.)

Kendi kendine seçilimin kültürel kopyalayıcıların evrimine kazandırdığı göreli özerklik, kültürel kopyalayıcıların organik uyarlanmalara göre nispeten tarafsız bir yönde ilerlemelerini mümkün kılar. Aynı sebepten (yani kültürel kopyalayıcıların göreli özerkliği yüzünden), kültürün çeşitli yönleri de, biyolojimize nispetle olumsuz sonuçlar doğurmuş olabilir. Örneğin, geçmişte birçok medeniyet, topraklarının kullanımını dikkatsizce yoğunlaştırmış, bu değerli kaynağın silinip gitmesini önleyecek elverişli teknikler (teraslama gibi) uygulamakta yetersiz kalmıştır. Sonuçta, bu toplumlar ister istemez

101. *A.g.y.*, s. 289.

genlerinin, kendilerinden sonra kaç kuşağa aktarılacağını da kısıtlamış oldu. (Bir tarihçinin hesaplamalarına göre, birçok kültürde üst limit 70 kuşaktı.) Bu örnekte, birçok elitin kısıtlanmış rasyonalitesinin ve kısa vadeli kazanç ihtimalinin, uzun vadede bu uygarlıkların gen havuzlarının kendi kendini yeniden üretebileceği koşulları ortadan kaldıran alışkanlıklar ve rutinlerin birikmesine yol açtığını görüyoruz. Durham bu olumsuz uyarlanmadan kaynaklanan kültürel malzemelere bugün El Salvador ve Honduras toplumlarında da rastlandığını, bu ülke topraklarının "olumsuz uyarlanmayı anlatan işaretlerle dolu olduğu"nu gözlemiştir. "40 ya da 50 derece açıyla inen yamaçlar... sürekli ekilip biçiliyor... ve getirileri azaldıkça azalıyor. Mısır kayalara ekiliyor, hayvanlar sarp dere yataklarında otluyor ve tropik yağmurların sürükleyici gücü, toprağın erimiş, aşınmış üst katmanını götürmeyi sürdürüyor."[102] Ne var ki bu örnekte sorun, yerli köylülerin kültürü değildir. Daha ziyade, toprak sahibi elitlerin toprak kiralama politikalarını yönlendirmesi ve hükümetin tarım ürünü ihracına desteği, bu olumsuz uyarlanmaya yol açan koşulları çiftçilere dayatmıştır. Durham bu ve başka örneklerden yola çıkarak, genetik ve kültürel kopyalayıcılar arasındaki başlıca karşıtlık kaynaklarından birinin, olumsuz uyarlanmaya yol açan alışkanlıkların, göreneklerin yukarıdan dayatılması (ya da belli alışkanlıklar ve göreneklere yol açan hayat koşulları) olduğu sonucuna varıyor.

Gelgelelim, belli bir nüfusa bir değerler dizisi dayatma (dolayısıyla nüfusun kültürel evriminin yönünü etkileme) gücünün, bireysel tercihlerin seçici etkisini bertaraf edecek denli etkili olduğu da varsayılmamalıdır. ("Kültürel göreciliğin" başka bir zayıflığı da buradadır: İnsan evrensellerinin asıl görülebileceği yeri, yani dikkat çekmeyen şeyleri atlamak pahasına egzotik olan şeyleri vurgulamakla kalmaz, toplumun normlarına odaklanırken de, bu normlara hep uyabilecek ya da hiç uymayabilecek bireysel faillerin gerçek davranışlarını yok sayar. Bireyin bu normlara mükemmel bir uyum göstereceği varsayılamaz.)[103] Durham'a göre, mutlak dayatma ve

102. *A.g.y.*, s. 362.

103. *A.g.y.*, s. 164 ve Brown, *Human Universals*, s. 66. "Kapsayıcı uygunluk" meselesi, bu noktayı aydınlatmamıza yarayacak iyi bir örnek gibi görünüyor. Bu terim, hayvan (ve insan) sosyobiyolojisinde ebeveynlerin yavrularına karşı gösterdiği diğerkâm davranış biçimlerinin altında yatan basit Darvinci mantığı açıkla-

serbest bireysel tercih, bir sürekliliğin idealleştirilmiş kutupları olarak ele alınmalıdır; bireylerin gerçek davranışlarının çoğu bu ikisi arasında bir yere düşer, bu iki kutubun bir karışımıdır.

Kültürel ve genetik kopyalayıcılar arasındaki dolaylı ve doğrudan etkileşimin farklı biçimlerini böylece gördükten sonra, şimdi de kültürel evrimde işleyen soyut tarama birimlerinin *türleri* ve *sayılarıyla* ilgili belli soruları yanıtlamamız gerekiyor. Örneğin büyük hayvanlardaki gen akışının, mikroorganizmalardaki gen akışından çok farklı olduğunu görmüştük; büyük hayvanlardaki gen akışı katı, dikey bir yön izlerken (bir kuşaktan diğerine), mikroorganizmalardaki gen akışı bunun yanında yatay bir gen değişimine de açıktır (plazmidler ya da başka taşıyıcılar yoluyla). Aktarım kanallarının sayısı bakımından, insan toplumlarındaki kültürel malzeme akışı son derece açıktır ve bu anlamda, bakterilerdeki gen akışına benzer. Kültürel kopyalayıcılar birinden-diğerine (ebeveynden çocuklara) geçen bir yapı ya da birçoğundan-diğerine geçen bir yapı (bir topluluktaki birçok yetişkinin bir çocuğa baskı yapması gibi) içinde dikey olarak akarlar. Kültürel kopyalayıcılar yatay olarak da akar; yetişkinden yetişkine (birinden-diğerine) ya da liderden takipçilere (birinden-birçoğuna).[104]

Ayrıca, kültürel evrimin bir arama aygıtından daha fazlasını içerdiği de savunulabilir: Bazı malzemeler *taklit* yoluyla kopyalanırken (dolayısıyla kuş şakımasına ya da memlere benzerken), diğerleri *zorlamaya dayalı tekrarla* kopyalanır: Çocuklar bir dili oluşturan

mak için kullanılmıştır. Temel düşünce şudur: Taşıyıcılarının üretkenlik başarısını artıran davranışlara bağlı olan genlerin belli bir topluluk içinde birikme eğilimi göstermesi gibi, yavrunun üretkenlik başarısını artıran genler de birikme eğilimi göstereceklerdir. Genleri basitçe maddi kopyalayıcılar olarak görürsek, sadece akış yoğunluğu bakımından ebeveynlerin çocuklarına geçirdikleri genlerin yarısı, torunlarına da geçecektir ve böylece ilkinin çökelmesine yarayan ayıklama süreçleri ikincisinin de çökelmesini sağlayacaktır (oransal olarak). Fakat bir kültürel göreci son derece haklı olarak, akrabalık yapılarının (yani kimin "yakın akraba" sayılacağını belirleyen toplumsal kuralların) kültürden kültüre farklılık gösterdiğini, üstelik kapsayıcı uygunluk varsayımının beklentilerine ters düşmenin ötesinde, zaman zaman onun aleyhine işler tarzda akrabalık ilişkilerini belirlediğini savunarak bu düşünceye karşı çıkacaktır. Fakat antropolog Napoleon Chagnon'un belirttiği gibi, "yapısalcı yaklaşım akrabalık konusunda, sistemi 'ideal' ya da 'mükemmel' bir sınıflandırma sistemi olarak görme eğilimindedir ve bireysel uygunlukla ya da sap-

sesleri ya da gramer kurallarını taklit yoluyla öğrenmezler, bunları *bir norm olarak benimserler* ya da *bir kural olarak tekrarlarlar*. [Durham'ın analizinde bu noktada küçük bir eksiklik vardır: Kültürel kopyalayıcılardan bazıları (örneğin, onun deyişiyle "tali değerler") norm olarak aktarılsa da, Durham bütün kültürel kopyalayıcılar için *mem* terimini kullanır.] Sforza ise, dilsel normların (tek tek kelimeler hariç) farklı kültürler arasında kolayca kopyalanmadığını, onların organik altyapısı vazifesi gören insan bedenleriyle bir yerden diğerine gittiği gözleminde bulunur. (Buradan hareketle dilsel ve genetik haritalar arasında sıkı paralellikler görür.) Bu muhafazakâr eğilimi de, ilk iki (dikey) kültürel aktarım mekanizmasıyla ilişkilendirir.[105] Öte yandan yatay kanallardan akış, taklide dayalıdır, bu yüzden de mem akışı olarak değerlendirilebilir.

Aktarım formelleştirilmiş bilgiyi değil, somutlaştırılmış uygulama bilgisini konu aldığında farklı bir süreç işler. Bu durumda, söz konusu bilgi kendi başına bir yerden diğerine (örneğin kitaplar yoluyla) gidemeyecek, insan bedenlerinin aracı olması gerekecektir. Bu tür bir aktarım, bulaşıcı hastalıkların yayılmasına benzetilebilir. Örneğin Braudel, matbaanın ve seyyar topların Avrupa'nın güç dağılımında kalıcı bir dengesizlik yaratmadıklarını, zira uygulayıcılarının hareketliliği sayesinde kıtaya büyük bir hızla yayıldıklarını savunur. 16. ve 17. yüzyıllarda matbaacılar ve paralı askerler sürekli göç ediyor, becerilerini ve uygulama bilgilerini gittikleri her yere götürüyor, bir salgın gibi yayıyorlardı.[106]

malarla ilgilenmez... Birçok antropolog, kültürün bütün alanlarında 'kurallar' ile 'davranış' arasında her zaman bazı uyumsuzluklar olduğunun farkındadır... Soyağaçlarının manipüle edilmesi ya da uydurulması, etnografik literatürde yaygın olarak belirtilen bir durumdur." Bkz. Napoleon Chagnon, "Male Yanomamo Manipulations of Kinship Classifications of Female Kin or Reproductive Advantage", *Human Reproductive Behaviour: A Darwinian Perspective* içinde, y.h. Laura Betzig, Monique Borgerhoff Mulder ve Paul Turke (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1988), s. 25. Chagnon, akrabalığı tanımlayan bu kültürel kuralların manipülasyonunu dikkate aldığımızda, insanların fiili davranışlarının "kapsayıcı uygunluğun" öngördüğüne ne denli yakın olduğunu (daha doğrusu kültürel ve organik kısıtlamalar arasındaki etkileşimin sonucu olduğunu) gösterir.

104. Sforza, "Diffusion of Culture and Genes", s. 30.

105. *A.g.y.*, s. 31-2.

106. Braudel, *Capitalism and Material Life*, s. 294-8.

Kültürel evrim mekanizmaları üzerine düşünürken, belli bir toplumda geliştiği söylenebilecek *türde* oluşumları da ele almamız gerekir. Çeşitli siyasal ekonomik kurumlardan yoksun olan toplumları incelerken, kültürel aktarımı bir toplumu bir arada tutan değerler ve normlar kümesinin tamamen kopyalanması anlamında değerlendirebiliriz. Fakat kentli toplumlarda kurumlar kendilerini, *tekil* değişimlerle de yeniden üretebilirler. Örneğin Richard Nelson ve Sidney Winter adlı iki iktisatçı, bir örgütlenmenin iç işlemleri rutinleştiğinde, rutinlerin bir tür "örgütsel hafıza" oluşturacağı düşüncesine dayanarak bir tür evrimci iktisat teorisi önerir.[107] Diyelim ki bir ekonomik kurum (örneğin bir banka) yabancı ülkelerde bir kentte şube açtı, personelinin bir bölümünü işe yeni insanlar alıp eğitmeleri için oraya gönderir; böylece kendi iç rutinlerini yeni şubeye aktarmış olur. Dolayısıyla, kurumların da dikey olarak "yavru"larına bilgi aktardığı söylenebilir. Öte yandan, birçok yenilik ekonomiye taklit yoluyla yayıldığından, kurumlar da bulaşıcı hastalıklara benzer bir biçimde birbirlerini etkileyebilirler.

Burada özellikle kültürle genetik arasındaki etkileşimleri inceledik, yine de kopyalayıcı akışının (gen, mem, norm ya da rutin) hikâyenin ancak yarısını anlattığı gerçeğini gözden kaçırmamalıyız. Madde ve enerjinin bir sistemdeki akışı da (genelde canlı ya da fosilleşmiş biyokütle akışı anlamına gelir) aynı ölçüde önemlidir, özellikle yoğunlaşma dönemlerinde daha da önem kazanır. Genetik ve kültürel kopyalayıcıların rolü (daha doğrusu bu kopyalayıcıların fenotipik etkilerinin rolü), yoğun madde-enerji akışlarının mümkün kıldığı kendi kendine örgütlenme süreçlerini kolaylaştıran ya da engelleyen katalizör vazifesi görmektir. Bir sistem için elverişli olan termodinamik kararlı hallerin doğasını bu akışlar belirler; katalizörler bir kararlı hali diğerine tercih ederek, yalnızca kontrol mekanizması vazifesi görürler. Katalitik faaliyetin bir başka unsuru da, az enerji harcamanın yüksek enerji dönüşümünü beraberinde getirebilmesidir. Örneğin bir enzim, belli bir kimyasal tepkimeyi hızlandırarak, ama kendisi bu süreçte değişmeden (yani, kendisi büyük enerji aktarımlarına katılmadan) belli bir maddenin büyük miktarlarda bi-

107. Richard Nelson ve Sidney Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change* (Cambridge, Massachusetts: Belknap, 1982), s. 98-100.

rikmesini sağlayabilir.

Kültürel kopyalayıcıların, hızlandırmaya benzer fenotipik etkileri olduğu düşünülebilir. Örneğin bir hiyerarşide üst düzey biri tarafından verilen bir talimat, savaş ilanı örneğinde olduğu gibi oransız derecede büyük bir enerji akışını başlatabilir. Ne var ki, askeri düzen, hepsi de büyük bir bedensel enerji harcamayı gerektiren sürekli talim ve disiplinle (itaat etmeyenlerin fiziksel olarak cezalandırılması da dahil) çalışma düzeni içinde tutulan bir komuta zinciriyle desteklenmediği sürece güçsüzdür. Batı toplumunun son birkaç yüzyıllık tarihi, itaati sağlamanın disiplin gücüne giderek daha bağımlı hale geldiğinin kanıtıdır. Dolayısıyla yalnızca kopyalayıcılar ve onların hızlandırıcı etkileriyle ifade edilen bir toplum tanımıyla yetinemeyiz, belli bir toplumsal dinamik için elverişli olan kararlı halleri tanımlayan maddi ve enerjik süreçleri de her zaman hesaba katmamız gerekir.

Nüfus patlamaları, bir noktada yoğunlaşmış insan eti miktarının yükselip alçaldığı bir soluklanma ritmi gibi döngüsel olma eğilimindedir. Bu devasa ölçekteki ritimler, kısmen gıda (ya da başka enerjilerin) üretimindeki yoğunlaşmaların ve genellikle bu yoğunlaşmaların peşinden gelen tükenişlerin bir sonucudur. Döngünün yükselişi sırasında yaratılan sayılamayacak kadar çok yeni kursak, nihayetinde önceki kuşakların ürettiği tarımsal fazlaları yutar ve nüfusu gerileme sürecine sürükler. 18. yüzyılın ortasına doğru Avrupa, döngüsel bir inişten, yüzyıl süren bir durgunluktan, ya da hadi çok yavaş bir nüfus artışından diyelim, yavaş yavaş çıkmaktaydı.

Biyolojik Tarih MS 1700-2000

1750'lerde bir araya gelen birkaç faktör bu insan bedenleri kitlesini büyütecek bir etki yarattı. Mikroplarla ilişkinin değişmesi, büyük kentleri ölüm tuzağı olmaktan çıkarıp insan üreticisine dönüştürmeye başlamıştı. Yeni tarım yöntemleri, yoğunlaşmış gıda üretimini biraz daha sürdürülebilir kılmaya başlamıştı. Belki de daha da önemlisi, kitlesel göç, bu dinamik sisteme bir kaçış yolu açmış, sistemi gerilemeye sürüklemesinler diye aç kursakları yurtdışına ihraç edilebilecek bir araç kazandırmıştı.

Üstelik nüfus fazlasının ihraç edilmesi Avrupa'nın dünyanın geniş kıtalarını tedarik bölgeleri haline getirme-

sini de mümkün kılmıştı. Normalde, yerel olarak kullanılabilir biyokütle rezervuarları nüfus artışının tavanını (teknik deyişle "taşıma kapasitesi"ni) belirler, fakat Avrupa kent merkezleri sömürgeleştirme sayesinde yerel kısıtlamaları aşıp genişlemelerini sürdürmüşlerdi. Çok sayıda Avrupalı –daha sonra bu sayı muazzam boyutlara ulaşmıştı– başka ülkelere, başka kıtalara gidiyordu ve beraberlerinde insan olmayan "kopyalayıcıları"nı götürüyorlardı: Evcilleştirilmiş hayvanlar ve bitkilerden oluşan geniş ailelerini. Henüz insanların denetimine tabi olmayan yaratıklar, Avrupalıları büyük bir asalak göçünün aracı olarak kullanıyorlardı. Nihayetinde kurumsal örgütlenmeler de göç ediyor, rutinlerini okyanus ötesine ihraç edip kendilerinin farklı kopyalarını yaratıyorlardı. Burada öncelikle bu karmaşık karışımın, göç alan topraklardaki etkilerinin bir kısmını, özellikle de sebep olduğu büyük organik ve kurumsal homojenleştirmeleri inceleyeceğiz, ardından da göçün Avrupa kentleri üzerindeki etkilerini incelemeye geçeceğiz.

1800 öncesinde Avrupa Atlantik'in öte yakasındaki sömürgelerine yalnızca iki-üç milyon insan göndermişti (buralara göçmeye zorlanan altı milyon Afrikalı'ya kıyasla "yalnızca" diyorum). Ama 1800 ile 1960 arasında, 61 milyon Avrupalı Atlantik'in öte yakasına geçti. Bunların büyük bir kısmı yetmiş yıllık bir dönemde Yeni Dünya'ya gitmişti. Tarihçi Alfred Crosby bunu şöyle ifade ediyor:

> Böylece 1840'lar ile I. Dünya Savaşı arasında, okyanusları aşan, o güne dek görülmemiş, ondan sonra da muhtemelen görülmeyecek büyüklükte bir insan dalgası halinde geldi Avrupalılar. Bu Beyaz Tsunaminin başını, başka bazı milletler kadar yoğun bir göç yaşamasalar da, yurtlarını terk etmek için bastıramadıkları bir özlemle yanıp tutuşan Britanyalılar, açlıktan kırılan İrlandalılar, hırslı Almanlar çekiyordu. Daha sonra İskandinavlar bu göçe katıldı, ardından yüzyılın sonuna doğru güney ve doğu Avrupa köylüleri, İtalyanlar, Polonyalılar, İspanyollar, Portekizliler, Macarlar, Yunanlar, Sırplar, Çekler, Slovaklar, Aşkenaz Yahudileri –yurtdışındaki fırsatlara dair ilk kez bu kadar bilgi sahibi olarak, eski devirlerin yoksulluğuyla örülmüş bir hayatı geride bırakmanın yollarını, demiryolu ve buharlı gemi sayesinde, ilk kez bulmuş olarak– Avrupa limanlarına aktılar ve Pangaea'nın bağlantı noktalarını aştılar.[108]

108. Crosby, *Ecological Imperialism*, s. 300.

Pangaea, Kuzey ve Güney yarıkürelerin milyonlarca yıl evvel, henüz ayrılmamışken oluşturduğu varsayılan büyük karakütlesine verilen isimdir. Üretken topluluklar birbirinden yalıtılırken, yeni hayvan ve bitki türleri ortaya çıktı; dolayısıyla Pangaea'nın kadim çağlarda parçalanması (ve buna bağlı olarak üretken toplulukların birbirinden ayrılması), yoğun bir organik heterojenleşme dönemini tetikledi. Ne var ki, 1800'lerin büyük göç akışına tanıklık eden dünya, çoktan yeniden homojenleşme yoluna girmişti. Crosby'nin dediği gibi, Pangaea'nın birbirinden ayrılmış parçaları, okyanusaşırı iletişimle yeniden birbirine bağlanmıştı.[109] 1500'ler öncesinde, türlerin (limon, pirinç, pamuk, şekerkamışı) ekolojik sınırları aşmasını sağlayan büyük ölçüde Müslüman halklar olmuştu, ama 1500'ler sonrasında yayılmayı sağlayan başlıca güç Avrupalılardı.

Kürenin beş ayrı bölgesinde –ABD'nin, Kanada'nın, Arjantin'in, Avustralya'nın ve Yeni Zelanda'nın ılıman bölgelerinde– yeniden homojenleşme süreci zirve noktasına ulaştı. Aslına bakarsanız bu bölgeler, Avrupa kentsel ve kırsal ekosistemlerinin kopyaları haline geldi. Crosby, Avrupa kentlerinin kendilerini kopyalayabilmeleri, Boston, Quebec, Buenos Aires ya da Sidney gibi kentler doğurabilmeleri için bütün bir türler yelpazesinin (insanlar ve onların evcilleştirdikleri) onlarla birlikte göç etmesinin, yeni toprakların bir ekip olarak sömürgeleştirmesinin gerektiğini savunur. Sonuçta bu beş ülkenin ılıman bölgeleri, onun deyişiyle "Neo-Avrupalar" haline gelmiştir.[110]

"Avrupa" ikliminin hâkim olduğu bölgelerin dışında kalan önemli sömürge kentleri de vardı elbette. Ne var ki bu diğer sömürge kentleri, kentsel Avrupa'dakine benzer bir "toplumsal ekosistem" üretememişlerdi; tersine, kasaba ile kırsal kesim arasındaki ilişkiler daha çok feodal Avrupa'daki ilişkileri andırıyordu. Şu da var ki, fetihçilerin yerlilerle karıştığı Meksika ya da Peru'nun tersine, Yeni Avrupalar bir gen havuzunun yerini bir başkasının almasının klasik bir örneğiydi. Son olarak, 1800'lerden itibaren yurtdışına göç etmiş on milyonlarca Avrupalı, başta Yeni Avrupalar'ın kent merkezlerine yerleşmişti. Bu kitleler kendi ülkelerindeki nüfus patlamasıyla dışarı itilmelerinin yanında, geride bırakacakları kentsel ekosistemin neredeyse eksiksiz bir kopyasına yerleşme beklentisiyle buralara çe-

109. *A.g.y.*, s. 12. 110. *A.g.y.*, s. 148-9.

kilmişlerdi. (Yurtdışında akrabaların olması, yaygın deyişle soy etkisi de önemli bir çekim etkeniydi.)[111]

İnsanlar ve evcilleştirdikleri hayvanlarla bitkiler söz konusu olduğunda, sömürgecilerin okyanus ötesine neden bir ekip olarak göç etmeleri gerektiğini anlamak nispeten kolay. Bir kent ekosisteminin işleyebilmesi için besin zincirlerinin kısaltılması ve biyokütle akışını hiyerarşinin en tepesine yeniden yönlendirmek üzere belli organizmaların kullanılması gerekir. Fakat Avrupalı göçmenler, bu evcilleştirilmiş türlerin yanında, ister istemez "asalaklar" da, bu örnekte fırsatçı üretken stratejiler izleyen, böylelikle basitleştirilmiş ekosistemleri sömürgeleştirebilen bitkiler de ithal etmişlerdir. Yeni topraklarda doğrudan insanların müdahalesiyle galebe çalan birçok bitkinin tersine, Avrupalı asalaklar (devedikeni, beyaz yonca, sinirotu, ısırgan otu) kendi başlarına yayılmışlar, yerel rakiplerine karşı verdikleri "savaşları" kazanarak, büyükbaş hayvanların yemi haline gelip besin ağının kilit bir bileşeni olmuşlardı:

> Eski Dünya'nın dört ayaklıları Amerika'ya, Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya taşındıklarında, yerli otları ve bitkileri tükettiler, daha önceleri çok az yenen otların yeniden bitmesi genellikle yavaş oldu. Bu arada Eski Dünya'dan, özellikle de Avrupa ile Asya ve Afrika'nın yakınlardaki bölgelerinden gelen bitkilerle otlar yayıldı ve çıplak toprağı kapladı. Açık günışığını, çıplak toprağı, diplerine kadar yenmeyi ve sürekli ayaklar altında çiğnenmeyi kaldırabiliyorlardı ve yayılmalarını sağlayacak birkaç araçla donanmışlardı. Örneğin çoğunun tohumları, geçip gitmekte olan hayvanların derilerine tutunmalarını sağlayacak kancalarla donanmıştı ya da bir başka yerde depolanmak üzere hayvanların midesinde çıkacakları bir yolculuğu kaldırabilecek kadar dayanıklıydı. Hayvanlar bir sonraki mevsimde, otlamak için geldiklerinde otları orada buluyorlardı. Hayvancılar, hayvanlarını aramak için çıktıklarında, onlar da hayvanların yerli yerinde, sağlıklı vaziyette durduğunu görüyorlardı.[112]

Büyükbaş hayvanlarla birlikte evrilen yemlik otlar, Avrupa'dan göçün ortaya çıkardığı yeni seçilim baskılarına (yoğun olarak tüke-

111. Soy etkisi için bkz. William J. Smyth, "Irish Emigration, 1700-1920", *European Expansion and Migration* içinde, y.h. P. C. Emmer ve M. Morner (Oxford, İngiltere: Berg, 1992), s. 58. İtme (açlık) ve çekme (soy etkisi) faktörleri hakkındaki aşırı mekanik görüşlerin bir eleştirisi için bkz. Magnus Morner, "Divergent Perspectives", *a.g.y.* içinde, s. 277.

112. Crosby, *Ecological Imperialism*, s. 288-9.

tilme) karşı savunmasız olan birçok yerli ota karşı verdikleri sömürgeleştirme savaşını kazandılar. Yerel otlar, ancak ve ancak büyük yerel otçulların varlığını sürdürebildiği bölgelerde (örneğin buffalo sürülerinin bulunduğu Amerika'daki büyük yaylalarda) mücadele şansına sahipti.[113] Neo-Avrupaların birkaçında yabancı otların "sömürgeleştirme cephesi", adeta gelişeceği zemini hazırlamak için insan dalgasının önüne geçti. Hatta, insan sömürgecilerin eski hatalarını tekrarladığını, yeni toprakların kullanımını (örneğin dikkatsizce sürdürülen ormanların açılması pratiğiyle) aşırı yoğunlaştırdıklarını dikkate alırsak, yabancı otlar terk edilmiş topraklara yeniden istikrar kazandırmak ve erozyonu önlemek gibi başka bir kilit rol daha oynadılar. "Yenmiş ve yanmış geniş et yüzeylerin üzerine yerleştirilmiş deri nakilleri gibi, yabancı otlar da işgalcilerin toprakta açtığı taze yaraların iyileştirilmesine katkıda bulunmuştu."[114]

İnsanların bilinçli çabası olmaksızın yayılan organik oluşumlar yalnızca yabancı otlar değildi. Evcilleştirilen ve hatta kentlileştirilen bazı bitkiler de "yabancı otsu" davranışlar kazanmışlar ve kendi yayılma savaşlarını kazanmaya başlamışlardı. Şeftali ve portakal ağaçları böyle bitkilerdendi örneğin.[115] Hatta bazı hayvanlar da (domuzlar, sığırlar, atlar ve köpekler) insanların genetik denetiminden kurtulup yeniden vahşileşmişler, katlanarak çoğalmaya başlamışlardı. Bu hayvanlar, evcilleştirmenin onlara dayattığı niteliklerin bazılarını kaybetmişler ve atalarına ait "bastırılmış" özelliklerin bazılarını geri kazanmışlardı. Onlar da toprağı sömürgeleştirmeye başlamışlardı. Avustralya'da domuzlar "uzun bacaklı, uzun burunlu, yanları geniş, sırtları dar, dişleri uzun ve keskin, daha hızlı, daha tehlikeli" yabandomuzlarına dönüşmüşlerdi.[116] Arjantin'de sığırlar vahşileşmiş, insan topluluklarının çoğalmasını engelleyecek sayılarda yayılmışlardı. Arjantin'de ve başka ülkelerde bu büyükbaş hayvan kalabalığı, "Avrupalı çiftçilerin Atlantik'in batısına doğru göçünü önceleyen bir büyükbaş hayvan cephesi" haline gelmişti.[117]

Bu bağımsız sömürgeciler, Avrupa ile dünyanın geri kalan kısımları arasındaki tür mübadelesinde dengeyi bozuyorlardı. Patates,

113. *A.g.y.*, s. 290-1.
114. *A.g.y.*, s. 170.
115. *A.g.y.*, s. 151.
116. *A.g.y.*, s. 176.
117. *A.g.y.*, s. 177-9.

domates, mısır, kırmızı biber dahil bazı Amerikalı bitkiler Avrupa'yı işgal ederlerken, bunu kendi başlarına değil, insanların eliyle yapmışlardı. Amerika, sömürgeci efendilerine frengiyi "hediye" etmiş olsa da, kendiliğinden gelişen öbür mübadeleler, örneğin mikroorganizma mübadelesi de asimetrikti.[118] Besin piramidinin zirvesindeki mübadeleler de ağırlıklı olarak tek yanlıydı tabii. Köle ticareti, milyonlarca Afrikalının Amerika'ya akmasına neden olmuştu, 19. yüzyılda köleliğin lağvedilmesinin ardından çok sayıda Asyalı sözleşmeli işçi olarak yurtdışına çalışmaya gitti. Ama 20. yüzyıla gelindiğinde Avrupalı göçmenler, toplam göç akışının yüzde 80'ini oluşturuyordu.[119]

Avrupalılar bu kitlesel insan akışından birkaç biçimde yararlanmışlardı. Göç Avrupa'daki nüfus patlaması karşısında bir çıkış kapısı işlevi görmüş, Avrupa'nın sömürgeci girişimlerine kalıcılık gücü kazandıran da bu kitleler olmuştu. Ayrıca Yeni Avrupalar'a yerleşen göçmenler görülmemiş doğurganlık oranlarına ulaşmışlardı. 1750 ile 1930 arasında nüfusları 14 katı artmıştı, dünyanın geri kalan kısımlarındaysa 2,5 katlık bir nüfus artışı yaşanmıştı.[120] Beyaz olmayanlar bu kadar talihli değildi. Aileleri parçalayan, cinsiyetlerin nüfusa oranında ibreyi erkeklerden yana kaydıran, insanları insanlıkdışı koşullarda yaşamaya zorlayan kölelik, Afrika genlerinin dışarıda yayılmasını çok güçleştirmişti.[121] 1800'den önce Afrikalı göçmenlerin sayısı Avrupalıların üç katıydı, fakat Amerika'daki nüfuslarının artış oranında çok büyük bir farklılık gözleniyordu: Köle sayısı altı milyonda sabitlenmişti neredeyse, oysa iki milyon Avrupalı nüfusunu altıya katlamıştı.

Neo-Avrupalar'daki büyük nüfus patlaması kısmen, hem ormanların ortadan kaldırılması sonrasında toprakta kalan besinler hem de fotosentez potansiyeli (yani, şekere dönüştürülmek üzere kullanılabilir güneş enerjisi miktarı; tropikal bölgelerde günışığı boldur, ama sis ve gün uzunluklarının yıl boyunca değişmemesi yüzünden bu

118. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 193.

119. P. C. Emmer, "European Expansion and Migration: The European Colonial Past and Intercontinental Migration; An Overview", Emmer ve Morner içinde, *European Expansion and Migration*, s. 10-2.

120. Crosby, *Ecological Imperialism*, s. 302.

121. Emmer, "European Expansion and Migration", s. 8.

bölgeler tahıl üretimine elverişsizdir) bakımından toprakların son derece verimli olmasından kaynaklanıyordu.[122] Bugün Yeni Avrupalar dünyayı beslemektedir. Gıda üretiminde mutlak verimlilikte başı çekmeseler de, en büyük gıda fazlasına sahip bölgelerdir. Bu sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarından çok çok önceleri, Avrupa kentlerinin kritik tedarik bölgeleri olmaları şaşırtıcı değildir. Öte yandan Eski Dünya'nın kendine bu rezervuarı hazırlamak için çok çalışması gerekmiştir:

> Amerika'nın keşfinin kısa vadede Avrupa'ya getirisi az olduysa, bunun sebebi beyaz adamların yeni kıtayı ancak kısmen kabul etmiş olması ve ancak kısmen buraya yerleşmesiydi. Avrupa'nın Amerika'yı kendi görüntüsünde sabırla yeniden inşa etmesi gerekmiştir. Amerika ancak bundan sonra Avrupa'nın arzularına cevap vermeye başlamıştır. Böyle bir yeniden yapılanma çabası elbette ki bir gecede tamamına ermiş değildir: İlk günlerde Avrupa kendisini bekleyen, ama pek de iyi idrak edilmemiş bu insanüstü görev karşısında küçük ve aciz görünüyordu. Aslında Avrupa'nın Atlantik'in ötesinde kendi görüntüsünde yeni bir dünya yaratması yüzyıllar aldı; büyük değişiklikler ve çarpıtmalarla inşa edilmiş, pek çok engeli peş peşe aşarak yaratılmış bir dünyaydı bu.[123]

Avrupa'nın ekolojik kopyalarını yaratmak, bu büyük görevin sadece bir parçasıydı. Avrupa'daki kurumlar topluluğunun da –yönetsel, ticari, dinsel ve eğitsel örgütlenmeler yelpazesinin tamamının da– okyanusun öte yakasında yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Avrupa'nın kurumları piyasalar, antipazarlar ve rasyonelleştirilmiş bürokrasilerin karmaşık bir karışımıydı, Atlantik'in öte yakasındaki kopyaları da aynı ölçüde çeşitlilik gösteriyordu. Dahası, Amerika kıtasının tedarik bölgesine dönüştürülmesi, farklı devirlerin kurumlarının etkileşim içinde olmasını, daha kesin bir dille söyleyecek olursak Avrupa'nın daha önceleri kendi kendini sömürgeleştirmesine benzer bir süreçte fazlaların elde edilmesi için bazısı eski, bazısı yeni farklı stratejiler karışımını gerektiriyordu.

Kentsel Avrupa, Polonya'yı ve doğusundaki başka bölgeleri tedarik bölgesine dönüştürmeye başladığında, bu kurumlar topluluğunun en "ileri" kesimleri (örneğin Amsterdam'daki bankacılar ve toptancılar), özgür köylüleri yeniden serfe dönüştürebilmek için en "ge-

122. Crosby, *Ecological Imperialism*, s. 305.
123. Braudel, *The Perspective of the World*, s. 388.

ri" kurumlarla, Doğu Avrupalı feodal toprakbeyleriyle danışıklı dövüş içinde hareket etmişlerdi.[124] "İkinci serflik" ilerleme merdiveninde geri atılmış bir adım değildi, daha ziyade dinamik sistemde her zaman saklı olmuş (ya da geçilebilir olmuş) kararlı bir hale (istikrarlı bir ürün elde etme stratejisine) doğru bir yan geçişti. Benzer bir biçimde antipazarlar, Amerikan sömürgelerine de hepsinde köle emeği kullanılan büyük şeker plantasyonları sayesinde girdiler. Sömürgecilik çağının en etkili biyokütle biçimlerinden biri olan şekerin, büyük miktarlarda Avrupa'ya akmasını başlatan da bu kurumsal karışımlar oldu.

1650'de şeker lükstü ve tüketimi de bir statü göstergesiydi, fakat 19. yüzyıla gelindiğinde Britanyalı sanayi ve tarım işçilerinin "bütün öğünlerinin her lokmasına şeker katılıyordu."[125] Sukroz, altsınıfların kalori alımını, et, balık ya da süt ürünlerine kıyasla daha ucuz bir yoldan artırmayı mümkün kılmıştı. Yeni tedarik bölgelerinden temin edilen tek gıda şeker değildi, ama şeker, güneş enerjisini kaloriye dönüştürme bakımından en verimli olandı. (Bir hektar arazide kabaca 20 milyon kalori üretiliyordu.)[126] Bu anlamda şeker, Avrupa'nın Yeni Dünya'dan aldığı mucize ürünler olan mısır ya da patates kadar etkiliydi. Geniş ölçekli şeker üretimi de özgül bir kurumsal karışımı gerektiriyordu, çünkü şekerin işlenmesi ve rafine edilmesi için büyük miktarlarda sermaye, dolayısıyla antipazar örgütlenmeleri gerekiyordu. Şeker büyük kâr getiriyordu ve elde edilen bu kârın büyük bölümü plantasyonlarda değil, ürünü pazarlayan ve girişimler için kredi imkânı sunan Avrupa kentlerinde birikiyordu.[127] Şekerden elde edilen kâr Avrupa ekonomisinin yakıtı oldu, sonraları da Sanayi Devrimi'nin sürdürülmesinde önemli bir rol oynadı.

Avrupa'nın sömürgeleştirme faaliyetleri Yeni Dünya'yı dönüştürdü, buna karşılık Yeni Dünya da Avrupa'daki dönüşüme katkıda bulundu. Avrupa'daki ulusal başkentler, metropoller, bölgesel başkentler, hatta küçük kasabalar dahi 18. yüzyılda, doğdukları günden beri maruz kaldıkları kıtlıklar ve salgınlarla örülü biyolojik düzenden

124. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 265-72.

125. Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking, 1985), s. 188.

126. *A.g.y.*, s. 191.

127. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 277-8.

kaçmaya başladı. Denizaşırı kaynaklara erişebilme, mucize bitkilerin yaygınlaşması ve daha iyi toprak kullanımı teknikleri küresel kıtlıkların azaltılmasına katkıda bulundu; ulaştırmanın ve iletişimin iyileştirilmesi, yerel kıtlık vakalarına acil yardımlarla çabucak can simidi uzatılmasını mümkün kıldı. Kentli kitlelerle, onlardan beslenen mikroorganizmalar arasındaki ilişki de değişmekteydi. Yeni salgınlar, hükümetin eyleme geçmesini hızlandırarak katalizör vazifesi görürken, kent merkezleri de hıfzıssıhhayla ilgili yeni yaklaşımlar (özellikle de kanalizasyon ve suyun denetlenmesi) geliştirmeye ve yeni vaksenasyon teknolojilerini benimsemeye başladı; yani zorunlu bağışıklıktan yana ağırlıklarını koyarak hastalıklara kendiliğinden uyum sağlamayı reddettiler. Bilinçli inokülasyon antik devirlerden beri halk arasında (örneğin Türkiye'de) şifa niyetine kullanılmış olsa da, inokülasyonu kitlesel çapta ilk uygulayanlar Avrupalılar oldu.[128] (İnokülasyon, insanlarda görülen hastalıklara neden olan mikropları organizmaya aktarma yoluyla aşı yapılması, vaksenasyon ise insanlarda görülmeyen hastalıkların bağışıklık geliştirmek üzere organizmaya aktarılması yoluyla aşı yapılmasıdır.)

Endemiklik sayesinde mikroparazitleriyle plansız bir birliktelik geliştiren yerler ilkin büyük kentler olmuştu. "Halk arasındaki" inokülasyon tekniklerinin, İngiltere'de neden ilkin köylerde ve küçük kasabalarda (kararlı endemiklik halini sağlamak için gerekli insan sayısına ulaşılamayan yerlerde), 1721'de çicek aşısıyla başladığını, büyük kentlerdeki bu durumla açıklayabiliriz belki. Elbette ki kent sakinlerinin hiç aşılanmadığı anlamına gelmiyor bu (elitler, örneğin İngiltere'de kraliyet ailesinin çocukları aşılanıyordu), ama McNeill' in de belirttiği gibi çiçek hastalığını bilinçli olarak organizmaya aktarma pratiğinin Londra'da ve başka büyük merkezlerde "yaygın" olmadığı anlamına geliyor.[129] Gerçek çiçek vakseni (ineklerde görülen, daha zayıf çiçek mikrobu kullanılarak elde edilen aşı) ilk kez 1798'de İngiltere'de kırsal kesimde doktorluk yapan Edward Jenner tarafından uygulandı ve Merkezi Yer hiyerarşilerinin tabanından yukarıya doğru yaygınlaştı. Kıta Avrupası'ndaysa bu uygulama karşısındaki örgütlü direniş daha uzun sürdü ve kıta kentlerinde bu uygulamanın hızla yaygınlaşması ancak bir kralın (XV. Louis) ölümüyle

128. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 223. 129. *A.g.y.*, s. 221.

mümkün oldu. Fakat Britanya'da yaşananın tersine, burada vaksenasyon yukarıdan aşağıya doğru yayıldı: İlk aşı kampanyaları elitler arasında gerçekleşti, ardından ordular (komuta kesiminden alt kesimlere doğru), sonra da sivil nüfus aşıyla tanıştı.[130] Hastalıkların endemikleşmesini sağlamak için gereken insan sayısından ve eski dünyanın epidemiyolojik laboratuvarlarıyla sürekli temastan yoksun olan (ve bu yüzden yetişkinlerin hastalıklar karşısında daha savunmasız olduğu) sömürgelerdeyse, kentler bu yeni teknikleri daha hızlı benimsedi.

Gıda tedarikinin güvenceye alınmış olması ve örgütlü tıbbın yükselişi, Avrupa kentleriyle onların sömürgelerdeki kopyalarının, 18. yüzyıl ortasından itibaren eski biyolojik rejimi geride bırakmasını sağladı. Fakat yeni bir kararlı hale açılan bu çatallanma gerçekleştiği sırada, kent kültürü yavaş yavaş kıtlıkların ve salgınların organik kısıtlamalarından kendini kurtarırken, Avrupa kentlerindeki *kurumlar topluluğu* da önemli bir dönüşüm geçirmekteydi.

Askeri kurumlar, tıp kurumları, eğitim kurumları ve yargı kurumları, gerçek anlamda, hiç olmadıkları kadar "biyolojik" hale gelmişlerdi: Geleneğe ve sembolik jestlere artık o kadar bağlı olmayan hiyerarşileri, iktidarı da giderek insan bedeninin işleyişine uygun kılınan bir biçimde kullanmaya başlamıştı. 18. yüzyılın ortalarında başlayan insan nüfusu patlaması bu dönüşümün doğrudan sebebi değilse de (örneğin ordularda bu süreç 16. yüzyılda başlamıştı), yeni bir örgütlenmeler neslinin kurumlar topluluğu arasında yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştu.

Modern hastanenin doğuşu, gerçekleşmekte olan kurumsal dönüşümlere iyi bir örnektir. Batılı doktorlar antik devirlerden beri, tıp bilgilerini neredeyse yalnızca kadim, etkili metinlerden (örneğin Kalinos'un yazmalarından) edinegelmişlerdi. Belirmekte olan tıp mesleğiyse tersine hastaneler etrafında örgütlendi ve ilk kez metinlerden uzaklaşıp biyolojik bedenlere yoğunlaşabildi.[131] Dahası, bu epistemolojik kopuş hastanelerin doğuşundan önce değil, onlarla birlikte gerçekleşti. Yeni hastaneler mekânın yeni ve farklı bir bi-

130. *A.g.y.*, s. 223.

131. *A.g.y.*, s. 210; ve Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of Prison* (New York: Vintage, 1979), s. 186; Türkçesi: *Hapishanenin Doğuşu*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: İmge, 1992.

çimde kullanılmasının somutlaşmış halleriydi, hastalıkların yakından izlenmesini ve nedenlerinin yalıtılmasını mümkün kılan bir kullanımdı bu. Okyanuslardaki ticaret yollarında ticari mallar, para, düşünceler ve mikroplar hep beraber aktığından, donanma hastaneleri salgına neden olan karmaşık etkenler bileşiminin çözülmesi için mükemmel bir ortam oluşturuyordu:

Bir liman, özellikle de askeri bir liman –malların dolaşımıyla, gönüllü olarak ya da zorla katılan adamlarla, gemilere binen, gemilerden inen denizcilerle, hastalıklarla ve salgınlarla– firariliğin, kaçakçılığın, bulaşıcı hastalıkların yeriydi: Tehlikeli bileşimlerin buluştuğu bir kavşak, yasak dolaşımların toplanma noktasıydı. Donanma hastanesinin de tedavi etmesi gerekiyordu, ama bunu yapabilmek için bir süzgeç, tespit eden ve parçalara ayıran bir mekanizma haline gelmeliydi; yasadışılığın ve kötücüllüğün karmaşasını dağıtarak bütün bu hareketli, kaynaşan kitleye bir düzen getirmeliydi. Hastalıkların ve bulaşma süreçlerinin tıbben izlenmesi, başka bir dizi kontrolden ayrı görülemez: Firariler üzerindeki askeri denetim; mallar üzerindeki ticari denetim; ilaçlar, tayınlar, kayıplar, tedaviler, ölümler, simülasyonlar üzerindeki idari denetim. Dolayısıyla mekânın katı bir biçimde bölümlenmesi ve dağıtılması gereğinden de ayrı tutulamaz.[132]

On sekizinci yüzyıl süresince yalnızca hastaneler değil, bütün bir kurumlar topluluğu değişti. Yine de bu değişimi tıbbi terimlerle tanımlamak yararlı olabilir. Foucault, bu kurumsal değişimin gerisindeki kılavuz ilkeyi şu deyişiyle etkileyici bir biçimde tanımlamıştı: " 'Cüzamlılara' 'veba kurbanı' muamelesi yapmak."[133] Avrupa'da cüzamdan mustarip insanlar, geleneksel olarak genelde ortaçağ kasabalarının surları dışına inşa edilmiş özel binalara kapatılırdı. 13. yüzyıla gelindiğinde böyle on dokuz bin özel bina vardı.[134] Öte yandan vebanın vurduğu bir kasabanın halkı daha farklı bir işleme tabi tutulurdu; en azından daha 15. yüzyılda bile karantina düzenlemelerini oturtmuş olan Akdeniz ülkelerinde durum böyleydi. Vebalı kasabanın halkı toplumdan uzaklaştırılmak, gözlerden uzak bir yerde tecrit edilmek yerine evlerinde tutulur, özel sağlık müfettişlerince her gün titizlikle izlenir, vaziyetleri kayıtlara geçirilirdi. Gözlemcileri merkezi komutaya bağlayan bir rapor akışı oluşurdu böylece. Dolayısıyla bu iki bulaşıcı hastalık farklı kurumsal yanıtlar doğur-

132. Foucault, *a.g.y.*, s. 144. 133. *A.g.y.*, s. 199.
134. McNeill, *Plagues and Peoples*, s.155.

duğundan, birinin izlenmesinden edinilen görüşler, diğerinden doğabilecek görüşlerle birleştirilebildi ve tıbbi olmayan sorunlara uygulanabildi. "Cüzam ve ayrılması; veba ve parçalanması. İlki işaretlenir, ikincisi analiz edilir ve analizler dağıtılır... İnsanlar üzerinde iktidar kullanmanın, ilişkilerini kontrol etmenin, tehlikeli bileşimlerini ayırmanın iki yolu."[135]

Foucault'ya göre, kasabanın açık uzamında uygulamaya konan bu üç unsur –sistematik uzamsal ayırma, kesintisiz teftiş ve daimi kayıt– artık yeni bir biçimde birleştirilmiş ve hastanenin kapalı uzamında uygulamaya konmuştu. 18. yüzyıl hastaneleri optik makineler haline gelmişlerdi, nüfuz edici klinik bakışın eğitilebileceği, geliştirilebileceği yerlerdi; aynı zamanda yazı makineleriydi, "kayıt ve belgelemeye dayalı yöntemlerin uygulandığı büyük laboratuvarlar"dı; viziteler, muayeneler, dozlar ve reçetelerle ilgili her ayrıntı titiz bir biçimde kaydedilirdi.[136] Bu anlamda, bu modern "cüzam evi" karantinaya alınmış kent merkezini gerçekten de içselleştirmişti. Öte yandan, bireylerin belli kategorilere (sağlıklı/hasta, normal/anormal) *zorunlu olarak atanmasını* sağlayan test ve muayene işlerini yürüten hastaneler, cüzam "işlemi"nde kullanılmış olan ikili bölme ve işaretleme stratejisini benimsiyorlardı. Kısacası, hastalıkların kontrolü konusundaki disipliner yaklaşımlar iktidarın evriminde ileri bir "aşama"yı temsil etmez; daha ziyade yüzyıllardır birikmekte olan malzeme karışımına eklenmiş yeni unsurlardır.

Yine de 17. ve 18. yüzyılları bu bakımdan ayıran şey, vebanın denetim altına alınması sırasında benimsenmiş olan bir yaklaşımın "salgın" gibi yaygınlaşmasıdır. Bu strateji, hastanelere dönüşerek mineralleşmeden evvel, taktik olasılık hesapları, hastalığı inceleme yöntemleri ve şu ya da bu ölçüde rasyonelleştirilmiş politikalardan oluşan dağınık bir küme halinde varlığını sürdürmüştü. Akdeniz kıyısındaki ülkeler biyolojik bulaşıcılık tehdidiyle başa çıkmak üzere bunlara başvuruyordu. Formel politikalar güneyde epeyce yaygınlaşmıştı, fakat kuzey bölgelerine nüfuz edememişlerdi, çünkü oralarda farklı bir salgın teorisi "endemik" hale gelmişti. Kuzey kentlerinde tıp mesleğini icra edenler salgın hastalıklara, bir bedenden di-

135. Foucault, *Discipline and Punish*, s. 198.
136. *A.g.y.*, s. 190.

ğerine geçen mikropların değil, "pis ve zehirli hava"nın, çözülmekte olan organik maddeden çıkan organik olmayan salgıların yol açtığını düşünüyorlardı. Bu zararlı, kokuşmuş havaya karşı, kentleri karantinaya alma yönteminin yararsız olacağını düşünüyorlardı, bu yüzden de karantina politikalarının uygulanması yönünde tüm çabaları 1880'e kadar engellediler. O yıl, daha gelişmiş bir mikroskop sayesinde, biliminsanları görünmez mikroorganizmaların varlığını kısa süre içinde kanıtladılar. Pis ve zehirli hava teorisi geçerliliğini yitirdi ve karantina yöntemleri kısa süre içinde Avrupa ve sömürgelerine, hatta bazı İslam şehirlerine yayıldı.[137]

Fakat bu, hikâyenin yalnızca yarısıdır. Foucault'nun hatırlattığı gibi, bir örgütlenmeden, aynı tür başka bir örgütlenmeye bir bütün olarak aktarılabilecek formelleşmiş ve rutinleşmiş politikaların yanı sıra, farklı tipte örgütlenmelere ayrı ayrı yayılabilecek yöntemler ve usuller de mevcuttu: gayri resmi kayıt tutma teknikleri; keşfe yönelik dosya yaratma, eşleştirme, depolama ve yenileme yöntemleri; kategoriler oluşturmak ve ortalamaları belirlemek için farklı alanlardan belgeleri kıyaslama rutinleri; uzamı örgütlemek için bölümlemeleri kullanma teknikleri; o uzamdaki insan bedenlerinin davranışlarını teftiş etme ve izleme yöntemleri. Dolayısıyla formelleşmiş politikaların Akdeniz'den kuzeye yayılması, "pis ve zehirli hava" teorisiyle engellenmiş olsa da, bu gayri resmi bileşen, tıp dışı kurumlar da dahil olmak üzere bir kurumdan diğerine sıçrayarak yayılabiliyordu hâlâ. Bu kurumların yeni mimari tasarımları ve yeni inceleme, belgeleme teknikleri geliştirildikçe, "cüzamlılar" (öğrenciler, işçiler, mahkûmlar, askerler) gerçekten de veba kurbanlarıyla aynı işleme tabi tutuluyordu: Yerlerine sıkı sıkıya bağlı kılınıyorlardı, davranışları (ya da hataları) sistematik olarak izleniyor, kaydediliyordu. Fakat bütün bunlar, disipline yönelik bu yeniliklerin tek kaynağının tıp kurumları olduğu anlamına gelmez. Bazı eğitim örgütlenmelerinin yanı sıra, ordular da bu alanda büyük yenilikçi güçlerdi. Foucault, bu gayri resmi tekniklerin kendiliğinden bir araya gelip kenetlenerek kendi kendine örgütlenen bir ağ ya da "anonim bir hâkimiyet stratejisi" oluşturduğu varsayımını inceler. Onun sözcükleriyle bu stratejiyi oluşturan şey şuydu:

137. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 234-5.

Farklı kökenlerden gelen, farklı yerlere dağılmış, birbiriyle örtüşen, birbirini tekrar eden, taklit eden, destekleyen, uygulama alanları bakımından birbirinden ayrılan, bir araya gelerek yavaş yavaş genel bir yöntemin anahatlarını oluşturan genellikle de minör birçok süreç. Bu süreçler, erken tarihlerden beri ortaöğretimde işbaşındaydı, sonra ilkokullara da geçtiler; yavaş yavaş hastanelerin uzamına yayıldılar; otuz-kırk yıl içinde de askeri örgütlenmeleri yeniden yapılandırdılar. Kimi zaman bir noktadan diğerine hızla aktılar (ordu ile teknik okullar ya da ortaokullar arasında), kimi zaman da yavaş yavaş ve gizliden (büyük atölyelerin gizlice silahlanması) aktılar. Hemen her yerde bunların benimsenmesinin sebebi belli ihtiyaçlar oldu: sanayi alanında bir yenilik, belli salgın hastalıkların yeniden patlak vermesi, tüfeğin icadı ya da Prusya'nın zaferleri... Büyük bir yayılma gücüyle donanmış ufak tefek şeytanlıklar, incelikli tezgâhlar, dile getirilemeyecek denli utanç verici ekonomilere boyun eğen ya da ufak tefek baskı yöntemleri uygulayan, görünürde masum ama esasında şaibeli mekanizmalar.[138]

Bu kurumların bazıları (çoğunlukla ordular, ama aynı zamanda okullar), insan bedenlerini bir kayıt ve gözlem ağı içinde bir araya getirmenin yanında hem talim hem cezalandırma amaçlı sürekli fiziksel egzersizlerle ve hemen itaat uyandıran sinyallere dayalı bir komuta sistemiyle bu bedenlerin enerjisini de emiyorlardı. Bu unsurlar hep birlikte büyük "ölçek ekonomileri"ni oluşturuyorlardı. Ör-

138. Foucault, *Discipline and Punish,* s. 138-9. Örgütlenme teorisyenleri, rutinlerin bir kurumlar ekolojisine bulaşıcı bir biçimde yayılmasının birkaç yolu olduğunu ortaya çıkarmışlardır: "İlki, tek bir kaynağın, hepsi aynı ölçüde savunmasız olmayan bir potansiyel kurbanlar topluluğuna bir hastalık yaymasıdır. Örgütsel örnekler arasında hükümet kurumlarının, ticaret birliklerinin, mesleki birliklerin ve sendikaların duyurduğu kurallar yer alır. İkinci süreç, nüfusun hastalığı kapmış bir üyesiyle kapmamış bir üyesi arasındaki temas yoluyla, kimi zaman bir taşıyıcı vasıtasıyla gerçekleşen yayılmadır. Örgütler arasındaki temaslar, danışmanlar ve personelin hareketliliği yoluyla yayılan rutinler, örgütsel örnekler arasındadır. Üçüncü süreç, hastalığın küçük bir grup içinde bulaşma yoluyla yayıldığı, sonra onlardan nüfusun geri kalanına geçtiği iki aşamalı bir yayılmadır. Resmi ve gayri resmi eğitsel kurumlar, uzmanlar, ticari ve popüler yayınlarla iletilen rutinler, örgütsel örnekler arasında yer alır. Kurumsal literatürde bu üç süreç, zorlayıcı, mimetik ve normatif olarak adlandırılır." (Barbara Levitt ve James G. March, "Chester I. Barnard and the Intelligence of Learning", *Organization Theory* içinde, y.h. Oliver E. Williamson [New York: Oxford University Press, 1995], s. 25)

Öte yandan, dış rutinlerin işin içine dahil etme saikleri, belli bir tekil örgüt biçimini alan özel teknolojik ve kurumsal faktörler karışımına bağlı olarak, verimlilik artışı çerçevesindeki katı bir ekonomik saikten tutun da, meşruiyet artışı çerçevesindeki bir saike dek farklılık gösterebilir. Bir yazar, okullar, hastaneler ve baş-

neğin 16. yüzyılın Hollanda ordularında, bir silahı yükleme ve ateşleme işlemi, önce mikrobileşenlerine dek analiz ediliyor (her biri belli bir komutaya bağlı 42 ayrı eylemle), arkasından gereksiz hareketleri azaltacak ve koordinasyonu artıracak biçimde "yeniden toplanıyordu." Sürekli talim yaparak bu etkili sıralamayı bedenleriyle "ezberleyen" askerlerden oluşan bir ordu, bileşenlerinin toplamından fazlası haline geliyordu: Bir subayın talimatı, bir dizi senkronize eylemi tetikleyebiliyordu (çok sayıda silah aynı anda ateşleniyordu), böylece rasgele açılan ateşe kıyasla düşman hatları üzerinde daha güçlü bir etki bırakan, metal kurşunlardan "sağlam" bir duvar çıkıyordu ortaya.[139] Bu disipline edici taktik sayesinde, askerler kolektif açıdan güçlerini artırmışlardı, ama bireysel açıdan savaş alanındaki eylemlerinin denetimini kaybetmişlerdi. "Disiplin bedenin güçlerini artırır (ekonomik fayda) ve aynı güçleri azaltır (siyasi itaat bakımından)."[140]

Bedenin hiçbir farklılık arz etmeyen bir bütün olarak değerlendirildiği kölelik ya da serfliğin tersine, burada önemli olan bedensel eylemlerin mikro nitelikleriydi. Yeni hedef bedenleri incelemek, bedensel eylemlerin temel niteliklerini belirlemek, ardından bedenlerdeki uygulama bilgisini boşaltmak ve onları sabit rutinlerle yeniden

ka kurumlardaki yeniliklerin tektip aktarımının (bir örgütsel ekolojideki belli bir örgütsel biçimin) tam da bu meşruiyet arayışıyla açıklanabileceğine inanır. Bkz. W. Richard Scott, "Symbols and Organizations: From Barnard to the Institutionalists", *a.g.y.*, s. 49.

139. William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society Since A. D. 1000* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), s. 129.

140. Foucault, *Discipline and Punish*, s. 138. Bu kurumsal dönüşümün niteliklerine, görünürlük ilişkilerini çifte bir altüst olmaya uğratması da eklenebilir. Eski kurumlar (cüzamlıların tutulduğu evler ya da zindanlar) bireyleri göz önünden kaldırırken, modern hastaneler ve hapishaneler insanların bedenlerini daha görünür ve analiz edilebilir kılmıştır. Öte yandan, eski iktidar biçimleri kendilerini, kamuya açık idamlarda olduğu gibi seyirlik bir biçimde ortaya koyarken, yeni stratejiler iktidarın icra edilişini neredeyse görünmez hale getirmiştir. İnsan bedeni üzerindeki kontrol artık, bir norma itaat edilmesi ve uyulması sağlanıncaya dek bitmek bilmezcesine tekrarlanan talim ve egzersizlere dönüşmüştür. İşin içinde ceza varsa artık, son derece görünür olan işkence biçiminde değil, pek belirgin olmayan ama daha etkili –fiziksel cezalandırmalar ve ufak tefek yoksun bırakmalar– biçimlerde ortaya çıkmaktadır ve rutinlerden, normlardan en ufak bir sapma olduğunda dahi cezalandırma yoluna başvurulmaktadır.

programlamaktı. Sonuçta askerlerin "verimliliği"nde gözlenen artış, Hollanda ordularının savaş alanında neden o denli başarılı olduğunu da açıklar. Talim ve disiplin eski, daha kaba yaklaşımların (kölelik, serflik) yerini almamıştı, yalnızca insan bedeninin gücünü devşirme yöntemlerinin genişlemekte olan havuzuna yapılan yeni bir ekleme olmuştu. Yine de ortaya çıkardıkları ölçek ekonomileri yüzünden talim ve disiplinin yayılması, salgın boyutlarına varmıştı:

> On altıncı yüzyıl sonlarında Hollanda'da ortaya çıkan ordu örgütlenmesi tarzı... 17. yüzyıl sona ermeden İsveç'e ve Almanya'ya, Fransa ve İngiltere'ye, hatta İspanya'ya yayıldı. 18. yüzyılda salgın daha geniş bir menzile ulaştı: Büyük Petro döneminde Rusya'yı neredeyse devrimci bir güçle dönüştürdü; Fransa ve Büyük Britanya'yı karşı karşıya getiren, denizaşırı bir imparatorluk kurulması için verilen küresel mücadelenin bir yan ürünü olarak Yeni Dünya'ya ve Hindistan'a sızdı; hatta Osmanlı İmparatorluğu gibi kültürel olarak yabancı bir siyasi oluşuma dahi sirayet etti.[141]

Buraya dek, biyolojik tarihin iki hattını tanımladık. 18. yüzyıl, bir yandan Avrupa'nın dünyayı hazmetmesine, onu enerji ve hammadde sağlamak için bir tedarik bölgesine dönüştürmesine, en azından Yeni Avrupalar açısından büyük bir ekolojik ve kültürel homojenleşmeyi beraberinde getiren bir sürece tanıklık etti. Öte yandan da, Avrupalı ulus-devletler, disiplin sağlamaya yönelik yeni kurumların, herkesin artık uymak zorunda olduğu homojenleştirici normallik ölçütlerini somutlaştırması anlamında kendi azınlıklarını öğütmeye başladı. İngilizce ile Fransızcanın, başkentlerden yayılan ve başka yerlerdeki dilsel azınlıklara (Galliler, İskoçlar, İrlandalılar; Languedoc halkı, Katalanlar, Provence'lılar) dayatılan normatif kriterler haline gelmesi gibi, çeşitli kurumlarca askeri performansı ve sağlık durumunu değerlendirmek üzere gerçekleştirilen testler de, Fransa ve İngiltere gibi ulus-devletlerin sınırları içinde toplanmış kültürel çeşitliliği yansıtmakta yetersiz kalıyordu.

1750 sonrasında Avrupa'da nüfus artışı yoğunlaşırken, yeni kitleler hastaneler, fabrikalar, okullar ve başka kurumlardan oluşan inceleme, kaydetme ve bölümleme makineleri tarafından "işlenme"ye başladı. Bu kurumlar ayıklama aygıtı vazifesi görüyordu; mevkilerin homojen olduğu hiyerarşik yapıları doldurmakta kullanılacak "nor-

141. McNeill, *The Pursuit of Power*, s. 147.

mal" yurttaşlar rezervuarından belli bireyleri ayırıyordu. Eşzamanlı olarak, kentsel ve kırsal Avrupa'nın kopyalarının –yabani otlar gibi en ufak ayrıntılara varana dek– yaratıldığı ılıman bölgelere bu artık kitleler, o zamana kadar görülmemiş yoğunlukta ihraç ediliyordu. Ekolojik olarak homojenleştirilmiş bu bölgelerde, benzer kurumlar göç eden insan kitlelerini incelemeye, belgelemeye ve disipline etmeye başlıyordu.

Fakat gözden kaçırmamamız gereken bir nokta var: Nasıl ki Yeni Avrupalar'ın yaratılması yalnızca insanları değil, aynı zamanda tarım ürünlerini ve hayvanları da içerdiyse, disipline yönelik kurumlar da insan bedenlerinden daha fazla şeyi işliyordu: Hayvanlar ve bitkiler de bir kayıt ve gözlem ağı altında kalmışlardı. Biyolojik tarihimizin bu diğer yarısını, yani insan olmayan yarısını incelemek ekonomik kurumların organik homojenleştirme sürecinde oynadığı role de yakından bakmamızı mümkün kılacak. Özellikle de büyük girişimlerin tarım alanına el atması, disipline etme tekniklerinin genişlemiş insan ailesinin mensuplarına uygulanması yolunda itici bir güç oldu. Venedik ve Amsterdam gibi kentler besinleri için dış tedarik bölgelerine yönelip kendi topraklarını yağ, şarap, dut, kenevir ve keten gibi özel, peşin parayla satılan bitkilere vakfettiğinden beri, antipazarlar biyokütle akışına bir ölçüde dahil olmuşlardı. Zengin tacirlerin, soyluluğa geçiş pasaportu olarak toprak satın almaları gelenekseldir; oysa tersine antipazarların toprağa sızması, ekonomik bir yatırımdı ve bu yüzden ölçek ekonomilerini doğuran türde bir rasyonalizasyonu da beraberinde getirmişti.[142] Fakat antipazarların tarıma dahil olması ancak 17. ve 18. yüzyıllarda yoğunlaştı, nihayetinde de yalnızca canlıların değil, genlerin kontrolünün de ele geçirilmesine vardı.

Sömürge plantasyonlarından ithal edilen şekerin dışında, 19. yüzyıl İngilteresi'nde patlayan nüfusu besleyen biyokütle akışı, 1650 ile 1800 arasında bir "tarım devrimi" geçirmiş olan ülkenin kırsal bölgelerinden geliyordu. Bu devrimin önemli bir bileşeni hayvanların beslenmesinde yeni tekniklerin geliştirilmesiydi. Çiftlik hayvanlarının genleri uzunca bir süredir insanların denetimi altında olmuştu elbette, ancak ender koşullarda (evcilleştirilmiş hayvanların yaba-

142. Braudel, *The Wheels of Commerce*, s. 284-6.

nileşmesi durumunda) bu denetimden kaçabilmişlerdi. Fakat gen akışını kuşaklar boyunca manipüle etme yönünde (bilimöncesi düzeyde de olsa) daha sistematik bir girişim tarım devrimine dek görülmemişti. Hollandalılar daha büyük sığırlar yetiştirdi, Britanyalılar ise üstün kalitede yün veren koyunlar. Bu yetiştirme pratikleri yaygınlaştıkça, sürekli gözlemlerin ve kayıtların kullanılması da yaygınlaştı. Gözlemler ve kayıtların kullanılması, genetik denetimi kesinleştirmeyi, dolayısıyla (kimi zaman zarar verici olan) genetik homojenleşmeyi mümkün kılmakta tek başlarına yeterliydi:

> Sanayi ve Tarım Devrimleri sırasında hem şecerelerin hem ekonomik verilerin kaydı tutuldu. Şecere kayıtlarının resmen merkezi olarak tutulması, 1791'de Genel Damızlık Defteri'nin, 1882'de de Coates Büyükbaş Hayvan Defteri'nin açılmasıyla başladı. Şecere defterlerinin genetik birçok avantaj sunmanın yanında birçok bakımdan da sınırlı olduğu açıktır. En ciddi sınırlılık, yavaş yavaş bir damızlık efsanesinin, yani damızlık hayvanların sırf damızlık oldukları için "üstün", "çok güçlü" olduğu düşüncesinin yerleşmesi olmuştur. Bu efsane, birçok hayvancının bir stereotip üretmeye odaklanmasına yol açtı – bu uygulamanın, birkaç modern köpek soyunda nasıl uç boyutlara vardığı ve genellikle istenmeyen genlerin fazla olmasıyla sonuçlandığı görülebilir... [Bazı damızlık tekelleri ve düzenleyici yasalar] genellikle düşük nitelikteki "kenarda kalmış" boğalarla rasgele çiftleşmeyi bertaraf ederek damızlık olmayan, daha alt seviyedeki İngiliz sığırlarının iyileşmesini sağlamıştı kuşkusuz. Fakat bu tür düzenleyici yasalar, uygulamada çok katılaşabiliyor, değişen ekonomik gereklilikler karşısında belli soyların "fosilleşmesi"ni kolaylaştırıyorlardı.[143]

Damızlık soylar öteden beri hiyerarşik yapılara dönüşme eğiliminde olmuştur; küçük baskın bir grup, "çoğaltıcılar" denen daha alt düzeydekilere gen verir, onlar da tümüyle yukarıdan aşağıya inen bir gen akışı içinde bu genleri daha alt seviyelere geçirirler. Sıkı kısıtlamalara tabi olan bu akışın tektiplik ve üstün kalite sağlayacağı varsayılıyordu, ama aşağıdan yukarıya akışın da bazı koşullarda homojenleşmiş damızlıklardan daha üstün soylar yaratabileceği yönünde kanıtlar vardır.[144] Fakat başlarda, damızlık soyların verimliliği muhteşemdi, bu da 18. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan hiyerarşik da-

143. Clyde Manwell ve C. M. Ann Baker, *Molecular Biology and the Origin of Species: Heterosis, Protein, Polymorphism and Animal Breeding* (Seattle: University of Washington Press, 1970), s. 315.

144. *A.g.y.*, s. 317.

mızlıkların (özellikle de koyun ve domuz) çoğalmasını sonra da, yeni makinelerin ve şampiyon soyların sergilendiği büyük tarım gösterileri sayesinde yayılmasını mümkün kıldı.[145] Dolayısıyla, nasıl ki denizaşırı denizcilik (türlerin kitlesel aktarımını sağlayarak) dünyanın belli bölgelerinin homojenleşmesini hızlandırmışsa, hayvanların gen akışı etrafında tekeller ve oligopoller kurulması da Avrupa'nın genetik heterojenliğinin imhasına katkıda bulundu.

Genetik bakımdan "disiplinli" bu hayvanlar, tarım devriminin bileşenlerinden biriydi yalnızca. Yeni tarım ürünleri de vardı; özellikle yem olarak kullanılan tahıllar ve birkaç yeni makine (örneğin tohum ekme makinesi) bu devrimin bir parçasıydı, fakat en önemli yenilik, hem insanlar hem hayvanlar için besin üretiminde daha rutinleşmiş yöntemlerin kullanılması oldu. Ve elbette antipazar kurumlarının her girişiminde olduğu gibi, bu yöntemler geniş ölçekte uygulandı. Unsurların yeni sinerjik bileşimine, İngiltere'de ilk kez başarıya ulaştıkları bölgenin ismine atıfla "Norfolk sistemi" deniyordu. Fakat bu sistemin iki bileşenini birbirinden ayırmamız gerekir. Büyük ölçekli yönetim ve işgücünün disipline edilmesindeki durumun tersine, yeni sisteme kendi kendini sürdürebilme niteliğini veren temel ağ, büyük girişimlerce yerleştirilmemiş, piyasa ekonomilerince yaratılmıştı. 15. yüzyılda Flandre bölgesinin dinamik kentleri (Brugge, Gent, Ypres), kırsal kesimleri temel yenilikleri üretme yönünde harekete geçirmişlerdi. Önde gelen bir tarihçinin deyişiyle Flandre'de kent hayatı, "köylüyü asırlık uykusundan uyandıran bir salgın misali" yayılmıştı.[146]

Norfolk sisteminin ortaya çıktığı dönemde –yani antipazar kurumlarınca benimsenip Norfolk sistemi diye anılmadan önce– en yaygın tarım sistemi, tarım ürünlerinin döngüsel olarak ekilmesine dayanıyordu: Bir çiftlik iki (ya da daha fazla) parçaya ayrılıyordu ve birine tahıl ekiliyor, diğeri nadasa bırakılmak üzere sürülüyordu. Sürme işlemi toprak "dinlensin" diye değil (toprak verimliliğini ken-

145. G. E. Fussell, "The Agricultural Revolution, 1600-1850", *Technology in Western Civilization* içinde, iki cilt, y.h. Melvin Kranzberg ve Carroll W. Pursell (New York: Oxford University Press, 1967), I. c., s. 137.

146. Henri Pirenne'den aktaran Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1974), s. 3.

diliğinden bir mevsimde geri kazanamaz), "çiftçilerin, doğal hayat döngülerini sabanla kırarak yabancı otları engellemesi"ni sağlamak için yapılıyordu.[147] Topraktaki besinleri yabancı otlardan esirgemek ve avcı hayvanların çiftlik hayvanlarını yemesini önlemek insanların besin zincirlerini kısaltmasının başlıca yoluydu; buna bağlı olarak da ürünlerin dönüşümlü ekilmesi eski yöntemin kritik bir parçasıydı. Flamanların tarımsal yoğunlaşmaya katkıları nadas döneminin bertaraf edilmesi, onun yerine tahılların yemlik ürünlerle (örneğin yoncayla) dönüşümlü ekilmesi olmuştu. Hollandalı tarihçi Jan De Vries'in savunduğu gibi, nüfus artışı eski yöntemi sıklıkla bir kısırdöngüye hapsediyordu: İnsan besinlerine talep arttığında toprakların daha büyük bir bölümü tahıl üretimine ayrılıyor, daha azı otlak olarak kullanılıyordu. Bu da hem sürülerin boyutlarının küçülmesine hem de kullanılabilir gübre miktarının azalmasına yol açıyordu. Gübre azaldığı için de toprağın verimliliği azalıyordu. Getiriler azalınca toprağın daha büyük bir bölümü tahıl üretimine ayrılıyor, bu da gerilemeyi iyice artırıyordu.[148]

Bu kısırdöngüyü verimli bir döngüye çevirmenin bir yolu, dönüşüm sistemini yeniden örgütleyerek sürülebilir toprakların yemlik ürün miktarına katkıda bulunmasını sağlamaktı. Bu da toprağın nadasa bırakılması yerine yonca (ya da daha sonraları kaba yonca veya şalgam) ekilmesi anlamına geliyordu. Sığırlar bu ürünlerle beslendiğinde sürüler genişleyebiliyor, dolayısıyla gübre kaynakları da artıyordu. Dahası, toprağın sürekli gübreyle beslenmesi, ayrıca yem-

147. McNeill, *Plagues and Peoples,* s. 34.

148. De Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age,* s. 149.

149. De Vries, Kuzey Hollanda örneğinde yeni sistemin kapitalist olmayan karakterine ilişkin bir argüman sunar. Sistemin İngiliz devriminin çekirdeği haline gelmeden önce Kuzey Hollanda'da değiştirilmiş bir versiyonu gelişmiştir. De Vries, çiftçilerin kırsal nüfustaki artışa verdiği tepkinin dinamiklerini yakalamak için iki basit model geliştirmiştir. İlk model (buna "köylü modeli" der) şöyle tanımlanabilir: Toprağı daha küçük parçalara bölerek çok sayıda çiftçi yerleştirilir, bu toprak parçalarının her biri yoğun bir biçimde ekilip biçilir (titizlikle sabanla sürülür, tohum ekilir ve gübrelenir), ama yine de burada kendi kendine yeterlilik hedeflenmektedir (piyasalara bağlı olmanın tersine). Fakat bu stratejinin emek yoğun karakteri, aslında çiftçilerin üretkenliğini geçiş sürecinde düşürmüş, onları kıtlıklara ve durumdan istifade ederek topraklarını büyüten ve kira sözleşmelerini yenileyen antipazarlarla aristokrasilerin makroparazitliğine karşı daha savunmasız kılmıştır.

lik ürünleri kullanarak toprağı bağlanması ve su ya da rüzgâr kaynaklı erozyonla sistemden kaçıp gitmesini önlenmesi, *besin döngülerinin sıkılaştırılması* anlamına geliyordu. Besin döngülerinin sıkılaştırılması olgun ekosistemlerde kendiliğinden gerçekleşen, ekosistemlerin esnekliklerine büyük katkıda bulunan bir süreçtir.

Son derece kentleşmiş bir bölge olan Flandre, Avrupa'nın en az feodal bölgelerinden biriydi; bu durum, yeni tarım yöntemlerinin neden burada geliştiğini büyük ölçüde açıklıyor. Fakat bölgenin feodal olmaması, "kapitalist" olduğu anlamına gelmiyor. Daha önce tekrar tekrar işaret ettiğim gibi, özel mülkiyet ve ticarileştirme her zaman antipazarların varlığına işaret etmez. Nitekim De Vries de bu tarım rejiminin evrimini analiz etmek üzere, biri piyasaların müdahalesine diğeri antipazarların müdahalesine dayalı iki ayrı model geliştirerek bu farklılığın altını açıkça çizer.[149]

Hollanda'da daha da geliştirilen Flaman yöntemi kısa süre sonra İngiltere'ye geçti, geniş ölçekte uygulandı ve disipline edici yönetime tabi tutuldu. Ancak İngilizlerin sistemi değiştirmesinden sonra ortaya gerçekten "kapitalist" tarım çıktı. 18. yüzyıl İngilteresi'nde geniş araziler yeni yoğunlaştırma yöntemlerine tabi tutuluyordu ve arazilerin dört bir yanı çitlerle çevriliyordu. Toprak sahipleri ve geniş kiralık arazilerde çalışan çiftçiler bu yeni verimliliğin meyvelerini topluyorlardı, kırsal kesimdeki katmanlarsa (toprak beyleri, kiracılar ve vasıfsız işçiler) sağlamlaşıyor, ara sınıfların sayısı (küçük toprak sahipleri, kırsal kesim tüccarları) azalıyordu.[150] Bu "di-

İkinci modelde (o buna "uzmanlaşma modeli" der) kent piyasalarını hedefleyen özel ürünler yetiştirmeye dönülmüştür, bu arada bütün süreç çiftçilerin kontrolündedir. "Köylü modelinde kapitalistler ve soyluların oynadığı avcı rolünün uzmanlaşma modelinde bir karşılığı yoktur, çünkü köylüler üretimi piyasadaki fırsatlara cevaben bizzat yeniden örgütlerler ve yararları bizzat toplarlar" (De Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age*, s. 8).

De Vries, bölgesel farklılıklarla ilgili olarak çok sayıda başka faktörü (arazi örüntüleri, hukuki sistem, aile yapısı) göz önüne almak gerekse de, 17. yüzyıldan itibaren Hollanda'ya uygulanabilecek modelin bu ikinci model olduğunu savunur. Ayrıca yeni çiftlikler Amsterdam'ın zengin sınıflarına yatırım fırsatları sunmuştur, böylece daha ince biçimlerde antipazar sızmaları da gerçekleşmiştir. Fakat uygulamada birçok farklı karışımları gözlense de, pazarlar ve antipazarlar tarihsel yeniden inşalarımızda birbirlerinden ayrı unsurlar olarak tutulmalıdır.

150. Fussell, "The Agricultural Revolution", s. 142.

siplinli" topraklar, çoğalmakta olan Britanya nüfusunu besliyordu. Bu nüfusun önemli bir bölümü iki yüzyıl boyunca yeni sanayi kasabalarına ve kentsel birleşmelere ham kas enerjisi ve vasıflı emek sağlayacaktı.

1800'lerin ortalarına gelindiğinde, İngiltere'de geniş ölçekli tarım Yeni Avrupalar'daki, yani ABD, Avustralya ve Arjantin'deki benzer, fakat daha büyük girişimlerin gölgesinde kaldı. Buralarda (aynı zamanda Sibirya'da da) Norfolk sisteminin ayırt edici özelliği olan ağa, yeni bağlantı noktaları veya düğümler eklenmişti (hasat yapmanın kimi yönlerini otomatikleştirmiş olan McCormick'in biçerdöğeri gibi yeni makineler biçiminde) ve ağ daha büyük boyutlara ulaşmıştı.[151] Dahası, Norfolk sistemine damgasını vuran çok sıkı besin döngüleri, doğal ve yapay gübrelerin tarımsal üretimde kullanılmaya başlamasıyla birlikte aniden açılıp genişlemişti.[152] Örneğin ABD'ye, Şili gibi uzaklardaki bir ülkeden bile gübre akıyordu.[153] Besin döngülerinin uzaklardan gelen girdilere açılmasının yanı sıra, ortaya çıkan ürünler de topraktan kopmuştu: Birçok gübredeki azot ve fosfor, bitkiler tarafından tam anlamıyla emilemiyordu (bu besinlerin neredeyse yarısı ziyan oluyordu). Bu besinler Norfolk sisteminden kaçarak yeraltı sularına karışıyorlar ve *ötrofikasyon* denilen bir süreçle yeraltı sularını aşırı derecede zenginleştiriyorlardı.[154] Dahası çiftlik dışından her besin akışı, antipazarlar açısından yeni bir sisteme giriş noktasıydı ve dolayısıyla gıda üreticilerinin denetimi daha fazla yitirmeleri anlamına geliyordu. Birazdan göreceğimiz gibi, yüz yıl sonra şirketler, aşırı gübreleme gerektiren tahıllar üzerinde genetik mühendisliğe gidecek, böylece antipazarlar sisteme giriş noktalarını ürünlerin genlerine dek genişletecekti.

151. Georg Borgstrom, "Food and Agriculture in the Nineteenth Century", Kranzberg ve Pursell, *Technology in Western Civilization* içinde, I. cilt, s. 409. Burada Borgstrom şöyle diyor: "1812 savaşının sonlarına doğru, doğu sahillerindeki topraklar ekilip biçilmeye başlamıştı ve Apalaş Dağları'yla Mississippi arasına çok sayıda yeni göçmen yerleşmişti. Büyük Göller'den Körfez'e dek Mississippi nehri boyunca bütün bölge ekilip biçilir hale gelinceye dek bu akış sürdü. Fakat zamanımıza damgasını vuran geniş ölçekli çiftlik işletmelerinin başlamasını teşvik eden şey, Illinois'de bulunan bereketli kırlar olmuştu. Bu gelişme, yüzyılın ikinci yarısında kentleşmenin ortaya çıkması, göçün artması, büyük nüfus artışının yaşanması, hızlı sınai genişleme, yoğun demiryolu inşası ve batı sınırlarının nihai olarak belirlenmesiyle hız kazandı."

Bitki biyokütlesi akışı üzerindeki, topyekûne yakın bu tür bir genetik denetim ancak 20. yüzyılın sonlarında gerçekleşti, fakat bitkilerin genlerini disipline etme işlemleri 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında zaten uygulanıyordu. Bitki soyu hiyerarşileri, hayvan soyu hiyerarşilerinin gerisinden geliyordu, fakat nihayet hayata geçirildiğinde, hayvan hiyerarşilerine kıyasla daha büyük bir insan denetimine tabi olacaktı. Bitki genlerinin manipüle edilmesi de, önceki homojenleştirme eğilimlerini geride bırakan bir genetik homojenleşme sürecine yol açacaktı.

Sık sık olduğu gibi, bu sürece de birden fazla kurum dahil oldu. Özellikle, Yeni Avrupalar'daki bazı hükümet kurumları, damızlık bitkilerin ortaya çıkarılmasında başı çekti. 1862'de ABD'de batı sınırı resmen açılırken, tarım bitkilerinin tohumlarını toplamak, yaygınlaştırmak ve dağıtmak amacıyla bir tarım bakanlığı kuruldu. Daha iyi bitki türleri geliştirmek ve çoğaltmak, yani bitkileri yalnızca genetik malzeme kaynağı olarak yetiştirmek için, arazi bağışlarıyla üniversiteler ve deneysel tarım istasyonları da kuruldu.[155]

Gözlem ve kayıt ağına takılan ilk bitki mısırdı; üreme organlarının erişilebilirliği ve manipüle edilebilirliği sebebiyle seçilmişti. 1896'ya gelindiğinde tarım istasyonlarından biri *iç döllenme hattı* tekniğini geliştirmişti: Bir mısır cinsi, belli genler bertaraf edilene, diğerleri de sabitlenene dek kendi cinsiyle döllendiriliyordu. "*Şecere efsanesi*"ne karşın, böyle aşırıya varan bir homojenleştirmenin bitkiler üzerinde yıkıcı etkiler doğuracağı açıklık kazanmıştı, fakat 1905'e gelindiğinde bunu telafi etmek için yeni bir teknik geliştirildi: İç döllenmeye tabi tutulmuş farklı iki cins, "istenen" özellikleri koruyup bazı istenmeyen özellikleri bertaraf etmek amacıyla çapraz döllendi. Bu sürecin sonunda da "melez mısır" diye bildiğimiz bitki ortaya çıktı:

Ormanlık arazinin yok edildiği bu gelişmenin ekolojik etkileri üzerine bkz. Carl H. Moneyhon, "Environmental Crisis and American Politics, 1860-1920), Bilsky, *Historical Ecology*, s. 141-2.

152. Simmons, *Changing the Face of the Earth*, s. 243.

153. Örneğin bkz. Borgstrom, "Food and Agriculture in the Nineteenth Century", s. 413.

154. Simmons, *Biogeography*, s. 231.

155. Jack Doyle, *Altered Harvest: Agriculture, Genetics and the Fate of the World's Food Supply* (New York: Viking, 1985), s. 34-7.

Melez mısır, çiftçilere ilk kez 1926 yılında tanıtıldıysa da, 1933'e gelindiğinde Mısır Kuşağı'ndaki arazilerin yalnızca yüzde 1'ine melez türler ekilmişti. Fakat bu durum hızla değişti, 1944'e gelindiğinde Mısır Kuşağı'nın yüzde 88'ine melez mısır cinsleri ekilmişti. Getiriler hızla arttı: "Mısır gücü" doğmuştu... Yalnızca ebeveyn cinsleri ve dölleme sıralamasını bilenler, getirisi yüksek melezler –bunlara "kapalı soy" deniyordu– üretebiliyorlardı ve bu bilgi de bir ticaret sırrı olarak hukuki koruma altındaydı. Girişimciler açısından daha da önemlisi şuydu: Çiftçiler aynı getiriyi elde etmek için melez tohumunu saklayıp bir sonraki yıl yeniden kullanamıyorlardı, çünkü tohumun sürekli kullanılması "melez gücü"nü azaltıyordu. Çiftçilerin her yıl yeni tohum almak için tohum şirketlerine başvurmaları gerekiyordu.[156]

Melez mısır, bir homojenleştirme işlemi (iç döllemeyle üretilen ebeveyn cinsler yaratılıyordu) ve ardından bir ya da daha fazla heterojenleştirme işleminin (melez gücünü sağlamak için iç döllemeyle üretilen cinsler çapraz dölleniyordu) ürünüydü. Fakat soyların hiyerarşik yapısından ve yayılmalarının gerisindeki oligopolcü uygulamalardan ötürü, sürecin tamamı başka (ve daha güçlü) bir homojenleşmeyle taçlanmıştı: 19. yüzyılda Amerikan mısırının gen havuzu çeşitlilik bakımından zengindi, fakat II. Dünya Savaşı'na gelindiğinde bu genlerin büyük bölümü dışarı atılmış, yerlerini iç döllemeyle üretilen birkaç ebeveyn cinsin klonlanmış genetik malzemeleri almıştı.

O dönemlerde bu süreç "ilerleme" gibi görülüyordu, fakat Mısır Kuşağı'nın (ve gıda üretilen başka bölgelerin) homojenleşmesi gerçekten de son derece tehlikeliydi. Tahıllar ve hayvanlar, antik çağlardan bu yana tıpkı insan nüfusları gibi salgınlara açık oldularsa da, genetik yapılarının bir ölçüde heterojen olması tükenip gitmelerini önlüyordu. Bir tarlada hastalığın yıkıcı etkileri karşısında bitkilerin

156. *A.g.y.*, s. 42. Melez kuvveti, sadece yeni mısır çeşitlerinin ortaya çıkarıldığı kontrollü laboratuvar koşullarında değil, kendiliğinden de ortaya çıkabilecek belli genetik bileşimlerin çizgisel olmayan, öngörülemez bir özelliğidir. Gerçekten de bir ağ etkisidir: Bitki ya da hayvanın gövdesinde otokatalitik bir enzimler devresini, kendi kendini sürdürme eşiğini nadiren atlayan bir devreyi gerektirir. Bu koşullarda enzimlerden birini şifreleyen bir genin kaybı, bütün bir devrenin çökmesine yol açabilir. Ne var ki, yine aynı gerekçeyle bu bir tek geni taşıyan bir bireyle çiftleşmek, devrenin birden yeniden toparlanmasını ve karşılıklı birbirini hızlandıran enzim kümelerinin faaliyetlerine ve ürünlerine doğrudan ya da dolaylı olarak dayanan anatomik ve fizyolojik özelliklerin yeniden kazanılmasını sağlar. Bkz. Manwell ve Baker, *Molecular Biology and the Origin of Species*, s. 265-6.

bazıları yok olsa da, diğerleri kurtulur ve cinsi devam ettirir. Fakat bir topluluktaki bitkilerin yüzde 80'i neredeyse klonsa, yeni bir mikroorganizma "genetik bir pencere"yi vurduğu anda yayılmasının önünde hiçbir engel kalmaz. İşte otuz yıl önce yeni bir mantar türü, melez mısırın savunmasını yerle yeksan etmesine yol açacak bir giriş noktası bulduğunda yaşanan da buydu:

> 1970'in olağanüstü derecede sıcak ve nemli havasında hızla üreyen [mantar] sporları rüzgârlarla taşınırken, yeni hastalık kuzeye doğru ilerlemeye, Amerika'nın geniş mısır imparatorluğunu tam anlamıyla istila etmeye başladı... Yeni mantar bir mısır tarlasından diğerine sıçrayan bir yangın gibi ilerliyordu. Bazı durumlarda bütün bir mısır tarlasını on günde yok ediyordu... Mantar hızla Georgia, Alabama ve Kentucky'yi aştı, haziranda havadaki sporlar doğruca Amerika'da mısır üretiminin yüzde 85'inin gerçekleştirildiği Mısır Kuşağı'na yöneldi.[157]

O yılki mısır üretiminin ciddi bir bölümü telef olduktan sonra, hava durumundaki değişiklik ve alınan acil önemler günü kurtardı. Fakat salgın, homojenleştirmenin tehlikelerini ve otuz-kırk yıl önce alınan kararların uzun vadede ne gibi sonuçlar getirebileceğini açıkça ortaya koymuştu. Üstelik, başta mısırla kazanılan başarının ardından melezleme teknikleri başka bitkilere (örneğin kaba yonca ve süpürgedarısı), ardından 1940'larda hayvanlara –önce tavuklara, sonra sığırlara– yayılmıştı.[158] Sonuçta ortaya çıkan genetik tektipleşme birçok sanayileşmiş ülkeyi, bugün "gen zengini" gelişmemiş komşularının genetik kaynaklarını kıskançlıkla gözleyen "gen yoksulu" ülkeler haline getirmiştir.

Melezleme tekniklerinin mısırı "genetik bakımdan disipline etmesi"nin çok öncesinde, hayvan soyu hiyerarşilerinin önceki başarıları bazı biliminsanlarında seçici dölleme tekniklerini insanlara uygulama hayali yaratmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Francis Galton "soyarıtımı" terimini geliştirdiğinde, yaygın bir hareket, disipline edici kurumları insanın genetik malzemelerinin akışı üzerinde denetim sahibi kılma yönünde yaygın bir hareket vardı. 20. yüzyıl başlarında, özellikle de Mendel'in kalıtsallıkla ilgili çalışmalarının yeniden keşfedilmesinin ve genlerin kalıtsal bilgilerin taşıyıcıları olarak kabulünün ardından bu hareket hız kazandı. İnsanları seçici

157. Doyle, *Altered Harvest*, s. 2. 158. *A.g.y.*, s. 43.

döllemeyle "iyileştirme" düşüncesi yeni değildi (hiç değilse Platon'a dek uzanıyordu),[159] ama 20. yüzyıl başlarında hastaneler, hapishaneler ve insanları rutin olarak bölümlere ayıran, inceleyen ve belgeleyen başka kurumların ortaya çıkmasıyla ve yayılmasıyla bir araya geldi. Başka bir deyişle "genetik hijyen" hayali eski olsa da, bu hayali uygulamaya yönelik araçlar ancak olgunluğa ulaşmış ve kurumlar topluluğuna yayılmıştı. ABD'de (ve İngiltere'de, Almanya'da) Soyarıtımı Kayıt Ofisi gibi özel örgütler kuruldu ve insanın gen havuzunu sürekli bir kayıt ve gözlem sistemine tabi tutma işini üstlendi:

> Bu laboratuvarlarda çalışan ya da bu laboratuvarlarla yakın ilişki içindeki araştırmacılar, tıbbi kayıtları inceleyerek ya da seçilmiş nüfuslarda –diyelim ki bir köyün sakinleri– nitelik şecerelerinin mülakatlar ve soykütüğü kayıtlarının incelenmesi yoluyla çıkarılmasında genellikle saha çalışanlarına dayanan geniş aile incelemeleri gerçekleştirerek insanda kalıtsallıkla ilgili bilgiler topladılar... 1926'ya gelindiğinde bu araştırmalar ve incelemeler sonucunda, Soyarıtımı Kayıt Ofisi yaklaşık 65 bin sayfa saha raporu, 30 bin sayfa özel nitelik kaydı, 8 bin 500 ailevi nitelik çizelgesi ve 1.900 basılı soykütüğü, kabasa tarihi ve biyografi toplamıştı.[160]

Bu verilerin büyük bölümünün bilimsel değeri pek az olsa da (tek bir gene dayalı kalıtsal niteliklerden sayıca çok azı bu ağa takılmıştı), toplumsal sonuçları için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Genetik hakkında çok ilkel bir düşünme biçimine, en karmaşık mizaçları bile basit oluşumlarda somutlaştıran ve tek bir genle bağdaştıran bir düşünme biçimine dayanan Amerikan soyarıtımcıları, birkaç kurumu insanın genetik malzeme akışının denetimine doğrudan dahil etmeyi başarmıştı. 1907'de Indiana'dan başlayarak, yirmiyi aşkın eyalet açıkça belli genleri gen havuzundan def etmeyi amaçlayan bir girişimle mecburi kısırlaştırma yasaları çıkardılar. Bu "genlerin" birçoğu düzmece olmasına rağmen (örneğin ayyaşlık, geri zekâlılık ve serserilik "genleri"), binlerce insan kısırlaştırıldı ve

159. Gena Corea, *The Mother Machine: Reproductive Technologies from Artificial Insemination to Artificial Wombs* (New York: Harper and Row, 1986), s. 17-8.

160. Daniel J. Kevles, "Out of Eugenics: The Historical Politics of Human Genome", *The Code of Codes: Scientific and Social Issues in the Human Genome Project* içinde, y.h. Daniel J. Kevles ve Leroy Hood, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992), s. 6.

soyarıtımı hareketinin ölmesinden çok sonra bile zorla gen havuzundan ayrı tutuldu. Ayrıca 19. ve 20. yüzyıllarda Yeni Avrupalar'a gelen kitlesel insan akışının kaynağındaki Güney Avrupa kanının artacağından korkan göç makamları, ABD'ye gelen gen türlerini kısıtlayan yasalar çıkardılar. 1924 tarihli Göç Sınırlama Yasası, politikasını soyarıtımcı terimlerle ortaya koymasa da, (Stephen Jay Gould'un da savunduğu gibi) aşağı addedilen gen havuzları yerine Kuzey Avrupa kökenli genlerin ülkeye kabulünü desteklemek amacıyla çıkarılmıştı.[161]

Göçü denetim altında tutma uygulaması konumuzla epeyce ilgili, çünkü bugün hâlâ bir "ayıklama aygıtı" işlevi gören yeni bir tür inceleme tekniği kullanılmaya başlamıştı: IQ testi. Aslında özel bir eğitime gereksinim duyabilecek çocukların tespit edilmesine katkıda bulunmak için [1905 ile 1908 arasında Alfred Binet tarafından] geliştirilen IQ testi, Amerikan soyarıtımcılarının elinde bütün çocukları ve yetişkinleri [kalıtsal olduğu varsayılan] zihinsel değerlerine göre sınayıp derecelendirmeye yönelik rutin bir aygıta dönüştü.[162] Bir "rasyonalite" özü koyutlanıyor, beyinde bir "şey" olarak somutlaştırılıyor, sonra da gen havuzundaki varlığı ya da yokluğu kurumsal yönlendirmeye tabi tek bir "gen"le bağdaştırılıyordu. Test, çoğunlukla Amerikan kültürüne aşinalığı, yani "bovling salonu, ticari ürünler ve film yıldızları"[163] konusundaki vukufu ölçüyor olmasına karşın, göçmenleri genetik donanımlarına göre etiketlemeye yönelik rutinleşmiş bir uygulamaya dönüştü. Kısırlaştırma kampanyasıyla da doğrudan bağlantılıydı, çünkü IQ testinden düşük sonuç almak, Amerikan gen havuzunun tehlikeye atan kalıtsal bir durum olarak görülen "geri zekâlılığın" işareti sayılıyordu.

161. Gould, *The Mismeasure of Man*, s. 231-2. İnsanların gen havuzlarının homojenliğiyle ilgili olarak Gould şu gözlemlerde bulunur: "İnsan grupları arasında genetik farklılaşmanın –determinizmin kirli çamaşırlarını ortaya sermenin başlıca biyolojik temellerinden biridir– dikkat çekici yokluğu, önsel ya da zorunlu bir hakikat değil, evrim tarihinin olumsal bir olgusudur. Dünyanın daha farklı bir düzeni olabilirdi. Örneğin atalarımız *Australopithecus*'un bir ya da birkaç türünün hayatta kalmış olduğunu düşünün bir... Bu durumda bizler –yani *Homo sapiens*– daha aşağı bir zihinsel kapasiteye sahip olmakla diğerlerinden ayrılan bir insan türüne nasıl muamele edeceğimize dair ahlaki ikilemlerle karşı karşıya kalacaktık." (s. 322-3)

162. *A.g.y.*, s. 155. 163. *A.g.y.*, s. 229.

Nazi Almanyası böyle genetik bir "iyileştirme"nin yeterince geniş ölçekte uygulandığında ne tür sonuçlar doğuracağını tüm dünyaya gösterince, soyarıtımcı hareket itibarını yitirdiyse de, insan bedeninin iki ya da üç yüzyıl önce sürüklendiği kayıt ve gözlem ağından kurtulduğu anlamına gelmiyordu bu; insan bedeninin yetilerini kontrol etmeye yönelik, kaba genetik temizlik kampanyalarıyla ilgisi olmayan başka yollar vardı. Biyologların *soma* ve *tohum soyu* arasında yaptığı ayrıma dayanarak bu yolların iki tipte olduğunu söyleyebiliriz: Tohum soyu, üreme kapasitesine sahip hücreler (yumurtalar ve spermler) anlamındadır, fakat üreme sistemimizi oluşturan bütün dokuları ve organları kapsadıkları söylenebilir. Soma ise, bedenin geri kalan kısmını oluşturan diğer bütün sistemleri (sindirim, kas, sinir vs.) kapsar. Soma üzerinde toplumsal denetim söz konusu olduğunda, disipline edici tekniklerin etkilerine ilk maruz kalan erkek bedeni olmuştur. Talim ve gözleme teknikleri tamamen erkeklerden oluşan ordularda geliştiği gibi, Napolyon Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'na dek erkek bedenleri büyük kitleler halinde top yemi olarak kullanıldı. (I. Dünya Savaşı'nda bir nesil, düşman toplarını "beslemek" için kullanıldı.) Tohum soyu söz konusu olduğunda da kadın bedeni, yoğun inceleme ve kayıt tekniklerinin yükünü çekti.

On dokuzuncu yüzyılda ABD'de obstetrik (doğumla ilgili bilim dalı) ve jinekolojinin yükselmesiyle birlikte tohum soyu konusunda çok önemli bir kurumsal tecavüz yaşandı. Bu yeni uzmanlıklar birkaç onyıl içinde doğuma yardımcı olan yöntemler ve uygulamalar konusunda neredeyse tekel konumuna yerleşti. "20. yüzyılın başlarında doktorlar, ebeleri ortadan kaldıran ve doğumu evden hastaneye taşıyan 'obstetrik reformları' için bastırıyorlardı. 1900'de Amerikalı kadınların taş çatlasa yüzde 5'i hastanelerde doğum yapıyordu, 1940'lara gelindiğinde bu oran yüzde 50'yi bulmuştu, 1960'lardaysa neredeyse hepsi hastanede doğum yapıyordu."[164] Doktorların yaptığı tıbbi çalışmaların gösterdiği üzere, hastaneler genetik malzeme akışındaki bu kritik konumu geleneksel uygulamaların elinden alıncaya dek geçen süre zarfında, obstetrik uzmanları kadınlara, ebelerin hiç vermediği kadar zarar vermişti. Forsepslerin sertçe kullanıl-

164. Corea, *The Mother Machine*, s. 305.

ması doğum kanalında yırtılmalara yol açıyordu, hijyen koşullarının yetersizliği yenidoğanlar arasında hastalıkların yayılmasına neden oluyordu:

Doğumların hekim gözetiminde gerçekleştirilmesi, sonucun anneler ve bebekler açısından daha iyi olması anlamına gelmiyordu. Ebelerin girdiği doğumların oranı yüzde 50'lerden yüzde 15'lere gerilerken, doğum sonrası bebek ölümleri de arttı. 20. yüzyılın ilk on yılında New York'taki ebeler ölü doğumları ve havaleyi önleme konusunda doktorlardan üstündü. Örneğin Newark'ta 1914 ile 1916 arasında ebe eşliğinde yapılan doğumlarda ölen annelerin oranı binde 1,7'yken, ebeliğin yasaklandığı Boston'da bu oran binde 6,5'tu.[165]

Uzun vadede, rasyonelleştirme ve rutinleştirme ölçek ekonomilerinin doğuşuna neden olduğundan, hastaneler doğum yapmak için daha iyi yerler haline gelebilirlerdi, en azından ölüm oranlarının azaltılması anlamında. Sorun, montaj hattı fabrikalarında olduğu gibi, bu artan "verimliliğin" (doğuran kadının) kontrol kaybı anlamında, gizli maliyetleri olmasıdır. Disipline edici bütün kurumlar açısından olduğu gibi, gerçek bir muhasebenin (ekonomik yarar bakımından) artan güçlerle (siyasal itaat bakımından) azalan güçleri de hesaba katması gerekir. Hastanelerde doğum yapan uyuşturulmuş kadınlar, bu iş sırasında alınan kararlar (örneğin cerrahi müdahale gerekip gerekmediği kararı) üzerindeki denetimlerini yitirmekle kalmaz, aynı zamanda sonraki işlemler üzerindeki denetimlerini de yitirirler:

1930'larda doktorlar anne sütü yerine (Gerber'in ilk bebek maması reklamlarında "değişken ifrazat" deniyordu anne sütüne), ilaç ve süt şirketlerinin sunduğu bir ürünü, bebek mamasını geçirmeye başladı... Bebeğin her istediğinde emzirilmesinin önüne geçmek için anneyle bebeği ayırdılar. Bebeklerin en az dört saatlik aralıklarla beslenmesi gibi kurallar koydular... Bebeklerin bulunduğu bölümde, yenidoğanlar annelerinin bilgisi dışında ilave şişelenmiş sütle besleniyordu. Sonuçta bebekler anneye getirildiğinde aç olmuyordu. Yeterince emzirmediği için de annenin sütü kesiliyordu... 1940'lara gelindiğinde, gerek şişelenmiş olarak, gerekse doğal yoldan bebeklerini emziren kadınların oranı yüzde 65'e düşmüştü. Bu oran 1956'ya gelindiğinde yüzde 37'ye, 1966'da yüzde 27'ye gerilemişti.[166]

165. *A.g.y.*, s. 315. 166. *A.g.y.*, s. 306.

Bugün ebelik (ve emzirme) yeniden diriliyor olsa da, doğumun evlerden çıkarılıp kamusal gözleme ve kayıt mekânlarına alınması insanın tohum soyuna yapılmış bir kurumsal tecavüzdü. Ve bu ihlal, bedenlerimizin zorunlu testler ve kayıtlardan oluşan benzer bir ağ içine hapsedilmesini tamamlıyordu. 18. yüzyılın silah üretim tesislerinde sanayi üretiminin rutinleştirilmesine öncülük eden Fransız ordusu, yalnızca itaatkâr değil, aynı zamanda sağlıklı da olan bedenler üretmek için talimin etkisini, hijyen ve tıbbın etkileriyle birleştirmekte de herhalde başı çekmişti. Napolyon'a Avrupa fetihlerinde eşlik eden neredeyse bir kent büyüklüğündeki ordular, epidemiyolojik bakımdan da kentlere benziyordu. Normalde birbiriyle yakın temasta olmayan bölgelerden gelen askerlerden oluşan ve ihtiyatsızlığın hüküm sürmesinin daha muhtemel olduğu bu karışım, ancak zorunlu aşılamanın, temizliğe gösterilen törensi özenin ve açık bir emir-komuta zinciri içinde işleyen sıhhiye birliklerinin etkisi sayesinde bir hale yola sokulabilmişti.[167]

Buraya dek, biyolojik tarihlerimizin iki yarısını, kendi etimiz ve kanımızın tarihini ve insana ait olmayan ama kontrolümüz altındaki genlerle biyokütlelerin tarihini inceledik. Fakat daha önce de gördüğümüz gibi, kentsel beslenme piramitleri tarihinin, kentler ve kasabaların bir parçası olduğu daha geniş biyolojik ağların analiziyle tamamlanması gerekiyor. Daha açık bir dille söyleyecek olursak, bu besin ağlarının mikroskobik bileşenlerine, bedenlerimizden beslenmeyi sürdüren, dolayısıyla sıkı biçimde odaklanmış biyokütle akışımızda kısa devre yaratan salgın hastalıklar dünyasına geri dönmemiz gerekiyor. Hem şu da var ki, mikroorganizmalar yalnızca bizim organik bedenlerimizle değil, kurumlarımızla da etkileşim içindedir, onlar üzerinde seçilim baskısı yaratır, bu kurumsal kopyalayıcıların dikey ve yatay olarak aktaracağı rutinlerin belirlenmesinde ayıklayıcı aygıt işlevi görürler.

Tıpkı vebanın daha sonra hastanelerde mineralleşecek yöntemlerin ve rutinlerin yaratılmasına yol açması gibi, 19. ve 20. yüzyılın kolera salgınları da kamu sağlığı ve hijyenle uğraşan birkaç kent kurumunun ortaya çıkmasını hızlandırdı. 1832'deki ilk salgına cevaben, Britanya kasabalarında yerel sağlık kurulları ortaya çıktı. 1848'

167. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 239.

de ikinci kolera dalgası geldi, bu kez kamu sağlığını korumaya yönelik uzun erimli programlar uygulamak amacıyla merkezi bir kurum oluşturuldu. Kolera sudan bulaşan bir hastalıktı, dolayısıyla salgına verilecek cevabın su temini ve kanalizasyon atıkları için yeni sistemlerin kurulmasını da mutlaka içermesi gerekiyordu. Gerekli altyapının nüfuz edici bir nitelik taşıması (örneğin özel mülkiyetin altından borular geçmesi) ve o zamanlar salgınların hâlâ pis ve zehirli hava kuramıyla (havayı ve toprağı başlıca aktarıcılar olarak görüyordu bu kuram) açıklanıyor olması, projeye direnç gösterilmesine neden oldu ve bu engeller ancak koleranın yarattığı büyük korkuyla aşılabildi. Avrupa'nın başka bölgelerinde ve Avrupalıların yerleştiği topraklarda da benzer durumlar yaşanıyordu:

[Yeni politikaların] başka ülkelere yayılması nispeten hızlı bir biçimde gerçekleşti, gerçi yaklaşmakta olan kolera salgınları sıklıkla, yerel yatırımcıları kamu sağlığı reformlarının savunucularına boyun eğmeye zorlayacak bir etki yarattı. Dolayısıyla ABD'de, ancak 1866'da New York'ta Britanya'daki modelden esinlenerek ve yeni bir kolera salgının yakın olduğu yönündeki benzer değerlendirmelere dayanarak bir Sağlık Kurulu kuruldu. Böyle harekete geçirici bir gücün bulunmadığı Hamburg gibi büyük bir kentse, su şebekesini iyileştirme işini maliyetli olduğundan ertelemekte ısrar etti ve 1892'ye dek hiçbir yenileme çabası göstermedi. O yıl bir kolera salgını, hastalığın mikroplu sularla yayıldığını hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğruladı.[168]

McNeill, koleraya ilk "sanayi hastalığı" der. Böyle demesinin sebebi koleranın fabrika kasabalarında başlamış olması değil (öyle olmamıştır), koleranın Avrupa'ya Hindistan'dan, buharlı gemi ve demiryolu gibi yeni teknolojilerle gelmiş olmasıdır. Bu kanallar mikroorganizmaların hiç olmadığı kadar uzaklara, hiç olmadığı kadar hızlı ulaşmasını mümkün kılıyordu: Bengal'de 1826'da başlayan bir kolera salgını Avrupa'ya 1831'de, ABD'ye 1832'de ve Meksika'ya 1833'te ulaştı.[169] Buna bağlı olarak kolera, salgınlara uluslararası işbirliğiyle yanıt verilmesi yönündeki ilk girişimleri de hızlandırdı. (Avrupalılar 1831 gibi erken bir tarihte, hastalığın rotasını izlemek için Mısırlılarla işbirliği yapmaya başlamıştı.) 1870'lerde buharlı gemiler geçit kapısı niteliğindeki dünya limanlarını birbirine bağlamaya baş-

168. *A.g.y.*, s. 240. 169. *A.g.y.*, s. 231-3.

larken, yalnızca mikropların değil asalakların da (fareler ve pireleri) sömürgeleştirebileceği ortamlar geniş boyutlara ulaştı. 1890'larda Çin'de yeni bir hıyarcıklı veba salgını patlak verdi, 1894'te salgın Kanton'a ve Hong Kong'a ulaştı. Buradan buharlı gemiler hastalıklı fareleri ve pireleri başka limanlara taşıdı ve hastalık bu limanlardan başka yerlerde toprağın altındaki sıçan topluluklarına ulaştı. Doktorların oluşturduğu uluslararası ekipler ve koruyucu önlemler vebanın insanlara bulaşmasını önlediyse de, bugün bile yeraltındaki kemirgen "kentleri"nde bazıları insanlara bulaşabilecek olan yeni veba türleri gelişmektedir:

> Veba Amerika'nın kuzeybatısına 1900 civarında gemilerle gelmişti. 1906'daki depremden hemen sonra başlayıp üç yıl süren San Francisco veba salgınında 200 kayıtlı ölü vardı. Sonuçta ABD'nin batı yakası, özellikle de New Mexico, bugün dünyada vebanın (özellikle de sıçanlarda ve tarla farelerinde) yerleşik olduğu iki büyük merkezden biridir – diğer büyük merkezse Rusya'dır. Veba basili batı sahilinden doğuya hızla ilerledi ve 1984'te ortabatı bölgelerindeki hayvanlarda veba basiline rastlandı. Yılda yaklaşık 57 km'lik dalgalar halinde ilerliyor... Veba ABD'nin kentleşmiş geniş bölgelerin bulunduğu doğu sahillerine ulaşırsa, ya da daha doğrusu ulaştığında, ciddi bir salgın yaşanma olasılığı yüksektir. Örneğin New York'ta sıçan popülasyonu yüksektir, bir insana bir sıçan düşer; farelerin –onlar da etkili taşıyıcılardır– sayısı daha da fazladır.[170]

Bu örneğin de açıkça ortaya koyduğu gibi, modern tıbbın mikroorganizmalar üzerinde daha geniş çaplı bir denetime sahip olması, artık bakteriler, virüsler, mantarlar, mikroplar ve başka asalaklarla bir ağ oluşturmadığımız anlamına gelmiyor. Fakat bileşimin genelindeki komuta unsurları artmıştır ve bunun da önemli tarihsel sonuçları olmuştur. Salgınlarla mücadelemiz sırasında ortaya çıkan tıp ve kamu sağlığı kurumlarının 1900 yılı civarında kentleri bir eşiğe sürüklediğini söyleyerek başlayabiliriz: Binyıl içinde (ve muhtemelen tarihte) ilk kez büyük kentler, kırsal kesimden sürekli göç akışı olmaksızın insan nüfusunu yeniden üretebilir hale gelmişti. Kent bir anlamda kendi kendini üretir hale gelmişti.

O dönemde, artık komuta yoluyla hijyenik ve bağışıklık kazandırmaya yönelik programlar uygulayabilen askeri tıp, orduların eski

170. J. D. Murray, *Mathematical Biology* (Berlin: Springer Verlag, 1989), s. 657.

biyolojik rejimleri kırıp yeni alanları sömürgeleştirmeye açmasını mümkün kıldığından, uluslararası göç de artmıştı. 19. yüzyılın büyük sömürgeci girişimlerinden bazıları –ABD'nin (1904'te) Panama Kanalı'nı açması ve Avrupalı birkaç gücün Afrika kıtasını silip süpürmesi– askeri tıbbın sıtma ve sarıhumma üzerinde denetiminin artmasıyla mümkün olmuştu. Her iki hastalığın da taşıyıcıları (sivrisinekler), "sivrisinek sayılarının ve davranış örüntülerinin titizlikle gözlenmesiyle sürdürülen ve desteklenen" katı bir kamu sağlığı politikası sayesinde disiplin ağına takılmışlardı.[171]

Fakat mikroorganizmaları piramitsel bir denetime tabi tutma yönündeki girişimlerdeki asıl büyük atılım, mikrobu mikroba kırdırmanın sanayi ölçeğinde nasıl mümkün olacağının laboratuvarlarda öğrenilmesiyle gerçekleşti. Bu atılım penisilin ve kükürtlü ilaçlar gibi bir dizi yeni kimyasalın keşfedildiği II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşti. 1942'de *antibiyotik* terimi ilk kez kullanıldığında, bir mikroorganizmanın metabolizmasındaki yaşamsal bir bağlantıya müdahale eden, böylece onu öldüren ya da büyümesini engelleyen bir başka mikroorganizmanın ürettiği kimyasal madde olarak tanımlanmıştı.[172] (Bugün bazı antibiyotikler kimyasal olarak sentezlenir, dolayısıyla tanım genişlemiştir.) Doğal olarak ortaya çıkan bu maddeler mikroplar arasındaki bir silahlanma yarışının ürünü olabilir (avlarla avcılar arasındakine benzer bir silahlanma yarışı). Ayrıca

171. McNeill, *Plagues and Peoples,* s. 248.

172. Jan Florent ve Pierre-Etienne Bost, "The Great Turning Point: Antibiotics and Secondary Metabolites", *Biotechnology* içinde, y.h. Elisabeth Antebi ve David Fishlock (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1986), s. 20.

Örneğin penisilin fermentasyon yoluyla, yani fotosentezden daha eski olan bir beslenme stratejisiyle üretilmiştir. İnsanlar, uzun zaman fermentasyonu çok çeşitli gıdalar (peynir, yoğurt, ekmek, bira ve şarap) üretmek için kullanmışlar ve bunu gerekli işlemleri gerçekleştirmek için (hiç bilmeden) biyolojik katalizörleri (enzimleri) kullanarak yapmışlardır. Keçi ya da koyun işkembesinin peynir üretmekte kullanılması gibi durumlarda, gıda ağları mekanizmasının bir parçası kelimenin tam anlamıyla kopartılmış ve bir enzim kaynağına dönüştürülmüştür. Penisilin bir enzim değildir, bir mantarın, başka mikroorganizmaların enzimlerinin faaliyetlerine müdahale etmek için ürettiği ikincil bir maddedir (metabolittir). Penisilinin kitlesel olarak üretimi, bu mantarların evcilleştirilmesi, yani heterojen bir topluluktaki (toprak ya da su numunelerindeki) adayların ayrılması, sonra mutasyonlarla ve yararlı olanların üremeye teşvik edilmesiyle uygun damarların geliştirilmesi anlamına gelir.

varlıkları da savaşın yıllarca öncesinden beri biliniyordu. Fakat hastalıklara karşı savaş, bir "mikroplar proletaryası"nı bu kimyasal silahların kitlesel üretimine koşmak için gerekli sınai yöntemlere ancak 1940'larda sahip oldu.

Antibiyotikler ilk savaşların kazanılmasında etkili olsalar da, tıp kurumlarının savaşı kazanmasını sağlamadılar. Anlaşıldığı üzere sorun şuydu: Mikroplar bu silahların karşısına sürekli hareket halinde hedefler olarak çıkıyordu. Mikroorganizmalardaki gen akışı, büyük hayvanlar ya da bitkilerdekinin tersine, katı bir hiyerarşiye bağlı değildir; eşeyli üreyen (dolayısıyla bizim gibi "dikey" gen aktaran) mikroplar bile birbirleriyle "yatay" bir iletişim içindedir, cinsler, hatta türler aralarında serbestçe genetik bilgi kırıntıları aktarırlar. II. Dünya Savaşı'ndan kısa süre sonra, antibiyotiklere direnç gösteren genler hızla bir bakteri türünden diğerine aktarıldı. Penisilin'in 1941'deki ilk kullanımından beri, hedeflerinden birçoğu (stafilokok basili) penisiline karşı dirençli hale geldi.[173] Hayvanların ve insanların bağırsak yollarına büyük miktarlarda antibiyotik verilmesi, yeni dirençli cinslerin seçilimi (aynı derecede kitlesel ölçekte) için mükemmel ortamı yaratarak durumu daha da kötüleştirdi. Bugün, tıbbın bildiği hemen her hastalık en azından bir antibiyotiğe dirençli hale gelmiştir, birkaçı da birden fazla antibiyotiğe karşı bağışıklık kazanmıştır. Tıp bilimindeki bütün ilerlemelere karşın mikrodünyayla bir ağ oluşturmayı sürdüreceğimiz artık açıkça görülmektedir. Aynı şey bitki ve böcek "asalaklar" için de geçerlidir. Kentsel besin zincirlerini kısaltmak amacıyla DDT (ve kimyasal ailesinin diğer üyeleri) büyük miktarlarda uygulandığından, bazı biliminsanları 2000 yılında kentleşmiş bölgelerin çevresinde varlık gösterecek asalakların yalnızca bu ilaçlara direnç gösterenler olacağına inanmaktadır.[174]

Yani, bu kez hiyerarşik tıp kurumlarıyla hızla gelişen mikrop ağları arasında yeni bir silahlanma yarışı boy vermiştir. Bu yarışın son etabında, bakteriler arasında yatay gen aktarımını sağlayan mekanizma bakterinin düşmanına hizmet edecek şekilde düzenlendi. Bu mekanizma en az iki bileşenden oluşur: Sıçrayan genler ve bir aktarım aracı (plazmidler, transposonlar). Genetik bilgi parçalarının bir

173. *A.g.y.*, s. 22.
174. Simmons, *Changing the Face of the Earth*, s. 262.

kromozom içinde hareket edebileceği bilgisinin keşfi 1940'lara dek uzanır, fakat yerleşik bağnazlığın yeni düşüncelere ayak uydurması yıllar aldı. Bugün genlerin yalnızca hücre çekirdeği içinde hareket etmekle kalmadığını, sitoplazmaya "sıçradığı"nı, hücre içinde kendi kendilerine üreyen organellerle (örneğin plazmidlerle) birleştiğini biliyoruz. Plazmidler bir hücreden diğerine (ya da bir bakteriden diğerine) gidebilirler ve "sıçrayan gen"i aktarabilirler, o da yeni hücrenin çekirdeğindeki DNA'yla birleşip kalıtsal hale gelebilir. Antibiyotiklere direncin mikrop popülasyonunda nasıl bu denli hızlı yayıldığı bu mekanizmayla açıklanabilir.

Gen-parçalayan ve gen-yapıştıran enzimlerin keşfinden ve başka biyoteknoloji tekniklerinden yararlanan araştırmacılar bu mekanizmayı kullanmaya, bir canlıdan aldıkları genetik malzemeyi bir plazmide (ya da başka bir taşıyıcıya) yükleyip bu taşıyıcıları başka bir canlıya nakletmeye, başka bir deyişle "mitolojik yaratıklar" üretmeye başladılar. İki ya da daha fazla türün genetik özelliklerini taşıyan hayvanlar, bitkiler ya da mikroplar çıktı ortaya.[175] Bu yaratıkların tıp kurumları ile mikropların evrimi arasındaki silahlanma yarışında sunduğu pratik yarar şudur: Tıpta kullanılma potansiyeline sahip belli enzimleri (ya da başka proteinleri) şifreleyen genler artık, kolayca üretilebilecek bir hücrede birleştirilebilir ve bu hücrenin kendi mekanizması kullanılarak gen bir proteine "tercüme" edilebilir. Bu hücrenin tekrar tekrar klonlanmasıyla büyük bir protein üreticisi topluluğu yaratılabilir ve bu topluluğun ürünleri de çeşitli yöntemlerle hasat edilebilir.

Mikroparazitlerin kentteki biyokütle akışından uzak tutmak için başvurulan uygulamalar, paradoksal bir biçimde makroparazitlerin (özellikle de antipazar kurumlarının) birçok noktadan besin zincirine dadanmasına yol açınıştır. Biraz önce de gördüğümüz gibi, bu eğilim çiftlikten uzakta üretilen ve yüzyıllardır kapalı olan besin döngülerini ardına kadar açan kimyasal gübrelerin (yabancı otları ve böcekleri öldürücü ilaçların yanı sıra) kullanımıyla başlamıştır. 150 yıl önce Amerikan çiftlikleri ihtiyaç duyduklarının büyük bölümünü (sıkı besin döngülerine dayanarak) kendileri üretirken, bugün (to-

175. Elisabeth Antebi ve David Fishlock, "The Engineers of Life and Their Chimeras: Recombinant DNA", Antebi ve Fishlock, *Biotechnology* içinde, s. 54.

hum da dahil) girdilerinin yüzde 70'ini dışardan temin etmektedirler.[176] Biyoteknoloji bu eğilimi hızlandırmıştır, ama eğilimi yaratan o değildir.

Örneğin 1950'lerdeki Yeşil Devrim'e bakalım. Üçüncü Dünya ülkelerinin beslenme bakımından kendi kendine yetmesini sağlamak gibi takdire şayan bir hedefle, bu ülkelerde fotosentez faaliyetinin büyük bölümünü bitkinin yenilebilir kısımlarının üretimine (yenilemez gövde yerine) yönlendiren genlere sahip yeni bitki melezleri kullanılmaya başlanmıştı. Ve gerçekten de bu "mucize" bitkilerin sağladığı yüksek getiri, Meksika, Filipinler ve Hindistan gibi bazı ülkelerde gıda tabanını bir süreliğine güçlendirmişti. Fakat sorun şuydu ki, bu yeni nesiller mucizelerini gerçekleştirmek için dışardan çok fazla miktarda girdiye (gübreye) ihtiyaç duyuyordu; kimyasal gübre yoksa getirileri hiç de o kadar da etkileyici olmuyordu. Buhar enerjisinde yaşanana benzer bir durum söz konusuydu: Yüksek miktarda mekanik enerji elde etmek için çok fazla kömüre gerek duyulur. Başka bir deyişle bu tür bir düzenek ölçek ekonomilerinden kâr ediyordu ve dolayısıyla büyük çiftçilerin işine yaramış, birçok küçük çiftliğin ortadan kaybolduğu bir pekişme sürecini tetiklemişti. Besin döngülerinin açılması da çiftçileri dış tekeller karşısında savunmasız hale getirmişti: 1970'lerin başında Arap petrol karteli fiyat yükseltmeye başladığında, gübre fiyatlarında ciddi bir artış gözlendi ve Yeşil Devrim çöktü. Daha da kötüsü, yeni bitkilerin klonları artık yerel gen havuzlarına hâkim olmuştu ve geleneksel çeşitliliğe sahip (gübreye bağlı olmayan) birçok genetik malzeme kaybolup gitti, saatleri geriye almak imkânsız hale geldi.[177]

Tarım ürünlerinin ve hayvanların genetik temelinin homojenleştirilmesi, son yirmi-otuz yıl içinde yeni bir yoğunluğa ulaştı. Bugün, Yeşil Devrim'dekinin tersine, biyokütlenin besin değerini değil, *homojen fabrika rutinlerine uyarlanabilirliğini* artıran genler seçiliyor. Örneğin 1950'lerde ve 1960'larda tarım makinesi üreticileri, yeni sebze çeşitlerini rutinleşmenin ve rasyonelleştirmenin taleplerine uydurmak için bitki üreticileriyle birlikte çalıştı. Sebzelerin birörnek şekilde ve boyutta üretilmesini, aynı anda toplanmaları için eşza-

176. Doyle, *Altered Harvest*, s. 116-7.
177. *A.g.y.*, s. 261-3.

manlı olgunlaşmasını sağlayan genler, sebze üretiminin makinelere ve fabrika takvimlerine uyum sağlamasını kolaylaştırdı:

Tarladaki ürünlerin önce rekolte, tektip büyüme ve aynı zamanda olgunlaşma sınavlarını aşması gerekir. Sonrasında ürünlerin meyveleri ya da çekirdeklerinin mekanik hasat kaldırmanın şiddetine, tekrar tekrar ellenmeye ve bir noktadan diğerine çeşitli biçimlerde nakledilmeye dayanması gerekir. Ardından buğulama, ezme ya da kavanozlama sınavları gelir. Bazı durumlarda, ham tarımsal ürünün "iyi depolanması", "iyi seyahat etmesi" gerekir bazı durumlarda da dondurulacak veya kızartılacak kadar iyi olması gerekir. Genler de gıda-üretim sürecindeki her adımın karşılanmasında anahtar rolü oynar; brokoliden buğdaya dek her ürünün tarladan-masaya gelirkenki niteliklerini belirler. Bu süreçte rekolte, dayanıklılık, gerilime dayanıklılığı ve uzun raf ömrüyle ilgili genler önemlidir. Ne var ki besin değeriyle ilgili genler –dikkate alınmazlar demesek de– büyük çoğunlukla görmezden gelinir.[178]

Bazı durumlarda "disiplinli" işlenme özelliklerinin gerisindeki genler, besin değerini iyileştirenlerle tam bir karşıtlık gösterir (yani birini ıslah etmek, diğerini bertaraf eder). Buna bağlı olarak, besin değeriyle ilgili genler bu yeni bitkilerde ortadan kaybolabilir ve yeni çeşitlerin klonları yaygınlaştıkça, eski çeşitlerin genleri gen havuzundan silinmeye başlayabilir. Dolayısıyla tarım ürünlerinin (ve hayvanların) evrimi, gerçekten de besin zincirindeki işlenme halkası tarafından yönlendirilmektedir. Birkaç yüzyıl önce kültürler (İslam kültürleri, Avrupa kültürleri) genlerin ekosistemler arasındaki aktarımında başlıca taşıyıcılardı; bugünse bu homojenleştirme görevini şirketler üstlenmiştir. Örneğin McDonalds, Burbank patatesinin; Adolph Coors Company, Moravian III arpasının ve Quaker Oats Company de birkaç çeşit beyaz mısır melezinin yayılmasının gerisindeki başlıca aktörlerdir.[179]

Biyoteknoloji de bu homojenleşmeyi daha fazla yoğunlaştırmaya yazgılıdır. Biyoteknolojik yeniliklerin birçoğu küçük şirketler tarafından geliştirilmiş olsa da, bu yenilikçi şirketler, çokuluslu şirketlerin dokusuna dahil edilmişlerdir. Birçok örnekte bu büyük şirketlerin aynı zamanda tohum, gübre, böcek ilacı bölümlerine de sahip olduğunu görürüz. Bu şirketler, yeni bitkilere böcek ilacına dirençli genler aktarmaktan çok, kimyasallara bağlı olmayı bitkinin genetik tabanına yerleştirmekle uğraşmaktadırlar. Örneğin parazit öldüren

178. *A.g.y.*, s. 138. 179. *A.g.y.*, s. 205.

ilaçlar üreten DuPont ve Monsanto gibi şirketlerin bu kimyasal saldırılara dayanacak güçte tarım ürünleri geliştirmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu maddelere karşı direnç geliştirmiş parazitlerden aldıkları genleri, yeni ürün çeşitlerine aktararak çiftçilerin dış girdiye bağımlılığını genetik yollarla sağlama almaktadırlar.[180]

Çiftlik hayvanlarının kaderi de pek farklı değildir. Örneğin "disiplinli" domuzlar ve inekler –yani kapalı tutulmanın yarattığı gerilime dayanabilecek ve et kesim sanayiinin talep ettiği tektip özellikleri karşılayabilecek hayvanlar– bugün ya melezlenerek ya da mühendislikle üretilmektedir. Dahası hayvan nesilleri arasında gen akışı üzerinde sıkı denetim sahibi olmak için kullanılan teknikler (yapay döllenme, tüpte döllenme ve embriyon aktarımı), "güvenli" ve verimli oldukları anlaşıldıktan kısa süre sonra insanlara da uygulanmıştır. Yakın zamanda soyarıtımının yeniden dirilmesine (insan geni bankalarında görüldüğü üzere)[181] ve süregiden insan genomu projesine karşın (yeni binyılın ilk onyılı içinde genetik bilgimizin tamamına ulaşmayı hedeflemektedir), türümüzün homojenleşmesi açısından varılacak sonuçlar, tarım ürünlerimiz ve hayvanlarımızda olduğu kadar ağır olmayacaktır. Bunu söylemeye gerek bile yok. Etimiz kentsel gıda piramidinde akmadığından, gıda işleyenler ve ambalajlayanlar tarafından zorla "evrimleştirilme" riski bizim için pek söz konusu değildir. Yine de daha önce gördüğümüz gibi, insanın genetik manipülasyonu da gerçek bazı tehlikelere gebedir. Fakat bu tehlikeler başka yerlerde yatmaktadır.

Vebayla mücadele için geliştirilen, sürekli tetkike ve kayıt tutmaya dayalı kurumsal stratejiler önce insanlara, arkasından bitki ve hayvan soylarına uygulanmıştı. Kalıtsal hastalıklarımızı tespit amacıyla (insan genomu programının gerisindeki temel mantık budur) izlenmemiz için geliştirilen genetik testler de, birçok kurumun insanları izlemek ve ayıklamak için halihazırda kullandığı giderek artan inceleme prosedürleri silsilesine katılacaktır. Şu da var ki, yakın gelecekte genetik testlerle tespit edilebilecek olan birçok genetik hastalığın *etkili bir tıbbi tedavisi ya da devası* yoktur. Bu koşullarda bir genetik testin yapıp yapabileceğinin tümü, bazı bireyleri hastalık taşıyıcısı olarak damgalamak olacaktır. Dolayısıyla genetik testleri

180. *A.g.y.*, s. 216. 181. Corea, *The Mother Machine*, s. 22-3.

eleştiren bazılarının dediği gibi "İş verilemez, eğitilemez, sigortalanamaz diye tanımlanan insanların sayısını artırma riskine giriyoruz. Biyolojik bir altsınıf yaratma riskine giriyoruz."[182]

Bu bölümde kent dinamiklerinin farklı biyolojik bileşenlerinin tarihini izledik. Bu bileşenler, Batılı kentli toplumları dönüştüren mineral madde-enerji akışlarıyla birlikte ele alınmalıdır. Ayrıca, evlerimizi ve bedenlerimizi oluşturan inşaat malzemelerinin (taşlar ve genler, canlı ve fosil enerji) yanı sıra, çeşitli "kültürel malzemeler"in de kentlerimizin içinden aktığını ve buralarda biriktiğini tekrar tekrar belirtmiştik. Ne var ki, bazı istisnalar olmakla beraber, "kültürel malzemeler" deyişini büyük ölçüde metaforik biçimde, burada da "malzeme"den başka bir şeyle uğraşmayacağımızı belirtmek için kullanmıştık. Artık bu metaforu temizleme, kültürel birikimleri ayrıntılı bir biçimde inceleme ve onların da zamanla katılaşmış, tarihle şekillendirilmiş çökeltilerden; katalizörlerin yerel etkinlikleriyle birbirine bağlanan farklılıklardan; bir olasılıklar uzanımında el yordamıyla dolanan kopyalayıcı yapılardan ibaret olup olmadığına karar verme vakti geldi. Sonraki bölüm insan kültürünün çeşitli ifade biçimlerinden biri olan dile odaklanıyor. Dile odaklanmamızın sebebi yalnızca bizi canlı yaratıklar arasında benzersiz kılan yapının dil olması değil; dilsel yapıların da üniversiteler ve okullar, gazeteler ve haber ajansları gibi çeşitli kurumların dahil olduğu, benzer bir yoğun homojenleşme süreci geçirmiş olmaları. Dilsel malzemelerin rutinleşmesine ve tektipleşmesine ilişkin incelememizde, kurumlar topluluğunun daha geniş bir kesiminin bugün içinde yaşadığımız homojenleşmiş dünyanın yaratılmasına katıldığını göreceğiz.

182. Dorothy Nelkin ve Lawrence Tancredi, *Dangerous Diagnostics: The Social Power of Biological Information* (New York: Basic, 1989), s. 176.

III MEMLER VE NORMLAR

İnsan dilleri, belli bir toplulukta yüzyıllar içinde ağır ağır birikmiş sesler, sözcükler ve gramatik yapılarla tanımlanır. Bu kültürel malzemeler rasgele birikmemiş, organik taşıyıcıları olan insanların yanı sıra birbirleriyle de sistematik ilişkiler içine girmişlerdir. Bir dilin "ses madde"si (örneğin Fransızca ya da İngilizcede sesbirimler – bir araya gelince tek ses olarak okunan farklı sesler), bir unsurdaki tek bir değişikliğin diğer bütün unsurları etkilediği bir sesli ve sessiz harfler sistemi oluşturan bir iç yapının yanında, sosyoekonomik bir yapıya da sahiptir: Bir toplumda sesler sınıf ve kast ayrımları doğrultusunda birikir ve giyim kuşam, yeme içmeyle birlikte toplumsal katmanları birbirinden ayıran bir nitelikler sisteminin ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Söz dağarcığını oluşturan malzemeler ve gramatik örüntülerle ilgili olarak da aynı şey söylenebilir. Sosyo-dilbilimci William Labov'un gözlemiş olduğu gibi, bir dil yalnızca onu kullananların dünyası hakkında değil, aynı zamanda bu insanların hangi grubun mensubu oldukları hakkında da bilgi verir.[1]

Dilsel Tarih MS 1000-1700

1. William Labov, "The Social Setting of Linguistic Change", William Labov, *Sociolinguistic Patterns* içinde (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972), s. 271.

Bu bölümde Avrupa'da 1000 ile 1700 yılları arasındaki dilsel birikimlerin ve dilsel malzemenin özellikle bir kentin ya da kasabanın surları içinde birikmesi

halinde doğurduğu az çok istikrarlı oluşumların kapsamlı tarihi özetleniyor. *Konuşulan* Latinceyi oluşturan sesler, sözcükler ve yapılar Avrupa'nın güneyinde belirmekte olan kent merkezlerinde birikir, çökelirken, yavaş yavaş bir lehçeler çokluğuna dönüşmüşler, nihayetinde bu lehçelerin bazıları modern Fransızca, İspanyolca, Portekizce ve İtalyanca haline gelmiştir. (Hint-Avrupa lehçelerinin Germen kolu da benzer bir süreçle, İngilizce, Almanca ve Hollandaca gibi çeşitli modern dillere dönüşmüştür.)

Burada, sonuçta ağları ve hiyerarşileri ortaya çıkaran çeşitli yapı-üretim süreçlerinin, dilleri tanımlayan ve birbirinden ayıran sistematiklik için de geçerli olabileceği düşüncesini inceleyeceğiz. Her sesli ya da sessiz, her semantik niteleme ve sentaktik örüntü bir *kopyalayıcı olarak*; yani bir norm ya da *toplumsal yükümlülük* biçiminde ebeveynlerden çocuklara (ve dili yeni konuşmaya başlayanlara) aktarılan bir oluşum olarak ele alınacak. Çeşitli toplumsal ve grupsal dinamikler, bu kopyalayıcıları az çok homojen birikimler halinde ayrıştıran seçilim baskılarını yaratır. Ardından başka toplumsal süreçler, bu dilsel çökelti yığınlarını az çok istikrarlı ve yapılanmış oluşumlar haline getirip kemikleştiren "harcı" hazırlar. Elbette ki yeni bir düşünce değil bu. Hatta, bu biçimde dile getirilmemiş olsa bile, dillerin tarihiyle ilgili birkaç ekolün dayandığı temel varsayım olarak görülebilir. Bu durum, özellikle *yalıtımın* bu teorilerde oynadığı rolde açıkça görülebilir. Tıpkı üretken yalıtımın gevşek gen birikimlerini bir hayvan ya da bitki türünde pekiştirmesi gibi, *iletişimsel yalıtım* da, dilsel kopyalayıcı birikimlerini birbirinden ayrı, farklı oluşumlara dönüştürür. Evrimsel dilbilimci M. L. Samuels'in deyişiyle,

> Her tür basit [dilsel] çeşitliliğin gerisinde, sadece *yalıtım,* yani grupların birbirinden ayrılması gerçeği vardır. Gerek göç yoluyla, gerekse coğrafi ya da başka engellerle tam bir ayrılma, artık karşılıklı anlaşılır olmayan lehçelerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanabilir ve bu lehçeler arasında bir bağ kuracak standart bir dil yoksa eğer, yeni diller oluşabilir. Yalıtımın daha az olduğu durumlarda, lehçe dizisi diye bilinen şey ortaya çıkar – birbirine en yakın, birbiriyle en fazla temasta olanların sadece küçük farklılıklar gösterdiği, fakat bir ucundan diğerine değerlendirildiğinde, dizinin tamamında lehçeler arasında büyük farklılıkların gözlenebileceği bir sistemler dizisi.

Lehçe dizileri normalde "yatay"dır, yani sözgelimi bir insanın bir köyden diğerine gitmesi gibi durumlar yoluyla sürekli yeni farklılıkların ortaya çıkabileceği bir bölgeyi kapsarlar; ama büyük şehirlerde "dikey" de olabilirler, yani toplumsal yelpazede farklı toplumsal katmanlara ait grupların lehçeleri de farklı olabilir.[2]

Dolayısıyla normların kuşaktan kuşağa (ve topluluklar arasında) akışı, hem ağlarla hem de hiyerarşilerle sonuçlanabilir. Bir lehçeler dizisi, her bir lehçenin tekilliğini koruması ve yakın komşularıyla örtüşerek geri kalan lehçelere eklemlenmesi ölçüsünde ağı andıran bir lehçeler topluluğudur. Homojenleşmeye yol açmaksızın bütünün parçalarını birbirine eklemleyen de bu örtüşme alanıdır – birbirine yakın bölgelerdeki lehçelerde ortak olan sesler, sözcükler ve yapılardır. Dizinin uçlarında yer alan iki lehçe birbirinden çok farklı olabilir (hatta birbirlerini anlayamayabilirler), ama aradaki lehçelerle birbirlerine bağlanmışlardır. Örneğin ortaçağ Parisi'nin lehçesi (bugün "Fransiyen" diye bilinir), birçok aracı lehçeyle, yani Fransızca, Franko-Provans ve Gallo-İtalyan lehçelerinden oluşan bir diziyle İtalya'nın başat lehçesine (Toskana lehçesi) bağlanır. (Bu dizide daha çok keskin geçişler ya da harita üzerinde lehçeleri birbirinden ayıran sınırlar ortaya çıkar.)[3]

Bunun tersine, bir kentin dilindeki başat varyantlar ve "standartlaşmış" lehçeler (örneğin ortaçağdaki *yazılı* Latince), nispeten homojen oluşumlardır; normlar ya bir kurumun bilinçli müdahalesiyle ("standartlar" konusunda olduğu gibi) ya da bir toplumsal katman üyelerinin diğerlerine uyguladığı "üstünlük baskısı"yla sabitlenmiştir. Az çok tektip olan bu norm birikimleri saygınlıklarına göre derecelendirilir; standart dil ve elitlerin lehçesi de piramidin tepesine yerleşir. Elbette başka yerlerde olduğu gibi burada da gerçekte yalnızca ağlar ve hiyerarşilerin bir *karışımı* vardır ve bir lehçe muhtemelen aynı anda hem dikey bir hiyerarşiye hem de yatay bir diziye aittir.

1000-1300 döneminde kent inşasının hız kazanması, önceki binyıl içinde Avrupa'da birikmiş dilsel malzemeleri birçok bakımdan

2. M. L. Samuels, *Linguistic Evolution* (Londra: Cambridge University Press, 1972), s. 90.

3. Martin Harris, "The Romance Languages", *The Romance Languages* içinde, y.h. Martin Harris ve Nigel Vincent (New York: Oxford University Press, 1988), s. 5.

etkiledi. Bu üç yüzyıl içinde, Roman dilleri kristalleşerek bugün aşina olduğumuz biçimlerini aldılar. Bu istikrarlı oluşumlar, Roma İmparatorluğu yönetimine tabi bölgelerdeki standart Latince yazı diliyle bir arada bulunan, konuşulan Latince lehçeleri dizisinden doğdu. Saygınlık bakımından, homojenleşmiş standart kesinlikle en tepede yer alıyordu (ve 17. yüzyıla kadar da bu yerini koruyacaktı), fakat toplumsal üstünlük dilsel üretkenlik anlamına gelmiyordu: Yazılı Latince, tam da o pek takdir edilen "donmuş" normlar bütünü yüzünden büyük ölçüde kısırdı, yeni diller doğurma yetisine sahip değildi. Öte yandan "vulger" Latince ağı, *değişerek* kopyalanan, bu yüzden de dilsel seçilim süreçlerini besleme ve yeni yapılar üretme kapasitesine sahip olan sesler, sözcükler, yapılar içeriyordu. Sosyaldilbilimci Alberto Varvaro'nun dediği gibi, Roman dillerine dönüşecek lehçelerin farklılaşması yüzyıllar öncesinde başlamıştı ve sadece Roma'nın saygın konuşma normlarının gücüyle denetim altında tutuluyordu:

> İmparatorluk döneminde Latincenin dilsel dünyası birkaç önemli özelliğe sahipti: Muazzam siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel saygınlığa sahip bir azınlık, kendi orijinal ve farklı kimliklerinden gün be gün daha az emin olan büyük bir çoğunluğu soğuruyordu... Aslına bakarsanız yalnızca Basklar ve Bretonlar Latinleştirmeden kaçabildi; artık iktidarı ellerinde tutuyor olmalarına karşın Almanlar bile, çoğunlukta olmadıkları bölgelerde bu eğilime geçit veriyorlardı. Fakat, İmparatorluk asırlarına dönüp baktığımızda, yakın zamanda Latinleştirilmiş kitlelerce konuşulan Latincenin norm ihlaline açıkça göz yumduğunu görürüz... Bütün dillerde rastlanan standart dışı her fenomende olduğu gibi, bazı kuraldışı durumlar hoşgörülüyordu, bazıları o kadar hoşgörülmüyordu, bazıları da (toplumsal ve/veya coğrafi olarak) fazla popüler oldukları için bastırılıyordu.[4]

Bu durum, yani ağ içindeki değişkenlikte çok fazla farklılaşmanın önlenmesi, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve beraberinde hiyerarşik normlar silsilesinin zayıflaması sonucu kökten bir değişime uğradı. Sonuçta, Varvaro'ya göre "değişkenliğin merkezin yörüngesinde seyretmesi son buldu".[5] İkinci binyıl öncesindeki yüzyıllarda

4. Alberto Varvaro, "Latin and Romance: Fragmentation or Restructuring?", *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* içinde, y.h. Roger Wright (Londra: Routledge, 1991), s. 47.

5. *A.g.y.*, s. 48.

yalnızca farklı bölgelerdeki kilise elitlerinde ve feodal kesimlerde Latin diliyle ilgili bir "evrenselcilik" duygusu vardı. Kırsal kitleler kendi dillerini yeniden icat etme ve yerel kimliklerini oluşturma konusunda kendi hallerine bırakılmışlardı. Şimdi sorumuz şudur: Farklılaşmakta olan bu lehçeleri konuşanlar, farklı diller kullandıklarını ne zaman "hissetmeye" başladı? 1000 yılından önce, bir istisna dışında, bu saygınlığı az lehçeler arasında belli bir adı ya da kimliği olana rastlamak güçtü. "Bu oluşumlar, ihtiyaç duyulduğunda bir köyün ya da bölgenin ismini alabiliyorlardı, ama büyük çoğunlukla hiç isimleri olmuyordu."[6] Büyük ihtimalle, bütün bu insanlar kendilerinin aynı dili, standart Latince yazı dilinin konuşulan biçimini konuştuklarını düşünüyordu. Dilsel özbilinç (ayrıca yeni oluşumların isimleri) bu Latinleştirilmiş kitlelerin gömüldüğü ve bütünü hiyerarşik bir bakış açısından gördüğü dilsel ağla aralarında bir kültürel mesafe olmasını gerektiriyordu. Vulger bir varyantın isim sahibi olması ancak 813 yılında gerçekleşti: "Rustika Romana". Rustika Romana daha sonra gündelik konuşma dili biçimindeki Eski Fransızcaya dönüşecekti.

Bu isimlendirme ve ima ettiği dilsel farklılık bilinci, Charlemagne yönetiminin 9. yüzyılda başlattığı dilsel reformlarla birlikte gelmişti. Karolenj reformlarının amacı, Latince yazı dili "erozyonu"na son vermek, ayrıca Latincenin yüksek sesle okunmasında, özellikle de İncil'in Latince okunmasında telaffuza dair kurallar getirmekti. Lehçelerin kendiliğinden gelişiminin tersine bu standartlaştırma, yeni standartlara ağırlık verilmesi amacıyla bilinçli bir planlamanın yanı sıra, kaynaklara (eğitsel, siyasal) önemli yatırımlarda bulunulmasını içeriyordu:

> Her harfe bir ses verilen yapay bir dil olarak Latincenin yüksek sesle okunması geleneğinde... zaten neyin ne olduğu belliymiş gibi bir havası vardır, sanki ezelden beri varmış gibidir. Ama birinin, bir yerde bunu standart norm olarak yerleştirmesi gerekiyordu, çünkü Roman dilleri konuşan yerel cemaatlerde böyle bir şey doğal seyri içinde gelişemezdi. Roma İmparatorluğu'yla Karolenj arasında kalan yıllarda eğitimlilerin söz dağarcığı ve sözdiziminde bir süreklilik gözleniyordu, çünkü eski eser uzmanları klasik kitaplara başvurarak bunları her zaman diriltebiliyorlardı, fakat bugün

6. Tore Janson, "Language Change and Metalinguistic Change: Latin to Romance and Other Cases", Wright, *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* içinde, s. 21-2.

Latincenin geleneksel telaffuzu olarak düşündüğümüz şeyle İmparatorluk arasında böyle doğrudan bir süreklilik yoktur.[7]

Karolenj reformları, değişmekte olan lehçeler "çorbası"ndan kalıcı isimlere sahip istikrarlı oluşumlar yaratmayı başaracak kadar kapsamlı değildi ve konuşulan Roman dillerinin gelişimini hızlandırmak için birkaç planlı müdahale daha gerekiyordu. Reformları izleyen yüzyıllarda, kent hiyerarşileri 11. yüzyıldan itibaren giderek daha yoğun bir oluşum sürecine girdi ve her bir kent yerleşiminin yerel lehçeleri, lehçenin mertebesini gösterir seviyede bir saygınlık kazandı. En saygın lehçeler bölgesel başkentlerin (Floransa, Paris) ve merkez niteliğindeki geçit kapılarının (Venedik) lehçeleriydi. O sıralarda, bu kentlerde ve başkalarında ticari ve yönetsel faaliyetlerin yoğunlaşması da *yazı dilinin yeni kullanımlarını* çoğaltmaya (ya da böyle bir çoğulluğu yeniden harekete geçirmeye) başlamıştı. Lisanslar, sertifikalar, dilekçeler, uyarılar, vasiyetler ve ölüm sonrası envanterleri giderek daha sık kaleme alınmaya başladı ve kayıt tutmak her tüccarın ya da bürokrasinin gündelik işlerinin bir parçası haline geldi.[8]

Karolenj reformları sırasında, gündelik hayattaki okuryazarlığın dört alanı da –iş hayatı, hükümet, kilise ve ev– standart Latincenin hâkimiyetindeydi. Fakat yazı becerilerine talebin artması, kentli elitleri, özellikle de en saygın lehçeleri konuşanları konuştukları diller için değişmez imla kuralları geliştirmeye ve bu kuralları bir standart olarak uygulamaya zorladı. Dilbilim tarihçisi Richard Wright'a göre yazı sistemleri (örneğin Eski Fransızca), kendiliğinden gelişmemişti, özgül iletişim sorunlarına verilen planlı bir cevabın sonucuydu.[9] Buna karşılık çeşitli konuşma dillerinin yazılı biçimlerinin gelişmesi, kent lehçeleri üzerinde tutucu bir baskı yaratıyor, değişkenliği azaltıyor ve dolayısıyla bu lehçelerin evrimini yavaşlatıyordu. O dönemde bir lehçeyi konuşanlarca bu yavaşlama istikrarlı bir oluşu-

7. Roger Wright, "The Conceptual Distinction between Latin and Romance: Invention or Evolution?", Wright, *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* içinde, s. 109.

8. Peter Burke, "The Uses of Literacy in the Early Modern Italy", *Social History of Language* içinde, y.h. Peter Burke ve Roy Porter (Cambridge, Britanya: Cambridge University Press, 1987), s. 22-3.

9. Wright, "The Conceptual Distinction between Latin and Romance", s. 104-5.

mun doğması olarak algılanmış olabilir, yazılı biçim için aşağı yukarı aynı zamanlarda bir ismin ortaya çıkmasıyla da güçlenmiş bir izlenimdir bu. Fakat, bir lehçeyi konuşanların konuştukları dilin Latince konuşma dilinden farklı olduğunun bilincine varmaları ve bu bilincin onları yeni dile bir isim bulmaya yöneltmiş olması gibi bir durum söz konusu değildir. Bu farklılaşma nesnel bir olgu olarak varlığını sürdürüyordu, fakat çok yavaş ve karmaşıktı (yani Latince bir lehçeler dizisine dönüşüyordu), kurumsal bir müdahale olmaksızın doğrudan farkına varılması mümkün değildi.

Doğmakta olan Roman dillerinin bir isim kazanma süreci, genel olarak "isimlendirme"nin doğasıyla ilgili bazı ilginç soruları gündeme getirmektedir. Gottlob Frege'nin hâlâ etkili olan teorisine göre, bir isim ile gerçek dünyada imlediği şey, yani göndergesi arasındaki bağlantı, bizim ismin "anlamı" dediğimiz zihinsel bir kendilik (ya da psikolojik bir hal) sayesinde kurulur. (Frege buna ismin "imlem"i derken, çağdaşı olan Ferdinand de Saussure "gösterilen" der.) Anlam, konuşmacı tarafından kavrandığında, ona ismin göndermede bulunduğu nesneyi ya da olayı tanımlamasını sağlayacak "talimatlar" (gerekli ve yeterli koşullar) verdiği düşünülür. Dolayısıyla, örneğin "kaplan" ya da "zebra" sözcüklerinin anlamları kullanıcıların, bütün kaplanlarda ya da zebralarda ortak olan şeyi (yani onları bu kategorinin mensubu yapan şeyi) kavramalarını mümkün kılar, böylece konuşmacılara isimleri doğru kullanma (yani isimleri doğru kendilik kategorileri için kullanma) yetisini kazandırır.[10] Elbette ki

10. Gottlob Frege, "On Sense and Meaning", *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege* içinde, y.h. Peter Geach ve Max Black, (Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield, 1980), s. 60. Frege'nin kuramı hakkında bkz. Christian Thiel, *Sense and Reference in Frege's Logic* (Dordrecht, Hollanda: D. Reidel, 1968), 5. bölüm.

Bunun nedensel gönderme/imleme teorisiyle bağlantısı hakkında bkz. Nathan U. Salmon, *Reference and Essence* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981), s. 11-3 ve 31-2. "Tekil doğrudan gönderme teorisine göre, özel isimler ya da belirtisel tekil terimler, düzanlamlarının hususiliği (*haecceity*), yani *tam da bu birey olma* özelliği bakımından ya betimleyicidir ya da betimleyici değildir" (*a.g.y.*, s. 39). Yeni analitik filozoflar ile hususiyetler (bireyin "bu"luğu) ve özel isimler üzerinden bir anlam teorisi geliştiren Gilles Deleuze ve Félix Guattari arasındaki birçok bağlantı noktasından biri de budur. Bkz. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *A Thousand Plateaus* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), s. 262-3.

bu noktada, kaplanların ya da zebraların ortak bir öze sahip olmaması gibi bir sorun vardır. Tarihsel inşalardır onlar, evrimle bir araya gelmiş ve üretken yalıtımla istikrar kazanmış (en azından bu, onlara isim vermemiz için yeterlidir) uyarlanabilir nitelikler topluluklarıdırlar yalnızca. Genetik bakımdan ne denli homojenleşmiş olurlarsa olsunlar, bu hayvanların dış görünümleri hâlâ çok geniş bir yelpazede değişkenlik gösterir ve bu yüzden de lehçeler gibi örtüşen biçimlerden oluşan bir dizi meydana getirir.

Birkaç filozof rakip bir gönderme/imleme teorisi ileri sürmüşlerdir. Göndermenin "zihnin içindeki" yönlerine vurguyu azaltan ve dilin tarihsel, toplumsal yönlerinin altını çizen Saul Kripke ve Hillary Putnam da bu filozoflar arasındadır. Temel düşünce şudur: Bütün isimler fiziksel etiketler gibi işler. Bir nesneye zihinsel bir oluşum yoluyla değil, tıpkı "bu" sözcüğünün yaptığı gibi doğrudan göndermede bulunurlar. (Bu durum teknik olarak, bütün isimlerin bir "belirtisel bileşene" sahip olduğu, bu yüzden de hepsinin özel isim gibi olduğu söylenerek ifade edilmiştir.) İsimler göndergelerine "yapışma"yı başarır, bunun sebebi de konuşmacıların birbirleri üzerinde baskı yaratmasıdır: Benim bir kelimeyi kullanmamdan, o kelimeyi bana öğreten insanın kullanımına, onun öğretmeninin kullanımına ve nihayetinde o kelimenin doğduğu, ismin konduğu en baştaki "vaftiz töreni"ne dek uzanan bir nedensellik zinciri mevcuttur.[11] Dolayısıyla bir terimin bugünkü kullanımı, ancak o ismin *kullanımlarının bütün bir tarihiyle* bağlantılı olduğu ölçüde "doğru"dur. Bu teoriye göre, isimler konuşmacılara göndergeleri tanımlama araçları vermezler: Birçok kelimenin kullanımının doğru olup olmadığını ancak belli uzmanlar tespit edebilir. Örneğin genetik mühendislik yoluyla kaplanlara ya da zebralara benzeyen, fakat genetik bakımdan farklı türler olan hayvanlar yapabilseydik, "kaplan" ve "zebra" kelimelerinin anlamları, doğru göndergeyi belirlemeye pek yardım-

11. Saul A. Kripke, *Naming and Necessity,* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1980), s. 97-8; Türkçesi: *Adlandırma ve Zorunluluk*. çev. Berat Açıl, İstanbul: Litera, 2005. Burada Kripke sadece doğrudan gönderme teorisine katkısını geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda "özcülüğün" belli bir biçimini de içeren ayrı bir argüman da geliştirmiştir. Doğrudan gönderme teorisinin ille de özlere duyulan bir inançla harmanlanmış bir hale gelmek zorunda olmadığı şurada gösterilmiştir: Salmon, *Reference and Essence,* 5. bölüm.

cı olmazdı. Putnam'ın da dediği gibi bir şeyin, sahiden ilk isimlendirmede belirlendiği biçimiyle bir sözcüğün göndergesi olup olmadığını doğrulama yetkisini uzman gruplara (bu örnekte genetikçilere) veren bir dilsel işbölümüne dayanmamız gerekirdi.

Putnam, göndergeyle ilgili olarak, zihinlerimizde örneğin kaplanların ayırt edici birkaç özelliği (dört ayaklı ve etçil olmaları, siyah çizgili sarı tüylü olmaları vs.) gibi bazı bilgiler taşıdığımızı reddetmez. Fakat birçok örnekte bu özellikler aşırı basitleştirmelerdir (Putnam bunlara "stereotip" der) ve bu stereotipler bizim kavradığımız bir özü temsil etmek şöyle dursun, kelimeyi kazanmamızla birlikte, öğrenmenin *bir toplumsal yükümlülük* olduğu bilgilerden ibarettir yalnızca.[12] Dolayısıyla isimlerin göndergelerine nasıl "yapıştıkları"nı açıklarken birkaç toplumsal etken devreye girer: Bir kelimenin birikmiş kullanımlarının tarihi, o kelimenin göndergesinin belirlenmesinde uzmanların rolü ve kelimeyi kullanma yetimizin bir bölümünü oluşturan belli bilgileri zorunlu olarak edinmemiz.

Nedensel gönderme/imleme teorisi, dilsel tarihi kavrayışımızı genişletmek için iki farklı biçimde kullanılabilir. Bir terimin imleminin sabitleştirilmesinde devreye giren toplumsal pratiklerin vurgulanmasıyla birlikte, gerçekliğe müdahil olan söylem dışı pratikler özellikle önem kazanır. Dolayısıyla başarılı bir imleme/gönderme sadece dilsel değildir, kelimelerin göndergeleri vazifesi gören nesne ve olayların yönlendirilmesi ve dönüştürülmesi konusunda bir uzmanlığı da gerektirir – işbölümü yüzünden bu uzmanlığın küçük bir grup insanda yoğunlaşmış olmasının önemi yoktur. Roman dillerinin isimleri örneğinde, gerçekliğe yapılan bu müdahale, gramer uzmanlarının lehçelerin farklılıklarını belirlemesi ve telaffuz kuralları

12. Hilary Putnam, "The Meaning of 'Meaning'", *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers* içinde, iki cilt, (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1980), 2. cilt, s. 225-7. Hem "İkiz Dünya" argümanı, hem de işbölümü ve dilsel zorunluluklarla ilgili sosyo-dilbilimsel varsayımlar "düzanlam" kavramıyla ilgilenmişlerse de (Roland Barthes'tan bu yana göstergebilimcilerin pek sevdiği) "yananlam" kavramının da maddi etiketler bakımından açıklanıp açıklanamayacağı merak edilebilir. 1960'ların sonunda Nelson Goodman tam da böyle bir teori geliştirmişti ("ters imleme"nin bir biçimi olarak "örnekleme" teorisi).

Bkz. Nelson Goodman, *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols* (New York: Bobbs Merrill, 1968), 2. bölüm.

geliştirmesi biçiminde tezahür etmiştir. Aynı zamanda kurumların zoruyla bu standartların kullanılmasını da içermiştir; sonuçta bazı lehçeler yapay olarak yalıtılmışlar, böylece istikrarları ve kalıcılıkları da artmıştır. Öte yandan, kullanıcıların doğru kullanımı belirlemelerini mümkün kılan şeyin bir kelimenin anlamı olmaması, "Fransız lehçesi" ya da "Fransız dili" (sırasıyla Oksitan ya da Fransiyen'in torunları) gibi terimlerin anlamlarında, bunlar arasında özsel bir farklılık kurmamızı sağlayan bir şeyin de olmadığı anlamına gelir. "Fransız dili" terimini kullanmamız, bu terimin kullanım biçimlerinin tarihine, yani kurumsal bir vaftizle başlayan, bizim Fransiyen'in bazı özsel niteliklerini kavramamıza dayalı olmayan bir tarihe uyduğu sürece doğru olacaktır. (Fransiyen'in ayırt edici bazı özellikleri vardır, fakat bu özellikler civardaki birçok lehçe tarafından paylaşılır, dolayısıyla Paris lehçesinin öz kimliğini belirlemez.) Bu anlamda "lehçe" ile "dil" arasındaki ayrımı da toplumsal mutabakatla ulaşılmış tümüyle yapay bir ayrım olarak niteleyebiliriz; kullanıcıların "Fransız dili"yle ilişkilendirdikleri özellikleri (örneğin özsel "açıklık" ya da "rasyonalite") toplumsal yükümlülükler yoluyla aktarılan bir stereotipten ibaret görebiliriz.[13]

Sadece isimlendirmeyi değil, dilin kendisini de anlamak bakımından toplumsal yükümlülük kavramı önemlidir. Sesler, kelimeler ve yapılar gerçekten de kopyalayıcılar ise ve memlerin tersine, taklit yoluyla değil de mecburi tekrarla kopyalanıyorlarsa, o zaman kilit sorumuz şu olur: Tam olarak nasıl bir zorlamayla dilsel normlara uyulması sağlanır? Hangi anlamda toplumsal olarak bağlayıcıdırlar, birer yükümlülüktürler? Standartlaştırılmış normlar örneğinde bunu görmek pek zor değil, çünkü zorunlu uyum sağlama okullar, mahkemeler ve hükümet kuruluşları dahil, standardın gündelik etkinliklerde kullanıldığı kurumlar tarafından gerçekleştirilir. Peki ya lehçe dizisini oluşturan normlar söz konusu olduğunda? Sosyal-dilbilimciler lehçeler açısından bu soruya, *zorunlu uyum sağlama me-*

13. Göndermenin/imlemenin tesbitinde söylemsel olmayan pratiklerin rolüyle ilgili olarak bkz. Ian Hacking, *Representing and Intervening* (Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1992), 6. bölüm. Nedensel gönderme ile dil tarihi arasındaki ilişki hakkında bkz. Paul M. Lloyd, "On the Names of Languages (and Other Things)", Wright, *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* içinde, s. 10-1.

kanizmaları olarak işleyen şeyin gayri resmi toplumsal ağlar olduğu yanıtını veriyor.[14]

Belli bir lehçenin konuşulduğu bir kasabanın toplumsal ağını incelemek için, her kasaba sakininin arkadaşlarının listesini, ayrıca o arkadaşlarının da arkadaşlarının listesini derlemek gerekir. Ardından bu iki çemberin belli özellikleri incelenebilir: Bir bireyin arkadaşları (ve arkadaşlarının arkadaşları) birbirlerini ne kadar tanıyor? Çeşitli sıfatlarla (komşu, iş arkadaşı, akraba olarak) birbirleriyle etkileşim içindeler mi, yoksa yalnızca özel bazı koşullarda mı bir araya geliyorlar? Sosyoekonomik hiyerarşi içinde yükselmeleri ya da alçalmaları halinde bu ağda kalmaları ne kadar muhtemel? Toplumsal hareketliliğin pek az olduğu ve üyelerin toplumsal ya da ekonomik olarak birbirine bağlı olduğu ağlara "yüksek yoğunluklu" (ya da "kapalı") ağlar denmektedir.[15]

Küçük ortaçağ kasabaları ve köylerinde muhtemelen bir ya da daha fazla yüksek yoğunluklu ağ vardı, kapalı ağlarsa modern kentlerde işçi sınıfı ve etnik cemaatlerde halen varlığını sürdürmektedir. Öte yandan ortaçağda bir orta sınıfın oluşmaya başladığı ve toplumsal hareketliliğin arttığı kasabaların ayırt edici özelliği düşük yoğunluklu (ya da "açık") ağlardı. (Bir kasabada her iki aşırı ucun yanı sıra orta yoğunlukta çeşitli ağlar da bulunabileceğini söylemeye gerek yok sanırım.) Buradaki amaçlarımız bakımından önemli olan, yüksek yoğunluklu ağların toplumsal yükümlülüklerin uygulanmasında etkili mekanizmalar olarak işlediğinin altını çizmektir. Böyle bir iletişim ağına ait birey, yalnızca sembolik mübadeleler açısından değil, aynı zamanda malların ve hizmetlerin mübadelesi açısından da başka üyelere bağımlıdır. İnsanın ağdaki konumunu korumasının, dolayısıyla bu haklardan yararlanmasının tek yolu, yükümlülüklerini yerine getirmesidir ve herkesin birbirini tanıması da bir grup normunun ihlal edildiğinin, derhal ortak bilgi haline gelmesi demektir. Kı-

14. Lesley Milroy, *Language and Social Networks* (Oxford, Britanya: Basil Blackwell, 1980), s. 47-50.

15. *A.g.y.*, s. 21 ve 51-2. Teşvik mekanizmaları olarak hareket etme yetisine sahip toplumsal ağların, "çok katmanlı olmak" gibi ek bir özelliğe daha sahip olması gerekir; yani ağın üyeleri birbirleriyle birçok sıfatta (akraba, iş arkadaşı, komşu, ortak) etkileşim kurar. Bu da geçimlerinin, gayri şahsi bir etkileşim içinde oldukları duruma kıyasla daha fazla birbirlerine dayandığı anlamına gelir.

sacası yoğunluk, bir ağın, mensuplarına kuralcı konsensüs dayatmasını mümkün kılar.

Yüksek yoğunluklu ağlar sosyal-dilbilimciler için özellikle önemlidir, çünkü araştırmacıları yerel lehçelerin kurumsal bir standardın baskılarına karşın nasıl ayakta kalabildiği sorusunun cevaplarına ulaştırır. (Örneğin Fransa'da kitle iletişim organları ve zorunlu eğitim sistemi sürekli standart Fransızcayı teşvik ederken, bu kadar fazla lehçe nasıl olup da bugünlere ulaşabilmiştir?) Yanıt, dilin yalnızca gönderme bilgisi değil, grup üyeliğine dair de bilgi aktardığıdır. Bir yerel lehçeye damgasını vuran sesler, sözcük dağarcığı ve gramatik örüntüler, yoğun bir ağın üyelerini birbirine bağlayan ortak değerlerin parçasıdır, dolayısıyla dayanışma ve sadakat hakkında da bilgi aktarırlar. Teknik terimlerle konuşacak olursak, yoğun bir ağın lehçesine damgasını vuran kopyalayıcılar, son derece *sıkı* bir norm kümesi olarak aktarılırken, yukarıya doğru hareketli orta sınıflara ait lehçelerin daha çok *dağınık* norm kümesi olarak aktığı söylenebilir. En tepedeki toplumsal katmanda (tanım gereği yukarı doğru hareketliliğin mümkün olmadığı katmanda) yer alan gruplar da, paradoksal bir biçimde, yoğun ağlar oluştururlar ve onların lehçeleri de son derece sıkıdır. Fakat arada şöyle bir fark vardır elbette: Elit lehçelerin normları son derece saygındır, yerel lehçelerin normlarıysa saygın değildir, hatta toplumsal bakımdan lekeli bile sayılıyor olabilirler.[16] Başka bir farklılık daha vardır: Elitler lehçelerini geçerli standart haline getirdikten sonra, normlarını daha geniş bir cemaate, özellikle de yukarıya doğru tırmanma hevesi olanlara dayatabilecekleri kurumsal araçlara ulaşırlar. Yukarıya doğru tırmanmaya heves edenlerin dağınık dilsel normları, standartlaşma karşısında yenilmeye açıktır.

Gayri resmi bir toplumsal ağ kavrayışı, bireylerin (ve bu bireylerin yarattığı üslup değişikliklerinin) dilin evriminde oynadığı rolün kavranmasına da katkıda bulunur. Labov'un da belirttiği gibi, bireysel bir varyant, ancak bir iletişim ağının bir bölümünde istikrar kazandıktan, yani *kolektif* hale geldikten sonra bu evrim sürecine girebilir. Başka bir deyişle dilsel değişimin kaynağı bir bireyin mizacı, alışkanlıkları (ve elbette kafasından geçenler) değil, bir grup tarafın-

16. *A.g.y.*, s. 179.

dan paylaşılan ve başka gruplarla iletişimde kullanılan bir varyant örüntüsüdür.[17] Bu bakış açısından, dili konuşanlar, bireysel psikolojik özelliklerine göre değil, onları birbirlerine bağlayan bağların niteliklerine göre değerlendirilir.[18] Belli bir yoğunluktaki bir ağda, bir bireyin yerel saygınlığı ne kadar büyükse ya da bağlantılarının sayısı ne kadar fazlaysa, bu bireyin başlattığı bir varyantın kolektif hale gelmesi ve eninde sonunda birikmiş mirasın bir parçası olması ihtimali de o kadar kuvvetlidir.

Özetle ortaçağ Avrupası'nı, çeşitli dönüşümler geçiren ve seçilim baskılarına maruz kalan geniş bir kopyalayıcı dilsel normlar topluluğu olarak tarif edebiliriz: Bazı bölgelerde daha sıkı, bazı yerlerde daha dağınıktır; bazı yerlerde bir bağlantılar ağını korumuş, bazı yerlerdeyse başlıca kent merkezleri etrafında hiyerarşilere dönüşmüştür. Bu norm birikimlerinin bazıları yalıtım yoluyla pekişmiş, daha homojen hale gelmiştir, bazılarıysa farklı tiplerde *temas koşulları* yoluyla başka lehçelerle yan yana varolarak çok daha heterojen kalmışlardır. Diller arasındaki temas koşullarının incelenmesi, dilbilim tarihi açısından önemlidir, çünkü normların kuşaktan kuşağa dikey aktarımı karşısında, lehçeler arasındaki yatay akışların hangi biçimlerde gerçekleştiğini günışığına çıkarır. Dilsel malzemelerin bir dizideki komşu lehçeler arasındaki akışının yanı sıra, dilsel olmayan malzemeler, örneğin bir lehçenin organik tabanını oluşturan, o lehçeyi konuşan nüfusun göçü de dili etkileyebilir. Daha önce de gördüğümüz gibi, bugün dillerin coğrafi dağılımını gösteren haritalar, genetik haritalarla birçok yerde örtüşmektedir – genler dilleri belirlediği için değil, hem genler hem de diller göçlerle, ayrıca sömürgeleştirme ve fetihle yer değiştirdiği için.

Göç hareketlerinin yarattığı farklı temas koşullarına, ikinci binyıla giden yüzyıllarda İngilizcenin doğuşu örnek verilebilir. İngilizcenin içinden doğup geliştiği temel dilsel malzemeler Britanya'ya 5. yüzyılda, adanın ilk sakinleri olan Keltleri yerinden eden Töton işgalciler (Jütler, Angıllar, Saksonlar) tarafından getirilmişti. Keltler ortadan kaldırılmadılar (yalnızca batıya sürüldüler), ama adanın çe-

17. Labov, "The Social Setting of Linguistic Change", s. 277 ve Samuels, *Linguistic Evolution*, s. 89.

18. Milroy, *Language and Social Networks*, s. 46.

şitli bölgelerinden işgalcilerle karışmadan atıldılar. Birçok durumda dilsel akış, işgal edenin dilinden, işgal edilenin diline doğru gerçekleşir; dolayısıyla işgalcilerin diline Keltçeden çok az norm girdi. Öte yandan sonraki altı yüzyıl içinde, Anglosakson lehçelerin getirdiği temel hammaddeler, başka birkaç dille (Latince, birkaç İskandinav lehçesi, Norman Fransızcası) temasa girdi. Bu temaslar Britanya'ya getirilen dilsel malzemenin gelişimi üzerinde çok daha büyük bir etki bırakacaktı. Bazı Latince terimler, Romalılar ve Tötonlar arasındaki askeri, ekonomik, toplumsal alışverişin bir parçası olarak kıta Avrupası'ndan İngiltere'ye aktı. Fakat Latince normlarının, Germence kopyalayıcılar "çorbası" üzerindeki asıl etkileri 6. yüzyılın sonunda, Papa Büyük Gregorius tarafından Aziz Augustinus'a "savaşçı Tötonların pagan geleneklerinden, putperest inançlarından ve kinci davranışlarından uzaklaştırılıp dine döndürülmesi için, 40 keşişin yer aldığı bir misyoner grubunun başında Britanya'yı barışçı biçimde işgal etme" görevinin verilmesinin ardından görülecekti.[19] Britanya'nın Hıristiyanlaştırılması (ya da yeniden Hıristiyanlaştırılması diyelim, çünkü adada zaten Hıristiyan Keltler vardı) yalnızca Eski İngilizceye büyük bir Latince sözcük akışı başlatmakla kalmadı, aynı zamanda okullar kurulmasını, bir yazı sistemi oluşturulmasını da teşvik etti.[20] Hıristiyanlığa geçiş, bireylerin tek tek Hıristiyan yapılmasıyla değil, Avrupa'daki gibi önce iktidardaki elitlerin yola getirilmesi gibi daha etkili bir uygulamayla gerçekleştirildi. Dolayısıyla Latince sözcükler de dile en tepeden girdi ve aşağıya doğru aktı. Yabancı normların, hâlâ büyük bölümü Germen kökenli olan lehçeler ağına bir sonraki büyük akışı ters yönden gelecek, aşağıdan girip Eski İngilizceye karışacaktı. Bu büyük akışın gerisinde, 8. yüzyıldan 11. yüzyıla dek İskandinavya'dan gelen birkaç işgal dalgası vardı. Askeri bakımdan, daha önce Töton kabilelerin gerçekleştirdiği işgaller kadar fırtınalı olsalar da, bu işgaller sonuçta bir arada yaşamaya ve ada sakinleriyle işgalciler arasında evliliklere vardı. Bu yüzyıllarda "*they*" (onlar), "*though*" (her ne kadar) gibi sözcükler ve sekiz yüz başka sözcük daha karışıma eklendi.[21]

19. John Nilst, *A Structural History of English* (New York: St. Martin's, 1976), s. 89.

20. *A.g.y.*, s. 91. 21. *A.g.y.*, s. 100-1.

Binyıl dönümünde Eski İngilizce, farklı biçimlerde birkaç temasla gelişmiş, değişmişti: Bu temaslardan biri Keltçe normların gerilemesine sebep olmuştu, bir diğeri farklı Germence normların birlikteliğini sağlamlaştırmıştı. Bu iki temas arasında gerçekleşen başka bir temas da Latince normların kültürel olarak Eski İngilizceye sızmasını kolaylaştırmıştı. Eski İngilizcenin (Almancaya daha yakındır), Erken Orta İngilizceye (bugünkü "İngilizce"ye epey benzer) dönüşmesiyse başka bir temasla gerçekleşti: Yerel elitin yerini toptan yabancı bir elitin alması. 11. yüzyılda Fransızcanın farklı lehçeleri Latinceden farklılaşmalarının son dönemlerine gelmişken, Fransızca konuşan Normanlar'ın İngiltere'yi işgal girişimi başarıyla sonuçlandı ve Normanlar yaklaşık bir yüzyıl boyunca (1066-1154) bu ülkeyi yönetti. Eski İngilizce konuşan soylular neredeyse tümüyle ortadan kalktı, hatta kilisenin en yüksek mevkileri bile Normanların eline düştü. Fransızca iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca elitlerin dili oldu. Eski İngilizceyse köylü kitlelerin pek saygın addedilmeyen lehçesi haline geldi. Böylelikle Norman İşgali Eski İngilizceyi, daha önce gördüğümüz gibi Roma İmparatorluğu'nun çöküşü Latinceyi nasıl etkilediyse öyle etkiledi. Bir tarihçi durumu şöyle dile getiriyor:

> Norman İşgali'nin İngilizce üzerindeki en önemli etkisi, dilin evrimini engellemeye meyilli muhafazakâr baskıları ortadan kaldırması olmuştu. İşgal edilen bir ülkenin dili olarak Eski İngilizce saygınlığını yitirdi. Batı Saksonca artık işgal altındaki Britanyalıların edebi ölçütü değildi, Anglosakson yazı geleneği de bastırıldı. Kilisenin de devletin de İngiliz köylülerin diline ayıracak zamanı yoktu, toplumsal ve entelektüel elit de İngilizceyle uğraşamazdı. İşte böyle serbest koşullarda, dil sözel ilkelliğe geri dönmenin faydasını gördü: Konuşma dili kullanımı belirledi ve farklı lehçeler kabul görmek için birbiriyle çekişti. Emirler ve yasaklarla engellenmemiş olan İngiliz köylüler... dili, dil ve damakla yeniden şekillendirdi.[22]

22. *A.g.y.*, s. 148. İlginçtir, sentetik Eski İngilizceden analitik Orta İngilizceye geçiş kısmen, eski teorilerce önemsiz addedilip görmezden gelinen dil bileşenlerinin etkisi altında kalmıştır: Vurgu ve tonlama. İngiliz köylülerin ilk heceleri vurgulama alışkanlığı (Latinceden alınan "*family*" [aile], "*familiar*" [aşina] ve "*familiarity*"nin [aşinalık] tersine, Germen kökenli "*love*" [aşk], "*lover*" [âşık], "*loveliness*"ta [sevimlilik] olduğu gibi) kelimelerin sonunda yer alan, çoğu durumda son ek olan hecelerin tedricen kaybolmasında etkili olan güçlü bir seçilim baskısıydı. Bkz. *a.g.y.*, s. 149-50.

Böylece doğmakta olan bir standardın (Batı Saksonca) silah zoruyla ortadan kaldırılması sayesinde, normların İngiliz köylü kuşakları boyunca akışı kolaylaştı, varyasyonlar arttı ve bütün bir lehçe dizisi hızla evrildi. İngiliz elitleri 13. yüzyılda yerel dillerini yeniden keşfettiklerinde, bu dil çoktan büyük değişimler geçirmişti. Özellikle de *sentetik* bir dil olmaktan çıkıp büyük ölçüde *analitik* bir dile dönüşmüştü. Sentetik ve analitik terimleri, dillerin belli gramatik işlevleri ifade etme biçimlerini anlatır. Sentetik bir dil isimlerin cinsiyeti ve sayısı ya da fiillerin zamanı gibi işlevleri ek denilen dilsel parçacıklarla ifade eder. Modern İngilizce bu eklerden birkaçını korur (çoğul için -s eki, geçmiş zaman için -ed eki gibi), fakat Eski İngilizcedeki eklerin birçoğu kaybolup gitmiştir. Ekli diller, sözcükleri cümle içinde birkaç farklı biçimde konumlandırma serbestisine sahiptir (çünkü sözcükler gramatik işaretleri de beraberlerinde taşırlar), fakat ekleri kaybetmiş diller, gramatik işlevleri sabit bir sözdizimiyle ifade eder (özne-yüklem-nesne örneğinde olduğu gibi). Sözdizimi, bir cümlenin altındaki mantığı son derece ekonomik bir biçimde yakaladığından bu dillere analitik diller denir.

Geçmişte etnosantrik dilbilimciler (özellikle de İngilizce ve Fransızca üzerine çalışanlar), sentetik bir dilin analitik bir dile dönüşmesini bir gramatik kaynaklar kümesinden, *dengi olan* başka bir kümeye basit bir geçiş olarak değil, ilerleme merdiveninde yukarı doğru çıkan bir basamak olarak görüyorlardı. Sanki dillerin evrimi, daha büyük bir açıklık (rasyonalite) sağlanması yönünde bir içgüdüyle gerçekleşiyormuş gibi. Fakat benzer gramatik sadeleşmeler, İngilizce ve Fransızca şovenistlerinin anadilleriyle aynı seviyede görmeyecekleri dillerde de gerçekleşmiştir. Bu diller yaygın deyişle ticaret jargonları ya da *karma dillerdir* (*pidgins*). Ortaçağdan itibaren Yakındoğu'da ticarette yaygın olarak kullanılan, uzun bir süre Akdeniz'in ortak dili haline gelmiş meşhur Sabir gibi örneğin. Karma dillerin incelenmesi konumuz açısından özel bir önem taşıyor. Çünkü böyle bir inceleme analitik-sentetik ayrımını aydınlatmanın yanı sıra, dilsel evrimi etkileyen başka temas koşullarını resmediyor: Yabancı kültürlerin askeri ya da ticari gerekçelerle karşı karşıya gelmesiyle yaşanan, dilsel geçişi sağlayan temaslar.

Sabir'in kökeni meçhuldür. Bir teoriye göre, 1095'ten başlayarak Haçlı Seferleri sırasında doğmuştur. Eğer böyleyse Sabir Kudüs'ün

savaş meydanlarında doğmuş, oradan da askeri ve ticari hamlelerin peşi sıra yaygınlık kazanmıştır.[23] Bu teoriyi eleştirenler, 13. yüzyıl gibi geç bir tarihte Yakındoğu'da birçok ticari belgenin Sabir dilinde değil, İtalyanca, Fransızca ve Latincenin karışımı, sürekli değişmekte olan melez bir dille yazıldığına dikkat çekiyorlar. Sabir'in bundan kısa bir süre sonra ortaya çıkmış olabileceği, sonra da basitliği sayesinde bu ilk melez dillerin yerini almış olabileceği düşünülüyor. Öte yandan tekil bir oluşum olarak değil de, her biri söz dağarcığını farklı bir Roman dilinden alan bir karma diller dizisi olarak da doğmuş olabilir.[24] Örneğin erken ortaçağda Sabir'in söz dağarcığı çoğunlukla Cenova ve Venedik lehçelerinden ödünç alınmış olabilir, zira o dönemde Yakındoğu'yla ticarette bu ülkeler başattı. Daha sonra Portekizliler lüks mal piyasalarına girmelerini sağlayacak alternatif rotalar bulup İtalyan kentlerinin tekelini kırmaya başladığında, Sabir'in söz dağarcığı da paralel bir değişim geçirmiş olabilir. Ama ne olursa olsun, Sabir, uzun ömrüyle (20. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle kaybolup gitmiştir), karma dillerin nadir örneklerinden biridir. Karma dillerin çoğu, onları doğuran kısa ömürlü temas koşulları son bulduğunda kaybolup gitmiştir. Fakat yabancı kültürler arasındaki temaslar, köle ticareti merkezleri ya da şeker plantasyonlarında olduğu gibi kurumsallaştığında, karma diller de varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Karma dillerin ayırıcı özelliklerinden biri –onları basit karışımlardan ayıran özellik– kendilerini doğuran normlar kümesini çok basitleştirmeleridir. Dillerin fazlalık yapan birçok özelliği (örneğin "olmak" fiili) elenir, çünkü bunların başlıca işlevi konuşmayı daha kapalı ya da ağdalı kılmaktır (yani doğru yorumlama için bağlamsal ipuçlarına daha az bağımlıdırlar). Bu kaynakların yokluğunda karma diller bağlama daha bağımlı hale gelmişlerdir, böylece bir anlamda, kastedilen şeyi işaret etmek gibi davranışsal eylemler karma dil "grameri"nin bir parçası haline gelir. Karma diller, "efendi"leri olan dillerden türeyen dejenere ağızlar olmaktan çok, dilsel kaynakların

23. Ian F. Hancock, "Recovering Pidgingenesis: Approaches and Problems", *Pidgin and Creole Linguistics*, y.h. Albert Valdman (Bloomington: Indiana University Press, 1977), s. 283.

24. Keith Whinnom, "Lingua Franca: Historical Problems", Valdman'da, *Pidgin and Creole Linguistics*, s. 297-9.

yaratıcı uyarlanmalarıdır.[25] Örneğin köle karma dilleri, efendinin köleleriyle iletişim kurmak için geliştirdiği bir tür "bebek ağzı" değil, başka başka dilsel kökenlerden gelen kölelerin birbirleriyle iletişim kurmak için geliştirdiği yaratıcı bir uyarlamadır.[26]

Karma diller "aşağı" diller olarak damgalanmış olmalarından ötürü yakın zamana dek ciddi bir araştırma konusu değillerdi. Bugünse etnosantrik önyargılar yerlerini daha objektif bir yaklaşıma bıraktıklarından, bu alanda bir araştırma patlaması yaşanmaktadır. Vurgu noktası da değişmiştir, dilbilimciler karma dillerle farklı oluşumlar olmaları itibariyle ilgilenmekten çok, istikrarlı bir oluşum ortaya çıkarsın ya da çıkaramasın genel bir süreç olarak "karma dilleşme"ye ilgi duymaktadırlar. Yaklaşımda böyle bir değişikliğin yaşanması öncesinde, istikrarlı oluşumların ortaya çıkması peş peşe gelen iki aşamanın bir sonucu olarak görülüyordu: Önce hedef dilin (yani kölelerin efendisinin dilinin) sadeleştiği, ardından karma dilin yaratıldığı düşünülüyordu. Sonra köleler serbest bırakıldığında, karma dili anadili olarak öğrenmiş ilk kuşak, yani çocukları silinip gitmiş gereksiz unsurları yeniden yaratıyordu ve yeni bir oluşum ortaya çıkıyordu: Melez bir dil. (Karma dilin yeniden karmaşıklaştırılması sürecini elbette yalnızca çocuklar götürmüyordu, yetişkinler de farklı lehçelerden çeşitli unsurlar alarak sürece katkıda bulunuyordu.)[27] Karma dillerin zengileştirilmesi yoluyla yeni melez dillerin (*creole*) kristalleşmesi süreci dilbilimcilerden hâlâ büyük ilgi görse de (zira, dilsel evrimin hızlandırılmış, bir ya da iki kuşağa sığdırılmış hali gibidir), bugün daha ziyade, yeni istikrarlı oluşumlar ortaya çıkarsalar da çıkarmasalar da genel olarak karma dil haline gelme ve melez dil haline gelme süreçlerine ağırlık verilmektedir:

25. Dell Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages*'in önsözü, y.h. Dell Hymes (Londra: Cambridge University Press, 1971), s. 3. Burada Hymes şöyle diyor: "Bu diller yaratıcı uyarlamalar olarak değil, bozulmalar olarak; kendi başlarına sistemler olarak değil, başka sistemlerden sapmalar olarak değerlendirilmişlerdir. Kökenleri tarihsel ve toplumsal güçlerle değil, bünyevi cehalet, ilgisizlik ve üstünlükle açıklanmıştır."

26. David Decamp, "Introduction: The Study of Pidgin and Creole Languages", Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages* içinde, s. 19-20.

27. Dell Hymes, "Introduction to Chapter 3", Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages* içinde, s. 79.

İki ayrı adımdan oluşan çizgisel bir model, karma dil ve melez dilin standart kavranışında görüldüğü gibi, tarihsel vakaların karmaşıklığını çarpıtma boyutlarına varacak denli basitleştirebilir ve kanıtların yorumlanmasında çekilen güçlüğe bizatihi katkıda bulunabilir. Tek bir bölgede, birden fazla gelişme aşaması bir arada bulunabilir, sınırdaş olabilir. Aslına bakarsanız birden fazla gelişme aşaması da olabilir – bir karma dil öncesi dizi, kristalleşmiş bir karma dil, bozulma (başat kaynağın yeniden kazanılmasıyla) sürecine girmiş bir karma dil, melez dilleşme sürecindeki bir karma dil, bozulma sürecine girmiş bir melez dil.[28]

Bazı dilbilimciler ve dil felsefecileri, bu süreçleri doğuran temas koşullarıyla Roman dilleri ve İngilizceyi doğuran temas koşulları arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Bu benzerlik Roman dilleri ya da İngilizcenin karma dil ya da melez dil olarak değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelmiyor, fakat bu diller de sadeleşme ve yeniden karmaşıklaşma süreçlerinden geçmiş olabilirler. Örneğin Fransızca ve İngilizce gibi analitik dillerin ayırt edici özellikleri, yani eklerin kaybolması ve sözdiziminin sabitlenmesi birçok karma dilin evriminde de gözlenebilir. Başat normun ortadan kalkması (Eski İngilizce örneğinde Batı Saksonca, Eski Fransızca örneğinde Roma Latincesi), böylece çeşitlenmelerin fazlalaşması, dolayısıyla farklılaşma hızının artması da karma dilleşmiş dillerin gelişiminde sabit bir unsurdur. Öte yandan melez dillerin ayırıcı özelliği olan, genişleyen söz dağarcığı ve dilin kullanım alanlarının fazlalaşması (eğitim, hukuk vs.) başat dillerin doğum sürecinin de bir parçasıdır (Paris Fransızcasının Latincenin yerine geçmesinde ya da Londra İngilizcesinin Norman Fransızcasının yerini almasında olduğu gibi).[29] Dolayısıyla ortaçağda Avrupa'da bulunan dilsel kopyalayıcılar topluluğunun, sadece sıkılaşma, dağılma (toplumsal ağlarda) ve hiyerarşi haline gelme (kent merkezlerinde) süreçlerinden değil, karma dilleşme ve melez dilleşme süreçlerinden de geçmiş olduğu düşünülebilir.

Gilles Deleuze ile Félix Guattari'nin benimsediği ve uzun uzun anlattığı dilbilimsel bakış açısı da böyledir. Deleuze ile Guattari, hiyerarşinin en tepesine yükselmiş dillere "majör" diller, bir lehçeler ağı oluşturan dillere de "minör" diller der. Fakat bu majör ve minör terimlerini istikrar kazanmış (kimi daha homojen, kimi daha hetero-

28. *A.g.y.*, s. 78. 29. *A.g.y.*, s. 79.

jen) oluşumlara değil, normlar topluluğunu bir bütün olarak etkileyen süreçlere (majörleşmek, minörleşmek) atıfta bulunmak için kullanırlar:

> Majör ve minör dilleri, en az bir hâkim dilin ve en az bir hâkim olunan dilin bulunduğu bölgesel çiftdillilik ya da çokdillilik durumlarına dayanarak tanımlamamız mı gerekir?.. Bu bakış açısını benimsememizi engelleyen en az iki nokta var... [Modern] Fransızca dünya çapında majör bir dil olma işlevini yitirdiğinde, sürekliliğinden ve homojenliğinden hiçbir şey kaybetmedi. Oysa Güney Afrika Felemenkçesi [modern] İngilizceye karşı mücadele eden yerel bir minör dilken homojenlik kazandı... Minör bir dilin taşıyıcıları, bir süreklilik ve homojenlik kazandırarak [sırf yazarak da olsa] bu dili, resmi düzeyde tanınmak için bastıran, yerel düzeyde majör bir dil kılmazlarsa, nasıl iş görürler, bunu kestirmek güç... Fakat bunun karşısında duran argüman çok daha zorlayıcı: Bir dil, majör bir dilin niteliklerine ne kadar fazla sahipse ya da bu özellikleri ne kadar çok edinmişse, onu "minör" bir dile çeviren sürekli değişikliklerden de o kadar çok etkilenir. Çünkü bir dil, Britanya İngilizcesi ya da Amerikan İngilizcesi gibi dünya çapında majörse, mutlaka dünyanın bütün azınlıkları tarafından çok farklı biçimlerde değiştirilerek işlenir. Gal ya da İrlanda İngilizcesinin İngilizceyi nasıl değiştirdiğine bir bakın. Ya da siyahların konuştuğu İngilizcenin ve "getto dillerinin" Amerikan İngilizcesini nasıl değiştirdiğine bir bakın, o kadar ki New York neredeyse dili olmayan bir kenttir.[30]

Ortaçağa dönüp baktığımızda, kasabalardaki bölgesel hiyerarşileri yaratan hızlı kentleşmenin, Latin lehçeleri dizisinin her bir bölümünde son derece saygın yerel konuşma dilleri ortaya çıkardığını görüyoruz. Bölgesel başkentlerin her biri, kendi varyantının yerel bir "majör" dil konumuna yükseldiğine tanık olmuştu. Bu yerel "majör" dillerin her birinin kendine ait bir yazı sistemi vardı ve hiyerarşinin alt sıralarında yer alan küçük kasabalar ve kırsal tedarik bölgelerinde konuşulan birkaç "minör" varyant aleyhine saygınlık kazanmışlardı. Dolayısıyla Fransız lehçeleri dizisi, üstünlük için mücadele eden iki bölgeye ayrılmıştı: *Langue d'oc* denilen, bir güney dilleri ailesiyle Paris'in konuşma dilini (Fransiyen) ve Normanların Britanya'ya dayattığı varyantı da içeren, kuzey ve merkez bölgelerinde konuşulan *langue d'oil* denilen bir başka dil ailesi. *Langue d'oc* ile *langue d'oil* arasındaki bu mücadelenin sonucu, özünde dilsel olan bir şeyle belirlenmeyecekti. Tam tersine *langue d'oil*'in saygınlığının

30. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 102.

artması, dilsel olmayan olaylarla belirlenecekti. Britanya Adaları'nın Normanlar tarafından işgali bu olaylardan biriydi, *langue d'oc* ailesinin bir üyesi olan Oksitan dili aleyhine Fransiyen'e faydası dokunan Albi Haçlı Seferi de öyle. Paris çevresinde, siyasi merkezileşmenin biraz erken gelişmesi de, konuşma dilinin kullanımının başka alanlara yayılması, örneğin Kitab-ı Mukaddes'in 1250'de Paris Üniversitesi'ndeki akademisyenlerce (Fransiyen'e) tercüme edilmesi de bu gelişmeyi hızlandırmıştı.[31]

Belirmekte olan diğer Roman dilleri de benzer bir çizgiyi izlediler. İber Yarımadası'nda birkaç bölgesel varyant gelişti ve Katalanca 9. yüzyıl civarında diğer dillerden (topluca Hispano-Roman lehçeleri diye bilinirler) ayrılmaya başladı. Sonunda zirveye yükselecek olan lehçe, yani Kastilya dili, daha sonraları (1035 civarında) Kastilya Krallığı haline gelecek bölgede konuşulan biraz kenarda kalmış bir varyanttı ilk zamanlarda. Kastilya dilinin olası rakipleri, Leonez ve Aragonez o dönemde daha saygındı ve yarımada dışında konuşulan Roman dilleriyle daha uyumluydu. Kastilya dilinin yükselişi, sekiz yüzyıl boyunca yarımadanın güney bölgelerini sömürgeleştirmiş olan İslam'a karşı savaşla birlikte gerçekleşti. 1085'te Toledo'nun alınmasından başlayarak, bölgenin yeniden fethi için verilen savaşta Kastilya Krallığı en önemli rolü oynadı. Kastilya'nın savaş sırasında kazandığı saygınlığın yanı sıra, Kastilyalıların geri alınmış topraklara göç etmeleriyle birlikte Kastilya dilinin kültürel ve bölgesel nüfuzu da, diğer Hispano-Roman lehçeleri aleyhine arttı; diğer Hispano-Roman lehçelerin çoğu savunma konumuna geçmek zorunda kaldı ve sonunda silinip gitti.[32] Yeniden fetih sonrasında Toledo'nun ve Sevilla'nın Kastilya dili konuşan elitleri, sonunda İspanyolcaya evrilecek malzemeleri işleyip inceltti.

Siyasi merkezileşmenin nispeten daha erken bir tarihte yaşandığı Fransa ve İspanya'nın tersine, İtalya ve Almanya bağımsız kent

31. Harris, "The Romance Languages", s. 13-4. Fransiyen ve rakiplerinin yükselişinin ilk dönemleri hakkında Ian Parker, "The Rise of the Vernaculars in Early Modern Europe: An Essay in the Political Economy of Language", *Sociogenesis of Language and Human Conduct* içinde, y.h. Bruce Bain (New York: Plenum, 1983), s. 342-3 ve David C. Gordon, *The French Language and National Identity: 1900-1975* (Lahey, Hollanda: Mouton, 1978), s. 22-3.

32. Harris, "The Romance Languages", s. 6-7.

devletlerinin merkezi yönetime gösterdiği direniş yüzünden yüzyıllarca parçalanmış bir halde kaldı. Bu parçalanmışlık, daha doğrusu homojenleşmeye gösterilen direniş, dilsel bir merkezkaç kuvveti etkisi yarattı. Bazı kentlerin konuşma dilleri öne çıktı, fakat bunlar çok da belirgin galibiyetler değildi ve dilsel hâkimiyet sık sık bölgeler arasında el değiştirdi. Örneğin Lübeck kentinin dili, güçlü Hansa Birliği'nin standart dili haline geldi, fakat birliğin ticari başarısı silinip gittiğinde başka Alman lehçeleri ön plana çıktı.[33] İtalya'da Toskana lehçesi 14. yüzyıldan itibaren ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştu; yalnızca Papalık makamı tarafından değil, aynı zamanda birkaç edebi yazar tarafından da benimsenmiş, böylece büyük saygınlık kazanmıştı. Fakat İtalyan kent devletlerinin her biri kendi lehçelerini (yani elitlerce kullanılan varyantları) yüzyıllarca korudular ve 19. yüzyıla dek dilsel birlik yönünde bir girişim olmadı.[34]

Birkaç varyantın, lehçeler dizisinin geri kalanına kıyasla "majör hale geldiği" bu yerel hareketlerin yanı sıra, yerel majör dillerle tartışmasız küresel majör dil, yani Latince yazı dili arasında da küresel bir mücadele vardı. 13. yüzyılla 18. yüzyıl arasında yaşanan bu mücadele "konuşma dillerinin yükselişi" olarak bilinir. Roma İmparatorluğu'nun ilk yıllarında Yunancaya kıyasla minör bir dil olan Latince yeni binyıla çok güçlenmiş bir halde girmişti. Birkaç sebebi vardı bunun. Kilisenin resmi dili olarak üstlendiği rol, 526 yılında Benedikten Yönetimi tarafından yasalaştırıldı; manastırlardaki okuma yazma faaliyetlerinde ve elyazmalarının hazırlanmasında Latince merkezi bir konuma taşındı. Karolenj reformları bu konumu güçlendirecekti. 1049 ile 1216 yılları arasında dini iktidarın merkezileşmesi ve kilise hiyerarşilerinin pekişmesi de Latincenin ayinlerde zorunlu iletişim aracı olarak kurumsallaşmasını sağlamış, konuşma dillerinin böyle bir rolü üstlenmesiyse yasaklanmıştı.[35] Son olarak, Avrupa'da hüküm süren dilsel heterojenlik, uluslararası iletişim için bir ortak dil gereksinimi ortaya çıkarmıştı; Latince, Sabir dilini ve bu rolü oynayabilecek, daha aşağı mertebelerdeki başka karma dilleri (Mozarabik gibi) rahatça gölgede bıraktı.

33. Parker, "The Rise of the Vernaculars in Early Modern Europe", s. 344.
34. Harris, "The Romance Languages", s. 18.
35. Parker, "The Rise of the Vernaculars in Early Modern Europe", s. 337-8.

Fakat 11. yüzyıldan itibaren kent hayatını karmaşıklaştırmaya başlayan tarımsal ve ticari yoğunlaşmalar, Latincenin konumunu kısa süre içinde değiştirdi. Çok çeşitli alanlarda yazı kullanılmaya başladı ve yönetim, hukuk, ticaret alanlarında okuryazar bireylere talep de çok yükseldi. Katedral okullarının ve kent üniversitelerinin açılması, eğitimin merkezini kırsal kesimdeki manastırlardan yeni kasabalara doğru kaydırdı. (Hatta İtalya'da öğretimin konuşma dilinde sürdüğü bazı halk okulları bile vardı.) En azından seküler yönetim dünyasında, dini sınıfa mensup olmayan yetkililer, din adamları karşısında daha büyük bir önem kazandı. Son olarak bir de, Latincenin kurumsal tabanını değil, organik tabanını etkileyen süreçler vardı; 14. yüzyıldaki Kara Veba salgını gibi. William McNeill'in de ileri sürdüğü gibi, "Eski lehçeyi canlı tutacak derecede Latince bilen din adamlarının ve öğretmenlerin ölümü, konuşma dili lehçelerinin ciddi bir yazım aracı olarak yükselişini ve Batı Avrupalı eğitimli insanların ortak dili olarak Latincenin gerilemesini hızlandırdı."[36]

Başat kent dilleri ile Latince arasındaki savaş, kitlelerin dillerine hâkim olmak için verilen bir savaştan çok, kamu kurumlarının diline hâkim olmak için verilen bir savaştı. Ortaçağ toplumunun daha alt katmanlarının lehçeleri, onları konuşanlara sıkı sıkıya bağlıydı ve konuşanlarla, konuşanların genleriyle birlikte göç ediyordu. Bir lehçenin sıkı normlar kümesi, yabancı diller tarafından özümsenmekten çok, kolayca ölüp gidiveriyordu (konuşanlar nüfusunun yerini bir başka nüfus alıyordu). Bu yüzden de diyebiliriz ki, saygınlık bir lehçenin bir hiyerarşi içindeki göreli konumunu, dolayısıyla kısa vadedeki geleceğini belirlese de, nihai akıbetini belirleyen şey, *düpedüz sayısal ağırlıktı.* Örneğin Norman Fransızcası İngiliz aristokrasisinin resmi dili olarak ne kadar saygın olsa da, İngiliz kitlelerin dili olarak hâkimiyeti ele geçirme şansı hiç olmamıştı.[37]

Keza Latince yazı dili de, konuşma dilleriyle rekabet edecek durumda değildi. 11. yüzyılda başlayan hızlı kentleşme döneminde Avrupa nüfusu iki katına çıkmıştı, Avrupa nüfusuyla birlikte konuşma dillerini kullananların sayısı da öyle. Ama örneğin, Parisli elitlerin

36. William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, New Jersey: Anchor/Doubleday, 1976), s. 162.

37. Samuells, *Linguistic Evolution,* s. 94-5.

Fransızcası, Fransa'nın halk dili olmak için değil, Fransız mahkemelerinin, kamu kurumlarının, yükseköğretim kurumlarının resmi dili olmak için Latinceyle çekişiyordu. Fransiyen de uluslararası diplomasi dili olmak için Latinceyle rekabete girişmişti. Böyle bir durumda, ham sayılar saygınlık birikimi kadar önemli değildi: "Fransızcanın kültür ve diplomasi alanında majör uluslararası dil olarak uzun süren hâkimiyeti, Fransa genelinde konuşulan dil olmasının çok öncelerine uzanır: 7. yüzyılın sonunda, Fransızca aslında Latincenin yerine geçmiş, resmi rolü üstlenmişti... O dönemde, Fransiyen henüz Fransa nüfusunun aşağı yukarı dörtte birinin anadiliydi."[38]

Fransiyen, gayri resmi yazışmalar ve zarif konuşma dili olarak 13. yüzyılda "ulaşılması amaçlanan norm" konumuna gelmişti, ama ancak 15. ve 16. yüzyıllardaki (resmi yazışmalarda kullanılmasını zorunlu kılan 1539 tarihli Villers-Cotterêts Fermanı gibi) bir dizi fermanın ardından Latincenin yerini alabildi.[39] İngiltere'de de belli kurumsal müdahalelerin, bir dizi resmi düzenlemeyle İngilizce dilinin statüsünü değiştirdiğini görüyoruz. İngilizceyi Britanya mahkemelerinin resmi dili yapan, Parlamento'nun 1362'de çıkardığı Dilekçe Yasası böyle bir düzenlemeydi. Fakat mahkeme kayıtları Latince tutuluyordu ve yasa da Fransızca kaleme alınmıştı. Ama 1489'a gelindiğinde "VII. Henry, İngiltere yasalarında Fransızcanın kullanımına mutlak bir son verdi. Bu yasayla birlikte, 1066'da yeraltına inmiş olan dil, yeniden doğarak yabancı hâkimiyeti karşısında tümüyle galebe çaldı."[40] İngilizce, Fransızca ve Latincenin konumlarını az çok "ansızın" değiştiren bu resmi yasalar, "gündelik dil"le ilgilenen filozof J. L. Austin'in "konuşma edimleri" dediği şeye verilebilecek özel örneklerdi: "Konuşma edimleri", tam da bir kelime dizisinin telaffuzuyla gerçekleşen toplumsal eylemlerdir. Belli resmi bağlamlarda İngilizce ya da Fransızca kullanılmasını buyurmak gibi emirler, konuşma ediminin bir türüdür. Söz vermek ya da yemin etmek, uyarı yayımlamak, hüküm vermek ya da yargı yoluyla ceza vermek, bir nesneyi veya kişiyi vaftiz etmek, beraberinde toplumsal yükümlülükler ve etkiler getiren başka birçok sözel eylem,

38. Harris, "The Romance Languages", s. 14.
39. *A.g.y.*, s. 16 ve Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 24.
40. Nist, *A Structural History of English*, s. 14.

birer konuşma edimidir.

Austin'e göre, konuşma edimleri belli bir uzlaşımsal etkisi olan uzlaşımsal bir usulü gerektirir, bu usulün de doğru koşullarda, doğru kişi tarafından, yanlışsız, eksiksiz izlenmesi gerekir.[41] Örneğin İngilizcenin hükümetin resmi dili ilan edilmesi, böyle ilanlarda bulunma yetkisine sahip bir kişi tarafından, doğru kurumsal ortamda gerçekleştirilmelidir. Sırf "Seni resmi dil ilan ediyorum" sözlerini telaffuz etmek, bir buyruğun edimsözel (*illocutionary*) vurgusunu taşımaz. Bu da, burada yalnızca tümüyle dilsel bir süreçle değil, hiyerarşileri, komuta zincirlerini ve itaate zorlama araçlarını içeren karmaşık bir durumla uğraştığımız gerçeğinin altını çiziyor. Austin, usulün, "doğru" sayılan şeyin herkes için açık seçik olduğu ölçüde rutinleştiği mahkemelerde (ve başka kurumsal bağlamlarda) gerçekleştirilen konuşma edimlerini, usulün katı ya da resmi olmadığı, bu yüzden de belirsizliğin daha fazla görüldüğü gündelik hayattaki konuşma edimlerinden ayırır. Yine de yukarıda gördüğümüz gibi, bir konuşma ediminin doğru biçimde gerçekleştirilmesi için açık bir kriterin bulunmadığı durumlarda bile, iletişim ağları vaatler ya da emirler için bir teşvik mekanizması işlevi görebilir.

Bir buyruğun, suçludur hükmünün ya da ölüm cezasının etkisiyle statüde meydana gelen ani değişimleri, maddelerin belli kritik noktalardaki faz geçişlerine benzetebiliriz. Isı ya da basınç belli bir eşiğe geldiğinde, sıvı su nasıl aniden bir kararlı halden diğerine geçiyor ve katı buz oluyorsa, suçludur hükmü de bir kişinin toplumsal statüsünü aniden değiştirebilir, kişi hareket serbestisine sahip bir durumdayken, aniden kapatılmış bir hale geçebilir. Böyle bir benzetme ne kadar verimli olursa olsun, genetik kopyalayıcıların kimyasal faz geçişlerinin katalizörleri olarak dünyayı etkilemesinde olduğu gibi, dilsel kopyalayıcıların da belli "toplumsal faz geçişleri"ni hızlandırarak gerçekliği etkilediğine dikkat çektiği söylenebilir.[42]

Çeşitli bölgelerde baskın olan konuşma dillerinin uluslararası standarda etkili bir biçimde karşı koyabilmesi için, statülerini aniden değiştiren resmi konuşma edimlerinin yanı sıra, ifade kaynaklarını

41. J. L. Austin, *How to Do Things with Words* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1975), s. 26.

42. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 80-1.

da zenginleştirmeleri gerekiyordu. Sözcük dağarcıkları yargıyla ve yasamayla ilgili yazışmalarda, diplomatik, askeri, idari belgelerde kullanılması gerekli teknik sözcüklerin tamamını içermeseydi eğer, hiçbir resmi ilanın gücü Fransızcayı ya da İngilizceyi hükümet işlerinin yürütülmesinde kullanılacak resmi iletişim aracı yapmaya yetmezdi. Sözcük dağarcıklarını genişletmenin bir yolu, gerekli sözel malzemeyi oluşturmak için bu dillerin sözcük oluşturma kaynaklarını kullanmaktı. Bu bakımdan edebiyat kilit bir rol oynadı; yükselen lehçelerin kültürel saygınlığını artırırken, ifade kaynaklarını da zenginleştirdi.

Yükselen lehçeler, sözcük dağarcıklarını başka dillerden sözcükler alıp yerel kullanıma uyarlayarak da genişletti. Bir normlar topluluğundan diğerine gerçekleşen bu dilsel akışlar, dilin bazı iç niteliklerini gözler önüne seren ilginç bazı örüntüler yaratır. Örneğin bir dildeki sözcükler memler olarak (yani taklit ya da ödünç alma yoluyla) bir kültürden diğerine kopyalanma açısından serbestlerse de, bir dilin sesleri ve gramatik örüntüleri, özellikle de dilin (tarihsel) kimliği açısından merkezi önemde olanlar, konuşanlarla birlikte hareket etme eğilimindedir. Ayrıca teknik ya da edebi sözcüklerin tersine, gündelik hayat memat meseleleriyle ilgili sözcükler başka dillere fazla yayılmaz.

Örneğin Modern İngilizce, hâlâ Eski İngilizce kelimelerin arkaik bir kalıntısına sahiptir, yayılma yoluyla (yani çeşitli mem akışlarıyla) yavaş yavaş topladığı geniş kozmopolit söz dağarcığıyla çevrelenmiş bir kalıntıdır bu. "*Father*" (baba), "*mother*" (anne), "*child*" (çocuk), "*brother*" (erkek kardeş), "*meat*" (et) ve "*drink*" (içki) sözcüklerinin yanı sıra, "*to eat*" (yemek), "*to sleep*" (uyumak), "*to love*" (sevmek), "*to fight*" (savaşmak) gibi temel faaliyetleri ifade eden sözcükler de Eski İngilizcenin Germenik söz dağarcığından türemiştir. Öte yandan, kilise meseleleriyle ilgili sözcüklerin çoğu, İngilizceye Hıristiyanlaşma döneminde Latinceden girmiştir. (Bu dönemde yaklaşık 450 Latince sözcük İngilizceye girmiştir.) Norman işgali sırasında, çok sayıda (yaklaşık 10 bin Fransızca kelime) askeri, hukuki, idari ve tıbbi terim de (ayrıca moda ve mutfak terimleri de) İngilizceye dahil olmuştur. İşgalin sona ermesinden, İngiltere'nin askeri zaferlerinin Fransızcayı tehdit olmaktan çıkarmasının ardından, Paris Fransızcasından çok sayıda sözcük de Britanya'ya akmaya

başladı, bu akış 1350 ile 1400 arasında doruğa çıktı.[43] Daha büyük bir saygınlığa sahip, söz dağarcığı daha karmaşık bir dilden, onun kadar saygın ve karmaşık olmayan bir dile doğru gerçekleşiyordu bu mem akışı. Burada elbette göreli bir farklılık söz konusudur: Fransızca uzunca bir süre boyunca kültürel olarak İngilizceden daha saygın olduysa da, 15. ve 16. yüzyıllarda İspanyolca ve İtalyancadan "aşağı"ydı ve bu dönemde İspanyolca ve İtalyancadan birçok sözcük Fransa'ya aktı.[44]

Orta İngilizceye giren yüzlerce Fransızca sözcük farklı akıbetlere uğradı. Bazıları oldukları gibi alınmıştı, ama birçoğu yerel lehçelerce massedildi. Fransızca ve Latinceden alınan sözcükler genellikle İngilizce eşanlamlılarıyla yan yana bulunuyordu, onların yerine geçmiyor ya da onlarla melezlenmiyorlardı. 15. yüzyılda İngilizce, saygınlık düzeylerinin farklılaştığı, üç katmanlı bir eşanlamlılar sistemi geliştirdi: Gündelik İngilizce ["*rise*" (yükselmek), "*ask*" (sormak)], edebi Fransızca ["*mount*", "*question*"] ve eğitimlilerin dili Latince ["*ascend*", "*interrogate*"]. Bir tarihçinin de belirttiği gibi, bu eşanlamlılar birikimi, –hem resmi hem de gayri resmi kullanımda– "daha büyük bir üslup farklılaşması"nı mümkün kılıyordu. "... Dolayısıyla yerel İngilizce söz dağarcığı daha duygusal ve gayri resmiyken, ithal edilen Fransızca eşanlamlılar daha entelektüel, daha resmiydi. İlkinin sıcaklığı ve gücü, ikincinin soğukluğu ve açıklığına tersti. Konuşan kişi temel İngilizcede samimi, açık ve dobra olabiliyorken, Fransızcadan alınmış söz dağarcığıyla konuştuğunda ketum, nazik ve zarif olabiliyordu."[45]

Bu eşanlamlılar hiyerarşisi, sosyal-dilbilimcilerin deyişiyle "üslup katmanlaşması"nın, yani dilin belli durumlarda kullanılması gereken *dağarcıklarının* derecelendirilmesine verilebilecek özel bir örnektir. Örneğin gayri resmi dağarcık, dostlarla ve aileyle konuşurken kullanılır; resmi dağarcık kurumsal durumlarda ya da üstlerle, yabancılarla konuşurken kullanılır; teknik dağarcıksa işyerinde, başka meslek sahipleriyle görüşürken kullanılır. Elbette ki, bu dağarcıklardaki sözcüklerin başka dillerden gelmesi gerekmez. Dağarcıklar

43. Nist, *A Structural History of English*, s. 162.
44. Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 23.
45. Nist, *A Structural History of English*, s. 165.

arasındaki ayrım daha çok, bir dilsel mübadele sırasında insanın cümle kurmaya harcadığı özene bakılarak (ya da teknik dağarcıklar söz konusu olduğunda, özel sözcük dağarlarının ya da teknik jargonun kullanılmasıyla) yapılır.[46]

Ortaçağda ve Rönesans döneminde İngilizce konuşanlar, muhtemelen bir durumun resmiyet derecesine göre, dağarcıklar arasında geçiş yapıyorlardı. Londra dışındaysa, muhtemelen kod değiştirme denilen yine bununla bağlantılı bir işleme de başvuruyorlardı. Coğrafi yalıtım yüzünden, Eski İngilizceyi oluşturan dilsel kopyalayıcıların akışı, beş farklı "türde" Orta İngilizce yaratmıştı (Güney, Kent, Doğu Midland, Batı Midland ve Northumbrian). Londra lehçesi, 15. yüzyıla gelindiğinde İngilizcenin en saygın biçimi haline geldiyse de, başka lehçelerin yerini almamış, daha çok *ilave bir norm* olarak lehçeler topluluğuna eklenmişti. Bu da, örneğin Kent İngilizcesi konuşan, ama aynı zamanda Londra lehçesini de bilen birinin, başka başka insanlarla konuşurken kod değiştireceği, komşusuyla konuşurken yerel kodu, başkentten gelen birine hitap ederken bölgelerarası kodu kullanacağı anlamına geliyordu. İtalya ve Almanya gibi siyasi birliğin geç sağlandığı ülkeler dilsel bakımdan daha parçalı bir manzara sergiliyordu; buna bağlı olarak da bu ülkelerde yaşayanlar çok daha yaygın bir biçimde kod değiştiriyorlardı.[47]

Kod ve dağarcık değiştirme, farklı lehçeler arasında gerçekleşen temasların birer örneğidir; lehçeleri kendi içlerinde daha az homojen kılma eğilimindeki bir tür "iç temas"tır bunlar. Nitekim herhangi bir dilin iç çeşitliliği –birbirleriyle yan yana bulanan dağarcıklar ve kodlar dikkate alınarak– yapısal dilbilimciler ve göstergebilimcilerin düşündüğü "dil"le kıyaslanacak olduğunda, göze çarpan en bü-

46. Labov, "The Study of Language in its Social Context", Labov, *Sociolinguistic Patterns* içinde, s. 207-12. Kayıt cihazları kullanarak, gündelik konuşma dilini incelemeye çalışan sosyal-dilbilimciler sürekli şu sorunla karşılaşırlar: Mikrofonun varlığı, incelenen konuşmacıyı resmi bir dil kullanmaya teşvik eder. Dolayısıyla Labov, görüşme durumunun yarattığı kısıtlamalar kırılsın diye, konuşma dilinin ortaya çıkmasını sağlamak için dikkatlerin konuşmadan başka bir noktaya çekilmesini önerir. (Duyguların yoğun olduğu, dolayısıyla konuşma sırasında kendi kendini izlemenin engellendiği durumlardan örnekler kaydedilir.)

47. Jonathan Steinberg, "The Historian and the *Questione Della Lingua*", Burke ve Porter, *The Social History of Language* içinde, s. 204.

yük farklılık, dilbilim kuramcılarının çok yüksek düzeyde bir homojenliği dikkate alıyor olmasıdır. Göstergebilimci, her zaman ikisi de benzer becerilerle aynı dili konuşan bir konuşmacıyla bir dinleyici arasındaki basit iletişimi dikkate alıyor görünmektedir. Kararlı bir iki dilliliğin norm olduğu Belçika ve Kanada gibi ülkelere baktığımızda bu aşırı basitleştirme daha bir göze batar. Bugün, 14 dilin resmi dil olarak tanındığı Hindistan'ı hatırlatmaya ne hacet. Ortaçağda ve Rönesans döneminde insanların çokdilli olması seyrek rastlanan bir durum değildi: Örneğin Kristof Kolomb'un anadili Cenova diliydi, kendisi biraz Latince yazıyordu, sonra da Portekizce ve İspanyolca öğrenmişti.[48] Labov'un da vurguladığı gibi, gerçek bir dile hâkim olmak, yapısalcı ekolün çizdiği basit dilsel yetkinlik nitelemesinin tersine, büyük bir heterojenlikle uğraşmayı gerektirir.

Dolayısıyla herhangi bir dilsel normlar birliğinin ardında, bu birliği yaratan belirgin bir tarihsel sürecin bulunması gerekir. Sonradan Roman ve İngiliz dillerine dönüşecek Hint-Avrupa lehçelerinin homojenleşmesi sürecinin iki dalgada gerçekleştiği söylenebilir. İlk dalga genel bir kentleşme dalgasının bir parçası olarak yaşanmıştır: Londra ve Paris (ve başka yerlerin) lehçeleri dilsel hiyerarşinin zirvesine çıkmış, sonuçta bu lehçeler hükümet kurumlarının iletişiminde ve ilköğretimde resmi diller olarak benimsenmiştir. Bu ilk dalga hem planlanmamış süreçleri (olumlu geri besleme de dahil; örneğin belli bir lehçede kaleme alınan edebi eser sayısı arttıkça, bu lehçe yazan başka kişilerin gözünde yaşayabilir bir yazın aracı olarak değer kazanır) hem de belli konuşma dillerinin statüsünde ani değişikliklere sebep olan resmi konuşma edimlerini içeriyordu. İlk dalga elit lehçeler için yazı sistemleri yaratma çabasının dışında, ilk dalga büyük bir dilsel "özbilinç" içermiyordu, yani bir dilin iç kaynaklarının bilinçli analizi, bu kaynakları genişletmeyi ya da değişmez kılmayı amaçlayan bilinçli politikalar söz konusu değildi. Fakat 16. ve 17. yüzyıllarda, bugün "dil mühendisliği" dediğimiz ilk çabaların doğuşuna tanık olundu. İkinci homojenleşme dalgasıysa, "dilsel değişimin yavaşlatılmasını ya da tümüyle durdurulması" ya da başka bir deyişle "tektip bir normun sonsuza dek değişmeden kalması"

48. Ivan Illich, "Vernacular Values and Education", Bain, *The Sociogenesis of Language and Human Conduct* içinde, s. 467.

amacıyla bilinçli olarak hazırlanmış kurumsal politikaları içeriyordu.[49] Pratikte bu hedefin ulaşılamaz bir hedef olduğunun anlaşılması (azınlık dilleri bugüne dek standartlarla yan yana varlıklarını korumuşlardır), İspanya, İtalya ve Fransa'nın bu dönemde üstlendiği kurumsal girişimlerin büyük tarihsel sonuçları olmadığı anlamına gelmez.

İkinci dalganın İspanya'da, bir Roman lehçesine (Kastilya lehçesi) ait gramer kurallarının ilk kez sistematik olarak ileri sürülmesiyle birlikte başladığı söylenebilir. "Ölü" bir dil olarak, okullarda *açık kurallar* üzerinden aktarılmak zorunda olan Latince yazı dilinin tersine, İspanya'daki bölgesel lehçeler evde anadil olarak öğreniliyordu. Rönesans gramercileri dilin "gerçek" kurallarını keşfetmemişlerdi (bugün Chomsky'ciler bile bunu başaramamışlardır), zaten böyle bir iddiaları da yoktu. Kastilya dilinin ilk gramer kitabını Kolomb'un Amerika'yı "keşfedeceği" yolculuk için denize açılmasından 15 gün sonra yayımlayan Elio Antonio de Nebrija, icadının yapay olduğunun son derece farkındaydı ("yapay Kastilya dili" demişti[50]), ama homojenleştirme aracı olarak büyük potansiyeli olan bir icattı bu. Sosyal-dilbilimci Elnar Haugen'ın dediği gibi, "Gramer ve siyaset arasındaki yakın ilişki, İspanyolca ilk gramer kitabının 1492'de yazılmış ve Kraliçe Isabella'ya ithaf edilmiş olmasında karşımıza çıkar; yazarın deyişiyle bu kitabın İmparatorluğa eşlik etmesi, İspanyolların hâkimiyetiyle birlikte İspanyolcayı [yani Kastilya lehçesini] yayması amaçlanmıştır."[51]

Ivan Illich'e göre, Kolomb da, Nebrija da birbirini tamamlayan projeler sunmak üzere kraliçenin huzuruna çıkmıştı: Biri kraliyetin gücünü yeni topraklara yaymayı, diğeri homojen bir dille egemen kurumun iç tutarlılığını artırmayı önermişti. Romalı senatörler ve katiplerin konuşma kalıplarının düzenlenmesi için "mühendisliğe" tabi tutulan klasik Latincenin tersine, Nebrija'nın önerdiği reformların hedefi, İspanyol elitlerin dili değil, kitlelerin kısıtlanmamış, diz-

49. Einar Haugen, "Dialect, Language, Nation", *Sociolinguistics* içinde, y.h. J. B. Pride ve Janet Holmes, (Middlesex, Britanya: Penguin, 1972), s. 107-8.

50. Illich, "Vernacular Values and Education", s. 470.

51. Einar Haugen, "National and International Languages", *The Ecology of Language: Collected Papers* içinde, y.h. Anwar S. Dil (Stanford, California: Stanford University Press, 1972), s. 260.

ginlenmemiş diliydi. Ayrıca Latince gibi bir kurallar dizisiyle resmi olarak öğretilen yapay bir dil ("Kastilya dili") evde gayri resmi olarak öğrenilen lehçeler çoğulluğunu aştığı ölçüde, Nebrija'nın kaleme aldığı gramer kitabının, yüzyıllar sonra karşımıza çıkan standartlaştırılmış dile dayalı zorunlu eğitim sisteminin ilk adımı olduğu söylenebilir. Illich'in de dediği gibi, bu bir bakıma, lehçeli konuşanların özerk dilsel kaynaklarının yerine, kurumlarca kontrol edilen ve kitlelere yukarıdan lütuf gibi verilen bir dil havuzunu geçirmek anlamına geliyordu.[52] Nihayetinde Nebrija'nın projesi kraliyetin kurumsal desteğini alamadı, ama "saf" ve "uzun ömürlü" yapay diller yaratma yönündeki aynı kaygı, başka yerlerde başka biçimlerde yeniden boy gösterecekti.

Örneğin İtalya'da Toskana lehçesi (yani Floransa lehçesi), Kastilya, Paris ve Londra lehçelerininkine benzer başat bir rol oynayacaktı. Toskana lehçesi birkaç yazar (Dante, Boccaccio, Petrarca) tarafından "melez dilleştirilmişti" (zenginleştirilmişti). Bu yazarlar lehçenin ifade kaynakları dağarcığını genişletmekle kalmamışlar, başka önemli kentlerin (Venedik, Cenova, Milano) lehçeleri karşısındaki saygınlığını da perçinlemişlerdi. Dilsel değişimi dizginlemek üzere özel olarak tasarlanan ilk kurum 1582'de, Floransa'da doğdu: Dil Akademisi. Bu kuruluş gramer kitapları, sözlükler, ortografiler ve resmi dil kuralları getiren başka yayınlar yoluyla yapay Toskana dilinin yaratılmasına ve yayılmasına vakfedilmişti.[53] Nebrija'nın projesi gibi, bu projenin de pratikte başarıya ulaşmasının zor olduğu anlaşıldı. Özellikle de kent devletlerinin siyasi gücü yüzünden ulusal birleşme geciktiği, 19. yüzyılda ancak birlik sağlanabildiği için zordu başarılı olması.

Yine de Floransa Dil Akademisi daha somut bir etki yarattı. Fransa gibi yeni doğan ulus-devletlerde benzer kurumların yaratılmasına ilham kaynağı oldu. Richelieu'nün ülkeyi birleştirme planının bir parçası olarak, İtalyan paradigmasını örnek alan bir kurum 1637'de Fransa'da doğdu. Fransız Akademisi'nin görevi, açıkça tanımlandığı üzere Fransız dilini arılaştırmayı ve kalıcılaştırmayı sağlamaktı, daha doğrusu üyelerinden birinin deyişiyle "dili bir biçim-

52. Illich, "Vernacular Values and Education", s. 471.
53. Parker, "The Rise of the Vernaculars in Early Modern Europe", s. 341-2.

de değişmez kılmak ve kalıcı yapmak"tı.[54] 1705'e gelindiğinde Akademi, yalnızca resmi sözlüğüne aldığı kelimelerin kullanılması halinde, Fransızcanın hiç değişmeden kalacağını söyleyerek övünebiliyordu.

Bu ikinci homojenleşme dalgası da, tıpkı birincisi gibi, yaşandığı ülkelerdeki lehçe dizilerinin yerini tümüyle alan hâkim dillerin üretilmesiyle sonuçlanmadı. Bu akademiler yalnızca mevcut normlar topluluğuna bir normlar kümesi daha ekledi; lehçeler ağının yanına hiyerarşik yapıda yeni bir küme koydu. Fransız dilbilimci Antoine Meillet'nin dediği gibi standart Fransızca "asla birkaç kişiden başkasının dili olmadı, bugün de kimsenin konuştuğu bir dil değildir."[55] Yapay gramer ve telaffuz kuralları, sözlüklerdeki piramitsel sözcük dağarları ve "dil mühendisliği"nin başka aygıtları (sözgelimi retorik ve şiir kitapları), çoğunlukla söz konusu dillerin resmi dağarcıklarını etkiledi, gündelik dağarcığın büyük bölümü dokunulmamış kaldı. (18. yüzyılda Lavoiser ve diğerleri, yeni bilimsel terimler türetmek için önek ve soneklerin kullanılma biçimlerini sabit bir kural haline getirene dek, Fransızcanın teknik dağarcığı da el değmeden kalacaktı.) Fakat konuşma dillerinin Latinceye karşı zafer kazanması için, tam da resmi dağarcıkların standartlaştırılması gerekiyordu. Dolayısıyla konuşma dillerinin genel yükselişi sürecinde, standartlaştırmanın kalıcı bir etkisi oldu. Bu dil savaşlarında belirleyici olan başka bir unsur da teknolojinin elinden çıkmıştı: matbaa.

Hareketli baskı düşüncesi, Johannes Gutenberg'e ait olmasa da (Çin, Kore, hatta Hollanda'da öncülleri mevcuttur), Gutenberg, otomatik yazımın pratik bir yolla uygulanmasında bir ilke imza attı. Bazı teknik sorunların 1440'larda çözülmesiyle birlikte (kalıcı baskıda kullanılacak değiştirilebilir kalıplar ve metal baskıya uygun özel bir mürekkep geliştirilmişti) Gutenberg, yeni yeni boy veren kâğıt sanayiiyle el ele verdiğinde, metinleri yeniden üretmenin maliyetini ciddi ölçüde azaltacak ve yazılı kelimenin gerçekten kitlelere yayılmasını mümkün kılacak bir makine yaratabildi. Avrupa'da

54. Piskopos Bossuet'den aktaran Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 26.

55. Antoine Meillet'den aktaran Haugen, "National and International Languages", s. 260.

1500 öncesinde basılan, Yunanca olmayan 24 bin eserin yüzde 77'si Latince, geri kalanları konuşma dillerindeydi. Fakat zaman içinde konuşma dillerinde basılan eserlerin sayısı arttı ve konuşma dilleri 17. yüzyılın sonunda matbu eserlere hâkim oldu.[56] Kitab-ı Mukaddes'in konuşma dillerine tercüme edilmesine öncülük eden Protestan Reformasyonu, Latincenin kilise törenlerindeki, daha da önemlisi eğitimdeki hâkimiyetine güçlü bir darbe indirdi. Dolayısıyla matbaa bir anlamda, bazı minör dillere majör bir dile karşı mücadelelerinde destek verdi. Fakat minör-majör ayrımının tümüyle göreli olduğu hatırlanırsa, matbaa aynı zamanda, yerel majör dillere (yükselen standartlara) olası rakiplerine karşı mücadelelerinde de yardımcı oldu.

Ayrıca bir yazı sisteminin varlığı, bir dil üzerinde homojenleştirici etki yarattığından ve dilsel değişimi dizginlediğinden, metinlerin mekanik olarak yeniden üretimi, bu tutucu eğilimi birkaç biçimde güçlendirdi. William Caxton'ın 1476'da matbaayı getirdiği İngiltere'de, matbu kelimelerde, dilsel çeşitlenmenin önüne geçen bir fren olarak elit Londra dilinin kuralları dikkate alınmıştı. Tarihçi John Nist'in yazdığı gibi "Okuryazarlığın ve halk eğitiminin yaygınlaşmasıyla birlikte matbaa, dile Norman işgaliyle birlikte kaybettiği şeyi, özbilinç ve toplumsal kibrin muhafazakâr baskısını yeniden kazandıran etkili bir kültürel güç oldu."[57] Öte yandan İngiliz matbaaları, İngilizce ses birimlerine tam anlamıyla karşılık gelmeyen belli yazım kuralları basmaya odaklanmışlardı. Bu normlar donmuş olsa da, her halükârda sesler değişiyordu. Yine de Nist'in dediği gibi:

> Ortografik tutuculuktan da, matbaanın getirdiği sesbilimsel tutarsızlıktan da önemlisi, İngilizcenin aslen yazılı sözden ibaret olduğu yönündeki hatalı kavrayıştı. Harfler ve biçimbirimler, edebi tahayyüle hâkim olmaya başladı ve sözel geleneğin ham gücü yavaş yavaş, sessiz edebiyatın zarif inceltmelerine geçit vermeye başladı. Zamanla, konuşulan söz ile yazılan söz arasındaki ayrılık 18. yüzyılın otoriter gramercileri ve onların mirasçıları tarafından yasallaştırıldı.[58]

56. Parker, "The Rise of the Vernaculars in Early Modern Europe", s. 347-8.
57. Nist, *A Structural History of English*, s. 213.
58. *A.g.y.*, s. 214.

Bu bölümü, dilsel evrimi etkileyen *içsel* süreçleri kısaca tanımlayarak kapatmak istiyorum. Mesela matbaalar ve gramerciler, sesler ile yazılı işaretlerin ilişkisini bir imla standardına oturtmaya giriştiği sırada, İngilizce dili ses sisteminde büyük bir değişim geçiriyordu. Birkaç konuşmacı kuşağı boyunca süren bu değişime, Büyük Sesli Değişimi denir:

> Chaucer 1400'de öldüğünde, insanlar hâlâ kelimelerin sonundaki "e"leri telaffuz ediyordu. Yüzyıl sonraysa "e"ler yalnızca sessizleşmekle kalmadı, bilginler de bir zamanlar bu "e"lerin telaffuz edildiğinden açıkça bihaber hale geldi... Yani nispeten kısa bir sürede İngilizcedeki uzun sesli seslerin... değerleri köklü ve görünürde sistematik bir biçimde değişti, ağzın içinde ileri ve yukarı doğru hareket ettiler. Değişen her seslinin bir sonrakini ileri doğru ittiği zincirleme bir tepkime yaşandı: *Spot*'taki "o" sesi, *spat*'taki "a" sesi oldu, *spat*'ın telaffuzu, *speet*'inkine, *speet*'inki, *spate*'inkine vs. dönüştü. *Law*'daki "aw" sesi, *close*'daki "oh" sesine dönüştü, *close*'daki "oh" da yerini *food*'daki "oo" sesine bıraktı. Chaucer'ın "leef" diye telaffuz edilen *lyf*'i, Shakespeare'in "lafe" diye telaffuz edilen *life*'ı oldu, sonra da bizim *life*'ımız oldu. Bu değişim seslilerin hepsini etkilemedi. Örneğin *bed*'deki kısa e ve *sit*'teki kısa i, değişmeden kaldı, dolayısıyla 12 yüzyıl önce Rahip Bede bu kelimeleri nasıl telaffuz ediyor idiyse, bizler de öyle telaffuz ediyoruz.[59]

Seslileri değiştiren bu "zincirleme tepkime"yi başlatan şeyin ne olduğundan kimse emin değildir. "En az çaba" ilkesiyle belli bir konuşma topluluğunda yeni bir sesin istikrar kazanmasını sağlayan, söyleyişsel bir kısaltma söz konusu olabilir; taklit yoluyla yayılan bir telaffuz hatası olabilir; ya da farklı türde temas koşullarından biriyle topluluğa girmiş yeni bir ses varyantı olabilir. Bir bakıma, Büyük Sesli Değişimi'ni tetikleyen şeyin ne olduğu, hızlandırıcının başlattı-

59. Bill Bryson, *The Mother Tongue* (New York: William Morrow, 1990), s. 93.

60. Samuels, *Linguistic Evolution,* s. 31.

61. *A.g.y.*, s. 144. Samuels'in dilsel normların evrimine ilişkin değerlendirmesi, önceki kısımda ileri sürdüğüm modele kolayca oturabilir; yani dil, bir tarama birimi ya da arama aygıtının somutlaşmış hali olarak düşünülebilir. Fakat tarama birimi kadar, onun körlemesine araştırdığı uzamın analizinin de kritik önemde olduğunu görmüştük. Fakat bu durum, diller dünyasında muadilleri yokmuş gibi görünen madde ve enerji sorunlarını da (organik evrim konusunda) dikkate almayı gerektirir. Başka bir deyişle, tarama biriminin araştırdığı uzanım çok sayıda dinamik kararlı hal (durağan haller, döngüsel haller, kaotik haller) oluşturan çekerler tarafından önceden yapılandırıldığını savunmuştum. Dolayısıyla burada kilit soru şu olacaktır: Dilbilimde çekerlere denk düşen şey nedir? Bir yandan (sesbirimleri

ğı dinamik değişimlere kıyasla tepkimenin pek önemli olmayan bir yönüdür. Bir kelimeyi oluşturan seslerle, kelimenin taşıdığı anlam arasında özsel bir bağlantı olmadığı dikkate alınırsa, belli bir ses dizisinin yararlılığı, seslerin birbiriyle gösterdiği az çok sistematik kontrastla sağlanır. Seslerden biri diğerine yaklaşıp aralarındaki kontrastın gücünü zayıflatırsa, ikinci sesin de hareket etmesi gerekir. Bu "zincirleme itme" dinamiği bütün bir ses dizisi, baştaki kontrastların korunduğu yeni bir konum alıncaya dek sürer. Bu esnada, ilk hareketin geride bıraktığı "boş alan", ilgisiz ses dizilerinin bu boşluğu "doldurması" yönünde başka bir hareket dizisini tetikleyebilir. Dilbilimciler bu ikincil tepkimeye "zincirleme sürükleme" dinamiği der.[60]

Bu iç düzenlemelerin birkaç kuşak boyunca büyük ölçüde bilinçsizce gerçekleşmiş olması bizi, bu değişimlerin dilin içsel bir itkisinin ürünü olduklarını düşünmek gibi yanlış bir yöne sürükleyebilir. Buna benzer, tam anlamıyla döngüsel değişimler "iç dengeye sahip mekanizmalar" olarak değerlendirilebilseler de (ve ses sistemine gramer, söz dağarcığı ve toplumsal baskılar karşısında bir ölçüde özerklik kazandırdıkları söylenebilse de), dildeki diğer (o kadar özerk olmayan) değişimleri açıklayan mekanizma onları da açıklayabilir: Değişken dilsel kopyalayıcıların ve seçilim baskılarının oluşturduğu ayıklama aygıtının (bu örnekte, gündelik iletişim işlerinde dilin işlevselliğini koruma gereksiniminin) etkileşimi.[61] Ayrıca zincirleme itme ve sürükleme dinamikleri ve daha da genel bir düzeyde bir kararlı halden diğerine ağır geçişler, yalnızca konuşma zincirinin sessel malzemesinde değil, söz dağarcığı ve sözdizimi alanlarında da ortaya çıkabilir.

örneğinde), eklemleme sisteminin çizgisel olmayan dinamiklerinin çekerleri vücuda getiren fiili fiziksel ve enerjik altkatman olduğu savunulabilir. Burada, "en az çaba" ilkesi, benzersiz ve en uygun olan eski termodinamik dengelere tekabül edecektir; fakat dengeden uzak işleyiş biçimini analiz edebilmek için ağız-diş-dil-gırtlak sistemine ilişkin daha başka incelemeler yapılması gerekebilir. Örneğin bkz. H. Herzel, I. Steinecke, W. Mende ve K. Wermke, "Chaos and Bifurcations during Voiced Speech", *Complexity, Chaos and Biological Evolution* içinde, y.h. Erik Mosekilde ve Lis Mosekilde (New York: Plenum, 1991). Semantik ve sentaktik düzeylerde bu soruna beyindeki başka işlemlere ve bilgisayar işlemlerine kılavuzluk eden çekerler dikkate alınarak yaklaşılabilir. Bağlantıcı (*connectivist*) bir ekol olan Yapay Zekâ ekolü soruyu bu çerçeveye oturtmaktadır. (Bağlantıcılar genellikle, çekerlerin yapılandırdığı "semantik uzamlar"dan bahsederler.

Örneğin bazı kelimeler ("*to get*" [almak] ya da "*to do*" [yapmak] fiilleri gibi) yavaş yavaş sözel anlamlarını yitirip gramatikleşebilirler, yani gramatik işlevleri ifade etmekte kullanılan nispeten "anlamsız" parçacıklara dönüşmek üzere seçilime uğrayabilirler. Yeni gramatik aygıtları meydana getirmenin bir yolu olarak kelimelerin anlamlarını yitirmeleri, yavaş ve bilinçsizce işleyen bir süreçtir ve bir başka heterojenlik kaynağı daha yaratır. Aslında bu Labov'un en fazla üzerinde durduğu heterojenlik tipidir: Bir dilde *değişken kuralların* varolması.[62] Olumsuz kalıpları ve soru kalıplarını ifade etmekte kullanılan "*to do*" fiilinin gramatikleşmesi iyi bir örnektir. "*To do*" fiili, 13. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş anlamını yitirmiştir, ama 15. yüzyılın sonlarına dek yalnızca kenarda duran bir gramatik aygıt olarak kalmıştır. Sonra 1535-1625 döneminde gittikçe daha fazla sayıda sentaktik işlevi gerçekleştirmekte kullanılmıştır, sonraları menzili daralmış ve fiil de bugün oynadığı role yerleşmiştir. Burada önemli nokta şudur: Üstlendiği işlevler yelpazesi genişlese de, "16. yüzyılın sonlarında bu işlevlerde kullanımı zorunlu değildi (örneğin *goest thou, he goeth not* hâlâ yaygın biçimde kullanılıyordu), olumlu kalıplarda da zamanın ifade edilmesi için basit fiil biçimleriyle serbest değişken halinde kullanılıyordu."[63]

Bugün elbette İngilizcede bazı gramatik işlevleri ifade etmek için "*to do*"yu kullanmak zorunludur; bu zorunluluk, anlamını yitirmiş "*to do*" parçacığının kullanımına ilişkin gramatik kuralların birkaç yüzyıl içinde seçenek olmaktan çıkıp değişkenlik, sonra da kesinlik kazandığını gösterir. Labov'a göre dil edinci (*competence*), bu değişken kurallarla evrimlerinin farklı noktalarında uğraşabilme becerisi-

62. Labov, "The Study of Language in its Social Context", s. 221-3.

63. Samuels, *Linguistic Evolution*, s. 173. Bu alıntıda "serbest değişken" ifadesi geçmektedir; bu ifade dilsel kopyalayıcılar açısından, "genetik sürükleme"nin genler açısından taşıdığı anlamı taşımaktadır; yani rasgele değişken anlamına gelmektedir. Fakat bu durum, Labov'un yukarıdaki notta değişkenliği ele alma biçimine terstir. Labov'a göre, dilsel değişkenlerin belli biçimleri (örneğin değişken kurallar), ne rasgeledirler, ne de temas koşullarındaki tesadüflerden kaynaklanırlar; "*bünyevi*" ve "*sistematik*"tirler (Deleuze ve Guattari "içkin" der). Bkz. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 93.

Sözel malzemenin gramatik işlevler gerçekleştirmekte kullanılması konusunda şu eserde "*to get*" (almak) sözcüğünün anlamını yitirmesi ve gramatikleşmesi hakkında yapılan analize bkz. Samuels, *Linguistic Evolution*, s. 58.

ni kapsayacak biçimde tanımlanmalıdır. Labov ayrıca, (Saussure'cüler ve Chomsky'ciler arasında gözlenen) standart dilleri araştırmaya yoğunlaşma geleneğine de saldırır; sebep tam da bu dillerin yapay homojenliklerinin tektip olmayan, değişen gramatik aygıtların varlığına gölge düşürmesidir. (Örneğin Labov Siyahi İngilizceye ilişkin araştırmasında, çeşitli değişken kurallar bulmuştur – standart Amerikan İngilizcesinde varolmayan kurallar.)[64] Bu içsel, sistematik değişkenlik kaynağını, şimdiye dek incelediğimiz başka kaynaklara ekleyecek olursak, dilin "senkronik" cenneti içinde çevresindeki bütün kargaşadan yalıtılmış olan ebedi, evrensel bir yapı olduğu yönündeki geleneksel görüşten çok farklı, sürekli değişen kurallardan oluşan heterojen bir karışımı gösteren bir dil tablosuyla karşılaşırız. Deleuze ve Guattari'nin dediği gibi, "Düzenlenmiş, sürekli ve içkin bir değişkenlik sürecinden etkilenmemiş homojen bir sisteme asla rastlayamazsınız (neden Chomsky bunu anlamamış gibi yapıyor?)."[65]

Dahası, bu değişken dilsel (kopyalayıcı ve hızlandırıcı) malzemeler çorbası, bu kitapta incelediğimiz başka bütün malzemeler ve enerji akışlarıyla da sürekli etkileşim içindedir. Kentler, özellikle de büyük kentler, en acayip gıda, gen, para ve kelime karışımlarının oluştuğu yerlerdir. Toplumsal hareketliliğe (ve orta sınıfın yaratılmasına) katkıda bulunan ticaret yoğunluğu, bazı insanları ilk iletişim ağlarından koparmış (geçimleri için akrabalarına ve komşularına bağımlılıktan uzaklaştırmış), grup sadakatinin dilsel değişim üzerindeki kısıtlayıcı baskısını azaltmış ve standardın aşağılara nüfuz etmesini mümkün kılmıştır. Ayrıca, artık daha gayri şahsi ve parçalanmış bir hale gelmiş olan toplumsal ağlarında, saygınlığı yüksek varyantı kullanma telaşına kapılan orta sınıflar da, lehçelerini "aşırı düzeltme" eğilimine girerek ayrı bir değişkenlik ve heterojenlik kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.[66] Öte yandan kentleri sürekli canlı tutan, genişleten kırsal kesimden göç de, getto lehçelerinin oluşumuna büyük katkıda bulunan dilsel malzemeleri beraberinde getirmiştir.[67] Bu yüzden büyük kentler, yalnızca (toplumsal ağları yu-

64. Labov, "The Study of Language in its Social Context", s. 217-8.
65. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 103.
66. Labov, "The Social Setting of Linguistic Change", s. 298.
67. *A.g.y.*, s. 299.

karı doğru hareketliliğe açık kılarak) normların gevşemesine değil, aynı zamanda yeni kapalı ağların, dolayısıyla sıkı etnik varyantların oluşmasına da katkıda bulunurlar:

> Büyük kentler, cemaat bulma ihtiyacı duyan çok sayıda benzer insanı bir araya getirir. Küçük Leicestershire köylerindeki İrlandalılar yerel İngilizlerle kaynaşmak zorunda kalırken, Glasgow'dakiler Katolik kiliselerine ve kulüplerine devam etmeye, etnik bağlılıkları etrafında cemaatler inşa etmeye başlamışlardı... Büyük kentler yalıtılmış bireylerden çok, güçlü bir biçimde eklemlenmiş değer sistemleri üretir. Her şeyin birbirine karıştığı potalar değil, her biri kendi kimliğini korumak için mücadele eden ayrı grupların oluşturduğu mozaiklerdir. Bu kent manzarası, ilk bakışta soru işaretleri yaratabilir, bir yer nasıl hem gayri şahsi hem de kültürel bakımdan yoğun olabilir? Bir birey nasıl hem isimsiz hem de belli bir altkültüre ait olabilir? Yanıtı, kentlerin hem büyük ölçekli hem de küçük ölçekli ortamları içeriyor olmasıdır. Kamusal mekânlarda –mağazalarda, ofislerde, caddelerde ve büyük kurumlarda– temaslar görece kısa ve kimlikten yoksunken, aile, komşuluk, kulüp ve etnik grup düzeyinde farklı kurallarla işleyen ayrı, özel bir toplumsal hayat mevcuttur.[68]

Kent merkezleri, farklı türlerde dinamik enerji, madde ve hızlandırıcı kopyalayıcı (genler, memler, normlar, rutinler) karışımlarına ev sahipliği yaparak 17. yüzyıl öncesinde dilsel evrim üzerinde büyük etkiler yarattı. Bundan sonra da önemli roller oynamayı sürdürdüler, ama artık daha büyük sosyopolitik oluşumların bir parçasıydılar: Doğmakta olan ulus-devletlerin başkentleri olarak oynadılar bu rolleri. Fransız Devrimi öncesinde standart Fransızcanın gücünü artırma ve yayma yönündeki argümanlar "rasyonalite" adına öne sürülüyorken, bu büyük dönüm noktası sırasında ve sonrasında standart Fransızca "milliyetçilik" terimleriyle savunulmaya başladı: Tek ulusal dil, bütün yurttaşlar için tek homojen kimlik, merkezi hükümetlerin artan nüfuslarının oluşturduğu havuzlara girmesini sağlayacak tek bir dilsel kaynaklar kümesi. Binyılın sonraki kısmında, yalnızca Avrupa'da değil, başka birçok yerde de birikmiş dilsel "malzeme"yi etkilemeye başlayan bu "milliyetçi" homojenleşme dalgalarına daha sonra döneceğim.

68. Paul M. Hohenberg ve Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985), s. 265.

Çökelti kayaları, hayvan türleri ve toplumsal sınıflar gibi birbirinden çok farklı yapıların aynı yapı-üretim süreçlerinin tarihsel ürünleri olarak görülebileceğini savunmuştum. (Daha doğrusu, aynı soyut makine ya da mühendislik şemasının vücut bulduğu farklı somut süreçlerin ürünleri olarak görülebileceğini savunmuştum.) Dil de soyut bir makinenin cisimleşmiş hali midir? Homojen kümelere ayrılan ve yalıtım sayesinde birbiriyle kaynaşan dilsel malzeme birikimleri katmanlı sistemlerin bir örneğidir, dolayısıyla, dilin de bu (çift-eklemlemeli) soyut makinenin cisimleşmiş hali olduğu söylenebilir. Keza, bir dilin sesleri, kelimeleri ve yapıları kopyalayıcılar olarak görüldüğünde, dillerin soyut bir tarama biriminin ya da arama aygıtının cisimleşmiş hali olduğu da söylenebilir. Ama şimdi şu soruya bir yanıt vermemiz gerekiyor: Dile özgü soyut bir makine var mıdır? Başka bir deyişle, deyimlerin, cümlelerin üretilmesini sağlayan süreçler, dilin yapısını kayaların, bitkilerin ve hayvanların yapısından ayıran, bambaşka bir mühendislik şemasına mı işaret eder? Chomsky, bu şemanın, beyinlerimizde vücut bulan *soyut bir robotu*, belli bir dilde bütün doğru cümleleri üretebilecek bir otomatı tanımladığına inanır. Chomsky, 1959'da karmaşıklık düzeyleri bakımından birbirinden ayrılan, dört farklı soyut robot tipinin

Argümanlar ve Operatörler

varlığına dair bir varsayım kurmuştu: Sonlu durum otomatı en basit tipti, onu bağlama duyarlı robotlar izliyor, ardından bağlamdan bağımsız robotlar, sonra da Turing makineleri geliyordu.[69] Chomsky, bir dilin iki bileşenden oluşan bir yapı olarak görülebileceğini savunuyordu: Bir sözcük dağarcığı (ya da kelime havuzu) ve bu kelimelerin geçerli (iyi kurulmuş cümleler) oluşturmak için nasıl bir araya getirilebileceğini belirleyen bir kurallar kümesi. Dolayısıyla, bir cümleler kümesi verildiğinde, robot (bağlamdan bağımsız robot), sadece kuralları uygulayarak bunların bir dile ait olup olmadığını söyleyebilir. Robot için, bir cümle, *art arda dizilmiş yazılardan* başka bir şey değildir (çamura, kâğıda ya da havaya yazılmış olması onun için fark etmez) ve kurallar da bu dizilerin geçerli diziler kümesine ait olup olmadığını sınayacak reçetelerdir. Bu modelin, bir dili konuşanların kendi dillerinde "Renksiz yeşil düşünceler öfkeyle uyuyor" cümlesiyle "Yeşil uyuyor düşünceler renksiz öfkeyle" cümlesi arasındaki farkı (biri gramatik olarak geçerlidir, diğeriyse geçersiz), iki dizi de semantik bakımdan geçersiz olmasına rağmen, söylemesini mümkün kılan gramatik sezgiyi yakaladığı varsayılıyordu.

İş yeni diziler *üretmeye* geldiğinde (geçerliliklerinin sınanmasının tersine), kurallar iki türe ayrılıyordu: Bir kurallar kümesi, bir cümlenin temel mantıksal iskeletini (derin yapısını) üretiyordu, başka birkaç kural kümesi de, bu çıplak cümleyi, gerçek dilin malzemeleriyle giydirip dönüştürüyordu. (Gramerin bu iki bileşenine sırasıyla "üretici" ve "dönüşümsel" denir.) Otomatın üretici bileşeninin doğuştan geldiği ve dille ilgili evrensel olan ne varsa hepsini (yani farklı farklı dillerde sabit olan ve dillerin kendilerine ait tarihleriyle değişmeden kalan her şeyi) yakaladığı varsayılıyordu. Bu robotu,

69. Richard Y. Kain, *Automata Theory: Machines and Languages* (New York: McGraw-Hill, 1972), s. 4-14.

70. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus,* s. 7. Yazarların "dilsel evrensellerin" varlığını inkâr etmelerini ihtiyatla karşılamakta fayda var. Kuşkusuz ki dilde evrensellerin varlığı (ya da yokluğu) felsefi dayanaklarla halledilemeyecek ampirik bir sorun. Burada elbette felsefi analiz de gerekiyor ki ampirik olarak bulunan evrenseller aşkın kendiliklere dönüştürülmesinler. Birçok evrenselin "istatistiki evrensel", yani dillerin rasgele sıklıkların ötesinde paylaştığı ortak özellikler olmasının, burada elimizdeki tek şeyin Platoncu özler değil, bir dinamiğe ait ortak çekerler olduğunu da göstermesi gerekir. Bkz. Joseph H. Greenberg, "Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Ele-

dilin soyut makinesi olarak görebilir miyiz? Deleuze ve Guattari, bu soruya olumsuz yanıt veriyor:

Bu dilsel modellere getirdiğimiz eleştiri, çok soyut olmalarından değil, tam tersine yeterince soyut olmamalarından, dili, ifadelerin semantik ve pragmatik bileşenlerine, kolektif telaffuz topluluklarına, toplumsal alanın bütün bir mikrosiyasetine bağlayan *soyut makineye* ulaşamamalarından kaynaklanıyor... Kendi başına bir dil yoktur, dilsel evrensellikler de yoktur, yalnızca bir lehçeler, ağızlar, argolar ve uzmanlaşmış diller kalabalığı vardır. İdeal bir konuşan-dinleyen yoktur, homojen bir dilsel cemaat de yoktur. Dil, Weinreich'ın sözcükleriyle, "özünde heterojen bir gerçekliktir". Bir anadil yoktur, yalnızca başat bir dilin siyasi bir çoğulluk içinde iktidarı ele geçirmesi vardır.[70]

Deleuze ve Guattari'nin karşı çıktığı şey özünde, dilin "evrensel bir çekirdeği" (ya da senkronik bir boyutu) olduğu koyutlamasıdır, çünkü böyle bir varsayım toplumsal süreçleri (karma dilleşme, melez dilleşme ya da standartlaşmayı) hepsi hepsi dilin dönüşümsel bileşenini etkileyen ikincil bir role iter. Önerdikleri şeyse, dilin soyut makinesinin modelini, bireylerin beyinlerinde vücut bulan otomatik bir mekanizma olarak değil, insanların kolektif etkileşimlerinin dinamiklerini yönlendiren bir şema olarak çizmek, böylece tarihsel süreçlere daha temel bir rol biçmektir. Onların önerisini uygulamamız halinde çözmemiz gereken sorun, otomatın *birleştirme konusundaki üretkenliğini,* yani sonlu bir kelimeler ve bileşim kuralları deposundan sonsuz sayıda cümle üretme becerisini, farklı toplumsal dinamiklerin yarattığı davranış örüntülerine aktarmanın geçerli bir yolunu bulmak olacaktır. Koyutlanan gramatik kuralların, beyinlerimizde değil toplumsal kurumlarda vücut bulduğunu varsaymak muhte-

ments", *Universals of Language* içinde, y.h. Joseph H. Greenberg (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1966). Greenberg'ün bahsettiği evrensellerin çoğu, istatistiki tiptedir. Diğerleri de "içerimsel" tiptedir (yani bir dil x özelliğine sahipse, y özelliğine de sahip olmalıdır). Bu ikinci evrensel tipi Zellig Harris'in düşünce hattı doğrultusunda açıklanabilir. Harris'in düşünce biçimine göre dilsel yapı toplanma yoluyla gelişir: Eskilerine benzeme yoluyla yeni biçimler doğar. Daha da genel olarak, davranış evrensellerinden (örneğin iletişimde fazlalık niteliğindeki unsurlardan yararlanmaya yönelik ortak stratejilerden) yapı evrenselleri doğabilir. Karma diller, melez diller ve bunların evrensel dillere dönüşmesi örneğinde bu özellikle açıktır. Bkz. Elizabeth Closs Traugott, "Pidginization, Creolization and Language", *a.g.y.* içinde s. 229 ve 233-4. Aşağıda 108. nota bkz.

mel bir çözüm olabilir. Bu çözümdeki sorun da, gayet iyi bilindiği üzere, insanların anadillerini bir kurallar kümesi olarak öğrenmemeleridir. Hatta, doğuştan gelen bir otomatın varlığına dair bir varsayım oluşturulmasının ardındaki başlıca itki de çocukların dili yetişkinlerin konuşmalarını dinleyerek öğrenme yetilerinin (yani kurallar kendilerine açıkça söylenmeden) gayet iyi belgelenmiş olmasıydı. Ama eğer, dilin birleştirme konusundaki üretkenliğinin gerisinde bir kurallar kümesi yoksa, ne vardır?

Bu soruya, sözcüklerin, anlamlarının bir parçası olarak, birleşebilecekleri sözcük türlerini kısıtlayan "birleşme kısıtlamaları" taşıdığı yanıtı verilebilir. Yani bu bakış açısına göre, tek tek bütün sözcükler beraberlerinde, başka sözcüklerle bir arada bulunma sıklıklarına ilişkin bilgi taşırlar, böylece belli bir kelime bir cümleye eklendiğinde, bu bilgi ardından gelebilecek kelimeye ya da kelime türüne ilişkin bir talepte bulunur. (Örneğin bir diziye bir belirli tanımlık [*definite article*] ekledikten sonra, sonraki konum bir isimle kısıtlanır.) Birleştirme konusundaki üretkenlik merkezi bir kurallar bütününün değil, her kelimenin cümle kurmanın her aşamasında konuşanın seçeneklerini *yerel olarak* kısıtladığı merkezsiz bir sürecin ürünüdür. Cümle üretimini böyle alternatif bir yoldan ele almanın bir versiyonu, çok çok önceleri dilbilimci George K. Zipf tarafından önerilmişti; kendisi belki de dili bir "yığın", yani belli istatistiki düzenlilikler gösteren geniş bir maddi yazılar bütünü olarak ele alan ilk dilbilimcidir. Zipf kelimelerin yan yana gelme eğilimine kristalleşme derecelerı der: "Cümle-yapısında kelimelerin bağımlılık derecelerini görmek için hayali bir deney yapalım. Çok sayıda cümle, diyelim ki bir milyon cümle, konuşuldukları halleriyle malzememiz olsun. Şimdi bu cümleleri kuvvetle yere fırlatacağız, kırılacaklar, parçaları her tarafa saçılacak. Elbette ki düzenleme açısından diğerlerinden daha fazla kristalleşmiş olan bazı kelimeler, birbirine yapışacak. Belirli ve belirsiz tanımlıklar isimlerine yapışacak, yardımcı fiiller fiilleri bulacak, edatlar kendilerini izleyen nesneye yapışacak."[71]

1950'lerin başında dilbilime "dönüşüm" kavramını sokan (dolayısıyla Chomsky'ci paradigmaya yabancı olmayan) dilbilimci Zellig

71. George K. Zipf, *The Psycho-Biology of Language: An Introduction to Dynamic Philology* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1965), s. 247.

Harris, buna benzer metaforik tanımlamaları alıp aradığımız soyut makineye çok yaklaşan matematiksel bir dil teorisine dönüştürmenin bir yolunu bulmuştu. Harris'in teorisine göre, kelimelerin birbirleri üzerinde yarattığı kısıtlamalar, talepleri toplumsal bakımdan zorunlu enformasyon olarak aktarılıyordu. ("Enformasyon" burada "fiziksel enformasyon", bitlerle ölçülen cinsten enformasyon anlamında kullanılmıştır, sözlüklerdeki anlamıyla *değil*.) Harris, birleşme kısıtlamalarının aktarımına ilişkin toplumsal modelini açıkça evrimci terimlerle geliştirir; farklı kısıtlamaların (ya da onlar sayesinde kurulan cümlelerin diyelim) aynı "enformasyonel nişler" için yarıştığı bir model söz konusudur.[72] Dilin değişmez, homojen bir çekirdeği olduğu yönündeki kavrayışı reddeder, bu yüzden de onun teorisi lehçelerin farklılaşması (ve dilin esasen heterojen olması) sorununa doğrudan yaklaşmamızı mümkün kılar: Dil, seçenekten zorunluya uzanan bir yelpazede çeşitlilik gösteren kısıtlamaların gücüyle sürekli değişim halinde olmakla kalmaz, aynı zamanda değişim oranları da lehçeden lehçeye farklılık gösterebilir. Harris dili tümüyle tarihsel bir bakış açısıyla ele alır; kısıtlamaların kaynağı bizatihi gündelik kullanımın yavaş yavaş standartlaşmasıdır (ya da gelenekselleşmesidir). Dolayısıyla sözdizimindeki değişiklikler dilin başka yönlerindeki değişikliklere kıyasla daha ağır gerçekleşebilse de, sözdizimsel unsur, semantik ve pragmatikten yalıtılmış değildir.[73]

Harris, birleşme kısıtlamalarını başlıca üç tipe ayırır. En basiti, kendi deyişiyle "ihtimal kısıtlamaları"dır, kelimelerin fiili kullanım bakımından *daha sık* birleşme eğiliminde oldukları kelimelere ilişkin taşıdığı bilgidir. Yani, sözgelimi "kaplan" kelimesi, genelde yan yana geleceği kelimelerle ilgili ("öfkeli" ya da "avlanan" gibi) bilgi taşır, diğerleri hakkında ("nazik" ya da "dans eden" gibi) değil. Tabii ki, bu birleşmeleri yasaklayan belli bir kural yoktur; daha çok *is-*

72. Zellig Harris, *A Theory of Language and Information: A Mathematical Approach* (Oxford, Britanya: Clarendon, 1981), s. 363. Harris'in yaklaşımı burada kullandığım diğer teorik yaklaşımlarla doğrudan bağlantılıdır. Örneğin Deleuze ve Guattari de dilsel katmanları bir fazlalık biçimi olarak *sıklık* bakımından tarif ederler. Bkz. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 79. Labov'un değişken kuralları resmileştirmesi de, ortaya çıkış sıklığı bakımından gerçekleştirilmiştir. Bkz. Labov, "The Study of Language in its Social Context", s. 231.

73. Harris, *A Theory of Language and Information*, s. 402.

tatistiki olarak, konuşulan belli bir toplulukta bu kelimeler birbirleriyle, diğerlerine göre daha sık yan yana kullanılır. ("Dans eden kaplanlar" deyişine çocuk kitaplarında rastlanır, ama bu iki kelimenin fiili konuşmada yan yana gelme sıklığına bakıldığında, böyle bir birleşmeye nadiren rastlandığı görülür.) Belli bir kelimenin, en sık yan yana geldiği kelimelerden oluşan kümeye (sürekli değişim halinde olduğundan ve daralıp genişlediğinden belirsiz bir kümedir bu), onun "seçilimi" denir ve Harris'in modeline göre kelimenin "çekirdek anlamı"nı oluşturan da bu seçilim kümesidir. (Dolayısıyla kelimelerin anlamları kimlikleriyle değil, birleşebilirlikleriyle belirlenecektir. Sözlüklerdeki tanımlar ve konuşma dilindeki klişeler, ihtimal kısıtlamalarının gelenekselleşmesinden doğmuştur.)[74]

Harris'e göre dilin yapısı açısından en temel önemde olan ikinci kısıtlama tipiyse, fiiller, zarflar, sıfatlar, edatlar ve başka dilsel niteleyicilerin nesneleri üzerindeki eylemini şekillendiren operatör-argüman kısıtlamasıdır. İhtimal kısıtlamasının tersine, operatör-argüman kısıtlaması tek tek kelimeleri değil kelime gruplarını birleştirir. Bir operatör cümleye girdiğinde, belli tipte bir argüman *talep eder.* Bu kısıtlama da cümleye enformasyon ekler: Belli bir operatör için sunulan argüman ne kadar yabancı olursa, cümle o kadar bilgilendirici olur. Harris, bu kısıtlamanın şekillendirebileceği dilsel işlevler içinde, fiillerin özneleri ve nesneleri olan isimler üzerinde gerçekleştirdiği operasyonun altını çizer, çünkü cümleye temel yapısını kazandıran bu operasyondur. Bilindiği üzere, cümleler kullanıcılarına iki farklı işlevi gerçekleştirmek için araçlar sunar: Biri, atıfta bulundukları, işaret ettikleri nesneler ya da olayları dinleyicilere *tanımlamaktır,* diğeri de bu nesneler ya da olaylara *ilişkin* bir şeyler söylemektir. Operatör-argüman kısıtlaması, fiiller ve isimleri bağlamak için kullanıldığında, cümleye "ilişkin olmanın" anlamını ekler, yalnızca tekil nesnelere ve olaylara değil, karmaşık durumlara da işaret etme yetisi katar.[75]

Harris'in koyutladığı üçüncü tip kısıtlama, kendi deyişiyle "eksiltme"dir. İki kelimenin yan yana gelmesi ihtimali ne kadar yüksekse, yan yana gelmelerinin cümleye kattıkları fiziksel bilgi de o kadar azalır; yani konuşan ya da dinleyenin veremeyeceği ölçüde az enfor-

74. *A.g.y.*, s. 329-32. 75. *A.g.y.*, s. 332-4.

masyon katar. Bu durumda, iki kelimeden biri biçimsel olarak eksilebilir (diğer kelimenin önek ya da soneki haline gelebilir), hatta tümüyle ortadan kalkabilir. Fakat, bir kelime "sıfırlandığında" bile, taşımakta olduğu o küçük enformasyon yerli yerinde durur (konuşan ya da dinleyen tarafından yeniden inşa edilebilir de), böylece peş peşe gelen eksilmelerle ortaya çıkan daha basit biçimler, çok daha karmaşık bir anlam taşıyabilirler (oldukça sıkıştırılmış biçimde). Harris bu üçüncü kısıtlama tipini, bazı kelime sınıflarının (zarflar, zamirler ve bazı bağlaçlar gibi) yanı sıra, bazı eklerin kökenlerini açıklarken de kullanır.[76] Başka bir deyişle, eksiltme kısıtlaması, Harris'in başlıca kelime sınıflarının, Chomsky'ci teoride (açıklanmayan ilk oluşumlar olarak) verili kabul edilen sınıfların kökenlerine dair tarihsel bir açıklama sunmasını mümkün kılar.[77]

Deleuze ve Guattari'nin Chomsky'ci otomatı "yeterince soyut" bulmamasının sebeplerinden biri de budur. Robot, bir biçimler kümesinin (cümle biçimleri kümesi) üretimini açıklayabilir, ama bunu yalnızca başka bir biçimler kümesini varsayarak yapar (kurallar ve ilkel sözcük sınıfları). Öte yandan, Harris'in modelinde dil tümüyle tarihsel bir üründür (kelimelerin yan yana gelişlerinde birbirlerine uyguladıkları kısıtlamaların toplam sonucudur) ve birleşme kısıtlamaları da gerçekten morfogenetiktir: Gündelik kullanımın gelenekselleşmesiyle yeni kısıtlamalar doğup kelimelerin yan yana gelme olasılıklarını değiştirirken, dilin yapısı da, kopyalayıcı normların oluşturduğu bileşkelerde *aynı ölçüde olası olmaktan* (yani rasgelelikten) *peş peşe uzaklaşmaların* gerçekleştiği bir süreç olarak kendi kendini örgütler.[78]

Bu senaryo, daha önce geliştirdiğimiz bazı düşüncelerle gayet iyi kaynaşıyor. Özellikle de dilin doğuşu artık bir çift eklemlenmenin ürünü olarak görülebiliyor: Bir gelenekselleştirme ya da kurumsallaşma eyleminin pekiştirdiği bir ayıklama mekanizmasıyla oluşmuş bir birikim. Ne var ki bu şema, yeni malzemelerin toplanması ve mevcut yapının yayılması yoluyla, yani *eklenmeyle* gelişen ve büyüyen çökelti kayalarını bile açıklayamayacak kadar basit bir şema

76. *A.g.y.*, s. 339.

77. Hilary Putnam, "Some Issues in the Theory of Grammar", *Mind, Language and Reality* içinde, s. 98.

78. Harris, *A Theory of Language and Information*, s. 346.

olabilir. Fakat Harris'in bakış açısına göre dil de eklenerek, birikerek gelişen bir yapıya sahiptir.[79] Özellikle de, yan yana gelme sıklığı yüksek belli kelimeler zorunlu kısıtlamalar haline geldiğinde, dili konuşanlar daha önceden kurumsallaşmış olanlara *benzeterek* yeni örüntüler inşa etmeye başlar. Önceki yapılar da *tekrarlarla* yayılabilir: Örneğin operatör-argüman çiftleri, daha üst düzey bir operatörün argümanı yapılabilir. Dolayısıyla yapının (pekişmiş birikimlerin) eklemeleri desteklediği yerde olumlu geri besleme devreleri oluşur, bunlar da daha sonra yeni yapılar oluşturur. Ayrıca, geriye dönüp bakıldığında bir kurallar kümesinden oluşuyormuş gibi görünen bir sistemi doğuran şey, daha önce birikmiş olanlara benzeterek (ya da mevcut kısıtlamaların tekrar tekrar uygulanması yoluyla) yeni örüntülerin yaratılmasıdır.[80] (Elbette, standart İngilizce ya da standart Fransızca gibi bazı diller kural kümeleridir ve ilkokullarda çocuklara böyle öğretilir. Sorun, bu çocukların evde, başlarında bir öğretmen olmadan öğrendikleri dilin de bir kurallar kümesi mi, yoksa normatif birleşme kısıtlamaları kümesi mi olduğudur.)

Harris'in teorisinin bir başka yönü, Deleuze ve Guattari'nin soyut şemanın "yeterince soyut" olması taleplerini karşılamamızı sağlayabilir. Düşünsel olarak, dilsel biçimlerin ortaya çıkışını açıklamak için koyutlanan soyut makinenin, *dilin* soyut makinesi olmaması gerekir (böyle olsaydı, onu dile ait bir "öz"den ayırmak güç olurdu), tıpkı daha önce tartıştığımız soyut tarama biriminin *hayatın* soyut makinesi olmaması gibi (çünkü, böyle bir soyut tarama birimi sadece genlerde değil, herhangi bir kopyalayıcı topluluğunda "vücut bulabilir"). Aynı şekilde, dilsel malzeme dizilerinin üretimini açıklayan "yeterince soyut" bir şemanın da, başka (dilsel olmayan) dizilerin şeklen doğuşunu da düşünsel olarak açıklaması gerekir. Başka bir deyişle, dil bir talepler ya da gerekli tekrarlar sistemi olarak görülebilecek tek yapı olmayabilir. Dilin yapısı benzersiz olsa da, onu üreten kısıtlamalar öyle değildir. (Bir fiilin öznesi olmak, benzersiz derecede dilseldir; belli şeylerin ortaya çıkmasının, başka bazı şeylerin ortaya çıkmasına bağlı olmasıysa dilsel değildir.)

Harris, birleşme kısıtlamalarını daha bir sıkılaştırarak, mantık ya da matematik sistemlerine ait olanlara benzer diziler elde edebilece-

79. *A.g.y.*, s. 392-4. 80. *A.g.y.*, s. 372.

ğimizi, kısıtlamaları esnekleştirmemiz halinde ise müzikal diziler elde edebileceğimizi gösterir. Örneğin konuşmalardaki (ya da söylemsel) taleplerin zayıflığı, gündelik dilde cümlelerin peş peşe akışını kısıtlar. Cümlelerin bir emre uyar gibi birbirlerini izlemesini gerektirecek şekilde bu talepleri sıkılaştırırsak (ve bir de dizinin apaçık gerçeklerle başlayıp öncekiler kadar doğru bir cümleyle bitmesini talep edersek), sonuçta mantıksal ya da matematiksel bir kanıt yapısı ortaya çıkar. Operatör-argüman hiyerarşik kısıtlamasını değiştirir, yalnızca operatörün kısıtlamaya dayalı bilgi taşımasını istersek argümanı *değişkene*, operatörü de *fonksiyona* çevirmiş oluruz. (Matematikteki argümanların hiçbir kısıtlama taşımaması, matematiği bir ilişkiler, yani bir operatörler bilimi yapan şeydir.)[81] Öte yandan, operatör-argüman ilişkisini sabitlemek yerine, "uzun bir müzikal çizgide ve onun alt parçacıkları arasında çok çeşitli ilişkilerin varolmasını"nı sağlayacak şekilde değişken kılarsak, müzikal yapıların sergilediğine benzer yapılar üretebiliriz.[82] Bütün bunlar, matematiksel ya da müzikal sistemlerde de tıpkı standartlaşmış dillerdeki gibi açık kuralların var olduğunu inkar etmek anlamına gelmiyor. Sorun matematik ya da müziğin de başta merkezsiz bir kısıtlamalar sistemi olarak gelişip sonradan merkezileşmiş bir kurallar bütünü olarak formelleşip formelleşmediği.

Harris'in teorisi, "yeterince soyut" bir dil şeması sunmanın yanı sıra, Chomsky'nin robotunda gördüğümüz bir başka eksikliği de kapatıyor: Soyut makinenin doğrudan toplumsal dinamiklere bağlanması konusundaki eksikliği. Daha açık bir deyişle, Harris'in modelinin merkezinde, kullanımdaki istatistiki düzenliliklerin yavaş yavaş standartlaşma yoluyla gerekli kısıtlamalara dönüştüğü bir süreç yatıyor. Fakat toplumsal yükümlülüklerin uygulanmasını zorunlu kılacak bir mekanizma olmazsa, bu kurumsal gerekliliklerin hiçbir gerçekliği olmaz. Harris'in teorisinin tamamlanabilmesi için, toplumsal ağlar gibi bir tür norm teşvik mekanizması gerektiği savunulabilir. Bundan önce sosyal-dilbilimcilik çalışmalarda bir ağın yoğunluk, sıkılık derecesinin (kabaca, bir topluluğun bütün üyeleri için, hepsinin arkadaşlarının birbirini tanıma derecelerinin) ve katmerlenme derecesinin (geçimini sağlama faaliyetlerinin ne ölçüde bu arkadaşlara

81. *A.g.y.*, s. 307. 82. *A.g.y.*, s. 309.

ve arkadaşların arkadaşlarına dayandığının) bir norm teşvik aygıtı sıfatıyla ağın verimliliğini belirleyen parametreler olarak ele alındığını görmüştük. Bir anlamda bu parametreler belli bir topluluk ya da grupla *bağımızın sıkılığını* belirler ve bir ağ içinde uyulması sağlanan normlar, o topluluğun ya da grubun kimliğini çizen sınırları tanımlar. Dolayısıyla dilin, kelimelerin bir araya gelme kısıtlamaları çerçevesinde görülmesi, grup üyeliğinin bireyler üzerindeki etkisine dair soruları dolaysız olarak beraberinde getirir ve bu anlamda da "kolektif telaffuz toplulukları"nın dilin soyut makinesinin içkin bir bileşeni kılınması yönünde Deleuze ile Guattari'nin tanımladığı koşula uyar.

Harris'in modeli, benzer bir soyut şemayla tekil cümlelerin biçimi ve işlevinin yanı sıra, söylemler gibi daha büyük dilsel yapıların tarihsel kökeninin de açıklanacağı şekilde genişletilebilir (ya da tamamlanabilir) mi acaba? Ya da daha açık bir deyişle, dünya görüşlerini (tutarlı değer ve inanç kümelerini) ifade eden söylemlerin ortaya çıkışını sosyodinamik terimlerle açıklayabilecek soyut bir makine var mıdır? Antropolog Mary Douglas'ın yarattığı bir model, böyle bir soyut makineyi tanımlamaya çok yaklaşıyor. Bu model Harris'in dil teorisiyle de bağlantılandırılabilir, çünkü Douglas'ın modelinde bireylerin gruba bağlılıklarının sıkılığı da "kolektif toplulukların" önemli bir niteliğini tanımlıyor. Grup dinamiklerinin aynı ölçüde önemli bir niteliği de, kiminle etkileşim içinde olduğumuzu değil, nasıl bir etkileşim içinde olduğumuzu tanımlar; bu özellik, grup üyeliği ihsan etmez, ama grubun işleyeceği daha geniş kapsamlı toplumsal bağlamda davranışları kontrol eder. Sosyal dinamiklerin bu iki yönünden gruba bağlılığın sıkılığıyla ilgili olana "grup", merkezi düzenlemenin yoğunluğuyla ilgili olana "kalıp" (*grid*) diyen Douglas, bir kendi kendine örgütlenen dünya görüşleri teorisi geliştirmiştir. Bu teoriye göre, farklı topluluklarda doğan kozmolojilerin nitelikleri doğrudan "grup" değerlerine ve "kalıp" parametrelerine dayanır. Bu iki parametre belli toplumsal gruplara uygulandığında (Douglas'ın modeli bütün toplumları kapsamaz), inanç ve değerler tutarlı bir küme olarak örgütlenirken, "çekerler" olarak davranan dört olası kararlı halin bulunduğu soyut bir şema tanımlar. Daha doğrusu (Douglas inanç dinamiklerinin değil, *inanan gruplarının* dinamiklerinin bir modelini çıkardığından), bu iki parametre bir ha-

yat tarzı (az çok hiyerarşik, az çok gruba bağlı) tanımlar ve insanlar bu hayat tarzının etkilerini tam anlamıyla geliştirmek için *bir araya gelirler.* "Şemadaki dört uç kalıp/grup konumunun, aynı zamanda kaçınılmaz bir düşünme biçimi olan hayat tarzlarına yeni üyeler katarak kararlı hallere dönüşmeye meyilli olmaları" anlamında, ortaya çıkan dünya görüşleri çekerler olarak davranır.[83]

Grup parametreleri de, kalıp parametreleri de yüksek bir değere sahip olduğunda, söz konusu toplulukta yalnızca güçlü bir öz-kimlik duygusu (grup, sınırları gözetmeye ve katılım kurallarını belirlemeye çok enerji harcayabilir) görülmekle kalmaz, aynı zamanda topluluk daha geniş toplumsal gruplarla da iyi kaynaşır. Ordu ya da donanma gibi devlete bağlı askeri bir kurumdaki hayat, bu hayat tarzına örnek gösterilebilir, ama herhangi bir hiyerarşik bürokrasinin kültürü de aynı düzeyde örnek gösterilebilir. Gruba bağlılığın değerini yüksek tutmak, ama düzenlemelerin (ve daha geniş bir bütünle kaynaşmanın) değerini azaltmak, grup kimliğinin güçlü olduğu, ama grup dışında geçerli olan normlara uyma sorumluluğunun zayıf olduğu sekter hayat tarzları yaratacaktır. Her iki parametre de düşük yoğunlukta tutulursa, grup üyeleri etraflarına kalın sınırlar çekmekten vazgeçecekler (daha ziyade ağlar oluşturmaya girişirler; grup koşullarının gevşek olduğu dikkate alınırsa, görünürde her şey tartışmaya açıktır) ve kamu hayatının daha az merkezi ve hiyerarşik alanlarına katılmaya meyledeceklerdir. (Burada küçük girişimci iyi bir örnek olabilir, ama büyük bir şirketin yöneticisi, hele ki şirket kültürünü benimsemişse tersine bir örnektir). Nihayet bir de kapalı gruplara ait olmayan, ama yine de düzenlemelerin etrafından dolanmak için pek az hareket alanına sahip olan, hatta düzenlemelerin yükü altında ezilenler vardır:

> Gördüğüm kadarıyla üç köşenin, merkezdekileri bulundukları konumdan uzaklaştıran manyetik bir çekimi vardır; bir bireycilik kültürünü yücelten bireyciler, gitgide birbirlerinden bağımsız davranma, büyük ödüller uğruna oynanan heyecanlı kumara bağlanma eğilimi gösterirler. Sekter bir kültüre bağlı eşitlikçi idealistlerse, dışarıyla aralarına kalın duvarlar örerler ve dışarıdaki topluma daha fazla öfkelenir, birbirlerini daha fazla kıskanır-

83. Mary Douglas, "Introduction to Group/Grid Analysis", *The Sociology of Perception* içinde, y.h. Mary Douglas (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1982), s. 5.

lar. Düzensizleşip bağımsızlaşmaya eğilimli metafizik spekülasyonlarla dolu zihinse, hiyerarşik ve kompartmanlara ayrılmış bir toplumun destekleyici çerçevesi ve entelektüel tutarlılığıyla beslenir... Hiçbir gruba ait olmayan, düzenlemelere tam anlamıyla tabi bireylerin bulunduğu dördüncü köşeyse her karmaşık toplumda epey kalabalıktır, ama bu köşede yer alanlar, ille de orada bulunmayı seçmiş insanlar değillerdir. Gruplar [bürokrasiler ve sektler] muhalifleri dışarı atar, rütbelerini indirir; bireycilerin rekabeti... zayıf olanları, sonunda kendilerine söylenenleri yapacakları daha düzenli bölgelere iter.[84]

Douglas'ın modelinin birkaç açıdan zenginleştirilmesi gerekse de, model (iki parametrenin dört kararlı hal yarattığı) bu basit biçimiyle bile, bu kitapta incelediğimiz düşüncelerle iyi uyuşuyor. Öncelikle, tutarlı söylem düzeyinde, *biçimin doğuşu*nun ardındaki grup dinamiklerinin bazı niteliklerini yakalamaya çalışıyor. Bu şeklen doğuş sürecinin daha karmaşık olması, bir ilk yakınlık kurması bakımından, bu varsayımsal modelin geçerliliğini azaltmıyor. Özellikle de diyagramın üç köşesinin gerçekten çekerler olması için çizgisel olmayan dinamik bir formülasyon eklendiğinde, model geçerliliğini koruyor. (Douglas'ın modelinin bir felaket teorisi versiyonu da vardır ve bu yeniden formülasyonun izlemesi gereken yönü işaret eder.[85]) Ayrıca bu model, aşağıdan yukarıya doğru uygulanmaya uygundur, bir dünya görüşüne sahip olanların birbirine uyguladığı kısıtlamaların tam anlamıyla tanımlanabildiği belli toplulukların incelenmesinde uygulanması amaçlanmıştır. Bir başka deyişle, Douglas'ın şeması bir bütün olarak toplumlara değil, sadece altkümelerine uygulanmak üzere, şehirleri ya da ulus-devletleri çeşitli dünya görüşlerinin karmaşık karışımları olarak model alacak şekilde hazırlanmıştır.[86] Öte yandan Douglas'ın modelinin bazı sınırlılıkları da vardır: Yalnızca örgütlenmeler ve kolektifler *içinde* gerçekleşen süreçleri dikkate alır, dolayısıyla kurumların yarattığı ortamda düşünceler ve rutinlerin aktarımını ya da kurumlar arasındaki etkileşimlerin (örneğin, hastaneler, okullar, hapishaneler ve fabrikalar arasındaki etkile-

84. *A.g.y.*, s. 6.

85. Michael Thompson, "A Three-Dimensional Model", Douglas, *The Sociology of Perception* içinde, s. 35.

86. David Ostrander, "One and Two-Dimensional Models of the Distribution of Beliefs", Douglas, *The Sociology of Perception* içinde, s. 15.

şimlerin) söylem biçimleri üzerindeki etkisini açıklayamaz.

Dilin soyut makinesi sorununa geri dönelim. Gerek Harris, gerekse Douglas bu makinenin esasen kolektif olan karakterine dair önemli düşünceler sunmuşlardır. Dilsel evrimde olsun dünya görüşlerinin gelişmesinde olsun, kuşkusuz bireylerin yaptığı birçok katkı, getirdiği birçok yenilik söz konusudur. Fakat birçok durumda bireyin katkısının akıbetini belirleyen, onun bir iletişim ağındaki konumudur. Buna bağlı olarak, dillerin ve dünya görüşlerinin birikmesi ve pekişmesi bireylerin kendilerini ifade etmesinin bir sonucu değil, kolektif bir girişimdir. Dahası, sonuçta ortaya çıkan dilsel ve söylemsel biçimler mecburi tekrarlarla yeni kuşaklara (ya da yeni üyelere) aktarıldığı ölçüde birer kopyalayıcıdır; dolayısıyla evrimsel dinamiklerini tanımlamak için "nüfuslar bazında düşünme"ye başvurmamız gerekir. Bu da bize, konuya bireyler değil kolektifler açısından yaklaşma zorunluluğunu dayatır. Öte yandan kolektif dinamikler, bireylerin bu birikimlerin akıbetini etkileyecek önemli roller oynayabileceği bir şekle bürünmüş (grup yoğunluğu az/kalıp yoğunluğu az) olabilir. Fakat böyle bile olsa, bireylere bu fazladan hareket serbestisini kazandıran şeyin kolektif dinamikleri yönlendiren kararlı haller olduğu, her halükârda bu bireylerin sahip oldukları fazladan özgürlüğü, hepsi de en rutinleşmiş hiyerarşiler kadar kolektif olan merkezsiz yapılara (piyasalar gibi) borçlu olduğu savunulabilir.[87]

87. Bu yüzden Mary Douglas'ın teorisi, dilin soyut makinesinin kolektif karakterini incelemek açısından yararlıysa da, onun çıkardığı bu şemayı, bir önceki bölümde eleştirdiğim kültürel görecelik tartışmalarına cephane sağlarmış gibi düşünmemek önemlidir. Grup ve gruba kabul parametrelerinin farklı yoğunluklarda olmasının, farklı dünya görüşleri doğurduğu doğru olsa da, bu durum (Douglas'ın kimi zaman ileri sürdüğü gibi) duyusal-motor algının değil, "ahlaki algı"nın doğuşu olarak görülmelidir. Temsili bilgiyi (dünya görüşlerini) vurgulayıp somut uygulama bilgisini (örneğin vasıfları) görmezden geldikleri için suçlanmaları gerekenler yalnızca kültürel antropologlar değildir; bazı dilbilimciler de bundan dolayı suçludur.

Dilsel etiketlere ulaşabilmenin insanların dünyayla ilişki kurma biçimlerini bir biçimde etkilediği açık olsa da (örneğin belli kategorileri hatırlayıp uygulamayı *kolaylaştırarak,* yani katalizör gibi davranarak); bunu söylemek ile Sapir/Whorff hipotezinde ileri sürüldüğü gibi, algı dünyasını tümüyle dilsel hatlar doğrultusunda "kestiğimizi" iddia etmek arasında çok fark vardır. Kısacası, Eskimolar kar için altmış farklı kelimeleri olması *sebebiyle* altmış (ya da her ne kadarsa) farklı kar tipi algılamazlar. Daha ziyade, onların söylemsel olmayan gündelik pratiklerinde

Şimdi tekil cümlelerin ardındaki yapı-üretim süreçlerini, kopyalayıcılar olarak aktarılan birleşme kısıtlamaları temelinde işleyen soyut bir makinenin cisimleşmesi şeklinde tarif edebiliriz. Bu aktarım sürecinin kendisi, dilin soyut makinesinin bir parçası olan ve birçok cümleden meydana gelen tutarlı yapıların (belli dünya görüşlerini cisimleştiren söylemlerin) ortaya çıkışını açıklamakta kullanılabilecek kolektif teşvik mekanizmalarını içerir. Artık, soyut makinenin bu iki bileşeninin tarihsel gelişimine dönmemiz ve birbirleriyle girdikleri çoklu, karmaşık etkileşimleri incelememiz gerekiyor.

karın kilit rolü düşünüldüğünde, kar için birçok eşanlamlı kelimenin toplanması, sonra ince anlam farkları alarak kısmen birbirinden ayrılması beklenebilir. Dolayısıyla, Eskimolar cisimleşmiş aklı kullanarak karın, birbirinden farklı birçok kararlı fiziksel halini birbirinden ayırabildiklerinden dolayı kar *için* o kadar çok kelimeleri vardır. Ayrıca bu kitapta, dünyanın kendisinin insanlara bağlı olmayan bireyleştirme süreçlerine tabi olduğunu göstermeye çalıştım. Başka bir deyişle, gerçekliğin, insanların onu kategorilere ayırmasını beklemesi gerekmez. Şu ya da bu ölçüde homojen birey (kayalar, türler) sınıfları yaratan ayıklama süreçleri dilden bağımsız olarak ortaya çıkar.

On sekizinci yüzyıl, Avrupa'nın dilsel karışımlarının kaderini kökten etkileyecek iki büyük gelişmeye sahne oldu: milliyetçiliğin yükselişi ve disiplin kurumlarının büyüyüp yayılması. Bir yanda, ulus inşası projesi, asli aile ve yerellik bağlarının ötesine geçen bağları ilerleten, kentli ve kırsal nüfusları yeni bir toplumsal sözleşme altında birbirine bağlayan bütünleştirici bir hareketti. Öte yandaysa bu *birlik olma* sürecini tamamlayan ve onun kadar bilinçli olmayan bir *tektipleştirme* projesi, *yani* yeni özgür yurttaşlar nüfusunu sürekli yoğun eğitime, sınamaya ve gözleme tabi tutarak belli ölçüde tektip bir itaatkâr yurttaşlar kitlesi yaratma projesi söz konusuydu. Ne var ki bu kitle, farklılıkların görülmediği bir kitle değil, bileşenleri yeni meritokrasi mevkileri halinde ayrıştırılacak ölçüde bireyselleştirilmiş bir kitleydi. Bu yeni meritokrasilerde, mertebe sahibi olmanın kriteri artık atfedilen statü değil, kazanılmış statüydü. Birlik olma ve tektipleşme her zaman el ele gitmediyse de (hatta kimi zaman bazı gerekleri çatışıyordu[88]), bazı ülkeler her iki süreci de eşzamanlı yaşadı. Foucault şöyle diyor:

Dilsel Tarih MS 1700-2000

88. Joshua Fishman, "The Impact of Nationalism in Language Planning", *Language and Society: Collected Papers* içinde, y.h. Anwar S. Dil (Stanford, California: Stanford University Press, 1972), s. 224-7.

Düşünce tarihçileri genellikle 18. yüzyılın filozoflarına ve hukukçularına mükemmel bir toplum hayalini atfederler; fakat aynı zamanda askeri bir toplum hayali de vardı; bu hayalin temel referansı, doğal durum değil bir makinenin titizlikle ayarlanmış dişlileri, asli toplumsal sözleşme değil kalıcı zorlamalar, temel haklar değil sınırsız bir kademeliliği beraberinde getiren eğitim biçimleri, genel irade değil otomatiğe bağlanmış itaatkârlıktı... Napolyon rejimi de, o rejim ölmüş olsa bile ondan geriye kalan devlet biçimi de, o kadar da geçmişte kalmış sayılmazdı; ayrıca şunu da unutmamalıyız: Temeller yalnızca hukukçular değil askerler tarafından da, yalnızca devlet bakanları değil alt düzeylerdeki subaylar tarafından da, yalnızca mahkemelerdeki adamlar değil kışlalardaki adamlar tarafından da atılmıştı. Bu oluşuma eşlik eden Roma referansı, bu ikili damgayı taşıyordu kesinlikle: Yurttaşlar ve lejyonerler, hukuk ve manevralar. Hukukçular ve filozoflar, sözleşmede, toplumsal bütünün inşası ya da yeniden inşası için asli, ilksel bir model ararlarken, askerler ve onlarla birlikte disiplin teknisyenleri bedenleri bireysel ve kolektif olarak zora maruz bırakma usullerini geliştiriyorlardı.[89]

Fransa'da birlik olma ve tektipleşme yan yana ilerlemekle kalmadı, 1789 Devrimi sırasında başka Avrupa ülkelerinde görülmeyen bir yoğunlukla zirveye çıktı. Özellikle de daha sonra Napolyon'un savaş makinesinin çekirdeği haline gelecek olan devrim orduları, bu iki projenin mükemmel bir somutlaşmasıydı. Devrim orduları, o zamana dek Avrupa savaş meydanlarına hâkim olan çoğunlukla paralı askerlerden kurulu orduların tersine, yurttaş ordularıydı, bu yüzden de daha büyüklerdi ve moralleri daha güçlüydü. Yeni toplumsal sözleşmenin Fransa'nın arttıkça artan nüfusunu, geniş bir insan gücü rezervuarına dönüştürdüğünün somut bir ifadesiydi bu ordular. Bu rezervuar, yalnızca yeni demokratik kurumlara siyasi katılım açısından değil, orduya yeni askerler alma konusunda da başvurulan büyük bir kaynak olacaktı. Fakat daha büyük bir makinenin bir parçası işlevi görebilmeleri için, bu kitlelerin yeni talim ve egzersiz yöntemleri, sürekli gözlem ve sınavlarla "işlenmesi" gerekiyordu. Bunların hepsi de milliyetçi heveslere kapılmış bu insan malzemesini, savaş meydanlarındaki yeni bir katışım hesabının (örneğin Jacques-Antoine de Guibert'in taktik sistemi) verimli bileşenlerine çevirecekti.[90]

89. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (New York: Vintage, 1979), s. 169.

90. Steven Ross, *From Flintlock to Rifle: Infantry Tactics, 1740-1866* (Cran-

Lehçeler ağı da, onlara eklenen hiyerarşik standart diller de bu iki toplumsal projeden çeşitli biçimlerde etkilendi. 1760 civarında (hem Fransa'da, hem de başka ülkelerde) lehçelerin farklılığı, rasyonalite düzeyinin standartların altında kalması sorunu olarak değil, devletin bir sorunu olarak görülmeye başladı: Bu farklılık, birlik olmanın, ulusal pekişmenin önündeki bir engeldi, daha geniş bir toplumsal bütüne katılmaya karşı yerel bir direniş kaynağıydı. Fransız Devrimi sırasında dile karşı bu yeni tavır hoşgörüsüzlüğe yol açtı. Yalnızca asalet rütbesine sahip Latinceye değil, Fransız yurttaşların çoğunun konuştuğu, ama artık Parisli elitler için taşralılık ve gerilik anlamına gelen lehçelere, bir yazı sistemi olmayan lehçelere de yönelen bir hoşgörüsüzlüktü bu. Bu dilsel şovenizm 1794'te bir devrimci tarafından şu sözlerle ifade edilmişti: "Federalizm ve batıl itikatlar Bretanca konuşur; göçmenlik ve Cumhuriyet nefreti Almanca; karşıdevrimcilik İtalyanca, fanatiklikse Baskça."[91] Bu fırtınalı yıllarda Fransızca konuşmak siyasi bir eylem, yurtseverliğin bir ifadesi olarak görülmeye başladı. Sanskülotlar "siyaseten doğru" Fransızcanın nasıl olması gerektiği konusunda bölündü (ihtilalciler "acımasız ve vulger" olmasını istiyordu, ulusal meclisteki liderlerse "özgür, sert ve erkekçe"), fakat düşmanın kitleleri bölmek ve marjinalleştirmek için kullanabileceğini düşündükleri lehçelere karşı ortak bir güvensizlik besliyorlardı.[92]

Devrimciler okullarda Yunanca ve Latince öğretilmesini, ölü dillerle ölü bilgilerin aktarılması olarak görüyorlardı, sonunda Yunanca ve Latince öğretim kaldırıldı. (Klasik üslup ve sanat tarzına bağlı olan Napolyon, daha sonra okullarda Latince öğretimini yeniden başlatacaktı.) Öte yandan karşıdevrim, ölülerin yaşayanlarla konuşmasını mümkün kıldığı, klasik geçmişle sürekliliği, yani yükselen konuşma dillerinin tehdit ettiği bir sürekliliği sağladığı gerekçesiyle Latinceyi savunuyordu. Majör dillerin faziletleri üzerine (her iki taraf da minör dilleri hakir görüyordu) girişilen bu mücadelenin altında, o yıllarda ifadesini bulan ve anlaşmazlığın temelini atan, genel

bury, New Jersey: Associated University Presses, 1979), s. 35-9.

91. Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 30.

92. Steven Blakemode, *Burke and the Fall of Language: The French Revolution as a Linguistic Event* (Hanover, New Haven: University Press of New England, 1988), s. 83-4.

olarak dile karşı gelişmiş bir felsefi tavır vardı. Dilin yapısının algının yapısını belirlediği görüşünün kökenleri belki de Diderot ve Condillac'a kadar uzanıyordu ve bu düşünce Fransız Devrimi sırasında siyasi tonlar kazanmıştı. Mücadelenin tarafları bu düşünceyi çok ciddiye almışlardı. Devrimciler eski kelimelerin ardında (özellikle de soyluların unvanlarının ve isimlerinin ardında), örtülü, baskıcı anlamlar buluyorlardı ve Fransız takviminden, yer isimlerine dek her şeyi "yeniden dillendirme"yi siyasi gündemlerinin bir parçası yapmışlardı. Öte yandan karşıdevrim, düşmanlarını "hecelerle kendinden geçmiş sarhoşlar; insanı boğan o nutuk, kitap ve broşür nehirlerinden yayılan kelimelerin hezeyanına kapılmış sefihler" olarak görüyordu.[93] Kralcılar, (eşitlik, irade gibi) bazı kelimelerin temelden yanlış anlaşılmasının, devrimcilerin düşünme süreçlerini şekillendirdiğine, algılarını çarpıttığına inanıyordu.

Dilin ve algının doğasına ilişkin bu bakış açısının faziletleri ne olursa olsun, ulusal bir dile gerek duyuluyordu, çünkü doğmakta olan elitler ancak dilsel birlik yoluyla kitleleri barış ve savaş için seferber edebilirdi. Yeni siyasi idealleri insanlara aktarmak, onların ulusal düzeydeki siyasi sürece katılımını mümkün kılmak için tektip bir iletişim aracı gerekiyordu. Bir teşvik aracı (milliyetçi duyguları yönlendirerek insan rezervuarından yararlanmak için) ve orduda bir komuta aracı olarak da böyle bir iletişim aracına gerek duyuluyordu. Napolyon, savaş tarzını değiştirip 18. yüzyılın hanedan düellolarını yerine, bugün aşina olduğumuz "topyekûn savaş"ı, bir ülkenin bütün kaynaklarının seferber edilmesini gerektiren savaşma biçimini geçirdiğinde orduda komuta meselesi daha bir önem kazandı. Bu anlamda Devrim'in getirdiği en önemli yeniliklerden biri, askerlik hizmetinin herkes için zorunlu hale getirilmesine varan bir askere alma sisteminin yaratılması oldu.[94] Fransız nüfusunun, topyekûn savaş için seferber edilebilecek bir insan rezervuarına dönüştürülmesi, Ağustos 1793'te Ulusal Meclis tarafından çıkarılan bir kararnameyle, kurumsal bir konuşma edimiyle başlatılmıştı:

93. *A.g.y.*, s. 86.

94. Peter Paret, "Napoleon and the Revolution in War", *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* içinde, y.h. Peter Paret (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1986), s. 124.

Bütün Fransızlar, ordulara daimi hizmet vermekle yükümlüdür. Genç erkekler savaşa gidecektir; evli erkekler silah yapacak ve cephane nakledecektir; kadınlar çadır ve kıyafet dikip hastanelerde hizmet edeceklerdir; çocuklar eski kumaşlardan iplik yapacaktır; yaşlı erkekler de Cumhuriyetin birliğini ve krallara karşı nefreti vazedip askerlerin cesaretini artırmak üzere meydanlara çıkarılacaktır.[95]

Elbette ki bütün konuşma edimlerinde olduğu gibi, bu kararnamenin de büyük bir toplumsal değişimi hızlandırma gücü, dilsel olmayan faktörlere dayalıydı: Ekonomik geleceği belirsiz, giderek büyüyen bir kentli nüfusun varlığı ve böyle kitlesel bir seferberliğin talep ettiği bürokratik görevleri yerine getirebilecek bir yönetim aygıtı gibi.[96] Kararnamenin etkili olabilmesi, disiplin, gözetleme ve sınamanın yoğunlaştırılmasına da bağlıydı. Benzer şeyler, Devrim sırasında Latince ve Paris dışı lehçelerin kullanımını yasaklayan kurumsal konuşma edimleri için de söylenebilir. Özellikle belirtilmesi gereken bir nokta şudur: Taşranın "Fransızlaştırılması" 18. yüzyılın sonlarında gerçekçi bir proje değildi, çünkü öğretmen sayısı yetersizdi. (Bu sürecin, standart Fransızca dilinde ilköğrenimin zorunlu kılındığı 1881-1884 dönemine dek bir yüzyıl kadar beklemesi gerekecekti.[97]) Ayrıca okulların disiplin kurumlarına dönüşmesi gerekmişti, Devrim öncesinde başlayan, ağır ilerleyen bir süreçti bu. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, okullar (hastaneleri, kışlaları, hapishaneleri ve fabrikaları da içeren) karmaşık bir evrimsel ekoloji içinde evrim geçirdi; bireysel farklılıkların kaydını tutmak için yazıya, gerek eğitim gerek cezalandırma için egzersize ve derhal itaate yol açan sinyallere dayalı bir komuta sistemine giderek daha fazla başvurur hale geldiler. Foucault'nun da gözlemlediği gibi, "Okul çocuklarının eğitimi de aynı biçimde [orduda olduğu gibi] gerçekleştirilecekti: Birkaç kelime, ama açıklama yok, yalnızca sinyallerle –zillerle, el çırpmalarla, jestlerle, öğretmenin tek bir bakışıyla– bölünen büyük bir sessizlik."[98]

95. 1793'teki *levée en mass* metninden aktaran William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), s. 192.

96. *A.g.y.*, s. 194-7.

97. Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 30-1.

98. Foucault, *Discipline and Punish*, s. 166.

Fakat Foucault'nun bulgularını başka ülkelere aktarırken dikkatli olmak gerekir, çünkü 18. yüzyılın Fransası bu bakımdan öncü olmuştu. Tersaneleri ve orduları bu dönemde kitlesel üretimin kilit unsurlarını geliştiriyorlardı; dil akademisi dünyanın önde gelen standartlaştırma kurumuydu. Son nokta da şudur ki, başka ülkelerin birçoğu demokratik kurumları yerleştirme ve aristokrasilerin yerine meritokrasiler geçirme işini acılı devrimler olmaksızın, daha uzun bir sürece yayarak gerçekleştirmişlerdir. İngiltere (bu değişiklikler 1832-1902 arasında, 70 yıl süren reform sürecinden sonra gerçekleşmiştir), tam da böyle farklı koşullar sergilediğinden bu noktada verilebilecek güzel bir örnektir. Ulus inşası sürecinin kilit unsurlarından biri –Fransa'nın hayata geçirmekte geç kaldığı unsur– ülke çapında bir piyasanın yaratılmasıdır. Birinci bölümde gözlemlediğimiz üzere yerel ve hatta bölgesel pazarların tersine, ulusal pazarlar kendi kendine örgütlenen ağlar değildirler, başkentten akan çok sayıda komuta unsuru içerirler. Paris, Devrim'in gerisindeki düşüncelerin ve enerjinin toplandığı, sentezlendiği entelektüel bir kaynar kazan rolünü üstlenmişse, Londra da İngiltere çapında ticaret akışlarını harekete geçiren büyük bir ekonomi makinesi rolünü oynamıştır. Her iki başkent de asalaktı, fakat bir eyaletler ve bölgeler ağı içinden birleşik, hiyerarşik bir ulusal oluşum yaratma süreci açısından temel önemdeydiler:

> Bu kentler... büyük bir harcamayı temsil ediyordu. Ekonomileri ancak dış kaynaklar sayesinde denge kazanabiliyordu; onların yaşadığı lüksün bedelini diğerleri ödüyordu. Peki o halde boy verdikleri ve kendilerini bu denli güçlü bir biçimde dayattıkları Batı'da ne iş görmüştür bu kentler? Yanıt şudur: Modern devletleri yaratmışlardır, çok çaba isteyen büyük bir iştir bu. Ulusal piyasaları yaratmışlardır, ki bu piyasalar olmasa ulus-devletler saf bir kurgudan ibaret olurlardı. Aslına bakarsanız Britanya piyasası, yalnızca İngiltere'nin İskoçya'yla siyasi birliğinden (1707), İrlanda'yla imzalanan Birlik Anlaşması'ndan (1801) ya da kentler arasındaki geçiş ücretlerinin lağvedilmesinden... ya da nakliyenin hızlanmasından doğmamıştır. Aslında Londra içine ve dışına mal akışının, yani her şeyi kendi ritmine uyduran, her şeyi altüst eden, her şeyi bastıran, bu son derece talepkâr merkezi sinir sisteminin bir sonucudur Britanya piyasası.[99]

99. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800* (New York: Harper and Row, 1973), s. 414.

Yine burada da, derhal siyasi birlikler yaratan ya da ekonomik engelleri (geçiş ücretlerini) ortadan kaldıran kurumsal konuşma edimleri ile bu dilsel hızlandırıcıların verimliliğini sağlayan enerjik ve maddi bir sürecin (yoğun ticaret akışları) bir birleşimiyle karşılaşırız. 18. yüzyılda Londra dışına akan (dilsel malzemeler üzerindeki etkisi bakımından) en önemli mal biçimi kural koyucu (ve otoriter) sözlükler, gramerler ve doğru telaffuz kılavuzlarından oluşan "dilsel mühendislik" aygıtlarıydı. Fransa'da yaşananın tersine bunlar hükümet kurumlarının (akademilerin) ürünü değil, ulusal piyasanın yükselişinden yararlanan bireylerin ürünüydü ki bu ulusal piyasa söz konusu bireylerin çabalarını ülke çapında bir örgütlenme kadar etkili, hatta daha da etkili hale getirmişti. Belki de en iyi örneğini Samuel Johnson'ın 1755 tarihli sözlüğünde gördüğümüz bu aygıtların, İngilizce dilsel kopyalayıcılar çorbası üzerinde uzun süreli etkisi oldu, bu çorbayı daha bir homojenleştirdi ve diğer bütün lehçelerin Londra'nın yazılı standardına tabiyetini güçlendirdi. Orta sınıfın sayıca çoğaldığı ve öneminin arttığı Londra'nın ve başka büyük kentlerin toplumsal dinamiği bu aygıtların nüfuzunu kolaylaştırdı, çünkü daha önce de gördüğümüz gibi, bir kimlik nişanesi olarak yerel dilsel kalıpları koruma yönündeki toplumsal ağların baskıları, toplumsal olarak hareketli sınıflarda çok daha zayıftır.

Dr. Johnson sözlüğünün ilk baskısını yayımladığında, Londra dil karşısında, çoğunlukla John Dryden, Daniel Defoe ve Jonathan Swift gibi yazarlardan ilham alan otoriter yaklaşımların hüküm sürdüğü bir yüzyılı çoktan geride bırakmıştı. Bu yazarlar, İngiliz dilinin kendiliğinden dilsel değişimlerle "yozlaştırılması"nı açıkça kınamışlar, dili saf haliyle bütün zamanlar için değişmez kılarak "saflığını" koruyacak, Fransız tarzı bir akademinin yokluğundan yakınmışlardı. (Defoe, örneğin yeni kelimeler uydurmanın, yeni para basmak gibi cezalandırılacak bir suç haline getirilmesini istemişti.)[100] Fakat Dr. Johnson'ın sözlüğü, İngilizcenin sözel özelliklerini sistemleştirene, yani "saygın" sözcük dağarcığını kayda geçirip "doğru" telaffuz kalıplarını sergileyene dek bu dil reformu çağrılarından bir şey çıkmadı:

100. Nist, *A Structural History of English*, s. 272-5.

Dr. Johnson'ın toplumsal etkisi o kadar güçlüydü ki, çalışması *sözlük* (*dictionary*) kelimesinin kendisiyle eşanlamlı hale geldi ve bu sözlük yüzyıl boyunca İngilizce dil ve edebiyat dünyasına hâkim oldu, 1900'e dek kullanıldı. "Sözlük"ün ne büyük bir diktatoryal gücü olduğunu gösteren olaylardan biri, 1880'de parlamentoya sunulan bir yasanın, sırf içindeki sözcüklerden biri Dr. Johnson'ın sözlüğünde yer almıyor diye bir kenara fırlatılmasıdır. Bu mistik güç, kısa süre içinde 18. yüzyılın son yarısında başka sözlüklere, özellikle de doğru telaffuzla ilgili olanlara yayıldı. Orta sınıf lehçesi konuşan ve toplumsal merdivenin basamaklarını çıkmaya can atan kesim, kibar toplumun telaffuzuna ulaşmasını sağlayacak anahtar niteliğinde kuralları öğrenmek istiyordu. Bu ısmarlama piyasasının bir sonucu olarak, 18. yüzyılın son otuz yılında telaffuz sözlükleri bollaştı.[101]

Dr. Johnson'ın sözlüğünün, dilsel kopyalayıcılar topluluğu üzerine saçılıp onların değişme yoğunluğunu azaltmasından birkaç yıl sonra, Londra'nın üst sınıflarının sentaktik alışkanlıklarını bir dizi değişmez ilkeye çevirmek üzere, kurallar koyan ve tanımlamalar getiren bir dizi gramer kitabı yayımlanmaya başladı. Bugünün standartlarıyla değerlendirildiklerinde, bilimsel olmasalar da (çoktan analitik bir dil haline gelmiş İngilizcenin kurallarını çizmek için sentetik Latince grameri bir tür "evrensel gramer" olarak kullanıyorlardı), bu ilk gramer kitapları yayımlandıkları dönem büyük bir etki yarattı ve getirdikleri kuralların, yasaklamaların büyük bölümü (insanları cümlelerin edatla bitmesinden ya da mastarların ayrılmasından caydırmak gibi örneğin) bugün hâlâ geçerliğini koruyor.[102] Sözlüklerin yanı sıra bu mekanik olarak yeniden üretilen norm kümeleri de Londra standardının başka lehçeler üzerindeki hâkimiyetini güçlendirdi. Fakat tıpkı Fransızcanın, zorunlu ilköğretimin gerçekten homojenleştirici bir güç olmasını beklemesi gerektiği gibi, standart İngilizce de ilköğretimin "evrensel" ilan edildiği 1870'e dek (daha saygın olsa da), diğerleriyle yan yana bulunan bir norm olarak kaldı. Ama 1870 sonrasında çocuklar artık İngilizceyi iki kere öğreneceklerdi: Bir kez evlerinde yaşayan bir dil olarak ve sonra da okulda, yasalaşmış kurallar dizisi olarak.

Dolayısıyla 18. ve 19. yüzyıllarda, standart Fransızca ve İngilizce yurtiçindeki iktidarlarının tabanını genişlettiler. Aynı zamanda sömürgecilik ve fetihler yoluyla dünyaya da yayılmaya başladılar.

101. *A.g.y.*, s. 278. 102. *A.g.y.*, s. 280-1.

Bu noktada Britanya İmparatorluğu'nun artan büyüklüğüne ve gücüne karşın, İngilizce uluslararası saygınlık bakımından hâlâ Fransızcadan (hatta İtalyanca ve İspanyolcadan da) aşağı seviyedeydi. Fakat bu durum kısa süre içinde değişecek, bir sonraki yüzyılda İngilizce konuşanların sayısı dünya çapında hızlı bir artış gösterecek (1868 ile 1912 arasında neredeyse üçe katlanacak), sömürgeci standartların küresel piramidinde İngilizce daha yüksek bir yere yerleşecekti.[103] Nihayetinde (içinde bulunduğumuz yüzyılda), İngilizce "dünya standardı" rolü için Fransızcanın karşısına dikilecekti. Fakat 20. yüzyıl öncesinde de, Avrupalı güçler arasında sömürgeci rekabet –ve bununla birlikte dillerinin dünya çapında yayılması–, en sonunda küresel çatışmaya yol açacak bir sürecin önemli bir unsuruydu.

Batı sömürgeciliği, Avrupa'nın binyıl başında kendini içinde bulduğu koşulları dünya ölçeğinde yeniden üretiyordu. Karmaşık bir konuşma dilleri karışımının içine gömülmüş tek bir emperyal standart (Latince yazı dili) yerine, artık çok çeşitli standartlar (önce İspanyolca, Portekizce, Hollandaca ve daha sonra İngilizce ve Fransızca) çok daha büyük bir çeşitlilik gösteren yerel diller karmaşasıyla yan yana ve etkileşim içinde bulunuyorlardı. Durum elbette Latince yazı dilinin yükseldiği dönemle tam bir benzerlik göstermiyordu, çünkü Latince yazı dilini çevreleyen dilsel malzemeler çorbası büyük ölçüde Latince konuşma dilinin çeşitli biçimlerinden oluşmuşken, 1500 ile 1900 arasındaki yüzyıllarda Avrupa dilleri birbirinden farklı, çeşitli tarihsel güçlerle şekillendirilen, yontulan norm topluluklarıyla temasa girmişlerdi. Dahası bu yüzyıllarda yaratılan farklı temas durumlarının sayısı, Roman dillerinin oluşumu sırasında ortaya çıkanların sayısını aşıyordu. Dolayısıyla her iki dönemde de, ticari temaslar ticari karma dilleri yarattıysa da (sırasıyla Akdeniz'de Sabir ve Çin'de karma İngilizce), yalnızca ikinci dönem, yeni istikrarlı dillerin kristalleşeceği durumlara mahal verdi. Nitekim Dell Hymas modern karma diller ve melez diller hakkında şöyle diyor:

> Bunların varlığı, Avrupa halklarını ve dünyanın geri kalan halklarını ortak bir kaderi paylaşmaya getiren süreçlerden –keşifler, buluşlar, ticaret, fetih, kölelik, göç, sömürgecilik, milliyetçilik– kaynaklanır büyük ölçüde. Bu diller, başka herhangi bir dil çeşidinden daha fazla bu faaliyetlerin ve dönü-

103. *A.g.y.*, s. 305.

şümlerin bir parçası olmuşlardır... Büyük ölçüde tarihsel bilincin kıyısında –ticaret gemilerinde, plantasyonlarda, madenlerde ve sömürge ordularında, genellikle en kısıtlayıcı ve en katı koşullarda– ortaya çıkan ve varolan bu dillerin kökleri ve böyle koşullar altında gelişmeleri, dilin ve insan doğasının temel karakteristiklerine işaret etmektedir.[104]

Avrupa'nın genişlemesinin yarattığı farklı temas koşulları arasında, köle plantasyonlarının herhalde bir benzeri daha yoktur. Plantasyonlar, Afrika lehçelerinin unsurları ve majör bir Avrupa dilinin kolaylaştırılmış versiyonundan yepyeni dillerin üretildiği gerçek "dil laboratuvarları" olmuşlardı. Yukarıda da tartıştığımız gibi, karma diller asıl dilin "yozlaşmış halleri" olmaktan ziyade, kölelerin birbirleriyle iletişim kurmak için geliştirdikleri yaratıcı uyarlamalar olarak görülmelidir. Bir dilbilimcinin işaret ettiği gibi, "İlk dönemlere ait anlatıların hepsinde (örneğin 18. yüzyıl Jamaikası'na dair olanlarda) beyaz plantasyon sahipleri ve ailelerinin melez dili kölelerden öğrendiği anlatılır, tersi söz konusu olmamıştır."[105] Kölelerin kendi dillerini icat etmeleri gerekiyordu, çünkü plantasyon sahipleri birbirleriyle iletişim kurmalarını önlemek, dolayısıyla isyan riskini azaltmak için kasten farklı dillere sahip Afrikalıları alıyorlardı.

Buraya dek, sentetik bir dilin analitik bir dile dönüşmesi de dahil, dilsel kaynakların azaltılması ya da basitleştirilmesiyle ilgili her türlü süreci karma dilleşme olarak adlandırdım. Terimi bu anlamıyla kullanan dilbilimciler bulunsa da (örneğin William Samarin[106]), Hymes, basitleştirmenin tek başına Jamaika İngilizcesi ya da Haiti Fransızcasının öncelleri gibi (az çok) kararlı oluşumların doğuşunu açıklayamayacağı itirazını getirmiştir. Hymes, yeni, basitleştirilmiş karma dilin birkaç grup tarafından kullanılması (her biri de karma dil dışında bir anadile sahiptir bu grupların) ve farklı kaynaklardan dilsel malzemeler karışımının da eklenmesi gerektiğini söyler. Karma dilleşen dilin –plantasyonlarda, efendinin dili– hem bir damgalanma, hem de bir referans modeli olarak geri çekilmesi gerekliliği

104. Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages*, Önsöz, s. 5.

105. Decamp, "Introduction: The Study of Pidgin and Creole Languages", *a.g.y.* içinde, s. 19.

106. William Samarin, "Salient and Substantive Pidginization", Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages* içinde, s. 124-7.

de buna eklenmelidir. Yani bir karma dilin kristalleşmesi, doğmakta olan oluşumu saygın hedef dilin tutucu eğilimlerinden uzaklaştıran (coğrafi ya da toplumsal) bir engelin varlığını gerektirir. Ancak ve ancak bu koşullar altında bir karma dil baskın norm karşısında özerklik kazanır; onu ayrı bir oluşum olarak tanımlayan da bu özerkliktir zaten.[107]

Avrupa sömürgeciliğinin yarattığı karma diller ile ticaret jargonları olarak ortaya çıkan karma diller arasındaki farklardan biri de, plantasyon karma dillerinin, onları konuşan köleler özgürleştikten sonra, kısa süre içinde "melez dil" denilen daha kalıcı oluşumlara evrilmiş olmalarıdır. Karma dillerin kuruyup gitmekten kaçınmalarının bir yolu da, basitleştirme süreci sırasında elenip giden fazladan özelliklerin birçoğunu alarak kendilerini zenginleştirmeleri ve kullanılabilecekleri alanların sayısını, tipini çeşitlendirmeleri olmuştur. Plantasyon melez dillerinden birçoğunun tek kuşaklık bir süreç olduğunu söyleyen önemli bir melez dilleşme teorisine göre, çocuklar, melez dilin yeniden karmaşıklaştırılmasında önemli bir rol oynarlar. Çocukların bunu yapabilme becerileri, bütün dillerde evrensel olan ve en dolgun ifadesini dil öğreniminin daha kolay olduğu o kritik çocukluk yıllarında bulan iç dilsel yapılardan (yani Chomsky'nin robotundan) kaynaklanıyor olabilir. (Örneğin bugün Hawaii karma dilinin melez dilleşmesi böyle açıklanmaktadır.)[108]

Öte yandan, plantasyon karma dillerinin melez dilleşmesinde çocukların rolü sosyolinguistik kısıtlamalarla da açıklanabilir. Kölelikten özgürlüğe yeni geçmiş olan yetişkinlerden (yerel kimliklerinin bir işareti olmayan) karma dillerine büyük bir saygı beslemelerini bekleyemeyeceğimiz dikkate alınırsa, yetişkinlerin karma dile korunacak bir geleneksel norm gibi davranmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu normları çocuklarına aktarırlarken, yeni telaffuzları bastırmak için çok az çaba sarf etmişler, böylece standart olmayan birçok kelime ve deyiş ayakta kalmış ve karma dilin zenginleştirilme-

107. Hymes, "Introduction to Chapter 3", Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages* içinde, s. 67-73; Keith Whinnom, "Linguistic Hybridization and the Special Case of Pidgins and Creoles", *a.g.y.* içinde s. 104.

108. Derek Bickerton, "Pidginization and Creolization: Language Acquisition and Language Universals", Valdman, *Pidgin and Creole Linguistics* içinde, s. 63-4.

sinde kullanılmıştır.[109] Hep olduğu gibi, bunların ve başka etkenlerin karmaşık ve çeşitlilik gösteren karışımlarının, dünya yüzünde bazı melez dillerin oluşmasından sorumlu olmasını bekleyebiliriz. Daha da önemlisi, Jamaika'nın farklı plantasyonlarında olduğu gibi, aynı ülkenin farklı bölgelerinde farklı etken karışımları etkindir. Ayrı bir oluşum olarak bir melez dilin (ya da karma dilin) kristalleşmesinden bahsederken, bu yeni oluşumların hâlâ lehçeler dizisinin bir parçası olduğu unutulmamalıdır: Kendi ülkelerindeki lehçeler dizisinin bir parçası olan standart dışı İngilizce veya Fransızcadan bu açıdan bir farkları yoktur. Dolayısıyla Jamaika ya da Haiti melez dilinden bahsetmek, değişkenlik dizisinin, standarttan en fazla farklılaşmış, ama hâlâ ağın diğer parçalarına bağlı olan kısmına işaret etmek demektir.[110]

Bugün melez dil konuşanların büyük bölümü Karayip Adaları'nda yaşar (yaklaşık altı milyon kişi), gerçi Batı ve Güney Afrika'da, Güney ve Güneydoğu Asya'da daha küçük nüfuslar da vardır. Karayipler'de Fransızcaya dayalı melez diller sayıca çoğunluktadır, ama melez dil konuşan bir buçuk milyon Jamaikalı İngilizceye dayalı bir lehçe konuşur. İspanyolca ve Portekizce melez dillerin Asya'

109. Traugott, "Pidginization, Creolization and Language", s. 87; Le Page, "Processes of Pidginization and Creolization", s. 237-43. Karma dil dilbiliminin muammalarından biri de, dünya çapında bütün farklı karma diller (ve melez diller) arasında gözlenen büyük (tipolojik) benzerliklerdir. Benzer yapılara yakınlık, karma dillerin (ve melez dillerin) birbirinden farklı doğuş süreçlerine dahil olan majör ve minör dil çeşitliliği dikkate alındığında özellikle ilgi çekici bir hale gelmektedir. Bu gizemi çözmek için ileri sürülen ilk teorilerden biri, bütün karma dillerin aslında tek bir karma dilden, Sabir'den doğduğunu söyleyen monogenez hipotezidir. Avrupa'nın küresel fethi başladığında, Sabir'in en son yerleşen versiyonu (Lizbon'un okyanuslarda giderek büyüyen varlığını yansıtırcasına) çok geniş bir Portekizce bileşenine sahipti; Portekizli köle tüccarları tarafından Batı Afrika'ya getirildiği, ardından kölelerce dünyanın dört bir yanındaki plantasyonlara yayıldığı sanılan versiyon budur. Sabir (ya da Portekizce başka bir ticaret karma dili), 16. yüzyılda Uzakdoğu'nun ticaret dili olarak Arapça ve Malaycanın yerini almıştır; bu bölgedeki bazı İspanyolca melez dillerin (hatta Çin karma İngilizcesinin) de bu karma dilden doğduğu gösterilmiştir. Fakat başka birçok karma dilin (Pitkarnez, Amerikan kızılderililerinin karma İngilizcesi) Sabir'den türemediği açıktır; dolayısıyla bu dilsel kristalleşmelerin en azından bazılarının Sabir'den bağımsız biçimde ortaya çıkmış olması gerekmektedir. Ayrıca, köleler kendi aralarında Sabir'le anlaşabiliyorlarsa, plantasyon sahiplerinin neden Afrika'nın farklı bölgelerinden köle satın almakla uğraşacakları da merak uyandıran bir konudur.

da yaygın olarak konuşulduğu, ayrıca İspanya ve Portekiz'in Karayipler'deki varlığının Fransızlar ve İngilizlerin bölgeye gelişinden en az bir yüzyıl öncesine uzandığı düşünülecek olursa, bu adalarda İspanyolca ve Portekizce melez dillerin bulunmaması şaşırtıcıdır. (Papiamento, İspanyolca-Portekizce melez dil tek örnektir, ama Hollandaca ve İngilizceden o kadar fazla unsur taşır ki, neredeyse melez dilleşmiş bir Esperanto'dur denebilir.[111])

Tarihçi Sidney W. Mintz bu bariz anormalliğe, yukarıda özetlediğimiz özel temas koşulunu destekleyen demografik ve toplumsal koşullara dayalı bir açıklama getirir. Onun da dediği gibi, plantasyonlar gerçek cemaatler değil, köleler ve efendilerden oluşan, siyasi açıdan kaba kuvvete dayanan, toplumsal bakımdan yapay topluluklardı. Karayipler'de plantasyonlar, Avrupalıların silahları ve hastalıklarının yol açtığı "nüfus boşlukları"nı yeniden insanlarla doldurma faaliyetinin bir parçasıydı. Amerika'daki bütün plantasyonların ortak özelliği buydu. Fakat arada farklılıklar da vardı: "Genel olarak Hispano-Karayip sömürgeleri hiçbir zaman demografik bakımdan Afrika kökenli sakinlerin hâkimiyetinde olmadı; dahası bu sömürgelerde 'köle' kategorisinden 'özgür insan' kategorisine tırmanmak her zaman *nispeten* hızlı ve *nispeten* sürekli olmuştu."[112] İspanya sömürgelerindeki (18. yüzyıl sonu Kübası ve Porto Rikosu)

Karma dillerin dünya çapında birbirlerine yakınlaşmasına getirilen bir başka açıklama da ya dilsel evrenseller koyutlamayı (böylece basitleştirme süreci dil uzamındaki bazı "sabit noktalar"a doğru çekilecektir) ya da fazlalıklardan yararlanmaya yönelik ortak stratejiler veya taraflardan birinin (bebekler, sağırlar, yabancılar) dili iyi konuşamadığı durumlarla başa çıkmanın benzer yolları gibi davranışsal evrenseller koyutlamayı getirmektedir. Bu durumda sabit noktalara çekilmiş dinamik bir durum değil, artmış bir dikkat durumu içindeki iki ya da daha fazla tarafın sürekli olarak işe yarayabilir ortak unsurlar ararken fazlalıktan-yararlanma stratejileri kullanarak birbirleriyle etkileşim içinde olduğu salınımlı bir dinamik (yankı-yanıt örüntüsü) söz konusu olacaktır. Çok benzer sosyolinguistik temas koşullarının yaratıldığı köle plantasyonunun kurumsal bağlamını da tüm bunlara eklememiz gerekir.

110. Mervyn C. Alleyne, "The Cultural Matrix of Creolization", Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages* içinde, s. 182-3.

111. Decamp, "Introduction: The Study of Pidgin and Creole Languages", *a.g.y.* içinde, s. 17.

112. Sidney W. Mintz, "The Socio-Historical Background to Pidginization and Creolization", Hymes, *Pidginization and Creolization of Languages* içinde, s. 481.

Afrikalı köle sayısının ciddi biçimde arttığı dönemdeyse, Karayip Adaları çoktan nüfus boşlukları olmaktan çıkmış, İspanyolca konuşanlarla dolmuştu.

Bu farklılıklar (demografik kompozisyon ve toplumsal hareketlilik derecesi), istikrarlı oluşumları doğuran koşulları doğrudan etkilemişti. Köle nüfusu, efendi nüfusuna göre ne kadar kalabalık olursa, kölelikten özgürlüğe "faz geçişi" ne kadar yavaş yaşanırsa, baskın dilsel norm köleler için o kadar uzak ve ulaşılamaz olur, karma dillerin ve melez dillerin özerkliğini teşvik eden bir koşuldur bu. Normun önünde "engel" teşkil eden başka koşullar da vardır, beyaz sömürgecinin kendi anavatanına karşı tavrı gibi örneğin. "Küba ve Porto Riko'daki İspanyol yerleşimciler kısa zaman içinde kendilerini Kübalı ya da Porto Rikolu olarak görmeye başlarken, Fransız ve Britanyalı sömürgeciler kendilerini geçici bir sürgündeki Avrupalılar gibi görmeye meyilliydiler."[113] Bu tavrı etkileyen bir başka faktör de, Avrupa başkentleri ve metropollerinin icra ettiği yönetsel kontrolün katılığıydı: Sömürge politikası ne kadar katı, ne kadar tavizsizse sömürgecilerin yerel bir kimlik tesis etmeleri de o kadar kolay oluyordu. Bu durum ara sınıf olan mulattoların artması gibi başka faktörleri etkilemiş olabilir. Mulatto sınıfının genişlemesi, sömürgecilerin ırksal olarak karışmaya hazır olmasına dayanıyordu. (İspanyollar arasında bu oran yüksekti, İngilizler arasında düşük, Fransızlar arasında orta karardı.) Bu ara sınıflar (ve onların sınırlı, ama gerçek toplumsal hareketlilikleri), sosyolinguistik durumu etkiliyordu; dilsel kopyalayıcıların aktarım odağını daraltıyor, ortaya çıkmış normların özerkleşmesini güçleştiriyordu.

Özetle Paris ve Londra lehçeleri, kendi ülkelerinde standartlaşma yoluyla yapay olarak dondurulurken, başka yerlerde Avrupa'nın sömürge yönetimi altında olanlar bu dilleri oluşturan normlarla oynayarak tam tersi bir sonuç yaratıyorlardı. Yani, akademiler (daha doğrusu ulusal piyasalarla dilsel mühendislik aygıtlarının bileşimi), Avrupa'da bir lehçeler piramidi yaratırken, bu hiyerarşilerin tepesinde yer alan majör Avrupa dilleri dünyanın dört bir yanında azınlıklar tarafından yeniden yontuluyor, uyarlanıyordu. Sonuçta, kristalleşmiş melez dillerin yalnızca (azami farklılıkta) bir parçasını oluş-

113. *A.g.y.*, s. 487.

turduğu bir varyasyonlar dizisi ortaya çıktı. 19. yüzyıla girerken, başka temas koşulları yerel dillerle Avrupa dilleri arasında İngilizce ile Fransızcanın başka biçimlere bürünmesine neden olan etkileşim ve faktör karışımları yarattı. 19. yüzyıl boyunca sömürgeciliği en yoğun biçimde yaşayan kıta, Britanya, Fransa, Almanya ve başka Avrupalı güçler arasında bölünmüş Afrika oldu. Bu ülkeler, çoğu dilsel bakımdan heterojen olan farklı bölgelerin denetimini ele geçirmişler, bu bölgeleri yapay (yani mevcut etnik ve kabilesel sınırları kesen) sınırlarla çevrelemiş, kendi dillerini sömürge yönetiminin resmi dili olarak dayatmışlardı.

Nasıl ki plantasyon melez dillerinin ortaya çıkışında idari politikaya karşı farklı tavırlar benimsenmesi dilsel bakımdan farklı sonuçlar doğurduysa, Afrika'nın fethinde de aynı şey oldu: İngiltere (ve Almanya), mevcut kurumların ayakta kalmasına izin veren, bu kurumların sömürgenin yönetiminde kullanıldığı bir "dolaylı yönetim" politikası benimsedi; öte yandan Fransa, kendi kurumlarını sömürgelerine ihraç etmeye meyilliydi. Bu farklı tavırlar, işgal güçlerinin (açık ya da örtülü) dil politikalarına da yansımıştı. Fransızlar dillerini (açıklık ve rasyonalite gibi evrensel değerlerin somutlaşması olduğuna inanıyorlardı dillerinin) misyonerce bir bağnazlıkla sunuyorlardı, Almanlarsa, "aşağı soyların" kendilerini Almanca ifade etmesi konusunda tereddütlüydü ve bu yüzden de dillerini sömürgelerine ihraç etmediler. İngiltere ise ikisinin arasında bir konumda yer alıyordu, İngilizceyi faal olarak teşvik etmiyordu, ama yönetimi altındaki bölgelerin elitlerine bu dili ihsan etmeye de istekliydi. Aynı gerekçelerle Fransızlar asimilasyonu vurgular, dolayısıyla yerel dillere (ve kültürlere) pek hoşgörü göstermezken, İngilizler ve Almanlar toplumsal mesafenin altını çiziyor, dillerinin yerel dillerle bir arada, yan yana bulunmasına izin veriyorlardı.[114]

On dokuzuncu yüzyıl Afrikası'nda ortaya çıkan dilsel temas koşullarıyla daha önceki dönemlerde Karayipler'deki köle plantasyonlarında gözlenen temas koşulları arasındaki başlıca farklılık, Afrika'daki temasların bir nüfus boşluğu (dolayısıyla dilsel bir boşluk) durumunda ortaya çıkmaması, daha ziyade farklı halklar ve dillerin bir

114. Ali A. Mazrui, *The Political Sociology of English: An African Perspective* (Lahey, Hollanda: Mouton, 1975), s. 57-8.

aradalığını, yan yanalığını içeriyor olmasıydı. Vurgulanması gereken bir nokta da, Avrupa'dan gelen işgalci dilsel kuralların Afrika'da üç güçlü rakiple karşılaşmış olduğudur: Arapça (daha çok kuzeyde hâkimdi), Hausa dili (Kuzey Nijerya'daki yönetici elitin tantanası ve şaşaası ile ilişkilendirilen saygın dil) ve son olarak da Svahili (dilsel bakımdan son derece heterojen olan kıtanın başlıca iletişim aracı olagelmiş melez dil kökenlere sahip bir dil). Bu noktada Arapça yazı dili, standart bir dilin katılığına sahipti; kullanıcıları, her kelimesi doğrudan Allah kelamı addedilen Kuran'ın dilini taklit etme eğilimindeydi. Hausa ve Svahili de bir ölçüde "İslamileşmiş"ti, fakat Svahili bir ortak dil olarak üstlendiği rolden (dolayısıyla oluşturucu normlarının etnik ve kabile sınırlarını aşan kopyalayıcılığından) ötürü Hausa ya da Arapçadan daha evrenseldi.[115]

İşgalci güçlerin bakış açısına göre, dilsel meselelere dalmanın iki gerekçesi vardı. Bir yanda hükümet kurumlarının hizmetçilik, uşaklık gibi konumlar için Afrika halkları rezervuarından yararlanmak gibi bir dertleri vardı. (Daha sonra dertleri iki dünya savaşı arası dönemde bu rezervuardan Batı ordularına asker kaynağı yaratmak olacaktı.) Bu yüzden de sömürge hükümetlerinin bir komuta dilinin yanı sıra, bir yönetim diline de ihtiyaçları vardı. Öte yandan, Afrika 1800'ler sonrasında hiçbir kıtanın yaşamadığı kadar yoğun bir Hıristiyanlaştırma süreci yaşadı; yalnızca manevi değerlerin tabi nüfusa yayılması için değil, Batı tarzı eğitim sisteminin yayılması için de kilise kurumlarını (ya da onların temsilcilerini) gerektiren bir süreçti bu. Burada iki yönlü bir ihtiyaç söz konusuydu: Ortak bir öğretim dili gerekiyordu (genelde bir Batı dili) ama yerel dilleri manevi iletişim araçlarına dönüştürmek üzere daha incelikli hale getirmek de

115. *A.g.y.*, s. 59-63. Bu bakımdan "cemaatçi" dillerle "evrenselci" diller arasında bir ayrıma gidilebilir. İlki kabilesel, bölgesel ya da ulusal kültüre bağlıdır, dolayısıyla *son derece soğurucudur*: Bu dillerden bir anadil olarak bahsedildiğinde, konuşmacılar da belli bir kültüre dahil edilirler. Örneğin Arapça için böyle bir durum söz konusudur; "Arapça", bu dili ilk dili olarak konuşan herkesi, ırkı ya da rengi ne olursa olsun "Arap" yapar. Öte yandan İngilizce konuşmak kişiyi Britanya vatandaşına çevirmez, bu da İngilizceyi (Britanyalıların Araplara kıyasla ırk bakımından daha dışlayıcı olduğu gerçeğinden bağımsız olarak) o kadar "ırka bağlı" kılmaz, ya da başka bir deyişle İngilizceyi daha evrensel kılar. Fransızca ise İngilizce ile Arapça arasında bir konumda yer alır. Cemaatçi diller, onları kullanan

gerekiyordu. (Örneğin misyonerler, İncil'i Afrika'daki konuşma dillerine çevirebilmek, yerli halka anadillerinde hitap edebilmek için bu dillerde ortografiler, gramerler ve sözlükler geliştirmişlerdi.) Bu iki kültürel asimilasyon biçimi sık sık çatışıyordu: Britanya ve Almanya'nın mevcut kurumlar üzerinden yönetme politikası, bu kurumların İslami olduğu durumlarda, denetimleri altındaki bölgelerin Hıristiyanlaştırıcılara kapalı olduğu anlamına geliyordu.[116]

Britanya ve Almanya yönetim ve komuta dilleri olarak (İngilizce ya da Almancanın yanı sıra) Svahili'yi seçtiler. Belli bir kabile elitleri grubuyla güçlü bir özdeşliği bulunan Hausa'nın tersine Svahili, etnik bakımdan daha nötr bir dildi. Svahili'nin en büyük itici gücü, herhalde Tanganika'daki Almanlar olmuştur. Alman misyonerler Svahili'nin bazı niteliklerinin kurallaştırılmasına ve kullanım alanlarının genişletilmesine katkıda bulunmuşlardı. 1888'e gelindiğinde gazeteler Svahili dilinde yayımlanıyordu. Öte yandan Britanyalılar Svahili'ye daha ikincil bir rol yüklemişlerdi (örneğin alt mahkemelerde kullanılıyordu, yüksek mahkemelere ise İngilizce hâkimdi).[117] Afrika'daki farklı bölgelerin sosyolinguistik durumu da hükümetlerin dil politikasını etkilemiştir. Dilsel parçalanmanın daha fazla olduğu (dilsel bağlılıkların etrafında birleşebileceği büyük bir krallık bulunmayan) Tanganika'da, Svahili tek seçenek olarak duruyordu. Kenya'da ise nüfus, sulak yaylalarda dilsel bakımdan homojen bloklar halinde yoğunlaşmıştı (bu bloklar ekolojik bakımdan Avrupalıların yerleşimine müsait olmayan arazilerce ayrılıyordu), dolayısıyla başat yerel lehçelerden herhangi bir tanesi, yönetim dili olarak Svahili kadar iyi bir seçenekti. (Bu muğlak rolün, daha sonraları Svahili üzerinde etkileri olacaktı. Tanganika, bağımsızlığını

farklı ülkeler arasında daha yakın bağlar geliştirme eğilimindedir: Bağımsızlığın ilanından bu yana, eskiden Frankofon olan Afrika sömürgeleri İngilizce konuşan sömürgelere kıyasla kendi aralarında daha yakın bağlar geliştirmişlerdir. (Fakat görünüşe bakılırsa, İngilizce konuşulan koloniler de, Avrupa'daki anavatanla daha yakın duygusal bağlar geliştirmiş olan, Fransızca konuşulan kolonilere kıyasla daha fazla milliyetçi üretmiştir.) Öte yandan evrensel diller tam da benimsenmeleri pek az ulusal ya da ırksal yananlam yarattığından, (dolayısıyla yerel sadakat bağlarınca karşılarına pek az engel çıkarıldığından) cemaatçi dillere kıyasla, yabancı konuşmacılar arasında daha hızlı yayılma eğilimi gösterirler (*a.g.y.*, s. 70-4).

116. *A.g.y.*, s. 58. 117. *A.g.y.*, s. 136.

ilan ettikten sonra, bugün kullandığımız Tanzanya adını alırken, Svahili'yi de ulusal dili ilan etti, Kenya etmedi.)[118]

Bu yerel farklılıkların ötesinde Svahili, her zaman İngilizceye tabi oldu. Caddelerdeki levhalar, paralar, kamu duyuruları ve yerel toplantılarda Svahili kullanılan bağımsızlık sonrası Tanzanyası'nda bile bu melez dil yalnızca ilköğretimin diliydi; İngilizce ise yükseköğretimin ve uluslararası iletişimin aracıydı (dolayısıyla toplumsal hareketlilikle ilişkilendirilen dildi). Yalnızca birkaç elit grubu (örneğin Liberya'da) ilk dilleri olarak İngilizceyi konuşuyor olsalar da, İngilizce Afrika'nın üçte ikisinde en önemli ikinci dil (anadil dışında) haline gelmişti. Bu koşullarda, İngilizceyi sahiplenmek ve onu farklılaştırarak kendi dilsel gereksinimlerine tam anlamıyla uyacak bir melez dile çevirmek Anglofon Afrikalılar için önemli hale gelmişti.[119]

Afrika'nın dilsel fethinde İngilizce, Afrikalıların yalnızca üçte birinin ikinci dili haline gelen Fransızcadan daha başarılı olmuştu. Fakat bu iki dil arasındaki rekabette Afrika ne kadar önemli olduysa da, sonucu belirleyecek mücadeleler başka kıtalarda verilecekti. İngilizce beş Yeni Avrupa'dan dördünün dili haline geldi (gerçi dördüncüyü, yani Kanada'yı Fransızcayla paylaşıyordu). Bu ılıman bölgelerde doğurganlık oranı aşırı derecede yüksek olduğundan, İngilizce konuşanların sayısı Fransızca konuşanlara kıyasla hızla arttı. Başka sömürgelerde olduğu gibi, ABD, Avustralya ve Yeni Zelanda' daki yerleşimciler de sömürge dillerine yeniden heterojenlik kattılar; yabancı dillerdeki dilsel öğelerin İngilizceye girdiği farklı temas koşulları yaşadılar. Yerleşimciler bazı terimleri, özellikle de yer isim-

118. Wilfred H. Whiteley, "Some Factors Influencing Language Policies in Eastern Africa", *Can Language Be Planned: Sociolinguistic Theory and Practice for the Developing Nations* içinde, y.h. Jaan Rubin ve Bjorn H. Jernudd (Honolulu: University of Hawaii Press, 1971), s. 142-55.

119. Mazrui, *The Political Sociology of English*, s. 13-4 ve Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 89. İngilizceyi İngilizlikten arındırmaya çalışan çağdaş Afrikalı yazarlar (dili Afrikalılaştırmaya çalışmasalar da, en azından ırkından arıtmakla uğraşırlar; örneğin "siyah" sözcüğüne yüklenmiş ırkçı anlamlardan kurtulmaya çalışırlar) dillerine böyle şeyler yapılmasına karşı çıkan eski sömürgecilere, bu dilin artık *onların* dili olmadığı yanıtını verirler: Dilin evrensel bir geçerlilik kazanması, herkesin malı olduğu anlamına gelir. Fransızca da Afrikalı Frankofonlar tarafından sahiplenilmiştir, özellikle de Negritude hareke-

lerini, tanımadıkları bitkilerin ve hayvanların isimlerini yerli Amerikalılardan ve Avustralyalı Aborijinlerden aldılar. Fakat Eski İngilizceyle ilgili olarak Keltçenin başına geldiği gibi, bastırılan halklardan alınan terimlerin ölüm oranı yüksekti (örneğin İngilizcenin, Kızılderili dillerinden Algonguian ailesinden aldığı 130 terimden, yalnızca dördü günümüze ulaşmıştır.)[120] Başka ülkelerden (ABD örneğinde Fransa, İspanya ve Hollanda) sömürgecilerle kurulan temaslar da, kalıcılık düzeyi değişen dilsel akışlar yarattı, birkaç göç dalgasıyla gelen diller de aynı şeye yol açtı. (Öyle görünüyor ki Almanca, Amerikan İngilizcesinde belirgin bir iz bırakan ilk göçmen dilidir.)

Fakat 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde, teknolojik gelişmeler bu heterojenleştirici güçler aleyhine çalışıyordu. Özellikle de buhar gücü (lokomotifler ve transatlantikler) ve elektrik sayesinde, yerel ve küresel iletişim hızının artması, yeni dillerin yaratılması sürecinin ayrılmaz bir parçasının, yani temas sonrası yalıtımın gerçekleşmesinin artık hiçbir zaman olmadığı kadar zor olduğunu gösteriyordu. Daha önce de gözlediğimiz gibi, seçilim baskılarıyla ayıklanan bir kopyalayıcılar (memler, genler ya da normlar) akışından ortaya çıkan oluşumların, yeni bir oluşuma dönüşebilmek için yalıtılması gerekir. Bu yalıtılmış kopyalayıcı gruplarını yaratan engeller farklı tiplerde olabilir. Yerel varyanta duyulan sadakatin oluşturduğu engeli (yoğun ağlarda), farklı telaffuz sistemlerinin mekanik bariyerini (telaffuzu zor yabancı sözcükler) ve hatta kavramsal engelleri (Hint-Avrupalı anlamda "kelimesi" olmayan dillerden ya da bu dillere kelimelerin tercüme edilememesi) de mesafe ve coğrafi ulaşılamazlığa eklememiz gerekiyor. Dilbilimci Keith Whinnom, dilsel yayılmanın önündeki bu dört tip engelin, genetik kopyalayıcıların yayılması ko-

tinden gelenler (İngilizceye dayalı siyasi bir hareket olan Pan-Negroizm'in tersine milliyetçi bir edebi harekettir) bu dili sahiplenmiştir. Bu harekette yer alan Afrikalı yazarlar, Fransızların Fransızca üzerindeki mülkiyet iddialarına saldırmış ve bir yazarın da ileri sürdüğü gibi, bu yazarlar "yontarak, işkence ederek, parçalayarak" Fransızcayı dönüştürmüş, ona yeni bir ritim ve yoğunluk kazandırmışlardır. Yine Deleuze ve Guattari'nin dediği gibi, bir dil ne kadar majörleşirse (örneğin İngilizce ve Fransızcanın küresel standartlar haline gelmesi), çeşitli halklar tarafından o kadar sahiplenilir ve bazı kısımları minör bir dile dönüştürülür. (Yani bu dilin kopyalayıcı normlarının "buzlarını çözer" ve onları yeniden değişkenliğin kucağına atar, böylece gelecekteki dillerin içinden evrileceği hammaddeler yaratılır.)

120. Nist, *A Structural History of English,* s. 336.

nusunda neredeyse birebir muadilleri (ekolojik, davranışsal, mekanik ve genetik engeller) olduğunu savunuyor.[121]

Amerika ve İngiliz Uluslar Topluluğu İngilizcesi örneğinde, yalnızca ilk iki engel (mesafe ve sadakat) yeni oluşumların ortaya çıkmasında rol oynamış olabilir, kaldı ki yüzyıllar önce ortaçağ İngilizcesinin beş farklı lehçeye ayrılmasında böyle olmuştu. Fakat gemiler, trenler ve telgraflar coğrafi mesafeleri "kısaltmaya" başladığında, yalnızca yerel dillere sadakat homojenleşmeye karşı bir savunma mekanizması olarak ayakta kaldı. Bu koşullarda Amerikan İngilizcesi, güçlü bir biçimde bireyselleşmiş kendi lehçelerini değil, zayıf farklılıklar gösteren "bölgesel şiveleri" geliştirdi.[122] İletişim hızının yoğunlaşması daha küresel bir düzeyde, İngiliz, Amerikan ve İngiliz Uluslar Topluluğu İngilizcesinin (en azından standart versiyonları itibarıyla) artık farklılaşmaktan ziyade birleşme eğilimi göstermesi anlamına geliyordu. Bir anlamda buhar gücü, tıpkı mikroorganizmaların tek bir hastalık havuzu yaratmasına katkıda bulunduğu gibi, İngilizcenin de tek bir "normlar havuzuna" dönüşmesini sağladı. Fakat bu uzun vadeli sürecin yanında, farklı dilsel kopyalayıcı havuzlarına heterojenliği yeniden sokan kısa vadeli süreçler de vardı. Bu kısa vadeli süreçler sanayileşmenin ağırlığı altında ezilmemiş tek engelden yararlanıyorlardı: Yerel dillere duyulan, yerel kimlik işaretleri vazifesi gören duygusal bağlılıklar.

ABD'de bu duygusal bağlılık, 1783 ve 1828 arasında gramer kitapları, telaffuz kitapları ve Dr. Johnson'ın otorite niteliğindeki sözlüğünün bir dengini yayımlayan Noah Webster'ın milliyetçiliğinden tutun da, siyahların konuştuğu, muhtemelen plantasyon karma dille-

121. Keith Whinnom, "Linguistic Hybridization and the Special Case of Pidgins and Creoles", s. 92-7.

122. Nist, *A Structural History of English*, s. 347-50 ve 366-7. Bu bölgecilikler, "artık ABD'de üç majör konuşma bölgesi oluşturuyor: Kuzey, Orta Bölge ve Güney. Bu konuşma bölgeleri, zaman zaman coğrafi yerleşimle pek de ilgisi olmayan kendi bölgesel altbölümlerini güçlendirmektedirler. Dolayısıyla Arizona, Nevada ve California'nın güneybatı bölgelerindeki telaffuz alışkanlıkları genellikle Kuzey kökenlidir; Kuzeybatıdaki konuşma kalıpları da (Montana, Idaho, Oregon ve Washington) temelde Orta Bölge kaynaklıdır. Batı Texas'ta Apalaş'ın hâkim olduğu görülür; Doğu Texas'ın konuşma diliyse Güney kaynaklıdır. Apalaş, Orta Bölge'de konuşulan dilin yerel versiyonu olduğundan, Doğu ve Batı Texas arasındaki telaffuz farklılıkları dikkat çekicidir" (s. 366-7).

rinin melez dilleşmesi yoluyla ortaya çıkan İngilizceye kadar farklı biçimlerde gözleniyordu. 19. yüzyıl bu zaten karmaşık kopyalayıcılar karışımına, hem homojenleştirme hem heterojenleştirme etkileri doğuran başka bir unsur daha ekleyecekti: İlk kitle iletişim aracı, yani yüksek tirajlı gazete.

Bir penilik gazete, 1816'da İngiltere'de doğduysa da, Britanya hükümetinin vergiler yoluyla basını denetleme eğilimi, bu yeni ortamın Londra'da, 1830'larda birçok ucuz gazetenin boy gösterdiği New York'taki kadar hızla yaygınlaşmasını engelledi. (İlk kez ABD Anayasası'nda yasalaştırılan bir ilke olan basın özgürlüğü, kısmen Britanya sömürge yönetiminin devrim yanlısı Amerikan gazetelerini vergilendirme çabalarına verilmiş bir cevaptı.)[123] *New York Sun* (1833) ya da *New York Herald* (1835) gibi gazetelerde önce "suç ve skandal" gazeteciliği ifadesini buldu. Bu temaların popülerliği ve kişiselleştirilmiş, sansasyonel sunum tarzı dikkate alınırsa, bu gazeteler, düşüncenin ve ticari reklamların birlikte *kitleselleştirilmesi* bakımından da bir ilke imza attılar. Basın özgürlüğü ilkesi, "hükümetle toplumun önemli grupları arasında ya da siyasi iktidar için mücadele eden grupların üyeleri arasında bir iletişim aracı"[124] vazifesi gören eski tarz gazeteleri teşvik eder bir yorumla algılandı, fakat sonunda kazanan ticari tipte gazeteler oldu. (Dolayısıyla basın özgürlüğü ilkesi, bir fikirler "serbest piyasası" değil, genel bir kanaat daralması yarattı.)

Reklamların kitleselleştirilmesi düşüncesi, tirajı yüksek gazetelerin insanlara bilgi satmakla *değil, okurlarının dikkatini* ticari çıkarlara satmakla iştigal ettiği anlamına geliyordu. 19. yüzyılda giderek artan kent nüfusunu siyasi katılım ya da askeri hizmet doğrultusunda seferber edebilmek ve bu nüfusun oluşturduğu kaynaklar havuzundan yararlanmak için dilin hangi biçimlerde kullanıldığını an-

Dolayısıyla başlıca bölgesel varyantların her birinin belli bir coğrafi merkezi bulunsa da (Kuzey için Boston, Orta Bölge için New York City, Güney için Richmond, Atlanta ve New Orleans gibi kentler), demiryollarının ülkenin orta ve batı bölgelerinin yerleşiminde oynadığı rol, ayrıca yine demiryollarının yerleşim sonrası göç akışlarına ve nüfusun genel hareketliliğine katkısı, ABD'de dilsel varyantların dağılımı ve birikimini tek başına coğrafyanın belirleyemeyeceği anlamına gelir.

123. Ken Ward, *Mass Communications and the Modern World* (Londra: Macmillan Education, 1989), s. 36.

124. *A.g.y.*, s. 23.

latmıştım. Kitlesel reklamlar, kitlelerin dikkatini seferber ederek bu kaynaklardan yararlanmanın başka bir yolu olup çıktı. Başta hem piyasalar, hem de antipazarlar bu yeni kaynağı kullandı, fakat 20. yüzyıldaki deneyimimiz, büyük girişimlerin kısa süre içinde, nüfus kaynaklarına el atmanın bu yeni yolundan en fazla yararlananlar haline geldiğini açıkça göstermektedir.

Bu yeni kitle iletişim aracının kendisi de kısa sürede antipazarlar safına katılacaktı. Hatta bu yeni aracın iki yüzyıllık tarihine bakan birinin açıkça gözleyebileceği tek eğilim, mülkiyetin giderek yoğunlaşması ve üretim ölçeğinin giderek büyümesi yönünde bir eğilimdir (ikisi de basın özgürlüğünü tehdit eder).[125] Bu eğilim daha 19. yüzyılda gözle görülür hale gelmişti. Bir yanda tirajı yüksek gazetelerin üretimi, rotatif baskı (bir saatte 20 bin gazete basma kapasitesi), yeni kâğıt üretim teknikleri (1880'lerde başlıca hammadde olarak kırpıntıların yerini kâğıt hamuru aldı) ve klavyeyle sayfa tasarımı (1890'ların Linotip'i) gibi pahalı teknolojilere erişme yetisine bağlıydı. Tüm bunlar bir girişim olarak gazete basmanın sermaye yoğun bir hal aldığı anlamına geliyordu ve yeni girişimcilerin önünde ciddi bir engeldi. Pulitzer ve Hearst arasında 1830'larda yaşanana benzer tiraj savaşlarının ilk kurbanları da genellikle küçük gazeteler oldu.[126]

Bunun yanı sıra, sanayinin bazı kesimleri açıkça rekabetçilik karşıtı pratiklere girişmeye başladılar: Mesela New York'ta altı gazetenin bir araya gelerek oluşturduğu kartel, 1860'larda Associated Press'in kurulmasına varacaktı. Bu haber ajansı Avrupa'nın en büyük haber ajansları olan Fransız Havas'la, İngiliz Reuters'e erişimin tekelini eline aldı. Buna karşılık Havas'la Reuters de dünyayı nüfuz alanlarına bölmek üzere (Alman haber ajansı Wolff'la birlikte) 1859'da bir anlaşmaya vardı; her biri payına düşen piyasalara uluslararası haber satma tekelini ellerinde tutacaktı. Reuters Britanya İmparatorluğu, Çin ve Japonya'yı aldı. Havas Fransız İmparatorluğu, İspanya, İtalya ve Latin Amerika'nın kontrolünü üstlendi, Wolff ise Almanya, Rusya ve İskandinavya'ya erişimi tekeline aldı.[127] Bu haber

125. *A.g.y.*, s. 91, 97-8 ve 121-3. 126. *A.g.y.*, s. 33.

127. Jonathan Fenby, *The International News Agencies* (New York: Schocken, 1986), s. 24-5 ve 33-7.

ajansları hiçbir zaman büyük kârlar etmediyse de, sahip oldukları payları o dönemde gelişmekte olan çok sayıda ulusal haber ajansından koruyarak büyük bir güç sahibi oldular.

Kitlesel gazeteler ve haber ajanslarının toplamdaki etkisi homojenleştirme oldu. Gazeteler sunumlarıyla en küçük ortak paydayı hedef alırlarken, haber ajansları bütün aboneleri (yani çok farklı yayın politikaları olan gazeteler) için kabul edilebilir olan bir ürün yaratmaya çalışıyorlardı; bu da nesnellikten çok, yaygın olarak kabul edilebilir tarafsızlığı amaçladıkları anlamına geliyordu. "Ajanslar, tektip bir editoryal yaklaşımı yalnızca mümkün değil, aynı zamanda arzu edilir görüyorlardı. Bir hükümet krizi ister Nijerya'da olsun, ister Hollanda'da aynı biçimde haberleştiriliyordu. Hikâye ister Pakistan'a gönderilecek olsun, ister Arjantin'e, aynı standartlar uygulanıyordu. Ajans haberciliğinin belkemiği, her olayın nesnel olarak doğrulanabilir tek bir anlatısını yaratmaktı [o da birçok durumda güvenilir bir resmi kaynağa dayanmak anlamına geliyordu]."[128] Bugün haber ajanslarının gerçek sorunu, "kapitalist ideoloji"yi Üçüncü Dünya'ya yayma amaçlı açık bir komployа girişmiş olmaları değil, artık yerkürenin her yanına erişebilecek hale gelerek güçlenmiş olan bu bakış açıları homojenliğidir. Dilsel terimlerle açıklayacak olursak, haber ajansları standart İngilizce ya da Fransızcayı (daha az bir ölçüde de, Almanca, İspanyolca ve Arapçayı) yayarak bu dilleri oluşturan normların kopyalayıcı gücünü de yoğunlaştırdılar. Örneğin bugün Associated Press'in dilsel akışı, büyük bölümü İngilizce, bir kısmı İspanyolca olmak üzere, günde 17 milyon kelimeye ulaşmaktadır. Reuters, çoğunluğu İngilizce ama birazı Fransızca ve birazı da Arapça günde altı milyon kelime, Agence France Presse (Havas'ın ardılı) ise günde yaklaşık üç milyon Fransızca kelime çıkarır.[129]

Öte yandan yüksek tirajlı gazeteler (bunların yanı sıra reklam ajansları ve daha az bir ölçüde haber ajanslarının "telgraf tarzı" haberleri de) standart dillere heterojenlik katar. Bu sadece görünüşte paradoksaldır, çünkü popüler basının "yıkma"ya meyilli olduğu standartlar öteden beri üst sınıf lehçeleridir ve gazeteler de daha geniş bir kitle ararken üst sınıfın her zaman doğru kabul etmediği kelimeleri ve sözdizimini kullanma eğiliminde olmuştur. "Yüksek tiraj

128. *A.g.y.*, s. 62-3. 129. *A.g.y.*, s. 88.

gazeteciliği, yalnızca dili yenilemenin değil, konuşma diline kurallar getirmenin, konuşulan standardı yazılı standarda yaklaştırmanın da bir aracı olmuştur. Gazeteciler... insan sesinin vurgularına yakın durmuşlar ve yazım tarzlarını sürekli sözel bir gelenek beslemiştir."[130] Bu heterojenleşmenin dinamikleri şu gerçeğin etrafında dönmektedir: Standart bir dilin farklı (resmi, sohbet ya da teknik) kullanımları olsa da, bu kullanımlar buluştuğunda "iç temas koşulları" ortaya çıkar. Örneğin standardın konuşma dilinde kullanımı, argo ya da jargonlar gibi dilin standart olmayan kesimleriyle yakın bir temas halindedir. Bu "temas yüzeyleri" yüzünden, argo olarak ayrılan dilsel malzemeler gayri resmi kullanımdan resmi kullanıma akabilir. Sözgelimi bir dilbilimci, kitle iletişim araçlarının ortaya çıkması sonucu "argonun hızla konuşma dili seviyesine, konuşma dilinin de standart seviyesine yükseleceği" öngörüsünde bulunmaktadır: "Kabul edilebilirliğin hızlanması sonucu, yeni kelime oluşumları, sözdizimsel üsluplar ve uzman jargonları karşısında âlicenap bir tavır da güçlenecektir."[131]

Burada argümanımızın farklı hatlarını bir araya getirmemiz gerekir. Bir yanda sömürgecilik, bir yanda da teknoloji standart normların kopyalayıcı gücünü ciddi oranda artırdı. Kendi karmaşık dilsel malzeme karışımlarını barındıran birçok bölge, güçlü standart kopyalayıcıların işgaliyle bir ölçüde homojenleşti. Fakat yine aynı gerekçeyle, standart kopyalayıcılar, saygınlıkları az olsa da onlara bir ölçüde heterojenlik katabilecek başka dillerle de temasa geçti. Temas koşulları dışsal da olsa içsel de olsa, sonuç aynıydı: Donmuş standardın bir bölümü yeniden farklılaşmaya başladı. 19. yüzyıl teknolojisinin Avrupa toplumsal yapısını etkilemeye başlamasıyla birlikte başka temas biçimleri ortaya çıktı. Özellikle de İngiltere'de (ve başka yerlerde) sanayi yerleşimlerinin genişlemesi, kömürün yönlendirdiği kasabalara işçi sağlayan kırsal kesimden göç, yeni bir toplumsal katman, yani sanayi proletaryasını yarattığı gibi yeni bir lehçeler karışımı da yarattı. İşçilerin sınırlı toplumsal hareketliliği ve yerel bir kimlik geliştirme ihtiyaçları da, onların dilsel normları aktarışını kaçınılmaz olarak etkiledi, konuşulan İngilizceye yeni değiş-

130. Nist, *A Structural History of English*, s. 306-7.
131. *A.g.y.*, s. 383.

kenler kazandırdı.

On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında, bu sanayi kitleleri tehlikeli bir sınıf olarak, kapıya dayanmış barbarlar, "hareketleri tavırları bir acaip, caddelerde bağıra çağıra sürüklenen, insanın tüylerini diken diken eden ahmakça kahkahalara boğulan, garip, militan şarkılar söyleyen yaratıklar" olarak görülüyorlardı.[132] Bu "barbarlar"ın dili, standart dili konuşanlarca gürültülü ve dağınık, olumsuzluk eklerinin bol bol kullanıldığı, grameri ve söz dağarcığı basit, dil olmayan bir şey addediliyordu. (Kısacası, onların dili dünyada herhangi bir melez dili tanımlarken kullanılan özelliklere sahipti.) Ama I. Dünya Savaşı yeni kentsel yerleşimleri (ve eski kent merkezlerini) silah altına alınacak asker kaynaklarına dönüştürdüğünde, bu aynı kitleler potansiyel müttefik olarak görüldü (ve sonunda onlara oy verme hakkı da tanındı).

İki eğitim yasası (biri 1870'te, diğeri 1918'de çıkmıştı), standart dilde eğitimi zorunlu kıldı (ve yerel lehçeleri savunanlarca, basın, demiryolları, turizm ve daha sonraları da radyoyla eşgüdümlü bir imha gücü olarak görüldü haklı olarak). Her iki yasa da, demokratik kurumlara daha iyi bir katılım göstersinler, silahlı kuvvetlerde komutanın dilini anlasınlar diye, kitleleri topluma asimile etme, onları "eklemleme" ihtiyacına verilmiş kurumsal cevaplardı. Reformcuların tasarladığı disiplin önlemleri, standart seslerde sistematik eğitimi (tektip telaffuza yol açacaktı), sözel eğitimi (açıklığı ve doğruluğu sağlamak için) ve yüksek sesle okuma eğitimini (düzgün tonlamayı sağlamak için) de içeriyordu. Argo ve jargon tehlikeli addediliyor, "sırları gizlemenin aracı ya da kasten bayağılaştırılmış ikameler" olarak görülüyorlardı.[133] Fakat zorunlu eğitimin etkisi, dilsel farklılıkları silmek olmadı: İşçi kökenli öğrenciler, "sınıfsız" standardı yeni özel dilleri olarak öğrenmek yerine kod değiştirmeyi öğrendiler. Yani, belli durumlarda standardı kullanırken, evlerinde ya da mahallelerinde kendi dillerine dönmeyi öğrendiler.[134]

Böylece, evrensel eğitim, sömürgecilik ve ilk kitle iletişim araçları standart dilin erişim alanını genişletirken, bu dili başka dillerle,

132. Tony Crowley, *Standard English and the Politics of the Language*, (Champaign: University of Illinois Press, 1989), s. 215-7.

133. *A.g.y.*, s. 252. 134. *A.g.y.*, s. 159.

kodlarla ya da çeşitli özelleşmiş alanlardaki kullanımlarıyla temas haline sokarak, heterojen unsurların standart dile girmesine ve onu yeniden değiştirmesine neden oldular. Standart olmayan dilleri konuşanların yeni kelimeler ve sentaktik yapılar uydurmakta gösterdiği büyük yaratıcılık dikkate alınacak olursa, standart dili konuşanlarla standart olmayan dilleri konuşanlar arasındaki temasın, standart dillerin Latince yazı dili gibi "ölü diller"e dönüşmesini engellediği ve onları yeni dilsel kaynaklara bağladığı görülür. Fakat, çok çeşitli dilsel kopyalayıcıların varolması, tek başına, mevcut seçilim baskılarının bu yeni varyantların standart dile yeniden girmesini mümkün kılacağı anlamına gelmiyordu. Özellikle de saygın standart dili konuşanların (ve onların kontrollerindeki kurumların) diğer dilleri konuşanlara damga vuruyor olmaları, fena halde ihtiyaç duyulan onarımların bile yapılmasını engelledi:

> Gramatik biçim üzerindeki toplumsal etkiler, tabu kelimelerden kaynaklanana benzer durumlara yol açabilir... [şu farkla ki] biçimler yalnızca standart dilde reddedilir, lehçelerde pek o kadar reddedilmez. Standart dil böylece normal yenilenme kaynaklarından otomatik olarak koparıldığı için, gramer sistemi de tamamlanmadan kalabilir. Bilinen en iyi örnek ikinci tekil zamiridir: Tanıdıklara hitap eden ve pek kibar olmayan *thou*'nun yerine başta çoğul olan *you* geçmiş, o zamandan beri de gramer sistemi ikinci tekil ile ikinci çoğulu ayırmanın araçlarından yoksun kalmıştır. Bunun sebebi, boşluğu dolduracak yeni kelimelerin türememiş olması değildir, çünkü *youse, youse, 'uns, you all, y'all* gibi yeni biçimler lehçelerde sistemi tamamlamak için doğmuştur. Fakat bu biçimler kaba bulunarak reddedilmiştir ve bu yüzden kibar İngilizcedeki bu açık, *you people, my friends, you chaps, those present* gibi bağlama ve ortama bağlı çeşitli sözel araçlarla kapatılmıştır.[135]

Bu eksikliklere karşın, bir dilin standartlaştırılmasının "ölçek ekonomileri" sunduğu açıktır. Örneğin bir iktisatçı, kurumsal bir çerçevede iki dilliliğin ve tercüme ihtiyacının büyük bir verimsizlik yaratabileceğini, iki ayrı dilden personel almayı, iki ayrı dilde yazılı belge çıkarmayı gerektireceğini savunmuştur. Karmaşık bir işbölümünün bulunduğu (teknik ortamların fazlalığı dikkate alınırsa), ileri düzeyde sanayileşmiş ülkeler için bu doğrudur.[136] Standartlaşma, teknik söz dağarcığının daha verimli bir biçimde birikmesini ve

135. Samuels, *Linguistic Evolution*, s. 108.

yeni sözel unsurların ekonomiye daha hızlı yayılmasını mümkün kılmıştır. Standart bir dil siyaseten de bir ülkenin birliği ve insan kaynaklarından yararlanılması için etkili bir araç sunar. Dil sosyoloğu Joshua Fishman'ın belirttiği gibi, standart bir dil ulus inşa edenlere *geniş ölçekte hızlı bütünleşme kazancı* vaat eder.[137] İşte bu ölçek ekonomileri yüzünden dilsel standartlaşma, sömürgeci dünya yıkılıp da ulusal bir birlik arayışı uluslararası hale geldiğinde, 19. yüzyılda (İtalya ve Almanya) ya da 20. yüzyılda siyasi birliği sağlamakta geç kalmış ülkeler açısından merkezi bir önem taşır hale gelmiştir.

Fishman, ulus olmaya giden birkaç yol arasında ayrımlar yapar. Bir yanda Fransa, İngiltere ve İspanya'nın izlediği, Fishman'ın deyişiyle "Devletten Ulusa" stratejisi vardır.[138] Yüzyıllar içinde birkaç merkezi (ya da merkezileştirici) kurumun (asırlık ortak deneyimleri "büyük bir gelenekte" sentezleyecek kraliyet kurumu, merkezi hükümet gelenekleri, eğitim sistemleri, belli ticari ve sınai örüntüler, güçlü bir kent sermayesi) biriktiği ülkelerin izlemiş olduğu strateji budur. Bu ülkeler kendilerini "tarihsel uluslar" olarak adlandıran ülkelerdir. Sınırları dahilindeki azınlıkları, İngiltere'de Galleri, İskoçları ve İrlandalıları; Fransa'da Bretonlar, Normanlar, Gaskonyalılar ve Oksitanları; İspanya'da Galiçyalılar, Katalanlar ve Baskları hazmetmelerini haklı çıkarmak için yaslandıkları bir meşruiyet iddiasıdır bu adlandırma. Öte yanda da kurumların ademi merkeziyetçi bir örüntü içinde toplandığı ülkeler vardır (İtalya ve Almanya; ayrıca Yunanistan, Macaristan ve Polonya). Bu ülkeler Fishman'ın deyişiyle "ulustan devlete" stratejisini izlemişlerdir. Buralarda, paylaşılan ortak bir kurumsal geçmişten çok, etnik biriciklik ve tutarlılık bir meşruiyet biçimi olarak vurgulanmaktadır. Bu ülkelerin insanları merkezi kurumlar inşa etme sürecinde kendilerini zaten (etnik bakımdan) ulus olarak görüyorlardı.

İlk yolu izleyenler dilsel standartlaşmanın kriteri olarak mantık ve rasyonaliteyi vurgulama eğilimindeyken, ikinci yolu izleyenler

136. Bjorn H. Jernudd, "Notes on Economic Analysis for Solving Language Problems", *Can Language Be Planned* içinde, y.h. Rubin ve Jernudd, s. 272-3.

137. Fishman, "National Languages and Languages of Wider Communication in the Developing Nations", Dil, *Language and Society* içinde, s. 197.

138. Fishman, "The Impact of Nationalism in Language Planning", s. 228-30.

ulusal bir dilsel standardın yegâne meşru ölçüsü olarak "fiili kullanım"dan ve "otantiklik"ten bahsediyorlardı.[139] 20. yüzyılın gelişiyle birlikte ulus inşası Batılı bir olgu olmaktan çıktı ve bağımsızlığını kazanan sömürgelerin, hiçbir zaman sömürgeleştirilmemiş ülkelerin (I. Dünya Savaşı sonrası Türkiye), hatta merkezileşmenin bastıramadığı azınlıkların (İrlandalılar, Bretonlar) dahi hedefi haline geldi. Hepsinde de "dil meselesi" önemli bir rol oynadı, yerel diller (Türkçe), ortak diller (Svahili, Malay), hatta karma diller (bugün yeni Melanezya dili diye bilinen Yeni Gine Karma Dili) dil mühendisliğinin ve standartlaşmanın hedefi haline geldi.

Fishman'a göre, hangi stratejiler karışımının baskın çıkacağı, yeni ülkelerin elitlerinin projelerini meşrulaştırmak için tek bir birlik

139. Fishman, "National Languages and Languages of Wider Communication in the Developing Nations", s. 192-3 ve 222.

140. Türkiye örneği özellikle ilginçtir, çünkü I. Dünya Savaşı öncesindeki hayatında (Osmanlı İmparatorluğu döneminde) Türkiye hiçbir biçimde Avrupa'nın çevre ülkelerinden değildi; uluslararası sahnenin eşit koşullarda bir katılımcısıydı (daha sonraları Japonya'nın olduğu gibi, ama Hindistan ya da Çin'in durumunun tersine). Türkiye ilk "medeniyete geçiş süreci"ni ortaçağda, bir İslam ülkesi haline gelirken yaşadı. Türkçe köylülerin diliydi; kentli elitlerse Arapça, Farsça ve Türkçenin bir karışımı olan Osmanlıcayı konuşuyordu. 19. yüzyılda Osmanlılar, Osmanlıca ile Avrupa dilleri arasında, özellikle de askeri ve sınai teknik diller bakımından giderek büyüyen bir söz dağarı açığının farkına vardılar. Fakat dilsel karışımlarındaki Arapça unsurlar, yeni kelimelerin çevrilmesini ve benimsenmesini güçleştiriyordu; bu yüzden dillerinin Arapçadan ve Farsçadan arındırılması yönünde baskılar hissedilmeye başlamıştı. 1908 devriminin ardından milliyetçi duyguların yoğunlaşması ve I. Dünya Savaşı sarsıntısı bu süreci hızlandırdı ve Türkiye ikinci bir geçiş sürecine girdi; bu kez İslami geçmişiyle bütün bağlarını kopardı, Türkçe de tamamen sekülerleştirilerek (ve standartlaştırılarak) yeniden diriltildi. Türkiye bu süreci meşrulaştıracak büyük bir geleneğe sahip olsa da, bu gelenekte İslami unsurların varlık göstermesi, elitlerin ulusal dillerinin geçirmek zorunda olduğu –Alfabenin Latin harflerine çevrilmesi ve sözcük dağarcığının ödünç almalarla zenginleştirilmesi gibi– radikal değişiklikleri haklı çıkarmak için tarihi manipüle edecekleri anlamına geliyordu. Türkçenin bütün dillerin anası olduğu iddiasındaki bir dil kuramı geliştirildi ("güneş-dil" teorisi); böylece yabancı dillerdeki sözcüklerin alınması, bir zamanlar bu sözcüklerin eski Türkçeye ait olduğu gerekçesiyle haklı çıkarıldı. Bkz. Charles F. Gallagher, "Language Reform and Social Mobilization in Turkey", *Can Language be Planned* içinde, y.h. Rubin ve Jernudd, s. 161-6.

141. Tektipleştirici bir gelenekten yoksun olan ülkelerin, daha zorlu bir seçenekler yelpazesiyle yüzleşmesi gerekir. Özellikle de standartlaştırma için bir aday seçerken elit kesimlerinden birinin dilini, eski sömürgecilerinin dili olabilecek

oluşturma geleneğine mi yoksa birkaç geleneğe mi dayandıklarına bağlıydı. Ayrıca dayandıkları hiçbir geleneğin bulunmamasına da bağlı olabiliyordu elbette. Tek bir büyük geleneğe atıfta bulunabilecek olanlar (Türkiye, İsrail, Tayland, Somali, Etiyopya),[140] otantikliği vurguluyorlardı; hiçbir geleneğe yaslanmayanlar (Filipinler, Endonezya, Tanzanya, Kamerun)[141] rasyonalite ve araçsallığa vurgu yapıyorlardı; birbirine rakip birkaç geleneğin bulunduğu ülkelerse (Hindistan, Malezya) ikisinin arasında bir uzlaşmaya vurgu yapıyorlardı.[142] Bütün bu durumlarda, İngiltere ve Fransa'da tamamlanması yüzyıllar süren standartlaşma süreci (önce "yasalaştırma", daha doğrusu farklılıkların en aza indirilmesi, ardından "işleme", yani stan-

"yaygın olarak kullanılan dil" denilen dili (İngilizce, Fransızca, İspanyolca ya da Hollandaca) ya da yerel bir ortak dili (Svahili, Malay) tercih edebilirler. İlk tercih saygınlık sahibi belli bir grubun, belki de onun kadar saygın başka grupların aleyhine kayırılması anlamına gelmiş; bu yüzden, dışlanan elitlerin hemen tepkisini çekmiştir. Bir sömürgecinin dilini seçmek de, milliyetçiliğin bazı hedefleriyle çelişir (zaten çok az ülke böyle bir tercihte bulunmuştur); dolayısıyla bir ortak dil varsa eğer, ulusal standart haline gelme yarışında ciddi bir aday olur. Endonezya bu stratejiye iyi bir örnek oluşturur. Bu takımadalar, dilsel kopyalayıcıların yayılmasını önleyen birçok coğrafi engelle doludur; temastan ziyade yalıtımı destekleyen bu coğrafi engeller iki yüzden fazla ayrı dilin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu koşullarda en başta, ticaret ve siyasi etkileşimde kullanılan bir ortak dil (Malay) ortaya çıkmıştır. Britanyalılar ve Almanların sömürge yönetimlerinde kullandıkları dillerden biri olarak Svahili'yi seçmeleri gibi, Endonezya'daki Hollandalılar da Malay'ı seçmişler, bu dili daha da popülerleştirmişlerdir. Standartlaştırma yolundaki çabalar 1930'ların başında başlamış olsa da, projeyi kurumsallaştıranlar, II. Dünya Savaşı sırasında adaları işgal eden, Hollandacayı yasaklayan, sözlük ve gramer yaratmak amacıyla bir komite kuran, Malay'ı bir eğitim dili haline getiren Japonlar olmuştur. Dolayısıyla bu örnekte, araçsallık ve "rasyonel" planlama (rutinleştirme), standardın seçim kriteri olarak otantikliğe ağır basmıştır; çünkü o kadar da saygın olmayan bir varyant, iletişimdeki verimliliği ve yaygınlığı sayesinde elitlerin kullandığı farklı dillere tercih edilmiştir. Bkz. S. Tadkir Alissahbana, "Some Planning Processes in the Development of the Indonesian-Malay Language", *Can Language be Planned* içinde, y.h. Rubin ve Jernudd, s. 180-4.

142. Türkiye ile Endonezya farklı biçimlerde tek bir ulusal standarda ulaşmış olsalar da, birkaç başka gelenekle yüz yüze kalmış başka ülkeler bir uzlaşmaya varmak zorunda kalmışlardır. Örneğin bugün Etiyopya'da Amhara dili (kökleri 14. yüzyıla uzanan bir yazı sistemi ve edebiyatı olan yerli bir standart) ve İngilizce (eğitim ve uluslararası iletişim dili) dahil beş majör dil bulunmaktadır. Etiyopya'da majör diller kadar saygın özel ayin dilleri de vardır (iki farklı büyük geleneğin kutsal dilleri olan Arapça ve Gez). Bkz. C. A. Ferguson, "The Role of Arabic in Ethiopia: A Sociolinguistic Perspective", *Sociolinguistics* içinde, y.h. Pride ve Holmes, s. 114.

dardın kurumsal kullanımlarının farklılaştırılması), birkaç on yıla sıkıştırılıyordu.[143]

Durumları birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, bu ülkeler ulus inşasına giriştiklerinde benzer bir güçlükle karşılaşıyorlardı: Nüfusun siyasi, askeri ve ekonomik seferberlik için kullanılabilecek bir rezervuara nasıl dönüştürüleceği. Kitlelerini birlik olmuş bir ulusta bütünleştirme sürecinde, standart dillerin sunduğu "ölçek ekonomileri"ne gereksinim duyuyorlardı. Batı'yı yakalamaları, yeni teknolojiler ve örgütsel stratejilerin (özellikle de ordudaki, ama aynı zamanda şirketlerdeki) karmaşıklıklarını karşılamak için sözcük dağarcıklarını genişletmeleri gerekiyordu, bunu da ya başka dillerden sözcükler alarak (İngilizcenin yüzyıllar önce yaptığı gibi) ya da kendi standartlarına uygun sözcük oluşturma kaynaklarını geliştirerek yapabiliyorlardı.

Eski sömürgeler, standartlaşmanın eski sömürgeci efendilerine sağladığı yararların aynılarını elde etmeye çalışırken, iki "dilsel süpergücün" (Fransızca ve İngilizce) dilleri de ilk küresel süperstandart olabilmek için çekişiyordu. II. Dünya Savaşı öncesinde Fransızca tereddütsüz uluslararası standarttı, dünya çapında birçok elitin dili haline gelmiş, dolayısıyla diplomatik ve kültürel iletişim için en saygın iletişim aracı olmuştu. 19. yüzyılın sonlarındaki bazı geri adımlar (1870-71'de Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi gibi), Fransızcanın saygınlığını azalttıysa da, Fransa I. Dünya Savaşı'nın ardından yine dünyanın kültürel merkezi haline geldi. Fransa uzun süredir devam etmekte olan dilsel başatlığından ötürü, 1890'larda kurulan Alliance Française hariç, kendi standardını tüm dünyaya yaymak için özel kurumlar oluşturma gereğini duymamıştı. Fakat Fransız ordularının Naziler tarafından dağıtılmasının, Fransa'nın birkaç yıl bo-

Hindistan'da da birbirine rakip iki büyük gelenek (İslam ve Hinduizm) ve dinsel sınırları kesen on altı farklı dil mevcuttur: Örneğin Hindu ve Urdu, aynı dil ailesine aittir, fakat Urdu daha İslamileşmiştir; Urdu dilinde birçok Farsça kelime kullanılır, Hindu diliyse Sanskritçeyle bağlarını korumaktadır. Bu rekabet bugüne dek devam etmiştir ve Hindistan birkaç standardı birden tanımak zorunda kalmıştır. Bkz. Jyotirindra Das Gupta, "Religion, Language and Political Mobilization", *Can Language be Planned* içinde, y.h. Rubin ve Jernudd, s. 55-60.

143. "Yasalaştırma" ve "işleme"nin oluşturduğu "standartlaşma"nın tanımı için bkz. Haugen, "Dialect, Language, Nation", s. 107-8.

yunca dış dünyadan yalıtılmasının ardından, Fransızca konuşanlar 1945'te farklı bir dilsel durumla karşı karşıya kaldılar: Bilim ve teknolojinin dili artık İngilizceydi ve dünya elitlerinin dili olarak Fransızcaya meydan okumaya başlamıştı. (Rusça da Sovyetlerin nüfuz alanına çekilen Doğu Avrupalı elitler arasında Fransızcanın yerini alıyordu.)[144]

Fransa'nın eski sömürgelerini yitirmesi (Lübnan ve Suriye'yi 1946'da, Hindiçin'i 1954'te, Tunus ve Fas'ı 1956'da, Cezayir'i 1962' de) dilinin küresel prestijine indirilmiş yeni bir darbeydi, ama İngilizce de dünyanın dört bir yanında benzer darbelerden mustaripti. I. Dünya Savaşı sonrasında Britanya İngilizcesine sızmaya başlamış olan Amerikancılıklar artık Fransızları telaşa düşürecek ölçüde Fransa'yı da işgal etmeye başlamıştı. "En fazla etkilenen alanlar spor, güzellik salonlarının dünyası (Elle gibi dergiler), oyuncak mağazaları ve danstı."[145] Fransızca gramerine de sızmalar başlamıştı: *k* ve *y* bazı kelimelerin telaffuzuna girmiş, çoğulluk biçimi biraz tutarsız hale gelmiş, "*-rama*", "*super-*" ve "*auto-*" gibi ekler, Fransızca kopyalayıcı normlar topluluğunda büyük bir yayılma göstermişti. 1950'lerin başında, dünyadaki bütün kitapların yüzde 20'den fazlası İngilizce basılıyordu (Fransızca basılanların oranı yüzde 10'dan azdı), dünyadaki gazetelerin yüzde 50'si ve radyo yayınlarının yüzde 60'ı İngilizceydi.[146]

De Gaulle iktidara döndüğünde, bu koşullara cevaben "Fransa, Fransızcanın yayılmasıyla ilgili olarak pozitif ve etkin bir politika izlemeye başladı."[147] 1966'da, Lyndon Johnson'ın Amerikan İngilizcesinin yurtdışında öğretilmesi için resmi bir kampanya başlatmasından bir yıl sonra, Fransızcanın yayılmasını teşvik etmek üzere bir kamu kurumu kuruldu. Bu yılların belgeleri, dilsel yayılmaya karşı resmi duruşu, XIV. Louis'den bu yana Fransızcaya karşı benimsenen bakış açısının terimleriyle ortaya koyar: Fransızca "ebedi değerlere" (belirsizlikten yoksun olmak, açıklık gibi) ve "evrenselliğe" (zamanın ve mekânın ötesinde bir insanlık durumuna göndermede bulunan) sahip bir dildir. Dolayısıyla Fransızcanın başka uluslara dayatılması bir dilsel emperyalizm biçimi değil, Fransa'nın medenileşti-

144. Gordon, *The French Language and National Identity*, s. 42.
145. *A.g.y.*, s. 45. 146. *A.g.y.*, s. 48. 147. *A.g.y.*, s. 56.

rici misyonunun bir parçası, bu insanların taşralı geriliklerinden kurtuluşlarıdır.[148] Elbette ki, Fransızcanın bir melez olduğu (Akdenizli ve Germen malzemelerin bir karışımı), Paris lehçesinin de bulunduğu yere güce başvurarak geldiği dikkate alınırsa, bu meşrulaştırıcı anlatı, elitlerin bir uydurmasıydı. Yine de bu politika işe yaradı: 1967'de, Fransa'nın Afrika'daki eski sömürgelerinin oyları sayesinde Fransızca, Birleşmiş Milletler'de İngilizceyle aynı düzeyde kabul edildi. (1945'te, Fransızca konuşanları hayal kırıklığına uğratan, sarsan bir gelişme yaşanmış, dilleri Birleşmiş Milletler'de sadece bir oy farkıyla, *birçok dilden biri* sıfatına layık görülmüştü.)[149]

Sömürgeci ülkelerin yerel dillere karşı benimsedikleri farklı tutumları tartışmış ve Fransızların genellikle Britanyalılar ya da Almanlardan daha agresif bir tutum benimsediklerini belirtmiştik. Robert Phillipson'ın dilsel emperyalizme ilişkin analizi bunun Afrika örneğinde doğru olduğunu kabul eder, ama sorunun basitleştirilmesine karşı da bizleri uyarır. (Örneğin Fransız Hindiçini'yle İngiliz Hindistanı karşılaştırıldığında, rollerin tersine döndüğü, Fransızların yerel dillere Britanyalılardan daha hoşgörülü yaklaştığı görülecektir.)[150] Phillipson ayrıca, iki dilsel süpergücün eski sömürgeleri üzerindeki hâkimiyeti sona erdikten sonra bile, hükümet fonlarını kullanarak gelişmekte olan ülkelere yaydıkları eğitim sistemleri yüzünden eski sömürgelerin kültürleri üzerindeki homojenleştirici etkilerinin devam ettiğini savunur. "Nasıl ki yerli azınlıkları dillerine ve geleneksel kültürlerine yabancılaştırmanın başlıca aracı okullar olduysa (Galler, Amerikan yerli halkı ve Avustralyalı Aborijinler örneklerinde olduğu gibi), Afrika'da da okullar yerel dilleri bastırmanın, yabancı dilleri ve değerleri dayatmanın araçları oldu."[151] Phillipson, Fransızcanın tersine İngilizcenin yayılması için hiçbir zaman Britanya ya da Amerika kurumlarında bir "master plan" hazırlanmamış olduğunu kabul etse de, "tek dilci ve anglosantrik bir yaklaşıma ve işleyişin gerçekleştiği daha geniş bağlamı göz ardı etme eğilimine sahip" İngilizce öğretiminin yaygınlaşması, İngilizceyi başka dil-

148. *A.g.y.*, s. 97-8. 149. *A.g.y.*, s. 42.

150. Robert Phillipson, *Linguistic Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 1993), s. 111.

151. *A.g.y.*, s. 28 (İngilizce okullar hakkında) ve s. 113-4 (Fransızca okullar hakkında).

lerin yerini alma, onları yerlerinden etme eğilimine sokan homojenleştirici etkiler yarattı.[152]

Eğitsel baskının yanında, büyük şirketler de İngilizce ve Fransızcanın yayılmasına katkıda bulundu, uluslararası standartlar olma statülerini güçlendirdi. Uluslararası haber ajanslarından, "dört büyük" dilsel malzeme toptancısından bahsetmiştim: Reuters, AP (Associated Press), UPI (United Press International) ve Fransız AFP. (Bu şirketler aynı zamanda büyük bir görüntü akışını yönetir, fakat haber metinleri hâlâ merkezi faaliyet alanlarıdır.) Bu şirketlerin yönettiği dilsel akışların yoğunluğunu kavrayabilmek için, dört haber ajansının hepsine abone olan birinin günde ortalama 300 bin kelime alacağını bilmek gerekir. Teknoloji bu akışı daha da yoğunlaştırmaktadır: Eski Teletip dakikada 60 kelime geçerken, bugünün bilgisayarları ve uyduları, dakikada 1200 kelimenin doğrudan bir gazetenin bilgisayarına aktarılabileceği formatta kıtalar aşmaktadır.[153]

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren haber ajansları dünyayı kendi aralarında bölüşmüşlerdir: Bugün Afrika'nın Fransızca konuşulan kesimleri AFP'ye, İngilizce konuşulan kesimleri Reuters'a, Latin Amerika ise AP ve UPI'ye aittir. Başka yerlerde bu dört ajans kıyasıya rekabet eder, ama tabii gerçek piyasa rekabetinden değil, oligopolcü bir rekabetten söz ediyorum. Haber ajansları gerçek bir antipazar yapısı taşır hale gelmişlerdir, yani sahipleri ya da sahiplerin temsilcilerinin değil, yönetsel hiyerarşinin hâkim olduğu yapılardır.[154] "Kapitalist değerler"i dünya çapında yaygınlaştırmak gibi bir komployа girişmiş olmasalar da, bakış açısının rutinleştirilmesinden ve standartlaştırılmasından (bunların yanında çarpıtıcı basitleştirmeden) ve nihayetinde *akışın biçiminden,* yani akışın birkaç yerden çıkıp çok sayıda aboneye ulaşan bir akış olmasından kaynaklanan homojenleştirici bir etkileri vardır. Bu tür bir akış ("bir yerden birçok yere" şeklindeki bir akış), bu tür "dilsel ürünler"in az sayıda üreticisi, çok sayıda tüketicisi olmasını garantiye alır. Haber dağıtımının bir yerden-birçok yere şeklindeki akışı, nihayetinde doğrudan akışın yönetiminde kullanılan teknolojik altyapıya içkindir. Örneğin 1950'

152. *A.g.y.*, s. 300-2.
153. Fenby, *The International News Agencies*, s. 3.
154. *A.g.y.*, s. 159.

lerde Reuters'in finans servisi, kendi ürününün (emtia ve borsa haberleri) dağıtımı için kendi iletişim ağını (Teletipe dayalı) kurmaya başladı. International Financial Printer 1963'te çalışmaya başladı, ama yavaş, hantal ve gürültülü telekslerin yerlerini 1970'lerin başında video terminallere bırakmasıyla asıl yükselişi yaşadı. (1982'ye gelindiğinde, Reuters'ın 81 ülkede 30 bini aşkın terminali vardı.)[155]

Fakat bu bir yerden-birçok yere ağı olgunlaştıkça, başka ağlar kökten farklı bir paradigma imkânı sunmaya başladılar: Geçen yirmi yıl içinde oluşan, büyük ölçüde kendi kendine örgütlenen uluslararası bilgisayarlar ağı, yani internet sayesinde birçok yerden-birçok yere dağıtım sistemi mümkün olmaya başladı. İnternet (ya da aslında önceli Arpanet) askeri kökenli olsa da (merkezsiz tasarımı, onu nükleer saldırıya karşı dirençli kılmanın bir yolu olarak düşünülmüştü), birçok yerden-birçok yere şeklindeki yapısının gelişimi, yukarıdan gelen komutalarla değil, bir düşüncenin merkezi olmayan, büyük oranda tabandan gelen bir hareket içinde hızla benimsenmesinden kaynaklanmıştı. Howard Rheingold, internetin tarihini anlatırken coğrafi bakımdan dağınık topluluklar arasında, başta teknik (bilimsel ya da askeri) iletişim amacıyla geliştirilen bilgisayara dayalı iletişimin, çok farklı *sohbet* biçimlerini destekleyen bir iletişim aracına dönüşme sürecine ışık tutar. Bir örnek, başta teknik destek amacıyla tasarlanan, ama sonra kullanıcıları tarafından başka birçok amaca uyarlanan bir tartışma sistemi olan Usenet'tir:

> Usenet bir sohbet ya da yayın mekânıydı, binlerce odası olan devasa bir kafeteryaya benziyordu; aynı zamanda Londra'da Hyde Park'taki halk kürsüsünün dijital versiyonuydu; düzeltiden geçmemiş bir okur mektupları köşesiydi, hareketli bir bit pazarıydı, bütün masrafları yazarın karşılaması koşuluyla kitap basan büyük bir yayıneviydi ve dünyada ne kadar tuhaf grup varsa hepsinin bir araya geldiği bir koleksiyondu. Kitlesel bir ortamdı çünkü, internete aktardığınız bir gıdım bilgi, tüm dünyada milyonlara ulaşma imkânına sahiptir. Fakat birkaç bakımdan geleneksel kitlesel basın yayından ayrılır. Bir Usenet postasını okuyabilen herkes, yanıt verebilir ya da yeni bir posta gönderebilir. Televizyonda, gazetelerde, dergilerde, filmlerde ve radyoda hangi enformasyonun kitleye sunulacağına karar verme yetkisi az sayıda insanın elindedir. Ama Usenet'te kitlenin her bir üyesi aynı zamanda potansiyel bir yayıncıdır. Tayvan üniversitelerinde, usenet erişimine ve

155. *A.g.y.*, s. 117.

Çin'deki akrabalarıyla telefon bağına sahip olan öğrenciler, 1989'da Tiananmen Meydanı vakasında bir muhabirler ağı haline gelmişlerdi... Usenet büyük bir gönüllü çabanın eseridir. Onu yaratan insanlar bunu gönüllü olarak yapmışlardır ve yazılımı kamusal alana taşımışlardır. Giderek genişleyen içerik, gönüllülerce yaratılmıştır.[156]

İnternetin birçok yerden-birçok yere yapısının dilsel kopyalayıcıların akıbeti bakımından asıl etkisi, nüfusu kitleleşmekten çıkarma potansiyeli, yani ortak çıkarlarla ve gayri resmi sohbetlerle birbirine bağlanmış küçük, coğrafi bakımdan dağınık topluluklar yaratma potansiyeli olabilir. Bilgisayar ağlarındaki trafik, askeri ve bilimsel enformasyon alışverişinin hâkimiyetinde olsaydı, bilgisayarlar arasında dolanan normlarda daha büyük bir resmiyet görmeyi bekleyebilirdik. Ama kullanıcılar (yalnızca İngilizce konuşanlar değil, aynı zamanda onlar da bir yerden-birçok yere yapısına sahip bir veri dağıtım sistemi olan Minitel'i birçok yerden-birçok yere bir sohbet sistemine çeviren Fransızca konuşanlar da[157]) ağı bir sohbet aracına dönüştürdüğünden dolayı, bu yeni iletişim ortamının konuşma dilini güçlendirebileceği, hem de internet üzerinden çoğunlukla yazılı metin aktarılmasına karşın böyle olacağı tahmininde bulunabiliriz. (Örneğin gerçek zamanlı bir sohbet sistemi olan IRC'de, yazarken yapılan imla hatalarının düzeltilmesi, biçimsel bakımdan yanlış bulunur; dolayısıyla standart telaffuz, hatta gramer sistemi zayıf bir biçimde uygulanır ya da hiç uygulanmaz.)

Bu yüzdendir ki internette dolanan çok sayıdaki dilsel kopyalayıcı İngilizce konuşma diline bağlı olsa da, yine de *İngilizcedir* ve bu durumda bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bir taraftan bakınca, bunun hiç de öyle şaşırtıcı olmadığı görülür, çünkü İngilizce uzun zamandır (II. Dünya Savaşı'ndan beri) ileri teknolojinin uluslararası dilidir. Bir yazarın dediği gibi, "Atina, Kahire ya da Yeni Delhi'ye inmek için bir havaalanı arayan Rus bir pilot, kontrol kulesiyle İngilizce konuşur."[158] Aynı şekilde, dilsel nitelikleriyle pek de ilgisi olmayan gerekçelerden ötürü İngilizce gerek standart kelimeleri hatırlatıcı ipucu olarak kullanan formel bilgisayar dillerinin (Pascal, For-

156. Howard Rheingold, *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier* (New York: Harper Perennial, 1994), s. 130.

157. *A.g.y.*, 8. bölüm.

158. Mazrui, *The Political Sociology of English*, s. 75.

tran) İngilizceyi kaynak alması anlamında, gerek bilgisayarlarla ilgili teknik tartışmaların İngilizce gerçekleştirilmesi anlamında (bu da hiç şaşırtıcı değildir, çünkü teknolojinin gelişiminde Britanya ve ABD kilit roller oynamışlardır) bilgisayar dili haline gelmiştir. Öte yandan bu durum dilsel homojenleşmeyi de beraberinde getirecekmiş gibi görünse de, İngilizce bir ortak dil olarak oynadığı rolden ötürü, yabancı kullanıcılar tarafından –özellikle de bir ödünç kelime kaynağı olarak kullanıldığında– çok çeşitli biçimlerden değiştirilmekte ve uyarlanmaktadır. Japonlar, İngilizceden aldıklarını minyatürleştirmeleriyle ünlüdür: "*Modern girl*"ü (modern genç kız) "*moga*", "*word processor*"ı (kelime işlemci) "*wa-pro*", "*mass communication*"ı (kitle iletişim), "*masu-komi*" yapmışlardır.[159]

Bugün internette boy gösteren uluslararası topluluklar bir gün Japonların kısaltmalarının hoş karşılandığı (dolayısıyla herkesin kitle iletişim yerine "*masu-komi*"ye katıldığı), standarttan kaynaklanan gururun yabancı bir duygu olarak görüldüğü, "öğrenilen telaffuzlar"ın hiyerarşik ağırlığından ve resmi doğruluk kriterlerinden korunan bir yeni-İngilizceler dizisinin boy gösterdiği başka bir İngilizce yaratabilirler. Bu elbette başka kaç ülkenin daha ulusal olmayan (ve ulusçu olmayan) toplulukları kurmanın bir aracı olarak interneti kucaklayacağına bağlıdır.[160] Fakat aynı zamanda da, internetin kendi-

159. Bryson, *The Mother Tongue*, s. 184.

İngilizce sözcükleri yerel ürünlere benzer hale gelene dek değiştirme eğilimi, Japonlarla sınırlı değildir. Singapur'da travestilere *shim* denir; *she-him*'in (kadın-erkek) değişmiş biçimidir. İtalyanlar *nightclub*'a (gece kulübü) gitmezler, *night*'a giderler (genellikle de *nihgt* diye telaffuz ederler); Fransa'da da *self-service* (self-servis) bir restorana kısaca *le self* denir. Avrupa dilleri İngilizce parçacıkları alıp onlara yepyeni anlamlar yüklemek gibi de açık bir eğilim gösterir; dolayısıyla Fransızlar koşmaya (*running*) ya da jogging'e gitmezler, *footing*'e giderler... Almanlar işleri birinin İngilizce anlayabileceğinden bir adım öteye götürme konusunda çok yaratıcıdırlar. Almanya'da bir genç ergenlikten (*teens*) sonra *tweens*'e (yirmiler) girer; o kadar da çoksatar (*best-seller*) olamayan bir kitap *ein steadyseller* olur, bir başkasından daha rahat (*relax*) olan kişiye de *relaxter* denir.

160. Rheingold, *The Virtual Community*, s. 234. Kendi ulusal bilgisayar ağlarını deneyen Fransızlar ve Japonlar, uluslararası ağlara açılmanın olası heterojenleştirici etkilerini hoş karşılamayabilirler. Rheingold şu gözlemi aktarır:

"Bu deneyin (Minitel) üstünden geçen on yılı aşkın bir sürenin ardından Fransa'nın karşı karşıya kaldığı güçlük, Japonya'nın karşı karşıya olduğu bazı güçlüklerle ortaktır. Japonlar kendi iletişim piyasalarına uyguladıkları kısıtlamalar yü-

sinde *ne tür bir enternasyonalizmin* baskın hale geleceğine bağlıdır. İlk bölümde gördüğümüz gibi, antipazar kurumları uluslararasılaşırken, ulusal hükümetlere saldırmışlardı. Uzunca bir zaman antipazarların sevgili bir ortağı olan merkezi devlet de, birden bir rakip, uluslararası genişlemenin önünde bir engel haline gelmişti. Antipazar kurumları, bilgisayar ağlarında ilk dönemlerden beri varlık göstermektedirler, fakat bugün görülmemiş bir güçle interneti işgale hazırlanmaktadırlar.[161] İnternet içinde çoktandır birikmekte olan ağların bu saldırıdan sağ kurtulabilecek ve gelişmeye devam edebilecek denli esneklik göstermesi mümkün. Gelecek yıllarda hiyerarşilerin birikmesi, hatta belki de ağı yine bir yerden-birçok yere yapısına dayalı bir enformasyon dağıtım sistemine dönüştürmesi de mümkün. Bu mücadelenin nasıl sonuçlanacağı henüz açıklık kazanmış değil.

Herhalde internet deneyiminden çıkarılacak en önemli ders, bu deneyimin kitleselleştirmekten çıkarma yönünde yarattığı imkânların bir anlamda fütüristik teknolojiyle pek de o kadar ilgili olmamasıdır. Birçokları bu bilgisayarlar ağını değerli bir enformasyon kaynağı olarak görse de, ileride bir gün ağın başlıca katkısı topluluklar oluşturmakta hızlandırıcı olmak (dolayısıyla duygusal, teknik ve başka türde bir *destek* kaynağı olmak) olarak görülebilir. Topluluklar bilgisayarların çok öncesinden beri varolan ortak çıkarlarla birbirine bağlı olduğundan, toplumun evriminde yeni bir aşamaya ("enformasyon çağı") girmek gibi bir durum söz konusu değildir. Daha

zünden geç gelişmişlerdir; bugün de internetin büyümesiyle ve internete tam erişimin beraberinde getirebileceği kültürel çatışmalarla karşı karşıyadırlar. Fransa, Fransız dilini Akademi yoluyla denetleme örneğindeki dirijist teşebbüslerinde görüldüğü gibi, kültürel yayılmacılığa karşı çok korumacıdır. Amerika'yla rekabetin yarattığı korku ve internet deneyine duyulan güvensizlik orijinal Teletel tasarımına giren kararları etkilemiştir. Bugün kullanımda olan milyonlarca Minitel'in küçücük ekranları ve neredeyse hiç işlemez haldeki klavyeleri, yüksek bant genişliğinin ve güçlü masaüstü bilgisayarların hâkim olduğu bu çağda açıkçası yetersizdir. Fransa kullanıcı arayüzünü yeniden tanımlayacak, dolayısıyla yeniden ileri doğru bir hamlede bulunacak mıdır, yoksa on yıl önce devrimci olan ham terminallere yaptığı yatırımlara bağlı mı kalacaktır? Fransa ileriye doğru atılırsa eğer, Fransız ağı, geçmişte yaptığı gibi kendini Net'ten ayıracak mıdır? Yoksa Net'e dahil olacak ve ona Fransız havasından daha fazla katacak – böylece kaçınılmaz olarak Net'in Fransız kültürünü hepsi de hoş olmayan biçimlerde değiştirdiğini mi keşfedecektir?" (s. 234)

161. *A.g.y.*, s. 88.

ziyade, bilgisayar ağlarının, kitleselleşmeden önce de varolan ve onun yanı sıra varlığını sürdüren kararlı bir toplumsal hayat haline köprü kurmuş olması söz konusudur. Bir yerden-birçok yere yapısına dayalı kitle iletişim araçlarının etkileri, bu bitişikteki kararlı hale ulaşmayı zorlaştırmıştır, fakat bu hali "ilkel" bir örgütlenme biçimi olarak görüp geride bırakmış değildir. İnsanlık hiçbir zaman bir ilerleme merdiveninde "yukarıya doğru" tırmanmamıştır, yalnızca kararlı hallerin önceden yapılandırdığı bir olasılıklar uzamında "yatay" bir araştırma halinde olmuştur.

Biz hareket ederken, insanlık tarihini şekillendiren farklı dinamik süreçlerin bu uzamı değiştirdiğine, yeni kararlı haller ortaya çıkarken, diğerlerinin ortadan kaybolduğuna kuşku yok. Birbirlerini karşılıklı destekleyen üyelerin oluşturduğu bir topluluğu tanımlayan kararlı halin ortadan kalkmadığı, daha çok bizim ondan uzaklaşmış olduğumuz aşikâr; bugün bilgisayar ağları bu açığı kapatabilirler. Öte yandan, eğer bilgisayar ağlarının değeri bu (fütüristik olmayan) hızlandırıcı rollerinde yatıyorsa, gelecekteki değerleri de tümüyle, içlerinde gelişecek toplulukların *niteliğine* bağlı olacaktır. Üstelik bu topluluk ağları, farklı siyasi eğilimlerden (faşist topluluklar da dahil) insanları bir araya getirecek, bu yüzden de daha adil, daha az baskıcı bir toplum yönünde bir toplumsal değişimi tek başına "sanal cemaatler"in varlığı güvence altına alamayacaktır. Deleuze ve Guattari'nin sözlerini tekrarlayacak olursak, bir ağ bizi kurtarmaya yeter sanmayın.[162]

162. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 500.

Gezegenimizin çizgisel olmayan dinamikleri bakımından, üzerinde yaşadığımız ve toprağımız, evimiz dediğimiz o ince kaya kabuk, herhalde dünyanın en önemsiz bileşeni. Hatta kendi kendilerini büyük "taşıyıcı kayışlar" (taşıyıcı hücreler) halinde örgütleyen yeraltındaki lav akışlarının, kabuksu yüzeyin en dikkat çeken ve en kalıcı yapılarının doğuşunda en büyük etken olduğu, çok daha büyük bir sistem çerçevesinde gerçekleşen bir katılaşmadan ibarettir bu kabuk. Birçok jeolojik biçimin oluşmasının kaynağında yatan şey, lavların kendi kendine örgütlenen akışıdır. Bu akış ya doğrudan volkanik faaliyetler yoluyla, ya da dolaylı olarak kıta levhalarının çarpışmasını zorunlu kılıp büyük kıvrımlı dağ dizileri yaratma yoluyla jeolojik biçimleri doğurur. Kıtaların üzerine gömülü olduğu okyanus levhasının da sürekli yaratıldığını ve yıkıldığını (katılaşma ve yeniden erime yoluyla), kıtasal levhanın da sürekli erozyon halinde olduğunu, bu yüzden malzemelerinin yeniden okyanusa geri döndüğünü düşünecek olursak, gerçekliğimizin en kararlı ve kalıcı niteliklerini tanımlayan kayalar ve dağlar, yalnızca bu akış halindeki gerçekliğin yerel bir *yavaşlatılmasını* temsil edecektir. Sanki mineral dünyanın bütün parçaları kimyasal kompo-

Sonuç ve Spekülasyonlar

zisyonu ve *akış hızı* belirtilerek tanımlanabilir gibidir: Kayalar için çok yavaş, lavlar için daha hızlı.

Aynı şekilde bireysel bedenlerimiz ve zihinlerimiz de biyokütle, gen, mem ve norm akışlarındaki pıhtılaşmalardan ve yavaşlamalardan ibarettir. Burada da, hem organik bedenlerimize hem de kültürel zihinlerimize geçici olarak bağladığımız ya da zincirlediğimiz malzemelerle ve bu bağlama operasyonunun takvimiyle tanımlanabiliriz. Binyıllar içinde asıl önemli olan besin ağları üzerinden gerçekleşen biyokütle akışları ve kuşaktan kuşağa gen akışlarıdır; bu akışlardan doğan bedenler ve türler değil. Dillerimiz de zamanla, birçok farklı yapı doğuran bir normlar akışı içindeki anlık yavaşlamalar ve yoğunlaşmalar olarak görülebilir. Benzer bir nokta kurumlarımız için de geçerlidir; kurumlarımız da para, rutinler, saygınlık akışlarındaki ve (kendilerini barındıracak daimi bir çatı bulmaları halinde) inşaat malzemelerinin türetildiği mineral akışlarındaki geçici katılaşmalar olarak değerlendirilebilirler.

Bu kitap söz konusu "malzeme" akışlarını tarihsel olarak araştırmanın yanı sıra, katılaşmaların ta kendisiyle de ilgilenmiştir; zira bu katılaşmalar bir kez ortaya çıktıktan sonra akışlara tepki göstererek onları çok çeşitli biçimlerde kısıtlarlar. Bu basit açıklama meselenin özünü aktarsa da, birkaç sınır koymakta fayda var. Bir taraftan, tarihlerini anlattığımız malzemelerin akışları, madde-enerjiden çok daha fazlasını içerir. Akışlar, sadece (bitlerle ölçülen) fiziksel örüntüler olarak statik terimlerle değil de, kendi kendilerini kopyalayan ve hızlandıran örüntüler olarak dinamik terimler çerçevesinde anlaşılan *enformasyonu* da içerir. Yani yalnızca genleri, memleri ve normları değil, bu kopyalayıcıların "fenotipik" etkilerini, madde-enerji akışlarında yoğunlaşmaları ya da dağılmaları tetiklerne yetilerini, bir kararlı halden diğerine geçme yetilerini, bu akışlardan doğan yapıları da inceledik. Öte yandan bu yapılar arasında, bir homojenleşme sürecinden geçmiş, yani *hiyerarşiler* (ya da daha genel olarak *katmanlar*) adını verdiğimiz pıhtılaşmalar ile heterojen bileşenlerin heterojenliğinin korunarak eklemlendiği, yani *ağ* (ya da *kendi içinde tutarlı toplamlar*) diye adlandırdığımız pıhtılaşmaları birbirinden ayırdık.

Hiyerarşiler ve ağların çoğunlukla karma bir halde ortaya çıktığını tekrar tekrar gördük, dolayısıyla bütün bu değişen bileşimlere bir isim bulmak yerinde olur. Karışımın hiyerarşik bileşenleri, ağ bi-

leşenlerine baskın çıkıyorsa ortada son derece *katmanlı* bir yapı olduğundan bahsedebiliriz, tam tersi bir karışımın da düşük derecede katmanlı olduğunu söyleyebiliriz. Üstelik, ağlar hiyerarşiler, hiyerarşiler de ağlar doğurduğundan, belli bir karışımın homojen ve heterojen bileşenlerinin oranları değiştikçe *katmansızlaşma* süreçlerinden geçtiği kadar *yeniden katmanlaşma* süreçlerinden geçtiğinden de bahsedebiliriz. Nihayetinde (bu bakış açısından) gerçek dünyayı doğru biçimde tanımlayan şey, tektip katmanlar ya da değişken ağlar değil de, bu ikisini doğuran şekilsiz ve yapısız akışlar olduğu içindir ki, madde-enerji enformasyonunun bu özel haline, yani kendi kendini örgütleyen süreçlerce içerden hareketlendirilerek sahici bir *organik olmayan* hayat oluşturan akış halindeki bu gerçekliğe bir isim koymak yararlı olacaktır: Organsız Beden. Gilles Deleuze ve Félix Guattari'nin de yazdığı gibi:

> Organizma kesinlikle beden, daha doğrusu Organsız Beden değildir; daha ziyade Organsız Beden üzerinde bir katmandır, başka bir deyişle Organsız Beden'den işe yarar bir şeyler çıkarabilmek için ona biçimler, işlevler, bağlar, hiyerarşik örgütlenmeler, örgütlü aşkınlıklar dayatan bir birikme, toplanma, çökelme fenomenidir... Organsız Beden, bir organizmayı –aynı zamanda bir anlamlandırmayı ve bir özneyi– oluşturan alüvyonların, çökelmelerin, birikmelerin, katlanmaların ve geri çekilmelerin ortaya çıktığı buzul gerçekliktir.[1]

Bu ismin kendisi, elbette ki gayri maddi ve anlamsız. Bu organik olmayan hayat kazanına başka bir isim de verebiliriz. (Örneğin başka bir yerde "makine filum" demiştik.)[2] Fakat ismin tersine, ismin

1. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *A Thousand Plateaus*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), s. 159.

2. "Organsız Beden" terimi, felsefi bir bağlamda ilk kez Gilles Deleuze tarafından (Artaud'dan ödünç alınarak) kullanılmış olsa da bu terimin hemen hemen eşanlamlısı olan "makine filum" terimi ilk kez Guattari tarafından geliştirilip kullanılmıştır: Félix Guattari, "The Plane of Consistency", *Molecular Revolution* içinde (New York: Penguin, 1984), s. 120. Bu iki terimin kesinlikle eşanlamlı olduğunu iddia etmiyorum (ama ben böyle kullanıyorum). Daha ziyade bu filozoflar *tek bir teori* inşa etmek yerine *bir teoriler ağı*; yani kısmen örtüşen bir teoriler dizisi yaratma girişiminde bulunmaktadırlar. Dolayısıyla hemen hemen eşanlamlı olan kilit kavramlar (Organsız Beden, filum, düz, uzam, köksap) anlamları bakımından tam olarak birbirlerine denk düşmezler, fakat bu örtüşme etkisini yaratmak için hafifçe birbirlerinin yerine geçerler. Önemli olan bu isimlerin kendileri değil, atıfta bulundukları şeydir.

atıfta bulunduğu şey çok çok önemlidir, çünkü sevdiğimiz, değer verdiğimiz (ya da tersine bizi ezen ve köleleştiren) hemen her istikrarlı yapının kaynağında lav, biyokütle, mem, norm, para (ve başka "malzeme") akışları vardır. Belli bir zaman diliminde ve belli bir uzamda katmansız diye addedilen şeyin tümüyle göreli olduğunu aklımızda tuttuğumuz sürece, Organsız Beden'i bu şekilsiz ve katmansız akışlar üzerinden tanımlayabiliriz. Herhangi bir tekil organizmayla karşılaştırdığımızda gen ve biyokütle akışı "şekilsiz"dir, fakat akışların kendi içlerinde şekilleri ve işlevleri vardır. Hatta gezegeni dikkate alan bir bakış açısı yerine kozmik bir bakış açısı benimsediğimizde, gezegenimizin tamamı evrene nüfuz eden engin plazma akışlarındaki geçici bir katılaşmadan ibaret olacaktır.

Plazmalar, yani atomik biçimlerini dahi yitirmiş olan elektriklenmiş asal parçacık bulutları, (bildiğimiz kadarıyla) asgari düzeyde iç yapıya sahip madde-enerji halleridir, ama yine de kendi kendine örgütlenen çeşitli süreçleri destekleme yetisine sahiptirler. Fakat Organsız Beden'i, evrenimizi dolduran plazmayla özdeşleştirmek yerine, *belli bir katmansızlaşma sürecinin sınırı* olarak düşünmeliyiz: Mineral yapıları düşündüğümüzde plazmalar gerçekten de böyle bir sınır olabilirler, ama genetik malzemeleri düşündüğümüzde olmazlar. Genlerin mikroorganizmalardan az çok serbest ve şekilsiz biçimde akışı, bir kopyalayıcılar akışının Organsız Bedeni'nin ne olabileceğine dair daha iyi bir örnek olabilir. Öte yandan bir yumurta (ve yumurtanın sitoplazmasını harekete geçiren kendi kendine örgütlenmiş bütün süreçler), biyokütle akışındaki Organsız Beden'in iyi bir görüntüsünü verir: Döllendiğinde ve kendi embriyosunu geliştirmeye başladığında çok çeşitli organlar doğurma potansiyeline sahip olan, şekilsiz bir enerjik ve mineral malzemeler bütünü.[3]

Son sözlerimi bu terimleri kullanmadan da çerçevelemem mümkün tabii; kitap boyunca da argümanımı kulağa garip gelen jargonu asgari düzeyde kullanarak ortaya koymaya çalıştım. Ne var ki, geldiğimiz noktada bu terimleri kullanmamızın iki avantajı var. Öncelikle daha kesif bir tanımlama yapmamızı mümkün kılacaklar: İnsanlık tarihi söz konusu olduğunda bir önemi olan her türlü yapı katmanlanma derecesiyle tanımlanabilir; bunun yanı sıra, komuta ve

3. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 164.

piyasa bileşenleri arasındaki kompozisyon değişimleri katmansızlaşma ve yeniden katmanlanma hareketleri olarak tanımlanabilir. İkincisi, bu felsefi duruşun mantığını tarihsel gerçekliklerden asla uzaklaşmayan bir analizle kurduktan sonra, bu kesif terimler dizisi bir yandan incelediğimiz düşüncelerden uzaklaşılmasını engellerken, bir yandan da tartışmayı daha spekülatif bir hatta geçerek tamamlamamı sağlayacak.

İnsanlık tarihi çok çeşitli Organsız Bedenler içerir. Bunlardan ilki güneştir; gezegenimizdeki birçok kendi kendine örgütlenme sürecinin itici gücü olan, tahıl ve fosil yakıt biçimini alarak medeniyetlerimizi besleyen yoğun enerji akışının kaynağındaki o devasa plazmadır. İkincisi, lavların, levha tektoniklerine yön veren, Pangaea'nın mevcut kıtalara ayrılması, evcilleştirilebilir türlerin buna bağlı olarak dağılması, bu dağılımda Avrasya'nın Amerika, Afrika ve Okyanusya'dan daha avantajlı bir konumda olması gibi gezegenimizin en genel jeopolitik niteliklerini çizen "taşıyıcı kayışları"dır.[4] Üçüncüsü, hidrosfer ve atmosferin çifte dinamiğinin, ayrıca onların muazzam bir çeşitlilik gösteren kendi kendine örgütlenen oluşumlarının ortaya çıkardığı Organsız Beden'dir: Kasırgalar, tsunamiler, basınç blokları, siklonlar, rüzgâr çevrimleri. Daha önce de gördüğümüz gibi Atlantik'teki rüzgâr çevrimlerinin (alizeler ve batı rüzgârlarının) fethi, Amerika kıtasının Avrupa'da kent ekonomisinin büyümesini besleyecek geniş bir tedarik bölgesine dönüşmesini mümkün kılmıştır. Dördüncüsü, genlerin mikroorganizmalar (plazmidler ve diğer taşıyıcılar) yoluyla az çok serbest biçimde akışının oluşturduğu genetik

4. Pangaea'nın parçalanmasının ve bunun ardından evcilleştirilebilir türlerin dağılmasının insanlık tarihi açısından etkileriyle ilgili olarak bkz. Jared Diamond, *The Third Chimpanzee* (New York: HarperCollins, 1982), s. 237-9. Diamond, kediler dışında birçok evcil hayvana uygulanabilen, evcilleştirilebilirlik koşullarını sıralar (sürüler halinde yaşamak, düşük yoğunluklu bölgesel kısıtlayıcı davranışlar ve uçma refleksleri vs.) ve bu biyocoğrafi tesadüfün Avrasya ile dünyanın geri kalan kısmı arasındaki sömürgeci çatışmalar üzerindeki etkilerini tartışır. Örneğin ata ilişkin olarak şunları söyler: "Atın askeri değeri, küçükmüş gibi görünen ne tür farkların bir türü öne çıkarıp diğerini yararsız kılabileceğini göstermesi açısından ilginç bir örnektir. Yaşayan 17 türden (hepsi de atla aynı takıma aittir), dört tapir türü, beş gergedan türü, sekiz vahşi at türünün sekizi, hiçbir zaman evcilleştirilmemiştir. Rinolara ya da tapirlere binen Afrikalılar ya da Kızılderililer Avrupalı işgalcileri alt edebilirlerdi, ama böyle bir şey yaşanmamıştır" (*a.g.y.*, s. 239).

Organsız Beden'dir; bu Organsız Beden, hayvanlar ve bitkilerdeki daha katmanlı genetik akışın tersine, antibiyotiklerin geliştirilmesinden sonra bile insanın denetiminden kaçmıştır. Beşincisi, güneş enerjisinin kentleşmeden kaçmış ekosistemlerde, özellikle de asalak hayvan ve bitkiler arasında ya da köksaplarda (örneğin yeraltındaki bir kemirgen şehrinin oluşturduğu Organsız Beden) dolaşan kısımlarıdır (doğal besin ağlarında dolanan gıda).[5] Son olarak, lehçe sürekliliklerı ve hei türlü katmanlılaşma baskısını ortadan kaldıracak koşullar yarattıklarında dillerimiz de bir Organsız Beden oluşturmuştur. İngiltere'yi istila eden Normanların, elitlerin dili olarak Fransızcayı dayatmaları, köylü kitlelerin ise İskandinav ve Latin baharatları katılmış amorf bir Cermen normları çorbası yaratmasını mümkün kılmaları buna örnektir. (Bu Organsız Bedenlerin hepsi de, saf plazmaların tersine şekil alabildiği, işlev sahibi olabildiği için, mutlak bir sınır olarak alınan *Organsız Beden*'in değil, yerel bir Organsız Bedenin, yani bir katmansızlaşma sürecinin yerel sınırlarının örnekleri olarak değerlendirilebilir. Fakat sadeliği korumak için bu sınır hallerine tekil olarak atıfta bulunacağım.)

Burada Batı tarihinin son bin yılını Organsız Bedende ortaya çıkan bir dizi süreç olarak tanımlama girişiminde bulundum: Normların akışındaki karma dilleşmeler, melez dilleşmeler ve standartlaşmalar; memlerin akışındaki yalıtımlar, temaslar ve kurumsallaşmalar; genlerin akışındaki ehlileşmeler, döllemeler ve melezlemeler; enerjinin ve malzemelerin akışındaki yoğunlaşmalar, hızlanmalar ve yavaşlamalar. Kentler ve kentlerin mineral dış iskeletleri, kısaltılmış besin zincirleri ve başat lehçeleri bu çizgisel olmayan akışlar içinde doğduğunu gördüğümüz yapılar arasında yer almaktadır. Bir kere ortaya çıktıktan sonra da, ya engelleyerek ya hızlandırarak akışlara tepki verirler. Başka bir deyişle, kentler belli bir katmanlanma derecesinde işleyen (piyasa ve komuta bileşenlerinin belli oranda karıştığı) yapılar olarak ortaya çıkmakla kalmamış, içlerinden geçen akışlar üzerinde de bizatihi katmansızlaştırma ve yeniden katman-

5. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 6-7. Burada Deleuze ve Guattari şöyle diyor: "Fareler (gruplar halindeyken) köksaptırlar. Fareler iyice kalabalıklaştığında... gördükleri bütün o barınak, tedarik, hareket, aşınma ve parçalama işlevleriyle yuvalar da öyle..."

landırma işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu kent merkezlerinde yerleşik kurumlar topluluğu için olduğu kadar, insan zihinleri ve beden toplulukları için de benzer bir şey geçerlidir.

Organsız Beden kavramı, *aşkın* bir Platoncu ya da ilahi faktöre değil, madde-enerji enformasyon akışlarının *içkin* yetilerine özel (jeolojik, biyolojik ve kültürel yapılardaki) biçimin doğuşunu anlama çabasıyla yaratılmıştır. Deleuze ve Guattari, bu bünyevi morfogenetik faktörü aşkın özlerin arka kapıdan süzülüvermesine izin vermeden açıklayabilmek için, soyut makinelerle ilgili teorilerini geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri mühendislik şeması, az çok kalıcı biçimler doğuran fakat bu biçimlere özgü olmayan, yani (bir özün tersine) bu biçimlerin kimliğini tanımlayan şeyi temsil etmeyen yapı-üretim süreçlerini tanımlamaktadır. Çekerler soyut makinenin en basit türüdür; çizgisel olmayan düzeyde, katmansız akışlarda işlerler. Çekerler, soyut dinamik sistemlerin bünyesinde bulunan ve çeşitli gerçek fiziksel sistemlerde "tecessüm edebilen" istikrar ve oluşma örüntülerini temsil ederler. Örneğin aynı periyodik çeker bir konveksiyon hücresindeki lavlarda ya da rüzgârda, kristal radyoların ritmik davranışlarında, elektronik devrelerin ya da kimyasal tepkimelerin periyodik davranışlarında, hatta bir ekonomik sistemin bir işletme döngüsü sırasındaki davranışında bile görülebilir. Davranışı, içerde üretilmiş bu kararlı hallerle yönlendirilen dinamik bir sistem, belli sayıda kilit parametreyle de tanımlanabilir. Sistemin tarihinde herhangi bir anda, sistemin elinin altında çekerleri tanımlayan, dolayısıyla sistemin doğurabileceği biçimlerin türünü belirleyen şey, bu parametrelerin *yoğunluk derecesidir* (ısı, basınç, hız, yoğunluk vs. derecesidir). (Yani bu parametreler kritik değerlere ulaştığında, bir çekerler dizisinin yerini bir başkasının almasına neden olan çatallanmalar ortaya çıkar.)

Benzer değerlendirmeler, bu basit soyut makinelerden doğan daha karmaşık soyut makineler için de geçerlidir. Burada incelediğimiz en genel iki soyut şema, katman ve kendi içinde tutarlı toplamların oluşumunun gerisindeki şemalardı. Hiyerarşi üreten mekanizma bir çifte eklemlenme süreci içerir, yani unsurların homojen biçimde dağılmasını sağlayan bir ayıklama işlemini ve ayıklanan malzemeler arasındaki az çok kalıcı yapısal bağlantıları tanımlayan bir pekiştirme işlemini kapsar. Öte yandan ağ üreten mekanizma, birbi-

rinden farklı fakat kısmen örtüşen bileşenleri, birbirini işlevsel bakımdan tamamlayan özellikleri üzerinden eklemlerken, sistemin içinde üretilen kararlı hallerin yanı sıra çeşitli lokal ek unsurlar kullanır. Bunların ardından şunu keşfetmiştik: Bir ayıklama mekanizmasından geçmekte olan malzemeler çeşitlemeler yaparak kopyalama yetisi kazanırsa, bir olası biçimler uzamını araştırma yetisine sahip kör bir tarama birimi şeklinde yeni bir soyut makine ortaya çıkar. Nihayetinde, normların aktarımında teşvik mekanizmaları olarak davranma yetisine sahip toplumsal ağların ortaya çıkmasıyla birlikte, katıştırıcı kısıtlamalar yoluyla işleyen ve bazı dilsel yapıların gerisindeki yapı-üretim süreçlerini tanımlayan soyut bir makine mümkün kılınmış olur.

Bu diğer soyut makineler de, yapı-üretim sürecinin dinamik halini tanımlamak için yoğunluklarına bakılan parametreleri kontrol eden "düğümler"le donanmış gibi düşünülebilir. Örneğin Mary Douglas'ın söylemsel biçimin (tutarlı dünya görüşlerinin) doğuşuna ilişkin teorisinde, bir gruba bağlılığın yoğunluğu kadar, grubun uyması gereken dış düzenlemelerin yoğunluğunun da (gruplaşma ve grupdışı kalma parametrelerinin değerlerinin) bir inananlar topluluğunun (ve inançlarının) içine çekileceği kararlı halleri tanımladığını gördük. Öte yandan Zellig Harris'in dil teorisinde, üretilen dizilerin mantıksal-matematiksel mi, dilsel mi yoksa müzikal tipte mi olacağını operatör-argüman kısıtlamasının değişkenlik derecesi kadar, işaret dizileri üzerindeki kısıtlamaların gücü de belirler. Ayıklama sürecinin gücünü ve sağlamlığını, ayrıca çifte eklemleme mekanizmasının üretken yalıtım veya pekişme derecesini kontrol eden parametreler ve bir ağın kendi kendini sürdürebilir hale gelip gelmediğini belirleyen bağlantılı olma derecesini; ya da tarama biriminin hızını, biyokütle akışının kuvvetini ve yan yana evrilen türler arasında eşleşmelerin gücünü belirleyen mutasyon ve yeniden bileşim oranlarını denetleyen parametreler de diğer kilit parametrelerdir – tarama biriminin incelediği uzanın türünü tanımlayan parametrelerdir. Dolayısıyla Organsız Beden'de neler olup bittiğini göstermek için bu soyut şemaları kullanmak *yoğunluklar* üzerinden bir temsil sistemi kullanmaya denktir; çünkü işin içine dahil olan dinamiğin türünü, dolayısıyla ortaya çıkan yapının karakterini belirleyen nihayetinde her parametrenin yoğunluğudur. Nitekim organsız beden, bütün

bu düğümlerin *sıfıra* çevrilmesi, yani mutlak asgari yoğunluk değerine çevrilmesi sonucu *her tür yapılandırılmış biçim üretiminin askıya alındığı* madde-enerji enformasyonun "buzul" hali olarak da resmedilebilir. Deleuze ve Guattari'nin yazdığı gibi,

> Bir Organsız Beden yalnızca yoğunluklar tarafından işgal edilebilecek, doldurulabilecek şekilde yapılmıştır. Yalnızca yoğunluklar geçebilir ve dolaşıma girebilir. Yine de Organsız Beden bir sahne, bir mekân ya da gelip geçen bir şeyin yaslanabileceği bir dayanak değildir... Uzam değildir, uzamda da değildir; uzamı belli bir derecede işgal eden – üretilen yoğunluklara denk düşen derecede işgal eden maddedir. Katmanlanmamış, şekilsiz, yoğun maddedir, yoğunluk matrisidir, yoğunluğu sıfıra eşit maddedir... Sıfırdan başlayan yoğun bir büyüklük olarak gerçeğin üretilmesidir.[6]

İnsanlık tarihini, bu organik olmayan hayat kazanına gömülmüş bir açımlanma olarak düşünmek, ilerleme ya da tek yönlü gelişme kavramlarını bertaraf etmenin bir yoludur. Nitekim Batı'nın jeolojik, biyolojik ve dilsel tarihlerine bakarken kullandığım üç anlatı, "insan" ve onun alınyazısı çerçevesine oturtulmamış, farklı türlerde *yoğunlaşmalar* geçiren malzemeler odak noktasına alınarak yazılmışlardır. Bu üç anlatıda 1000 yılını Batı için bir sıfır yoğunluk derecesi olarak kullandık; ilk binyıl dönümünden önce ortaya çıkan güçlü tarımsal yoğunlaşma da, soyut makineleri çalıştıran ve yapı oluşum sürecini başlatan şey olarak görüldü. Bu yoğunlaşma ayrıca başka yoğunlaşmaları da tetiklemiştir. Bu yoğunlaşmalar şunlarda gerçekleşmiştir: yerleşimlerin sıklığı ve mineralleşme ölçüsü; dolaşımdaki paranın hızı ve miktarı; uygulama bilgisi ve formel bilgi birikimi; kent hiyerarşilerinin oluşumu ve denizcilik kenti olarak geçit kapıları arasında bağlantıların yayılması; konuşulan Latince çeşitlerinin farklılaşması, yazı ve telaffuz sistemlerinin standartlaşması. Daha sonraları yoğun sömürgeleştirme ve fetihler, rutinleşme ve rasyonelleşme, para ve bilgi birikimi ve fosil enerji akışı, Sanayi Devrimi diye bilinen kendi kendini sürdüren yoğunlaşmaya yol açtı. Her iki dönemde de yoğunlaşmaları etkileyen ve sürdüren farklı türlerde hızlandırıcılar (para, teknoloji, uygulama bilgisi) vardı. Yine her iki dönemde de bir hızlandırıcının tetiklediği akışlar, başka akışların tetikleyicileri haline geldi; böylece bütün bir tetikleyici akışlar toplu-

6. *A.g.y.*, s. 153.

luğu otokatalitik dinamikler kazandı. (Yalnızca ikinci dönemde, bu tetikleyici akışların kendi kendini sürdüren otokatalitik bir devre haline gelecek denli karmaşık bir kapalı çevrim oluşturduğunu öne sürmüştük.)

İlk kentsel yoğunlaşmadan (MS 1000-1300) hem ağlar hem hiyerarşiler doğduysa da, Avrupa'da kent inşasının hızlanmasının, katmansızlaştırıcı bir genel etkisi oldu. Braudel'in de gözlemlediği gibi, Batı'daki kent merkezleri eski bağları (örneğin köylüleri feodal beylere bağlayanları) kıran mekanizmalar olmanın yanı sıra, tarihsel zamanı gerçekten hızlandıran merkezlerdi. Fakat bu noktada değerlendirmelerimizde dikkatli olmamız gerekiyor, çünkü her noktada farklı hızlarda seyreden ya da farklı derecelerde katmansızlaştırarak ilerleyen tarihler, birbirleriyle yan yana duruyorlardı: Kırsal kitleler belli bir hızda ilerliyordu, kentli piyasalar daha hızlı bir ritmde ilerliyordu, ticari ve finansal antipazarlarsa daha yüksek derecede bir hareketliliğe sahipti. Örneğin piyasaların kırsal bölgelerde üretilen artıkları seferber etmek için kullandığı para akışları, antipazar kurumlarının ellerinde yeni özellikler kazanmış, belli madde-enerji akışlarından kendini ayırmış, kârın çok yoğun olduğu ekonomik etkinliklere yerleşmişti.

Dahası, Sanayi Devrimi öncesinde, antipazarın gelişiminde yaşanan son yenilik, en katmansız –yani tarımsal kaynaklar için toprağa en az derecede bağımlı (bu kentlerin hepsi de ekolojik bakımdan çoraktı)– ve aynı zamanda hükümet ve geniş toprakların yönetimiyle en ilgisiz denizcilik kentlerinde (Venedik, Cenova, Amsterdam) karşımıza çıkar. Paul M. Hohenberg ve Lynn Hollen Lees'in de be-

7. *A.g.y.*, s. 220-1. Burada Deleuze ve Guattari şöyle diyor: "Akışların *bağlanması* ile *kaynaşması* arasına bir ayrım koymalıyız. 'Bağlanma', kurallardan sıyrılmış, yersiz yurtsuzlaşmış akışların birbirlerini nasıl güçlendirdiğini, ortak kaçışlarını nasıl hızlandırdığını anlatır... Öte yandan aynı akışların 'kaynaşması', göreli olarak durdurulmuş olduklarını gösterir; kaçış hatlarını harekete geçiren ya da mühürleyen, genel bir yeniden yurtlulaştırma gerçekleştiren akışları onları üst kurallara bağlama yetisine sahip tek bir akışın hâkimiyetine sokan bir birikme noktası gibi bir durum çıkmıştır ortaya. Fakat bahsettiğimiz ilk veçhede süreçlerin birikimine ya da eklenmesine yol açan, ayrıca üst kuralları belirleyen ve ikinci veçhede yeniden yurtlulaştırmanın temeli olan tam da en yurtsuzlaşmış akıştır... Örneğin kentlerdeki ticaret burjuvazisi toplulukları ve çevrimleri soyluların, kilisenin, sanatçıların, hatta köylülerin bile bağımlı hale geleceği bir bilgi alanıyla, bir tekno-

lirttiği gibi, bu kentler arkalarındaki topraklara kıyasla denizaşırı kolonilerle ve birbirleriyle daha yakın bağlara sahiptir. Öte yandan bu geçit kapısı kentlerin (ve onlara yakından bağlı bölgesel başkentlerin) ürettiği katmansızlaşmış mali akışlar, madenlere ya da ön sanayi faaliyetlerine yatırıldığında, son derece katmanlı ve hiyerarşik, merkezi kontrol ve sınai disiplinin derecesi bakımından çağdaş askeri kurumlara (Venedik tersanesi gibi) rakip çıkan yapılar üretilmiştir. Bu bariz paradoksun ayırdına varan Deleuze ve Guattari, "burjuvazi tam da yersiz yurtsuzlaşmanın yeni bir biçimi, sahici bir parçacık hızlandırıcı olduğundan, aynı zamanda tam bir yeniden yurtlulaştırmayı da gerçekleştirmiştir,"[7] diye yazmışlardır. Deleuze ve Guattari'nin bu paradoksa dair açıklamaları son derece karmaşık olsa da, düşüncelerini daha genel bir hipotezde özetleyebiliriz: Yeniden katmanlandırma yoluyla *yeni* hiyerarşik yapıların ortaya çıkarılması, bir *önceki* aşamanın en katmansız unsuru tarafından gerçekleştirilir.

Hareketli antipazarların temsil ettiği güçlü katmansızlaştırmanın ortaya çıkardığı yeniden katmanlanmış sonucu, toplum çapına yayılmış bir sistem (kapitalizm) değil de, kendilerini mevcut kurumlar ekolojisine ekleyen, onlarla ve kontrolleri altındaki tetikleyici akışlarla etkileşime giren yeni bir örgütlenmeler (ve kurumsal normlar) soyu olarak görürsek, bu önemli hipoteze katılabiliriz. Sanayi Devrimi'nin temelini oluşturan büyük tetikleyici akış çevrimlerini değerlendirirken, karmaşık kurumsal dinamikleri tek bir etkene (örneğin antipazar ekonomisine) indirgemenin cazibesine direnmek çok daha önemlidir. Kuşkusuz antipazarlar, fabrika kasabalarını ve sanayi yerleşimlerini oluşturan tetikleyici akışların (kömür, buhar, pamuk,

lojiyle kaynaştırmış ya da bunları kendi çıkarına kullanmıştır. Burjuvazi tam da yersiz yurtsuzlaşmanın yeni bir biçimi, sahici bir parçacık hızlandırıcı olduğundan, aynı zamanda tam bir yeniden yurtlulaştırmayı da gerçekleştirmiştir."

Felsefi çalışmaları yoğun bir katmansızlaştırma hareketini temsil etse de, Deleuze ve Guattari, kendi katmanlarını, yani Marksizmi korumuşlar, (bariz biçimler –yani parti yönelimli versiyonları– dışında) pek dokunmamış ya da eleştirmemişlerdir. Bir kuralsız akışlar aksiyomu olarak yukarıdan aşağıya bir biçimde tanımlanan "üretim biçimi" ve "kapitalist sistem" kavramlarını korumuşlardır. Bana öyle geliyor ki, onların kaçış hattını daha ileriye götürüp molar kavramları terk etmek ve sadece çokluklarla, bu durumda genel bir sistem oluşturmayan kurumlar topluluğuyla ilgilenmek yararlı olacaktır.

demir, ham emek, vasıflar) kaynaşmasında kilit bir rol oynamışlardır. Fakat burada da başka katmansızlaştırıcı unsurlar, başka parçacık hızlandırıcılar gerekli olmuştur: Britanya hükümeti, gümrük vergilerini kaldırarak ve bir ulusal piyasa yaratarak ülkesini, topraklarını katmansızlaştırmış; ayrıca İngiltere Merkez Bankası'nı kurup milli borç anlayışını yaratarak vergilendirme ve maliye sistemini de katmansız hale getirmiştir. Fransa'daysa ordu Avrupa'nın en katmansız ordusu haline gelmiş, bu da Napolyon'un hayalindeki son derece hareketli savaş makinesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda daha büyük bir yeniden katmanlılaşma da yaratmıştı: Savaş, 18. yüzyılın sınırlı hanedan kavgalarından bugün aşina olduğumuz "topyekûn savaş"a dönüşmüş ve bir ülkenin kaynaklarının merkezi hükümet kurumunca tam anlamıyla seferber edilmesini gerektirir hale gelmişti.

Ayrıca farklı tipte tetikleyici akışları harekete geçiren birkaç parçacık hızlandırıcının yanında, bu akışları birbirine bağlayan, *orta yoğunlukta,* birbiriyle yan yana bulunan, katmansızlaştırıcı hareketler de vardı. Bu hareketler farklı türde ağlar yaratıyorlardı: Köy ve küçük kasaba pazarları; istikrarsız ticaret ve ithal ikamecilikle uğraşan küçük üreticilerin oluşturduğu sembiyotik ağlar; yığın ekonomileri yoluyla işleyen büyük kentler ve bu kentlerin sanayi bölgeleri; kömüre dayalı kentleşmelerden çok farklı sanayi paradigmaları geliştiren, vasıflar ve zanaatların yerlerini rutinler ve merkezi makineleşmeye bırakmak yerine, onlarla harmanlandığı dağlık bölgeler. Peki ama, jeoloji, biyoloji ve dilin her birinin bir öncekinden ileri ve gelişmiş üç ayrı alan olarak değil de, tam anlamıyla yan yana ve etkileşim içinde bulunan enerji, kopyalayıcı ve hızlandırıcı malzemeler akışı olarak görüldüğü bir dünyayı kavramamızı mümkün kılacak heterojen enerji ve gen, mikrop ve kelime karışımlarından yararlanmayacaksak tanımlamamızı Organsız Beden düzeyine çıkarmanın ne yararı var? Bütün bu düşünme egzersizini, o büyük esas kavrama, yani "kapitalist sistem" kavramındaki büyük homojenleştirmeye dönerek taçlandıracaksak eğer, böyle bir girişimde bulunmanın ne gereği var? Oysa tersine, yalnızca insanlık tarihini dönemlere ayırırken değil, jeolojik ve organik katmanlar üzerinden evrimimizi düşünürken de kavramlarımızı kullanırken çok dikkatli olmalıyız.

Sanki tabakalar aşamalar halinde düzenlenmişler de, mükemmellikleri bir sonraki aşamaya geçtikçe artıyormuş gibi, böyle bir katmandan diğerine geçişi bir tür kozmik, hatta manevi bir evrim olarak kavrıyormuşuz gibi bir görüntü vermeden katmanlar sistemini açıklamak zor... Oysa hiç alakası yok... Katmanları kendi içlerinde düşünmeye başladığınızda, birinin diğerinden daha az örgütlenmiş olduğunu söyleyemezsiniz... Hiçbir sabit düzen yoktur ve bir katman, aşamaları ve dereceleri kabul eden bakış açısından beklenebilecek aracıların hiçbiri olmadan, doğrudan başka bir katmanın altkatmanı olabilir... Ya da görünüşteki düzen tersine çevrilebilir; kültürel ve teknik olgular, böceklerin, bakterilerin, mikropların, hatta parçacıkların gelişmesi için verimli bir zemin, iyi bir çorba hazırlayan şeyler olarak düşünülebilir. Sanayi çağı böceklerin çağı olarak tanımlanabilir... [Öte yandan] tutarlılık düzlemini [katmansızlaşmanın mutlak sınırında yer alan Organsız Bedeni] değerlendirecek olursak, birbirinden çok farklı şeylerin ve göstergelerin bu düzlemde hareket ettiğini görürüz: Semiyotik bir parçacık, kimyasal bir tepkimeyle omuz omuza gelir, bir elektron bir dile toslar... Burada hiç "gibi" yoktur, "bir elektron gibi", "bir etkileşim gibi" vs. demiyoruz. Tutarlılık düzlemi bütün metaforun kaldırılmasıdır; içerdiği her şey Gerçek'tir.[8]

Dolayısıyla Deleuze ve Guattari'ye göre, katmanlanma ve katmansızlaşma bakımından insanlık tarihine damgasını vuran şey, ilerleme aşamaları değil, envai çeşit malzeme birikimlerinin yan yana bulunmalarıdır; birbiriyle etkileşim içindeki bu birikimlerin geçirdiği katmanlanma ve katmansızlaşma süreçleridir. Bu anlamda, II. Dünya Savaşı sonrasında böcek ilaçlarının ve tarımsal ve tıbbi pratiklerimizin geri dönülemez bir biçimde güçlendirdikleri, antibiyotiklere dirençli genlerin önemli miktarlara ulaştığı düşünüldüğünde, çağımızı "enformasyon çağı" ile aynı derecede geçerli olmak üzere "böcekler ve mikropların ikinci çağı" diye de niteleyebiliriz. Bu kitapta da göstermeye çalıştığım gibi, birbiriyle yan yana bulunan bu "çağ" karışımları, yeni değildir, her zaman insanlık tarihinin başlıca niteliklerinden biri olmuştur. Ortaçağ kasabaları hem dilsel hem de epidemiyolojik laboratuvarlardı, surları içinde birçok şey toplanmıştı: para, beceri, asalaklar, büyükbaş hayvanlar, elyazmaları, saygınlık ve iktidar. 19. yüzyılda kolera salgınları, kamu sağlığı örgütlenmeleri doğururken, kömürün ve buharın cansız gücü dünyayı yalnızca tek bir hastalık havuzuna değil, aynı zamanda tek bir normlar ha-

8. *A.g.y.*, s. 69.

vuzuna (en azından İngilizce ve Fransızca gibi bazı majör diller için) ve elbette tek bir dünya ekonomisine de çeviriyordu. Milyonlarca insanın yanı sıra çok çeşitli başka malzemeler, hammaddeler, gümüş, lüks mallar, evcilleştirilmiş türler, yatırım sermayesi, silahlar vs.'yi okyanusları aşarak Yeni Avrupalara taşıyan gemilerde sıçanlar, sıçanların pireleri ve mikropları da seyahat ediyordu.

Bir yandan da 19. yüzyıl, bu tehlikeli karışımları ayrıştırmaya adanmış kurumların yayılmasına tanık oldu: Donanma hastaneleri, okullar, hapishaneler ve fabrikalar ortaya çıktı. Bu kurumsal ayıklama aygıtları belli akışları işlemeye ve her bir jeolojik, biyolojik ve dilsel bileşeni "uygun" yerine göndermeye başladı. Foucault'nun da göstermiş olduğu gibi, ayıklama işlemi bu kurumlarda, uzamsal bölümleme ve farklı tiplerde standartlaştırılmış sınavlar yoluyla ve de bu sınavların sonuçlarını saklamaya yarayan incelikli bir kayıt tutma sistemiyle gerçekleştiriliyordu. Soyut şemalar bakımından bu kurumların, belli kayaları oluşturan çökeltileri ayıklayan nehirler ya da genleri türlere ayıran ekolojik seçilim baskılarından bir farkı yoktur. (Yani her üç durumda da bir ayıklama, sınıflandırma ya da "yurtlulaştırma" işlemiyle karşı karşıyayız.) Fakat bir çark mekanizması gibi davranan ikinci işleme, yani türlerin üretken yalıtımına ya da çökeltinin birbirine yapıştırılmasına denk düşen şey nedir? (Yani çakıltaşları arasındaki kalıcı mimari ilişkilerin "şifrelenmesi"ne ya da ayrı bir üretken oluşum olarak bir türün, çiftleşme çağrıları, koku ya da görsel işaretlerdeki değişiklikler üzerinden "şifrelenmesine" denk düşen şey nedir?)

Deleuze, Foucault okumasında bu ikinci eklemlenmeyle ilgili bazı ipuçları verir. Bu iki eklemlenmeye atıfta bulunmak için "içerik" ve "ifade" terimlerini kullanır, ama bu terimleri töz ile biçim

9. Gilles Deleuze, *Foucault* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986), s. 47. Dillerin (ayıklama ve pekiştirme yoluyla) gelişiminin kayalar ve biyolojik türlerle aynı soyut şemayı somutlaştırabileceği düşünülürse, buradan hareketle hem dilsel yapılarının hem de gerçeklikteki göndergelerinin aslında *eşbiçimli* (izomorfik) olabileceği söylenebilir. Ayrıca bu çifte eklemlenme (insan bedenleri için ayıklama aygıtı olarak hareket eden) kurumsal örgütleri ve (Deleuze'ün Foucault okumasında ileri sürdüğü üzere) bu kurumlarda ve bu kurumlar tarafından üretilen söylemleri de birbirine bağlıyorsa, bu eşbiçimliliğin birkaç boyutta varolduğu söylenebilir. Bu durum, hakikat teorilerinin analizinde daha yeni bir yaklaşım ihtimalini gündeme getirmektedir. Özellikle de şu söylenebilir: Cümleler ger-

arasındaki eski felsefi ayrımla karıştırmamamız için bizi uyarır. Aslında her eklemleme hem biçimler hem de tözler içerir: Çökelti yalnızca bir çakıltaşları birikimi (töz) değildir, homojen katmanlara dağıtılmış bir birikimdir (biçim); bu çakıltaşlarını birbiriyle harmanlamak, çakıllar arasında uzamsal bağlar kurar (biçim) ve daha geniş ölçekli bir maddi oluşum, bir çökelti kayası (töz) yaratır. Aynı şey, hastaneler, okullar ve hapishaneler gibi kurumsal oluşumlar için de geçerlidir:

> Katmanlar tarihsel oluşumlardır... "Çökelti yatakları" sıfatıyla, şeylerden ve sözcüklerden, görmekten ve konuşmaktan, görünebilirden ve söylenebilirden, görünürlük kuşaklarından ve okunurluk alanlarından, içeriklerden ve ifadelerden müteşekkildirler... İçerik hem biçime hem de töze sahiptir: Örneğin biçim hapishanedir, tözse hapse kapatılanlardır, mahkûmlardır... İfade de biçim ve töze sahiptir: Örneğin ceza yasası biçimdir ve töz de cezai hükümlerin nesnesi olan "kabahat"tir.[9]

Hastaneler, okullar, kışlalar ve hapishanelerde gerçekleştirilen ayıklama işlemleri, farklı tiplerde sınamalar (yalnızca görsel sınama değil) içerse de, insan bedenlerinin akışı üzerinde yarattıkları homojenleşme etkisi bu bedenleri farklılaşmanın olmadığı bir kitleyle kaynaştırma yönünde değil, tam tersine, bireysel farklılıkları iyice *görünür kılarak* yeni meritokrasiler arasında gereğince dağılabilmelerini sağlama yönündedir. Aynı zamanda –*farklı* ve *ayrı* bir işlemle– bu kurumsal yapılar içinde ve çevresinde belli söylemler (tıbbi, pedagojik ve cezai söylemler) yaratılır, ayıklama sürecinin sonuçları daha geniş ölçekli oluşumlar olarak şifrelenir ve pekiştirilir: Örgütlü tıp, eğitim ve ceza sistemleri. (Bu oluşumlar çökelti kayaları gibi eşbiçimlidir, çakıltaşları yerine "görünürlükleri", birleştirici harç yerine de "söylenebilirlikleri" kullanırlar.)

çekliğe mütekabiliyet yoluyla değil, eşbiçimlilikler yoluyla bağlanır: "Sabitler tespit etmeye müsait formel karşıtlık ya da ayrım ilişkilerine girenler yalnızca dilsel ifade değişkenleri değildir; dilsel olmayan içerik değişkenleri de böyle ilişkilere girerler. Hjelmslev'in dikkat çektiği gibi, bir içerik nasıl sosyal, zoolojik ya da fiziksel birimlere ayrılıyorsa, bir ifade de öyle sessel birimlere ayrılır... İkilikler ya da dallar ağı, her iki tarafa da [yani içerik ve ifadeye] uygulanabilir. Yine de iki alan arasında analitik bir benzerlik, mütekabiliyet ya da uygunluk yoktur. Fakat birbirlerinden bağımsız olmaları, eşbiçimliliği engellemez..." (Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 108).

Fakat bu bakımdan katmanların son söz olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Belli kurumların ilk eklemleme rolünü oynadığına, belli bilgi tiplerinin de ikinci eklemleme rolünü oynadığına katılsak da, bu bize yalnızca güç/iktidar ve bilginin bir biçiminin, yani *formel* güç/iktidar ve bilginin değerlendirmesini verecektir. Fakat katmanlı, formel iktidarın yanında, ağ tipinin iktidarı, yani birçok gayri resmi kısıtlamalar yoluyla işleyen katmansız iktidar vardır. Kitapta bu kısıtlamaları hızlandırıcılar ya da ağların oluşumunda ara unsurların rolünü üstlenen tetikleyiciler olarak ele aldık. Kimyada hızlandırıcıların/katalizörlerin işlevi sadece ketleme ve uyarımı artırma terimleriyle ele alınsa da, benim terimi kullandığım daha soyut anlamında bir tetikleyicinin oynayabileceği farklı kısıtlama işlevlerinin sayısı "kuvvetler arasındaki bir ilişkiyi ifade eden, kesinlikle açık bir değişkenler listesi olarak" algılanmalıdır, ya da "... eylem üzerine eylem yaratan bir değişkenler listesi: Tetikleyen, başlatan, baştan çıkaran, kolaylaştıran ya da zorlaştıran, genişleten ya da kısıtlayan, daha olanaklı ya da daha olanaksız kılan vs."[10]

Batı'daki kurumsal ekolojilerin karmaşık tarihini bütün nitelikleriyle gösterebilmek için ağlar ve hiyerarşilerin doğuşunun gerisindeki soyut makinelere başkaları da eklenmelidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, rutinleştirilmiş faaliyetlerle işleyen birçok hiyerarşik örgüt bu rutinleri bir tür "örgütsel hafıza" olarak kullanabilir. Bu örgütlenmeler çoğaldığında (yani bir ticari örgütlenme yeni bir şube açtığında, ya da bir hükümet kurumu denizaşırı sömürgelerde kopyalandığında) söz konusu rutinler değişerek soyun devamına geçer ve böyle örgüt topluluklarının soyut bir tarama birimi yaratmasını mümkün kılar. Benzer bir şey toplumsal yükümlülükler ve gayri resmi davranış kalıplarıyla (memler) aktarılan (hukuki, ticari ve dilsel) kurumsal normlar için de geçerlidir. Ayrıca, Douglas'ın yarattığına benzer modeller, resmi örgütlenmeler ve gayri resmi ağlar içinde başka yapı üretim süreçlerinin işleyebileceğini, kendilerini oluşturan bireylerin etkileşim biçimlerini ve bu etkileşim biçimlerinin yarattığı dünya görüşlerini etkileyebileceğini gösterir.

Soyut makineler listesi muhtemelen çok da uzun değildir; kuşkusuz, bu kitabın kapsamı dışında kalan alanlardaki dinamikleri yön-

10. *A.g.y.*, s. 70.

lendiren başkaları da olabilir. Hatta incelediğimiz alanlarda, burada önerdiğimiz şemalara getirilebilecek alternatifler (ya da eklemeler) de olabilir. Fakat toplumsal biçimlerin doğuşuna dahil olan yapı-üretim süreçlerini modellemekte bu şemalar da kullanılsa, başka şemalar da kullanılsa asıl önemli olan, bu doğuşu tümüyle tabandan gelerek açıklamaktır. Yani, toplumun bir sistem oluşturduğunu varsaymakla kalmamak, bu sistematikliği bazı dinamik süreçlerin öngörülemez özelliği olarak açıklamaya çalışmak önemlidir. Bu yaklaşım ortodoks sosyologların ve başka sosyal bilimcilerin bir bütün olarak toplum düzeyinde analizlerine başladıklarında kullandıkları ve bakış açılarını ya işlevselci sosyolojide olduğu gibi tekil bir organizmayı toplumun yerine metafor olarak kullanarak ya da Marksist sosyolojinin diyalektiğinde olduğu gibi hayali bir dinamiğe dayanarak haklı çıkardıkları tepeden inme yöntemlerden çok farklıdır. Öte yandan, tam tersi yöndeki bir hatadan da kaçınmamız gerekir (ortodoks mikro-iktisat bu hataya iyi bir örnektir): Toplumun bağımsız hareket eden bireyler dizisi olarak görülmesi ve atomize edilmesi. Bu hataya düşmek yerine, bireysel karar alıcıların eylemlerinden doğan geniş ölçekli yapıların, örneğin resmi örgütlenmelerin ya da gayri resmi ağların kendilerine ait bir hayatı olduğunu dikkate almalıyız. Bunlar parçalarının toplamından daha fazlasına denk gelen bütünlerdir, fakat *kendilerini farklı ölçeklerde işleyen mevcut bir tekil yapı* (tekil kurumlar, tekil kentler, tekil kent kompleksleri vs.) *topluluğuna ekleyen* bütünlerdir. Deleuze ve Guattari bunu şöyle ifade eder:

> Bir zamanlar varolan temel, asli, her şeyin başlangıcı olan bir bütünlüğe ya da gelecekte bir zamanda bizleri beklemekte olan nihai bir bütünlüğe artık inanmıyoruz. Heterojen parçacıkların kaba köşelerini yontarak onlardan uyumlu bir bütün yaratmayı amaçlayan kuru, renksiz evrim diyalektiğinin sıkıcı, boz çizgilerine artık inanmıyoruz. Yalnızca çevresel olan bütünlüklere inanıyoruz. Birbirinden ayrı, çeşitli parçacıkların yanı sıra böyle bir bütünlük keşfedersek de, o bu ayrı *parçaların* tamamıdır, ama onları bütünleştirmez; bütün bu ayrı *parçaların* birliğidir, ama onları birleştirmez, daha ziyade, ayrıca yaratılmış yeni bir parça olarak onlara eklenir.[11]

Aşağıdan yukarıya yönelen bir metodolojinin bakış açısından, sonuçta bütün topluma yayılan bir sistem yaratan bir yapı-üretim sü-

11. G. Deleuze ve F. Guattari, *Anti-Oedipus* (New York: Viking, 1977), s. 42.

reci ayrıntılarıyla verilmediği sürece, çağdaş toplumları "disipline edici", "kapitalist" ya da sözgelimi "ataerkil" diye nitelemek (ya da karmaşık bir süreçler karışımını tek bir etkene indirgeyen başka bir etiket yapıştırmak) yanlıştır. Belli kurumsal biçimler bir nüfusa yayılabilir, fakat bu daha önceki biçimlerin tükenmesine yol açtığında bile, yeni ve birleşik bir gelişme aşamasına erişmek olarak ele alınmamalıdır. Ayrıca, kurumların belli bir biçimde yayılması, önceden varolan süreçlerin yoğunlaşmasının bir sonucu olabilir. Faydacı rasyonalizasyon örneğinde, Foucault'nun dediği gibi, "bunu başlatan klasik çağ olmamıştır; klasik çağ daha ziyade bunu hızlandırmış, ölçeğini değiştirmiş, ona hassas araçlar kazandırmıştır."[12] Hiç kuşku yok ki bir yoğunlaşma bir eşiğin aşılmasına da yol açabilir; kendi kendini hızlandıran devrelerin kendi kendini sürdürür hale gelerek, sanayileşmenin yükselişine yol açtığı kritik karmaşıklık noktasında yaşandığı gibi. Ya da gerçekten yeni kurum tiplerinin doğmasına da yol açabilir. Fakat sonuçta ortaya çıkan yapılar, yalnızca önceden varolanların oluşturduğu karışıma eklenirler, onlarla etkileşime girerler, fakat hiçbir zaman önceden varolan yapıları, gelişmenin bir önceki aşaması olarak arkalarında bırakmazlar (gerçi, ortadan kaybolmalarına neden olan koşulları yaratabilirler).

Bu da bizi, bu fikirlerin nasıl pragmatik biçimde kullanılacağı sorusuna getiriyor. Son üç ya da dört yüzyılda, dünyada (biyolojik, dilsel ve ekonomik olarak) yoğun bir homojenleşmeye tanık olundu; kendi başına bu olgu bile mevcut karışıma sağlıklı bir heterojenlik dozu enjekte edilmesi tavsiyesinde bulunuyormuş gibi görünüyor. Ya da deminden beri kullandığımız kestirme terimlerle ifade edersek, dünya o kadar katmanlı hale geldi ki, tek çıkış yolu onu katmansızlaştırmak. Fakat düşünmeden verilen bu yanıtta yanlış olan birkaç nokta var.

Birincisi, ulus-devletlerin dil, para birimi, eğitim ve sağlık konusunda ulusal standartlar dayatarak azınlıklarını yuttuğu ve hazmettiği doğru olsa da, bu geniş sosyopolitik oluşumları daha küçük oluşumlara bölüvermek (diyelim ki, azınlıkların her birine bir parça düşecek şekilde: Yugoslavya'nın Sırplar, Hırvatlar ve diğer azınlıklar

12. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of Prison* (New York: Vintage, 1979), s. 139.

arasında parçalandığı gibi) çözüm değil. Bu çeşitliliği bir ağa eklemlemeksizin yalnızca heterojenliği artırmak, çatışmaların ve bölünmelerin artmasına yol açmakla kalmaz, daha küçük ve kendi içlerinde homojen bir dizi ulusun hızla yaratılmasına da neden olur (dolayısıyla dünyanın Balkanlaşması, heterojenliği yalnızca görünüşte artırır).

İkincisi, heterojen unsurlar arasında yerel bağlantılar yaratmayı başarsak bile, sırf öngörülmemiş yeni bir ağ var diye toplumun bir bölümüne daha az baskıcı bir yapı kazandırmış olmayız. Ortaya çıkan sonucun yapısı, bir arada harmanlanan heterojen unsurların niteliğine bağlı olacaktır; internet üzerindeki topluluklarda bu durum gözlenebilir: İnternet üzerindeki topluluklar, bir yerden-birçok yere yapısına dayalı iletişim araçlarının kitleselleştirmesine maruz kalanlara kıyasla daha katmansızdır, fakat bütün siyasi kesimlerden –faşistler de dahil– herkes bu katmansızlaşmadan yararlanacağı için, bir bilgisayar ağının varlığı tek başına, orada daha iyi bir dünyanın gelişeceğinin garantisi değildir. Son olarak, ağın karışımdaki payının artırılması gerçekten de katmansızlaştırma yönünde bir etki yaratır, fakat yine de bu katmansızlaşmanın hızı ve yoğunluğu konusunda temkinli olmamız gerekir, özellikle de daha sonradan "karışımdaki en katmansız unsurun, en katı yeniden katmanlılaşmayı getirdiğinin" doğru olduğu anlaşılırsa:

> Kuvvetli bir katmansızlaştırmayla Organsız Bedene ve Organsız Bedenin tutarlılık düzlemine ulaşamazsınız... Şiddetli bir eylemle onu serbest bırakırsanız, önlem almadan katmanları parçalarsanız, düzlemi çizmek yerine öldürülürsünüz, bir kara deliğe sürüklenirsiniz, hatta bir felaketin içine çekilirsiniz. Olabilecek en kötü şey katmanlılık –örgütlülük, anlam verilmişlik, tabileştirilmişlik– halinin sürmesi değildir; olabilecek en kötü şey, katmanları üzerimize hiç olmadıkları kadar ağır bir biçimde düşmelerine yol açacak, çılgınca, intihara varan bir çöküşe sürüklemenizdir. Yapılması gereken şey şudur: Bir katmana yerleşin, sunduğu fırsatları deneyin, üzerinde avantajlı bir yer bulun, potansiyel yersiz yurtsuzlaşma hamleleri, olası kaçış hatları bulun, bunları deneyimleyin, orada burada akış bağlantıları yaratın, yoğunluk dizilerini parça parça deneyin, her zaman küçük bir miktar yeni arazi sahibi olun.[13]

Bir ilerleme merdivenine sahip olmayan ya da giderek artan bir mükemmelliğe, vaat edilmiş bir toprağa, hatta gökkuşağının öbür

13. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, s. 160-1.

ucundaki sosyalist bir altın kâseye yönelmemiş bir dünyada alınması gereken önlemlerdir bunlar. Üstelik bu önlemler, dünyamızın yalnızca ayrıntılı öngörüleri ve denetimi imkânsız kılan çizgisel olmayan dinamiklerle değil, aynı zamanda çizgisel olmayan katışımlarla da yönetiliyor olduğunun kabul edilmesinden doğmuştur. Bu katışımlar ağ ve hiyerarşi, komuta ve piyasa, merkezileşme ve merkezsizleşme karışımlarının çok sayıda olduğu ve bu çok sayıda bileşkeden hangi öngörülmemiş niteliklerin doğacağını tahmin edemeyeceğimiz anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, gerçeklik karşısında daha *deneysel* bir yaklaşımın benimsenmesi ve madde-enerjinin en hantal biçimlerinin dahi bünyesinde bulunan kendi kendine örgütlenme potansiyelinin daha fazla ayırdına varılması için bir çağrıdır bu.

Bilimde kullanılan denklemlerin çoğunluğunun çizgisel olduğunu ve çizgisel bir nedensellik kavrayışının ikibin yılı aşkın bir süre boyunca Batı düşüncesine hâkim olduğunu düşünürsek, kendi kendine örgütlenen heterojenlikle ilgili sorulara aşina olmamamızın ve karmaşıklığı homojen hiyerarşiler açısından düşünme eğilimimizin, *dünyayı kendimize temsil etme biçimimizden* kaynaklandığı fikrine kapılabiliriz. Hiç kuşku yok ki, çizgisel düşünmeye ve çizgisel temsile dayalı belli söylemsel pratiklerin akademi ve bilim dünyalarına yerleşmiş olması sorunumuzun bir parçasıdır. Fakat karmaşık bir durumu, temsil sorununa indirgemeye çalışmak, bugün toplumsal eleştirmenler arasında son derece canlı olan homojenleştirici bir güçtür. Burada, *hem nesnel göndergeler dünyasının hem de yaftalar ve kavramlar dünyasının tektipleşme ve standartlaşma süreçlerin-*

14. Bilimde lineer (çizgisel) denklemler dışında her şeyin sistematik olarak görmezden gelinmesine dair örneğin bkz. Ian Stewart, *Does God Play Dice? The Mathematics of Chaos* (Oxford, İngiltere: Basil Blackwell, 1989), s. 83. Burada Stewart şöyle diyor: "Lineer denklemler o kadar uysaldır ki, klasik matematikçiler bunları elde etmek için fiziği tehlikeye atmaya gönüllüdür. Dolayısıyla klasik teori, düz dalgalarla, düşük genlikte sarsıntılarla, sıcaklığı düşük bileşenlerle uğraşır. Lineer alışkanlık o kadar içe işlemiştir ki, 1940'lar ve 1950'lerde birçok bilim insanı ve mühendis bundan başka pek bir şey bilmiyordu... Lineerlik bir tuzaktır. Lineer denklemlerin davranışı tipiklikten uzaktır. Ama yalnızca lineer denklemlerin üzerine düşünmeye değer olduğuna karar verirseniz, kendi kendini sansürleme işin içine girer. Ders kitaplarınız lineer analizin zaferleriyle dolar, başarısızlıkları o denli derinlere gömülür ki, mezar taşları silinip gider ve mezarların varlığı fark edilmez."

den geçtiğini, dolayısıyla homojenleşmemizin tarihinin izini sürerken hem söylemsel hem de söylemsel olmayan pratiklerin değerlendirmeye alınması gerektiğini öne sürdük.

Kısacası, sınai, tıbbi ve eğitsel sistemlerimiz rutinleşirken, büyürken ve ölçek ekonomilerinden kâr etmeye başlarken, fiziksel bilimlerde ve denge kuramlarında biriken lineer (çizgisel) denklemler sosyal bilimlerde de boy vermiş, yaygınlık kazanmıştır.[14] Bir anlamda dünya kendi içinde çizgisel olmamasına, dengeden çok uzak olmasına rağmen, dünyanın homojenleşmesinin anlamı, tektipleştirilen alanların çizgisel denge yapıları gibi *nesnel* bir şekilde *davranmaya* başladığı, tahmin edilebilir ve kontrol edilebilir özellikler gösterdiğidir. Başka bir deyişle Batı toplumları, nesnel dünyayı (ya da dünyanın bazı bölgelerini), kendi teorilerine "tekabül edecek" tipte bir yapıya dönüştürmüşlerdir, dolayısıyla teorileri bir anlamda kendi kendini gerçekleştiren kehanetler haline gelmiştir.

Bugün teorilerimiz çizgisel olmayan unsurları da içermeye başlıyor, bizler heterojenliği birlik haline gelmenin önündeki bir engel değil, değerli bir şey olarak düşünmeye başlıyoruz. Eski çizgisel nedensellik kavrayışına olumsuz ve olumlu geribildirimler de ekleniyor, kavram haznemiz zenginleşiyor. Hatta bazı maddeler (fiberglas ve başka bileşikler) tektipliğin dayattığı kısıtlamalara karşı farkındalığımızı ve sanayi tasarımında ağların büyük yararına dair bilinçliliğimizi de artırmış durumda.[15] Kısacası teorilerimiz homojenliklerinin bir bölümünü yitiriyor. Bu hoş bir gelişme olsa da, (sırf bu kitapta tartıştığımız örnekleri verecek olursak) hâlâ göndergeler dünyasıyla, yıllar içinde birikip toplanmış binlerce rutin örgütlenmeyle, standartlaşmış dillerin yayılmasıyla, evcil bitkilerimiz ve hayvanla-

Bilim sosyolojisinin bu önemli yönüne ilişkin daha ileri tartışmalar (anekdot mahiyetinde bazı verilerle de desteklenmiş olarak) şurada bulunabilir: James Gleick, *Chaos* (New York: Viking, 1987). "Lineer olmayanın bastırılması"na dair daha felsefi bir tartışma ve daha sıkı kanıtlar şurada bulunabilir: Stephen H. Kellert, *In the Wake of Chaos* (Chicago: University of Chicago Press, 1993), 5. bölüm. Denge modellerinin sosyal bilimlerde yaygınlaşmasıyla ilgili olarak bkz. Cynthia Eagle Russett, *The Concept of Equilibrium in American Social Thought* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1968).

15. J. E. Gordon, *The Science of Structures and Materials* (New York: Scientific American Books, 1988), s. 200.

rımızın homojenleşmiş gen havuzlarıyla uğraşmak zorundayız. Dünya üzerine düşünme biçimimizi değiştirmek, atılması gereken bir ilk adım, fakat hiçbir biçimde yeterli değil: Gerçekliğin kendisini katmansızlaştırmaya ihtiyaç duyacağız ve bunu da altın bir çağın bizi beklediği garantisi olmadan, karşımıza çıkabilecek tehlikeleri ve olası yeniden katmanlaşmaları gayet iyi bilerek yapmamız gerekiyor.

Öte yandan, (ekonomik, dilsel, biyolojik) gerçekliğin çizgisel olmayan imkânlarına ilişkin araştırmamızda temkinli olma gereğini ve buna bağlı olarak ütopyacı gayretkeşliğin terkini ümitsizlik, çaresizlik ve nihilizmle karıştırmamak önemlidir. Nitekim bu yeni bakış açılarında yeni bir tür ümit gizli. Sonuçta gezegenimizdeki en güzel, en ilham verici şeylerin birçoğu katmansızlaştırma yoluyla yaratılmıştır. Bunun en güzel örneği de kuş şakımalarının ortaya çıkmasıdır: Ağız, her gün et, bitki çiğnemekten başka işe yaramayan bir organ olmaktan çıkıp ağ unsurunun hiyerarşi unsuruna baskın çıktığı başka akışlar (memler) ve yapılar (şakımalar) üretmeye başladığında katmansızlaşmıştır.[16] Organik hayatın kendisinin ortaya çıkışı, kayalardan daha mükemmel bir gelişme aşamasını temsil etmese de, kendi içinde tutarlı toplamlar, daha doğrusu bir tutarlılık fazlası yaratma yönünde daha büyük bir yetiyi içerir.[17] İnsanın eli de bir katmansızlaşma geçirmiştir; lokomotif işlevlerden tam anlamıyla ayrılmış, dış çevreyle yeni bir birliktelik kurmuş ve dış çevrenin parçacıklarını (kayalar, kemikler, dallar) araçlara dönüştürdüğünde daha fazla katmansızlaşmıştır.[18] Dolayısıyla basit anarşik özgürleşme

16. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus,* s. 330.

17. *A.g.y.*, s. 336. 18. *A.g.y.*, s. 61.

19. Deleuze, *Foucault,* s. 93. Burada Deleuze şöyle diyor: "Nietzsche'ye göre olduğu kadar Foucault'ya göre de, insanın ölümüne direnen güçler ve işlevler dizisi için yine insanın kendisine bakmamız gerekir. Spinoza, insani disiplinden bir kere kurtulduktan sonra, insan bedeninin neler yapabileceği hiç belli olmaz, demişti. Foucault buna 'bir canlı olarak', direnen güçler dizisi sıfatıyla insanın neler yapabileceği hiç belli olmaz, diyerek cevap verir."

Fakat Deleuze ve Guattari, başka bir yerde bir dipnotta, bu katmansızlaştırıcı potansiyelin siyasi "direniş" eylemlerine indirgenebileceği düşüncesine karşı çıkar: "Foucault'yla anlaşamadığımız noktalar yalnızca şunlardır: Şemanın ve soyut makinenin, asal olan, bir topluluktaki karşı saldırı ya da direniş fenomenlerine denk düşmeyen, yeni bir yaratım ve yersiz yurtsuzlaşmanın en ileri noktası olan kaçış hatları vardır" (Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus,* s. 531).

çağrıları karşısında temkinli olmak gerekse de bu yeni teorilerde olumlu, hatta neşeli bir gerçeklik kavrayışı vardır. Bu bakış açıları gerçekten de "insanın ölümü"nü akla getirir, ama insanlığın ve onun katmansızlaştırma potansiyelinin değil, kaderi önceden bariz bir biçimde çizilmiş, alnına yazılmış o eski "insan"ın ölümüdür bu.[19]

—

METİS
TARİH TOPLUM FELSEFE

Kojin Karatani

METAFOR OLARAK MİMARİ

Dil, Sayı, Para

Çeviren: Barış Yıldırım

Adından da anlaşılabileceği gibi klasik disiplinlerden hiçbirine kolaylıkla yerleştirilemeyecek bir kitap elinizdeki. Evet, bildiğiniz mimari var kitapta, ama dilbilim, matematik ve iktisat da, hatta Platon'dan Kant'a, Marx'tan Wittgenstein'a zevkli bir felsefe turu da var.

Kitabın temel kavramı "mimari irade". Batı'nın düşünce geleneğine uzak bir ülkeden, bu tür bir iradenin olmadığını söylediği Japonya'dan bakan Karatani, Batı geleneğinin temelinde, Platon'un "oluş" karşısında "yapma"yı –kararsızlığı ve belirsizliği bertaraf edecek bir "yapı" oluşturma girişimini– öne çıkarışını görüyor. Batı felsefesinin tarihi boyunca mimari kökenli mecazların saplantı derecesinde tekrarlanışını, kaotik görülen bir "oluş" içinde düzeni ve yapıyı yeniden kurmaya yönelik "akıldışı" bir seçimin sonucu olarak görüyor. Bu bakımdan yapıbozumculuğa dahil edilebilir Karatani'nin çalışması. Ne var ki o burada kalmaktansa, kendini Kant'ın başlattığı ve Marx'la Wittgenstein'ın da bambaşka biçimlerde sürdürdüğü eleştiri geleneği içine yerleştiriyor. Çünkü kurma ve inşa etme iradesini bir yanıyla da olumluyor Karatani. Romantikler gibi "oluş"u olumlayarak çıkmaktan yana değil yapma'nın karşısına – zaten oluşun da kaotik bir şey olmadığını, saptanabilir bir biçimi olduğunu ileri sürüyor.

METİS
TARİH TOPLUM FELSEFE

Immanuel Wallerstein

BİLDİĞİMİZ DÜNYANIN SONU

Çeviren: Tuncay Birkan

Marx'ın ve Engels'in *Manifesto*'yu yazmalarından bu yana geçen yüz elliyi aşkın yılda, Marksistlerin "kapitalizm krizi" ile ilişkileri, "Kurt var!" diye bağıran çobanın hikâyesine benzedi. O dev, sarsıcı ve yokedici kriz bir türlü gelmek bilmiyor. Marksistler de her geçici, kısmi krizi beklenen nihai kriz sanmaktan vazgeçmiyorlar.

Wallerstein'in "Bildiğimiz Dünyanın Sonu" saptaması, hayata belirlenmiş bir senaryo olarak bakmadığı için bu tür bir "Kurt var!" haykırışı değil: Yirminci yüzyıl sonlarına kadar ancak kavramsal düzeyde varolan "Dünya Kapitalizmi"nin, iki kutuplu dünyanın sona ermesiyle birlikte pratik bir olguya dönüştüğünü öne süren Wallerstein, bu dönüşümün bildiğimiz, tanıdığımız Kapitalizm Dünyası'nın sonu olduğunu söylüyor. Bu aynı zamanda, bugüne kadar varolan dünyayı algılama ve kavrama biçimlerimizin, kapitalizmin yükselişiyle birlikte ilahiyatçı kavrayışların üzerinde egemenlik kuran Bilgi Dünyası'nın, yani Newtoncu fiziğe temellenmiş kapitalizme özgü bilimsellik anlayışının da sonu.

Yirmi birinci yüzyılın ilk onyıllarının bu iki anlamda da bir altüst oluşa sahne olacağını söyleyen Wallerstein, bu altüst oluşun bir belirsizlik olarak önümüzde durduğuna dikkat çekiyor: tehlikeleri ve imkânlarıyla bir belirsizlik... Bir yandan bu belirsizlik döneminin olanaklarına, ama bir yandan da bizim gerçekten ne istediğimize, tercihlerimizi ne yönde yaptığımıza, yaratıcılığımıza bağlı olarak şekillenecek bir gelecek bu. Daha doğrusu ne olabileceği ve bizim gerçekten ne istediğimiz konularında hepimizi sistemli ve açık bir biçimde düşünmeye çağırıyor.

METİS
TARİH TOPLUM FELSEFE

Ian Hacking

ŞANSIN TERBİYE EDİLİŞİ

Çeviren: Mehmet Moralı

Terbiye edilerek evcilleştirilen şey şans, talih, kader ya da kısmet dediğimiz şeydir bu kitapta: Devletin ihtiyaç duyduğu bilgiler olarak istatistiğin doğuşu, basılı sayıların çığ gibi büyümesi, istatistiğe dayalı yasa fikrinin çıkışı ve yaygınlaşması, istatistiğin sosyal ve beşeri bilimlere sıçrayışı... Tarihsel olarak Batı'dan çıkıp yayılmış bir gelişmeden söz ediyoruz: Dünyanın tekinsizliğinin, hesaba gelmezliğinin olasılık hesabı yoluyla dizginlenmesinden.

Ian Hacking'in yapıtı, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bilim tarihinde ortaya çıkan iki temel değişimi anlamamızı mümkün kılar: İlki, bir olgu hakkındaki istatistiksel sayılara nasıl olup da kendi başlarına açıklayıcı bir statü verildiğidir. İkincisi ise aynı dönemde insan doğası fikrinin yerini istatistiksel yasalara tabi olan bir "normal insan" modelinin almasıdır. Bu iki dönüşümün sonucu olarak "şans" dediğimiz şey, yaşadığımız dünyanın daha az kaprisli görünmesini sağlamış, kaostan düzen çıkartan bu gelişme büyük bir bilimsel meşruiyet kazanmıştır. Hacking bu dönüşümlerin dünyayı algılayış biçimimiz üzerinde büyük etkisi olan yeni bir bilimsel akıl yürütme tarzına yol açtığını öne sürer. Dünyayı, insanı ve toplumu kavrayışımızdaki belirlenemezlik düzeyi arttıkça, hayatımızdaki denetim ve müdahale beklentimiz artacak, özgürlük beklentimiz ise azalacaktır.

METİS
TARİH TOPLUM FELSEFE

Bülent Somay

TARİHİN BİLİNÇDIŞI

Popüler Kültür Üzerine Denemeler

"Bir çağın hâkim fikirleri, o çağın hâkim sınıfının fikirleridir", amenna. Peki ama o çağın ezilen sınıflarının fikirleri, duyguları nereye gitmiştir bu denklemde? Tabii ki bastırılmış, o çağın bilinçdışına itilmiştir. O yüzden de bu "bastırılmış olanın geri dönüşünü" anlamlandırabilmek için, psikanalizin yöntemine, bilinçdışının bilinçli davranışları etkileyen, yönlendiren ve zaman zaman da belirleyen potansiyelini kavrama tekniklerine ihtiyacımız var. Devrim daima "bastırılmış olanın geri dönüşü" olarak anlamlandırılabilir. Tam da bu yüzden daima tekinsiz bir çekirdeğe sahiptir ve akıl yoluyla tam olarak kavranması mümkün değildir. Devrim hiçbir zaman simgesel düzenin yerini kibarca başka bir simgesel düzene bırakması olarak görülemez; tersine arada geçilmesi gereken bir "Gerçek" aşaması vardır ki, bu aşama tekinsiz bir dehşetle, tekinsiz bir keyifle iç içedir. Eğer çağımız kapitalizmin yeni ve bu kez kolay kolay evcilleştirilemeyecek bir krizine gebeyse, bu "Gerçek" aşamasından geçmemiz de kaçınılmaz görünüyor. – Bülent Somay

METİS
KADIN ARAŞTIRMALARI

Fatmagül Berktay

TARİHİN CİNSİYETİ

"Sabit kimliklerin olmadığı, kimlik dediğimiz şeyin her an bozulup yapılabilen bir kurgu olduğu gerçeği, kimlik politikalarının geçerliliğini çok kuşkulu hale getiriyor. Öte yandan, henüz özneleşme mücadelesi vermekte olan 'kıyıda kalmışlar'ın, kendi öznelik konumları dahil her şeyin bir dil oyunundan ibaret olmadığını unutmaları mümkün değil – 'dünyayı ellerinde tutanlar', bunu onlara sürekli hatırlatıyor. Bu çetrefil durum, bizim daha uzun süre kimlik, benlik, kendilik sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalacağımızı gösteriyor.

"Hiç belli olmaz, bakarsınız günün birinde, farklılığın kutuplaşmış ikiliklerin sınırlarına hapsolmadığı düşünsel ve siyasal bir iklimde, bugün ancak bir özlem olarak varolabilen 'cinsiyet tanımayan akıl ve insan' kavramı, gerçeğe dönüşür. Ama o zamana dek, cinsiyetlendirilmiş bir tarihin, teorinin ve felsefenin peşine düştüğümüz için bizi kim kınayabilir?" – Fatmagül Berktay

METİS
TARİH TOPLUM FELSEFE

Gulbenkian Komisyonu

SOSYAL BİLİMLERİ AÇIN

Çeviren: Şirin Tekeli

Bilginin sosyal olarak kurulmuş olması gerçeği, daha geçerli bilgiye ulaşmanın da ancak sosyal olarak mümkün olması anlamına gelir. Bilginin sosyal temelleri olduğunu kabul etmek, nesnellik kavramıyla çelişkili değildir. Tam tersine, biz, geçmişteki uygulamalara yönelik eleştirileri değerlendirerek ve hakikaten daha çoğulcu ve evrenselci yapılar kurarak yapılacak bir yeniden yapılandırmanın, sosyal bilimlerin nesnelliğini artırabileceğine inanıyoruz.

Bu raporda üç şeyi göstermeye çalıştık. Birincisi, bir bilgi biçimi olarak sosyal bilimin nasıl tarihsel olarak oluştuğu ve neden, on sekizinci yüzyıl sonundan 1945'e uzanan süreçte, görece standart bir dizi disipline ayrıştığıdır. İkincisi, 1945'ten bu yana dünya genelinde meydana gelen gelişmelerin bu entelektüel işbölümüyle ilgili ne gibi sorular sorulmasına yol açtığı ve böylece bir önceki dönemde yerli yerine oturtulan örgütlenme yapısını yeniden tartışma gündemine getirdiğidir. Üçüncüsü de, son yıllarda çok tartışılan bir dizi temel entelektüel soruyu açımlayarak, "şimdi nasıl bir sosyal bilim?" sorusuna cevap oluşturmakta daha ileri gidebilmek için bize optimal görünen bir tavır belirlemektir. Sonuçta, sosyal bilimlerin bu tarihin ve yakın dönem tartışmalarının ışığında yeniden yapılandırılmasını tartışmak istiyoruz. Önerebileceğimiz basit, açık seçik formüllerimiz yok; sadece bize doğru yönde ilerlememize yardımcı olacakmış gibi görünen birkaç tartışmaya açık önerimiz var.

Kuşkusuz doğru yönde adım atmayı sağlayacak başka çözümler de vardır ve başkalarını böyle öneriler geliştirmeye çağırıyoruz. Bizce her şeyden önemlisi, bir kez daha tekrarlayalım, sorunun temelinde yatan meseleleri acilen ve açık seçik ortaya koyarak, akıl sınırları içinde tartışabilmektir. – Gulbenkian Komisyonu

Manuel De Landa

Çizgisel Olmayan Tarih

Meksikalı yazar, sanatçı, filozof ve bilim yazarı Manuel De Landa, günümüzün en ilginç, en yaratıcı düşünürlerinden biri. Çizgisel Olmayan Tarih'in iddialı bir projesi var: İnsanlık tarihinin çok önemli bir kesidini, enerji akışlarının, kayaların ve mikroorganizmaların tarihiyle iç içe anlatmak. Bu projeyi gerçekleştirirken, modern doğa bilimlerindeki —çizgisel olmayan dinamikler, kendi kendine örgütlenme teorileri, yapay yaşam ve yapay zekâ, kaos teorisi gibi— yeni yaklaşımlardan, Deleuze felsefesinden ve Braudel tarihçiliğinden beslenen yazar, bu çabalarıyla bir "yeni materyalizm" anlayışının öncü ismi haline geldi.

Bu materyalist tarih, fiziksel, biyolojik ve sosyal/kültürel dünyaların tarihini, madde-enerji akışlarının maruz kaldığı katılaşma, hızlanma ve yavaşlama süreçlerinin tarihi üzerinden okuyor. Bu yüzden de insanlık tarihini, içinde yer aldığı maddi dünyadan farklı biçimlerde etkilenen, ama aynı zamanda bu maddi dünyayı çok farklı biçimlerde etkileyen karmaşık bir süreç olarak ele alıyor: Çizgisel olmayan, ereksel bir "ilerleme" izlemeyen bir tarih bu.

Kitabını, jeolojik tarih, biyolojik tarih ve dilsel tarih şeklinde üç bölümde kuruyor. Her üç tarihte de düzayak belirlenimcilik ve işlevselcilik yaklaşımlarıyla anlaşılması mümkün olmayan benzer süreçlerin işbaşında olduğunu gösteriyor. Yine son dönemde giderek yaygınlaşan tavra, insanı salt kültür veya dil üzerinden anlamaya çalışan "kültürel göreci" tavra karşı tutkulu bir polemik geliştiriyor.

Metis Tarih Toplum Fe
ISBN 975-342-552-X

Metis Yayınları